

Manuel Ferreiro

G

Gramática
histórica
galega

I. Fonética e Morfosintaxe

EDICIÓNS

laiovento
LAIOVENTO

ENSAIO

4
edición

GRAMÁTICA
HISTÓRICA GALEGA
I. FONÉTICA E MORFOSINTAXE

EDICIÓNS
laiovento
LAIOVENTO

ENSAIO

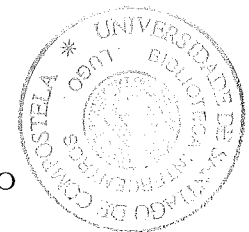
64

R. 43706

Manuel Ferreiro

GRAMÁTICA HISTÓRICA GALEGA

I. FONÉTICA E MORFOSINTAXE

EDICIÓNS LAIOVENTO

1999

A Rosalía e a Henrique

En canto non se conseguir
unha necesaria normativa de consenso para a lingua galega,
Edicións Laiovento continuará a respectar
a opción ortográfica de cada autor.

Primeira edición: Decembro 1995
Segunda edición: Marzo 1996
Terceira edición: Setembro 1996
Cuarta edición: Febreiro 1999

Este libro non poderá ser reproducido, nin total
nin parcialmente, calquera que for o medio empregado,
sen o permiso previo do editor. Reservados todos os dereitos.

© Manuel Ferreiro

© Capa: Pepe Carreiro

© **Laiovento**

Teléfono: + 34 986 842 092
Telefax: + 34 981 572 239
Correio electrónico: laiovento@interbook.net
Local na Rede: //www.laiovento.com
Rúa do Hórreo, 60 / Apdo. 1072
15702 Santiago de Compostela / Galiza / U.E.

I.S.B.N.: 84-89896-43-7
Depósito Legal: C-314-1999

Impreso por Gráficas Sementeira, S.A. / Noia / Galiza
Impreso en papel ecológico

¡Canto, ai, mudar pode
longa e vetusta idade!

E. Pondal

NOTA Á CUARTA EDICIÓN

Pasados tres anos desde o momento da aparición deste primeiro volume da *Gramática Histórica Galega*, e algo máis de dous desde a terceira edición, a invulgar recepción que unha obra destas características tivo no público fálanos da necesidade entre nós deste tipo de traballos.

Resulta evidente que, para alén do propio paso do tempo e do conseguinte proceso de reflexión sobre a materia que nos ocupa, diversos feitos como as observacións que nos van chegando, as recensións aparecidas en diferentes medios, a publicación de nova bibliografía relacionada coa historia da lingua, en xeral, e coa gramática histórica, en particular, e, especialmente, a publicación do segundo volume desta *Gramática* nos están a obrigar a un proceso de reestruturación e, mesmo, de reelaboración e ampliación dalgúns aspectos do presente traballo.

Mais antes de concluírmos ese proceso de refacción a que estamos a submeter este volume, a repetida demanda do mesmo condiciona esta nova edición que, sen alterar a estrutura e os contidos das anteriores, modifica parcialmente a súa conformación externa, restaura algunhas omisións, corrixe erros tipográficos e grallas, resolve algúns lapsos e introduce algúns matices de detalle, nun proceso de revisión condicionado por cuestións técnico-editoriais nos seus aspectos máis externos. Neste proceso cumpriron, loxicamente, un papel relevante algunhas recensións que, pola atenta lectura realizada da obra, nos proporcionaron elementos de revisión, presente e futura.

Só nos resta, máis unha vez, manifestar o fondo agradecemento aos nosos pasados e futuros lectores.

Manuel Ferreiro
A Coruña, Febreiro de 1999

NOTA Á SEGUNDA EDICIÓN

Transcorridos unicamente dous meses desde a saída do prelo do presente libro, é con sorpresa que recebo a comunicación, por parte da Editora, do esgotamento desta contribución aos estudos de Gramática Histórica Galega.

Para alén da súa maior ou menor cualidade e das súas innegábeis limitacións, tal feito –inesperado– só o podo atribuír á necesidade dun traballo deste tipo, de que carecía até agora a nosa lingua.

Falto da necesaria perspectiva que só o tempo poderá proporcionar, limiteime nesta segunda edición á corrección dos erros e lapsos máis evidentes, á espera dunha profunda revisión e acrecentamento de aspectos non contemplados ou insuficientemente desenvolvidos nas páxinas que seguen.

En fin, só me resta agradecer novamente a confianza que LAIOVENTO depositou en min, así como manifestar unha profunda gratitude a todas aquelas persoas que, esquecendo as deficiencias desta *Gramática*, se achegaron xenerosamente ás súas páxinas.

Manuel Ferreiro
A Coruña, Marzo de 1996.

NOTA PRELIMINAR

Transcorridos xa oitenta e seis anos desde que, en 1909, D. Vicente García de Diego publicara en Burgos os seus *Elementos de Gramática Histórica Gallega*, a urxente necesidade dunha Gramática Histórica Galega faise cada vez máis evidente, sobre todo para aquelas persoas interesadas especificamente na historia da nosa lingua e, máis en concreto, para os estudantes de Filoloxía Galega, que seguen recorrendo aos manuais de gramática histórica portuguesa, nomeadamente aos xa clásicos de Williams e de Nunes¹, centrados unicamente sobre o portugués, sen faceren case ningunha referencia directa ao galego.

En momentos en que o proceso de normalización está detido, con gravísimos ataques á supervivencia do galego como lingua da Galiza², nunha conxuntura en que a onda españolizadora ameaza o labor iniciado no século XIX polos nosos devanceiros do Rexurdimento, e cando a política institucional actual non impulsa accións efectivas a prol da normalización social da lingua, neste momento é máis necesaria que nunca a afirmación lingüística, na cal coidamos que a exposición pormenorizada da evolución do latín falado na Gallaecia, a partir da colonización romana, pode revestirse, pola súa necesidade, dun papel simbólico.

O noso **propósito** á hora de realizarmos o presente traballo foi moi claro: elaborar unha obra que se centrase na evolución lingüística interna do galego, tratando de maneira secundaria aqueles aspectos que xulgamos máis laterais. Así pois, sen a intención de aportar novidades espectaculares, o presen-

- 1 De todos os xeitos, estas importantes contribucións á filoloxía galego-portuguesa xa son antigas: a primeira edición do *Compêndio de Gramática Histórica Portuguesa (Fonética e Morfologia)* de José Joaquim NUNES é de 1919, e a de *Do Latim ao Português. Fonologia e Morfologia Históricas da Língua Portuguesa* de Edwin B. WILLIAMS é tradución realizada en Brasil (1ª ed. en 1961) do orixinal inglés publicado nos Estados Unidos en 1938.
- 2 Onde cumpre un papel simbólico a eliminación por decreto («a execución odiosa / do bárbaro decreto» en palabras de Pondal) dos estudos de Filoloxía Galega na Universidade da Coruña (recuperados para o curso 1998-99).

te estudo pretende organizar, sintetizar e expor detallada e razoadamente a evolución producida desde o latín ao galego. Comeza propositadamente, por tanto, *in medias res*, sen os consabidos capítulos introdutorios de carácter xeral arredor de cuestións pertencentes ao ámbito da Lingüística Románica, do latín vulgar e mais da chamada "historia externa" da lingua (que, para o noso idioma, precisa estudos particulares especializados)³, ora ben, sen renunciarmos ás lóxicas e pertinentes alusións en cada caso. O tratamento particularizado destas cuestións excedería, por outra parte, o número de páxinas desexábel nun volume como o que pretendemos⁴.

A xénese deste estudo –a nosa dedicación docente nos últimos anos– condicionou o teor pedagóxico⁵ de que se reveste, xustificándose, deste xeito, a abondosa exemplificación que pode multiplicar os lapsos e erros en que, somos conscientes, podemos ter caído, ao que, sen dúbida, tamén terá contribuído a carencia de tradición en estudos deste tipo aplicados de xeito sistemático ao galego.

A primeira decisión estratéxica, facilitada na súa resolución pola rendibilidade da nosa experiencia docente, a que nos tivemos que enfrontar con relación a que elemento priorizar dentro das posibilidades que a lingua actual nos ofrece, foi a de tomar como base o **galego común** ou estándar, cuxa alicerada constitución nos últimos anos xa permite, aínda que con vacilacións, ter como referencia unha norma lingüística unificada. Desta maneira, sen desprezarmos os elementos dia-

lectais ou populares, fundamentais en moitos casos para aclarar algunhas evolucións lingüísticas, centrámonos sempre nas evolucións patrimoniais, por constituíren os cultismos un aspecto de menor transcendencia para a evolución do idioma.

Se ben é certo que o estándar morfosintáctico e lexical non ofrece, en xeral, problemas, non acontece o mesmo no terreo da fonética, onde quixemos e tivemos que optar por un modelo de pronuncia, especialmente no referente ao timbre das vogais de grao medio cando trabadas por nasal (presentando como norma xeral o timbre fechado, agás no caso dos cultismos) e mais no alcance da metafonía nominal, aceptada naqueles casos en que a extensión xeográfica e demográfica é significativa⁶, sempre procurando un equilibrio na dialéctica pasado/presente, culto/popular, oral/escrito, antigo/moderno. Con todo, débese ter presente que en calquera lingua marxina, e non é unha excepción o galego, todo proceso descritivo leva necesariamente consigo unha certa carga prescritiva de que, en todo o momento, somos conscientes.

Por outra parte, a ausencia dunha tradición estábel e continuada a que vimos aludindo e a carencia de estudos sistemáticos precedentes refléctense en numerosas ocasións nunha inevitábel improvisación, en decisións organizativas discutíbeis e, tamén, en opcións arriscadas, sobre todo na atribución do carácter de 'literario', 'popular', 'dialectal' ou 'vulgar' (face a 'común'), así como na utilización de 'antigo' ou 'arcaico' e 'medieval' (face a 'moderno'), con grandes dificultades na fixación cronolóxica de moitas evolucións por carencia histórica de información lingüística "galega" (inexistencia ou escaseza de textos e de información gramatical durante os Séculos Escuros) e mais do necesario Dicionario Histórico⁷.

3 Vid. a recente *Historia da lingua galega* de R. MARIÑO PAZ (Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 1998).

4 Para alén de seren áreas (a do latín vulgar e, especialmente, a da Lingüística Románica) que contan con bibliografía extremadamente abundante e de fácil accesibilidade no noso ámbito cultural.

5 Pola súa vez, este carácter explica opcións como o feito de que na evolución de cada vocábulo se recolla tamén a evolución gráfica, que só nalgúns casos responde á evolución fonética (cfr., por exemplo, *vērūlu*>*velho*>*vello*, onde *velho* representa simplemente a grafía antiga, sempre utilizando convencionalmente as grafías medievais ("lh", "nh", "c + e, i", "ç + a, o, u", etc., entre outras posíbeis dentro do xeneralizado polimorfismo gráfico medieval), e procurando en cada caso facer constar as evolucións intermedias, non sempre documentadas.

6 Nos últimos tempos comeza a manifestarse a preocupación pola fixación dun estándar fonético galego. Vid., por exemplo, X. L. REGUEIRA, "Modelos fonéticos e autenticidade lingüística", *Cadernos de Lingua*, 10, Real Academia Galega, 1994, 2º semestre, pp. 37-60.

7 Vid. R. LORENZO, "Proxecto dun dicionario histórico galego", in D. KREMER/R. LORENZO (eds.): *Tradición, actualidade e futuro do galego. Actas do Coloquio de Tréveris. 13 a 15 de novembro de 1980*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, 1982, pp. 113-123.

Certamente, algunhas das **limitacións** do noso traballo son tanto produto da medida esixida editorialmente como resultado das circunstancias particulares en que se desenvolve a nosa actividade profesional. Para alén da ausencia de apartados específicos de Léxico e Semántica⁸, disciplinas que contan cunha bibliografía galega relativamente importante, as dificultades de acceso a certas aportacións bibliográficas, a carencia dun fondo informatizado de textos literarios (antigos e modernos), etc.⁹, acrecentan, sen dúbida, as insuficiencias do presente volume; inclusive, as propias inclinacións persoais condicionan parcialmente os resultados, percebéndose con nitidez nunha menor presenza da sintaxe con relación á morfoloxía no capítulo de Morfosintaxe, así como no escaso apoio de citas literarias ou de textos etnodialectais que non están ao noso alcance, mais sen renunciarmos totalmente á utilización de citacións de textos antigos ou dalgúns autores clásicos do período moderno (nomeadamente, Rosalía, Pondal, Noriega e Castelao)¹⁰ que aparecen esporadicamente ao longo desta obra.

Así pois, conscientes das limitacións persoais¹¹ e contextuais que transparen nas presentes páxinas, baixo a forma de deficiencias ou contradicións, esta *Gramática* debe ser contemplada, en certa maneira, como un traballo feito “de memoria” e como un “ensaio” de desenvolvemento circular, con repeticións e remisións continuadas, en que se procurou a organización máis axeitada para unha exposición como a que pretendemos: completa e sistemática, mais sintética e áxil.

8 Véxase agora M. FERREIRO, *Gramática Histórica Galega. II. Lexicoloxía* (Santiago de Compostela, Ed. Laiovento, 1997).

9 De todas as maneiras, aproveitáronse (o mesmo que para o segundo volume desta *Gramática*) os materiais resultantes do Proxecto de Investigación *Os textos galego-portugueses da Materia de Breaña*, financiado pola Dirección Xeral de Ordenación Universitaria e Política Científica da Xunta de Galicia (XUGA10404A93).

10 Dada a natureza deste traballo, débese ter en conta que, independentemente de cal sexa a fonte de que partimos, nivelamos convencionalmente a grafía dos textos medievais, ao tempo que só utilizamos acentos diacríticos.

11 Mitigadas polo constante apoio dos meus colegas e compañeiros, cuxo interese e ánimo agradecemos. Queremos exemplificar este agradecemento na persoa do profesor D. Arsenio Ferraces no ámbito do sempre problemático mundo das cantidades vocálicas latinas, dado que o seu asesoramento e axuda resultou para nós inestimábel.

Con relación ao **contido**, obviando propositadamente posibles consideracións teóricas de carácter preliminar sobre a sempre conflituosa identidade da nosa lingua que subxacen e se evidencian no desenvolvemento da Gramática, este volume organízase en dous grandes capítulos arredor da Fonética e da Morfosintaxe, completados a seguir cunha bibliografía básica e, finalmente, cun índice de palabras galegas citadas ao longo do texto (atendendo só aos resultados finais das evolucións, non aos pasos intermedios moi frecuentemente documentados), xa que a presenza dun vocabulario de termos latinos, así como dun índice temático, sobrecargaría en exceso o número de páxinas do libro, sen supor un útil notoriamente significativo para quen se aproximar a estas páxinas.

En definitiva, esta primeira parte da *Gramática Histórica Galega* pretende ser unha **contribución** máis no longo camiño que a Filoloxía Galega aínda ten por percorrer. Nese sentido, é obviamente debedor das aportacións precedentes; non obstante, dado o teor deste volume, reducimos as citas a rodapé, que levarían consigo unha carga bibliográfica e erudita pouco desexábel nun traballo destas características.

Acreditamos firmemente en que o vacío de tantos anos ha ser rapidamente cuberto con outras gramáticas históricas, de xeito que unha plural visión da evolución lingüística do noso idioma veña a enriquecer a Filoloxía Galega nun ámbito moi descoidado e abandonado perante tarefas máis necesarias esixidas pola «ruda adversidade urxente», pola irrenunciábel vontade normalizadora que nos move a todos os galegos que non renunciámos ao noso pasado e que cremos no noso futuro.

Desexamos, finalmente, que este volume, con todas as súas limitacións, poida ser un instrumento efectivo que contribúa a acrecentar o coñecemento que da nosa historia lingüística debemos ter como parte esencial de nós mesmos.

SIGNOS FONÉTICOS UTILIZADOS (A.F.I.)

- [a]: vogal central aberta
[a̟]: vogal central, máis aberta que [a]
[æ]: vogal central aberta palatalizada
[ɛ]: vogal anterior media aberta
[e]: vogal anterior media fechada
[i]: vogal anterior fechada
[j]: semiconsoante palatal
[ɔ]: vogal posterior media aberta
[o]: vogal posterior media fechada
[u]: vogal posterior fechada
[w]: semiconsoante velar
[ã]: vogal central aberta nasal
[ɛ̃]: vogal anterior media aberta nasal
[ẽ]: vogal anterior media fechada nasal
[ĩ]: vogal anterior fechada nasal
[õ]: vogal posterior media aberta nasal
[ö]: vogal posterior media fechada nasal
[ũ]: vogal posterior fechada nasal
- [p]: consoante oclusiva bilabial xorda
[b]: consoante oclusiva bilabial sonora
[β]: consoante fricativa bilabial sonora
[t]: consoante oclusiva dental xorda
[d]: consoante oclusiva dental sonora
[k]: consoante oclusiva velar xorda
[g]: consoante oclusiva velar sonora
[x]: consoante fricativa velar xorda
[h]: consoante fricativa faringal xorda
[tʃ]: consoante africada prepalatal xorda
[dʒ]: consoante africada prepalatal sonora
[f]: consoante fricativa labiodental xorda
[v]: consoante fricativa labiodental sonora
[θ]: consoante fricativa interdental xorda
[ð]: consoante fricativa interdental sonora
[s]: consoante fricativa apicoalveolar xorda

[ž]: consoante fricativa apicoalveolar sonora
 [s]: consoante fricativa predorsodental xorda
 [z]: consoante fricativa predorsodental sonora
 [ts]: consoante africada dentoalveolar xorda
 [dz]: consoante africada dentoalveolar sonora
 [ʃ]: consoante fricativa prepalatal xorda
 [ʒ]: consoante fricativa prepalatal sonora
 [m]: consoante nasal bilabial sonora
 [n]: consoante nasal alveolar sonora
 [ɲ]: consoante nasal palatal sonora
 [ŋ]: consoante nasal velar sonora
 [l]: consoante lateral alveolar sonora
 [λ]: consoante lateral palatal sonora
 [ʝ]: consoante fricativa mediopalatal sonora
 [r]: consoante vibrante simple alveolar sonora
 [r̄]: consoante vibrante múltipla alveolar sonora

ABREVIATURAS

a. C.: antes de Cristo
 abl.: ablativo
 ac.: acusativo
 adv.: adverbio
 adx.: adxectivo
 anc.: galego ancarés
 antrop.: antropónimo
 ár.: árabe
 arc.: galego arcaico ou antigo
 art.: artigo
 C.D.: complemento directo
 C.I.: complemento indirecto
 cat.: catalán
 célt.: céltico
 cent.: galego do bloque central
 cfr.: confróntese
 com.: galego común ou estándar
 comp.: comparativo
 contr.: contracción
 conx.: conxunción
 dat.: dativo
 d. C.: despois de Cristo
 dial.: galego dialectal
 esp.: español
 éusc.: éuscaro
 fem.: feminino
 fr.: francés
 gal.: galego
 gal.-ast.: galego da área asturiana
 gal.-port.: galego-portugués
 gót.: gótico
 gr.: grego
 hebr.: hebreo
 imp.: imperativo
 infl.: influencia

ingl.: inglés
it.: italiano
L.C.: latín clásico
L.H.: latín hispánico
L.M.: latín medieval
L.T.: latín tardío
L.V.: latín vulgar
lat.: latín
lit.: galego literario
loc.: locución
masc.: masculino
med.: galego medieval
mod.: galego moderno
nom.: nominativo
oc.: galego do bloque occidental
onomat.: onomatopeia
or.: galego do bloque oriental
p.: persoa
P1: primeira persoa verbal, singular
P2: segunda persoa verbal, singular
P3: terceira persoa verbal, singular
P4: primeira persoa verbal, plural
P5: segunda persoa verbal, plural
P6: terceira persoa verbal, plural
part.: participio
pers.: persoal
pl.: plural
pop.: galego popular
port.: portugués
pos.: posesivo
prelat.: prelatino
prep.: preposición
pron.: pronome
prov.: provenzal
rel.: relativo
s.: século
ss.: séculos

s.v.: *sub voce*
SMT: sufixo modal-temporal
SNP: sufixo número-persoal
subst.: substantivo
sup.: superlativo
top.: topónimo
v.: verso
verb.: verbo, forma verbal
vid.: véxase
VR: vogal radical
vs.: *versus*
VT: vogal temática
vulg.: galego vulgar
vv.: versos
xen.: xenitivo
xerm.: xermánico

FONÉTICA

EVOLUCIÓN DO VOCALISMO

§1a. O sistema vocálico do latín clásico baseábase en tres trazos distintivos: grao de abertura (máxima: /a/; media: /e/, /o/; mínima: /i/, /u/), punto de articulación (anteriores ou palatais, acusticamente agudas: /e/, /i/; posteriores ou velares, acusticamente graves: /o/, /u/; /a/ é neutro), e cantidade, basicamente independente da estrutura silábica e da acentuación (vogais longas: /ā/, /ē/, /ī/, /ō/, /ū/; vogais breves: /ă/, /ĕ/, /ĭ/, /ŏ/, /ŭ/).

A cantidade era fundamental en latín, porque permitía distinguir non só significados, mais tamén diferentes funcións dunha palabra no plano gramatical:

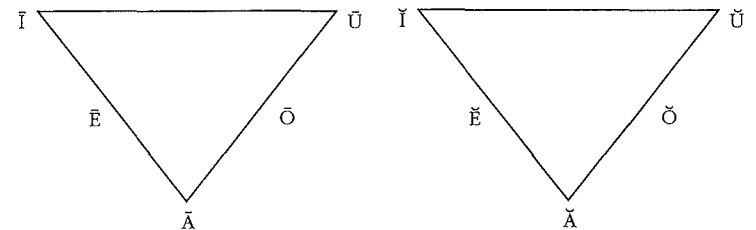
HĪC 'este' / HĪC 'aquí'

SŌLUM 'solo' / SŌLUM 'só'

VĒNIT 'el vén' / VĒNIT 'el veu'

ROSĀ (nom.) / ROSĀ (abl.)

O latín presenta, pois, un duplo sistema vocálico triangular, ao que se deben acrescentar os ditongos primarios AE, OE e AU:

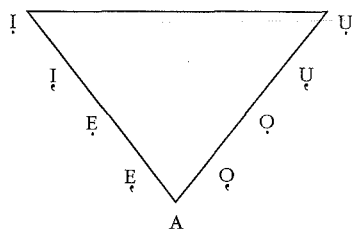

O cambio vocálico máis importante do latín vulgar a respecto do latín clásico foi a desfonoloxización da cantidade a prol da pertinencia do timbre (as vogais longas converteranse en fechadas e as breves en abertas), até daquela redundante (as vogais longas eran máis fechadas que as breves), xunto coa fonoloxización do acento, que no latín vulgar se converte en intensivo fronte ao latín clásico, en que predominaban os elementos tonais sobre os intensivos.

A explicación do cambio (seguramente iniciado no s. I. d. C. e xeneralizado no s. III), para alén de explicacións substra-

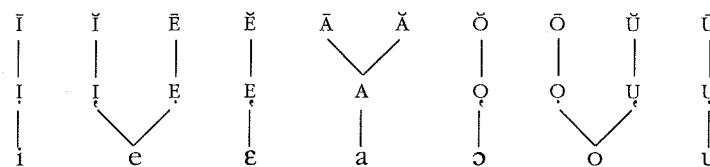
tísticas¹, reside, segundo algúns autores, na monotongación dos ditongos do latín clásico, que no caso de AE deu lugar a E longo, pero aberto, trastocando o sistema fonolóxico vocálico e provocando a reorganización en favor do timbre². Para outros, especialmente para W. Weinrich, unha transformación tan radical do sistema vocálico non pode deberse á monotongación de AE, encontrando na relación de dependencia que se establece progresivamente entre cantidade vocálica e consoántica (vogal breve + consoante simple, vogal breve + consoante xeminada, vogal longa + consoante simple, vogal longa + consoante xeminada) a razón da perda da cantidade como tra-zo pertinente no sistema vocálico do latín clásico³.

• No proceso de perda da cantidade vocálica, fórmase nun primeiro momento un sistema vocálico con cinco graos de abertura (A longo e A breve xa confluíran), moi inestábel e difícil de manter porque a marxe de seguridade entre os diferentes graos era moi escasa:

Comezan as confluencias e este sistema redúcese rapidamente en favor do sistema pre-románico máis xeral⁴, de onde procede o vocalismo galego-portugués.

En síntese:

§1b. Con relación ao acento, destaca a estabilidade da súa posición, manténdose, en xeral, a vogal tónica na evolución desde o latín ao galego-portugués.

A posición do acento latino, condicionada pola estrutura fonolóxica da palabra, rexíase basicamente por tres regras: a) os disílabos eran paroxítonos: FĪLU, PĒTRA; b) os trisílabos tamén eran paroxítonos se a penúltima sílaba era longa (isto é, vogal longa ou vogal breve seguida de dúas consoantes): MOLĪNU, SAGĪTTA; c) os trisílabos eran proparo-xítonos cando a penúltima sílaba é breve: VIRĪDE, FILĪU. Así pois, a diferenza do latín, no galego a posición do acento é libre, tendo, por tanto, valor fonolóxico (*cántara* / *cantara* / *cantarâ*; *esta* / *estâ*, etc.).

Por outra parte, os dous cambios máis importantes que se produciron no latín vulgar afectan, por unha banda, ás palabras cuxa penúltima vogal breve ía seguida de oclusiva + R, considerándose entón o segundo elemento como inicial de sílaba, coa conseguinte acentuación paroxítona (ÍN-TE-GRU>IN-TĒG-RU); por outra banda, están os vocábulos proparo-xítonos coa sílaba tónica en hiato coa penúltima, deslocándose entón o acento á vogal máis aberta e converténdose a vogal máis fechada en semiconsoante (MU-LÍ-E-RE>MU-LĪĒ-RE).

Ademais, o acento de intensidade provocou a ruína do frecuente hiato latino, que evoluciona a unha pronuncia monosilábica (quer por perda dun dos elementos, quer pola aparición de semivogal), desaparecendo, por tanto, case totalmente na evolución patrimonial do galego-portugués.

Finalmente, é claro que coa aparición do acento de intensidade, a evolución das vogais en relación ao seu carácter tóni-

¹ Vid., por exemplo, H. LAUSBERG, *Linguística Românica*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, 1974, pp. 110-111, §156.

² A idea parte de Novák, sendo desenvolvida especialmente por A. G. HAUDRICOURT e A. G. JUILLAND no *Essai pour une histoire structurale du phonétisme français* (Paris, 1949).

³ Vid. a síntese das diversas explicacións en V. VÄÄNÄNEN, *Introducción al latín vulgar*, Madrid, Gredos, 1988 (3ª ed.), p. 72, n. 3, e, sobre todo, en E. ALARCOS LLORACH, *Fonología Española*, Madrid, Gredos, 1971 (4ª ed.), pp. 212-218.

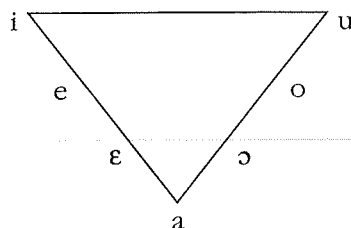
⁴ Para unha visión sintética sobre os diversos sistemas vocálicos románicos, vid., por exemplo, D. ALONSO, "Sobre el vocalismo portugués y castellano (con motivo de una

teoría)", in *Obras Completas. I. Estudios lingüísticos peninsulares*, Madrid, Gredos, 1972, pp. 17-19.

co ou átono, e aínda ao seu carácter de pretónico, postónico ou átono final, condiciona o tratamento histórico das vogais latinas, xa que a ausencia de tonicidade xustifica tanto a desaparición (síncope) como a neutralización e a conseguinte redución en determinadas posicións (vid. §§10-21).

VOCALISMO TÓNICO

§2. O actual sistema vocálico tónico galego é continuación directa do sistema máis xeral do latín vulgar, evolución, á súa vez, do latín clásico (vid. §1a). Presenta, por tanto, sete elementos vocálicos, por causa da distinción de dúas vogais de grao medio, os mesmos que outras linguas románicas, como o catalán ou o italiano⁵:

§3b. L.C. Ā, Ă > L.V. A > a [á]

A vogal tónica A do latín vulgar, procedente de A longo ou breve do latín clásico, mantívose en galego:

ĀCĪE>arc. az	MĀNU>mão>man
AETĀTE>idade	MĀRE>mar
AMĀRĪCU>amargo	PĀCE>paz
ĀNNU>ano	PĀTRE>padre (>pai)
ĀQUĪLA>aguia	PLĀNU>chão>chan
BŌNĪTĀTE>bondade	PLĀTĒA>praça>praza

5 Sen a distinción /a-/α/, que apareceu modernamente en portugués (vid. X. XOVE FERREIRO, "Notas sobre a orixe da oposición /a-/α/ en portugués: *levámos / levamos*", in D. KREMER (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*, Instituto da Cultura e Língua Portuguesa/Conselho da Cultura Galega, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1988, pp. 461-498).

CĀPRA>cabra
CĀPUT>cabo
FĀBA>fava>faba
FLĀMMA>chama
GRĀTĪA>graça>graza
LĀTU>lado

PRĀTU>prado
RĀDĪU>raio/raxo (<rajo)
SĀNGUĪNE>sangue
SŌLĪTĀTE>soidade
STĀRE>estar

§3c. En certas condicións, o á tónico pode palatalizar ([á]>[æ]~[ɛ]) nalgúns territorios galegos⁶, especialmente nos Ancares, cando na sílaba anterior existe un *i* ou un *u* (cfr. §12b):

buscar>busc[æ]r
cereixal>cireix[ɛ]l
padre>p[æ]dre~p[ɛ]dre⁷

No galego exterior zamorano, especialmente en Hermisende, aparecen palatalizacións esporádicas, como *br[æ]nco*, *cr[æ]vo*, etc.

§3d. Para a evolución de A nos ditongos, así como a inflexión sufrida por iode ou por wau, vid. §§22-27.

§4a. L.C. Ē, AE > L.V. ē > e [é]

A vogal tónica aberta ē do latín vulgar, procedente de Ē breve ou do ditongo AE do latín clásico, mantense en xeral:

CAECU>cego	LĒPŌRE>lebre
CAELU>ceo	*MĒLLE>mele>mel
CĒNTU>cento	NĒBŪLA>nevoa>néboa
CĒRVU>cervo	NĒPĒTA>nébeda
CŪLTĒLLU>coitelo	PĒDE>pee>pé
DĒCE>dez	PĒLLE>pele>pel
DŌMĪNĪCĒLLA>donizela>donicela	PĒTRA>pedra
ĒQUA>egua	PRĒSSA>pressa>présa
FAECES>fezes>feces	QUAERŌ>quero
FĒBRE>fevre>febre	SAEPE>sebe
FĒRRU>ferro	SĒLLA>sela

6 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *Dialectoloxía da lingua galega*, Vigo, Ed. Xerais, 1990, pp. 39-40.

7 A partir do sintagma *meu/teu/seu padre*.

FĚSTA>festa	SPHAERA>esfera
*GĚMĚLŮ>gemelgo>xemelgo	TĚRRA>terra
GRAECU>grego	TĚSTA>testa
HĚDĚRA>hedra	VĚSPĚRA>véspera
HĚRBA>herva>herba	VĚTŮLU>velho>vello

§4b. Mais o resultado tamén pode ser [é] por diversas circunstancias (cfr. §7b):

1. Cando vai seguido dunha consoante palatal:

ĚNGĚŇU>engenho>enxeño	TĚNĚŮ>tenho>teño
SĚDĚAM>seja>sexa	VĚŇŮ>venho>veño
SPĚCŮLŮ>espelho>espello	

Mais hai casos en que a presenza dunha consoante palatal non fecha a vogal [é]: VĚTŮLU>velho>vello.

2. Unha consoante nasal trabante fecha o [é] (especialmente nas rexións occidentais):

DĚNTE>dente>d[é]nte	MĚŘĚNDA>merenda>mer[é]nda
GĚŇĚRU>genro>x[é]nro	PĚGMĚNTA>pementa>pem[é]nta
GĚNTE>gente>x[é]nte	TĚMPUS>*TĚMPU>tempo>t[é]mpo
LĚNTU>lento>l[é]nto	VĚNTU>vento>v[é]nto

Mais débese ter en conta que a fechazón de [é] por consoante nasal trabante só afecta a substantivos e adxectivos, mais non a pronomes e adverbios, nen tampouco a formas verbais, como se pode comprobar nos verbos da segunda conjugación con alternancia vocálica no Presente de Indicativo (vid. §194):

BĚNE>ben
QUĚM>quen
SĚMPER>sempre

Dialectalmente, o [é] etimolóxico trabado por nasal consérvase, en xeral, en parte do galego central e no galego oriental (dial. d[é]nte, x[é]nte, etc...), aínda que a extensión xeográfica de cada vocábulo afectado é diferente (cfr. §4b.4)⁸.

• 3. Pola presenza dun iode, normalmente xa desaparecido no curso da evolución lingüística:

NĚRVŮ (L.C. NĚRVU)>nervio, nervo>nervo
PRĚTŮ>přeço>prezo
SŮPĚRBĪA>sobervia, soberva>soberba
TĚRTŮ>terço>terzo

4. Por metafonía producida por -ŭ final latino, especialmente no territorio galego occidental, xa que, como no caso de [é] trabado por consoante nasal (cfr. §4b.2), a acción metafónica en cada palabra presenta unha extensión xeográfica diferente⁹. A metafonía por -ŭ final afecta só a nomes, establecéndose en moitos casos unha marca redundante de xénero (vid. §149):

CATĚLLŮ>cadelo>cad[é]lo	STĚRCŮ>esterco>est[é]rco
GLŮBĚLLŮ>novelo>nob[é]lo	TĚSTŮ>testo>t[é]sto
MĚTŮ>medo>m[é]do	VĚRSŮ>vesso>v[é]slo

*RĚCŮ (prelat.)>rego>r[é]lgo

Esta acción metafónica, afecta tamén aos plurais masculinos (<-ŏs), por extensión analóxica desde o singular:

GLŮBĚLLŮS>novelos>nob[é]los
MĚTŮS>medos>m[é]ldos

De todos os xeitos, é difícil establecer unha norma fonética fixa, xa que co mesmo ou semellante contexto fonético (cfr., por exemplo, c[é]lgo fronte a morc[é]lgo), outros vocábulos non sofren, en xeral, este influxo metafónico (*castelo*¹⁰, *cego*, *ferro*, *inverno*, *melro*, *neto*, *certo*, etc.), é moi reducida a área de metafonía (*martelo*, *coitelo*, *cancelo*) ou, en rexións en que actúa pouco a metafonía, especialízase semanticamente a forma fechada: r[é]lgo ('canle aberta polo arado') fronte a r[é]lgo ('pequeno regato'), igual que [ó]llo ('da cara') fronte a [ó]llo ('centro da verdura', 'lugar por onde se une o mango cunha ferramenta')¹¹.

Para a semellante situación da actuación metafónica de -ŭ final sobre [ó], vid. §7b.4.

5. Dialectalmente, no sul de Pontevedra, pode aparecer unha fechazón metafónica de [é] tónico por -e final (cfr. §5b.4, vid. §4c):

9 *Ibid.*, pp. 40-44.

10 Mais o top. *Castelo* ten vogal tónica fechada.

11 Vid. unha recente revisión da metafonía en galego en R. ÁLVAREZ BLANCO, "Consideracións sobre a metafonía nominal galega", in D. KREMER (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel...*, op. cit., pp. 141-157.

8 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, op. cit., pp. 44-46.

*NĚVE (L.C. NĚVE)>neve>dial. n[é]ve

QUAERĚT>quere>dial. qu[é]re

6. O ě breve tónico dalgúns proparoixítonos pode fechar cando na sílaba postónica existe un ĭ breve (cfr. §5b.6):

*LĚVĚTU>lévedo

PĚRSĚCU>pessego>péxego¹²

7. Nos encontros vocálicos -Ěa-, procedentes das secuencias latinas -Ěa- ou -AEA-, o ě breve resólvese, por disimilación, en ĭ (cfr. §§5b.5, 8b.5):

IŮDAEA>judia>xudía

MĚA>mia>mĩa>minha>miña

8. Para a evolución de [Ě] a [é] ou [í], respectivamente, nos verbos semirregulares de segunda e terceira conjugación con alternancia vocálica, vid. §§194-195.

9. Para a fechazón de [Ě] nos ditongos *ei* e *eu*, vid. §24a.

§4c. Na fala de Goián, no concello pontevedrés de Tomiño, rexístrase un fenómeno illado e insólito no galego: a ditongación de ě breve tónico (mais algún caso de ě longo) en [jĚ], [jĚ] ou [jŏ] segundo o contexto fonético¹³. Para alén de explicacións que procuran a súa orixe nunha colonización leonesa dese territorio durante a Reconquista¹⁴, parece que este fenómeno é relativamente moderno cunha orixe dentro do propio sistema lingüístico galego, talvez relacionado coa inestabilidade de [Ě] no sudoeste galego (vid. §4b.5)¹⁵.

¹² Cfr. a evolución do portugués en E. B. WILLIAMS, *Do Latim ao Português. Fonologia e Morfologia Históricas da Língua Portuguesa*, Rio de Janeiro, Tempo Brasileiro, 1975 (3ª ed.), p. 44, §34.3.

A palabra *perda* (<PĚRDĚTA) ten actualmente vogal tónica aberta por influencia de *r*. O caso do antigo *dizimo* (e tamén *dizemo*, *dezimo* ou *dezemo*) (<DĚCIMU) foi feito modernamente con [Ě] a partir de *dez* (<DĚCE).

¹³ Vid. unha completa aproximación a este fenómeno en H. POUSA ORTEGA, "O fenómeno da ditongación goianesa. Características principais", in M. BREA LÓPEZ / F. FERNÁNDEZ REI (coord.): *Homenaxe ó profesor Constantino García*, I, Santiago, Departamento de Filoloxía Galega/Universidade, 1991, pp. 403-418.

¹⁴ Vid. M. FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, "El habla de Goyán", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XXIV, 1969, pp. 194-205.

¹⁵ Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 46, e mais "Bloques e áreas lingüísticas do galego moderno", *Grial*, 77, Xulio-Agosto-Setembro, 1982, p. 287; tamén, X. H. COSTAS, "As alteracións do [Ě] no suroeste galego", *Verba*, 15, 1988, pp. 385-389.

§5a. L.C. Ě, ĭ, OE > L.V. ě > e [é]

A vogal tónica fechada ě do latín vulgar, procedente de Ě longo, de ĭ breve ou do ditongo OE do latín clásico, mantense en xeral:

ACĚTU>azedo>acedo

PARIĚTE>*PARĚTE>parede

ARBŎRĚTU>arvoredado>arboredado

PĚCE>pez

CATĚNA>cadēa>cadea

PĚLU>pelo

CĚNA>cēa>cea

PĚRA>pera

CĚBU>cevo>cebo

PLĚNU>chēo>cheo

CĚTŎ>cedo

POENA>pēa, pena>pena

CONSĚLU>conselho>consello

SĚCCU>seco

FOEDU>feo

SĚTE>sede

FRĚSK (xerm.)>fresco

SPĚSSU>espesso>espeso

ĚLE>ele>el

TĚLA>tea

LĚGNA>lenha>leña

VĚCE>vez

MERCĚDE>mercee>mercé

VĚRDE>verde

NĚGRU>negro

VĚTTA>veta

§5b. Como acontecía coa evolución [Ě]>[é], en certos contextos, o timbre de [é] do latín vulgar pode alterarse fechando un grao e converténdose en [í] en galego (cfr. §8b):

1. Por unha consoante nasal trabante que fecha a vogal tónica [é] en [í] en numerosos vocábulos:

CĚNCTA>cinta

DŎMĚNĚCU>domingo

*ĚNGŮĚNE>L.T. ĚNGŮĚNA>íngoa (e *éngoa*)

LĚNGŮA>lingua (cfr. arc. *lengua*)

SĚRĚNGA>xeringa

2. Pola acción dun iode, sen excluír nalgún caso unha evolución semiculta:

BĚSTĚTU>becho>bicho

CĚRĚU>ciro, cirio>cirio

IŮSTĚTĚA>justiça>xustiza (cfr. *xusteza*)

MĚLU>milho>millo

MĚRABĚLĚA>maravilha>marabilla

NAVĚĚTU>navío

RĚĚDU>med. rigio, rijo, regeo (>mod. rexo)

SĚPIA>xiba
 SĚRVĚTĚ>serviço>servizo
 TĚNĚA>tinha>tiña
 VĚNĚMĚA>vendima
 VĚTĚU>viço>vizo (cfr. *vezo*)
 *VĚTĚU (por VĚTRU)>vidro

Mais noutras moitas ocasións non existe inflexión (en xeral, cando o iode actúa sobre a consoante):

APĚCŮLA>abelha>abella
 ČĚLĚA>celha>cella
 CONSĚLĚU>conselho>consello
 IŮSTĚTĚA>justeza>xusteza (cfr. *xustiza*)
 LĚGNA>lenha>leña
 MALĚTĚA>maleza
 TĚGŮLA>telha>tella
 VĚRDĚA (L.V., de VĚRĚDE)>verça>verza
 VĚTĚU>vezo (cfr. *vizo*)

3. O -Ě longo final pode influír metafonicamente fechando a vogal tónica¹⁶:

FĚCT>fiz~fige>fixen	SĚBĚ>si
VĚNĚ>vii>vin	ĚBĚ>arc. i
MĚHĚ>mi>mi>min	VĚGĚNT>viinte>vinte
TĚBĚ>ti	

4. O efecto metafónico de -e final sobre [é] (vid. §4b.5) debeu estar estendido antigamente por un territorio máis amplo do que o sul pontevedrés, explicando deste xeito as formas do pronome persoal *il* (vid. §154a) e dos demostrativos masculinos *iste*, *ise* e *aquil* (vid. §163c.2) da área lucu-auriense, así como formas imperativas de verbos da segunda e terceira conjugación con [i] como VR en falas ourensás e do sul lugués¹⁷:

ĚSTE>este>dial. iste	BĚBĚ>bebe (imp.)>dial. bibe
ĚLLE>ele>ile>dial. il	MĚTĚ>mete (imp.)>dial. mite

16 Así se explica a desinencia -iche(s), fronte a -eche(s) e dial. -este(s), da P2 de Pretérito dos verbos da segunda conjugación (vid. §182f.2).

17 Vid. R. ÁLVAREZ BLANCO, "Consideracións sobre a metafonía nominal galega", *op. cit.*, p. 150.

5. Nos encontros vocálicos procedentes da secuencia latina -ĚA-, o Ě breve resólvese en *i* (cfr. §§4b.7, 8b.5), explicándose tamén desde xeito o sistemático resultado -ía na desinencia do Copretérito nos verbos de segunda conjugación: -ĚBAM>-ea>-ía, etc.¹⁸ (vid. §181):

DĚA (L.C. DĚE)>día
 VĚA>vía

6. Algúns proparoxítonos con Ě breve na sílaba postónica fechan o Ě longo ou o Ě breve tónicos (cfr. §4b.6)¹⁹:

LĚGĚTĚMU>liidimo>lídimo
 SĚRĚCU>sirgo

7. Canto ao *i*-tónico inicial das formas demostrativas invariábeis, débese explicar fundamentalmente como produto dun proceso de hipercaracterización fronte ás formas masculina e feminina, sen que o recurso á acción metafónica de -Ů final poida xustificar satisfactoriamente a fechazón da vogal tónica²⁰ (vid. §163b):

*ACCU-ĚLLU>aquelo>aquilo
 ĚPSU>esso>isso>iso
 ĚSTU>esto>isto

§5c. En certos contextos, o timbre de [é] do latín vulgar pode alterarse abrindo un grao en galego (cfr. §8c):

1. A acción metafónica de -A final ten unha influencia irre-

18 Evolución confirmada, ademais, pola forma *día* (dial.), procedente da forma analóxica *dea*, a partir da etimolóxica *dē* (<dē<DĚM) (vid. §205b), ou pola forma *estia* (arc.), da analóxica *estea*, a partir da etimolóxica *estē* (<estē<STĚM) (vid. §207b).

Por outra parte, aínda se pode documentar algunha evolución semellante da secuencia -Ěo-, por exemplo no top. e antrop. *Tarrio* (<TĚRRĚNU>terrēo>terreo>tarreo).

19 O antigo *divida* (e tamén *devida* e *deveda*) (<DĚBĚTA) consolidouse modernamente como *débada* por influencia do verbo *deber*; así se explica tamén *bébedo* (<BĚBĚTU), por *beber*.

20 Lémbrese que, por exemplo, nunca se documentou unha forma **ilo* en lugar do arc. *elo* (<ĚLU). De todos os xeitos, tense explicado o proceso como unha evolución a partir da forma demostrativa reforzada *aquisto* (<aquesto<*ACCU-ĚSTU), por influencia de *aquí*; por outra parte, adóitase citar tamén a evolución *sĚNSU>siso* como exemplo de metafonía, así como a vacilación -edo~-ido (<ĚTU) en numerosísimos topónimos (*Carballedo/Carballido*, *Codesedo/Codesido*, *Louredo/Lourido*, etc.). Mais para o resultado *siso* tamén se podería pensar na influencia de *xuízo* (ou, senón, a través de *sísudo*, forma harmonizada de *sesudo*), mentres que a toponimia presenta problemas específicos de evolución. De todos os xeitos, de existir metafonía no proceso [é]>[i], esta redúcese a moi poucos casos.

gular, abrindo o [é] tónico en certos vocábulos, aínda que, en xeral, se manteñen fechados no bloque oriental e mais en parte do central (cfr. §8c.3)²¹:

*ACCU-ĪLLA>aquela>aqu[é]lla

ĪLLA>ela>[é]lla

Noutros vocábulos, a área con formas metafonizadas é moito menor, sempre localizada no bloque occidental:

MĒNSA>mesa>dial. m[é]sa

PĪCA (L.C. PĪCA)>pega>dial. p[é]ga

MĒTA>meda>dial. m[é]da

SĪCCA>seca>dial. s[é]ca

Certamente, a influencia metafónica exercida por -A final sobre a vogal tónica de grao medio é menor do que a exercida por -ŭ final (vid. §§4b.4, 7b.4), constituíndo *ela* e *aquela* as formas que presentan maior extensión no territorio galego, talvez axudadas pola frecuencia do sufixo *-ela* (<-ĒLLA), sempre con vogal tónica aberta. Polo contrario, as formas demostrativas *esta* e *esa* son maioritariamente fechadas, sendo moi reducida a área en que presentan metafonía (vid. §163c).

2. As consoantes *-l* e *-r* trabantes tamén poden abrir a vogal [é] en [é]:

CRŪDĒLE>cruel

FĪLĪCU>felgo

FAMĒLĪCU>famelgo

STĪRPE>esterpe

FĪDĒLE>fiel

3. O [é] pode converterse nun [é] por crase cun *-e* final absoluto (mais cfr., por exemplo, MERCĒDE>mercee>merc[é]) (cfr. §§8c.4, 20b):

FĪDE>fee>fe

SĒDE>see>sé

4. Para a evolución de [é] a [é] nos verbos semirregulares de segunda conxugación, con alternancia vocálica, vid. §194.

§5d. En palabras cultas ou semicultas, o ĭ breve latino desemboca en *í* (cfr. §8d):

ARTĪCŪLU>artigo (cfr. *artello*)

LĪBRU>livro>libro

DĪGNU>arc. dino (mod. digno)

MĪSSA>missa>misa

EPĪSCŌPU>bispo

VĪTŪ>viço>vizo (cfr. *vezo*)

FĪRMU>firme

§6a. L.C. ĭ > L.V. i > i

O ĭ longo tónico do latín clásico resólvese sempre en *i* en latín vulgar e mais en galego:

AMĪCU>amigo

SPĪCA>espiga

FĪCU>figo

SPĪNA>espía>espinha>espiña

FĪLĪU>filho>fillo

VACĪVU>vazio>vacío

FĪLU>fío

VĪNĒA>vinha>viña

FŌRMĪCA>formiga

VĪPĒRA>víbora

FRĪGĪDU>frío

VĪTA>vida

LĪTE>lide

VĪTE>vide

NĪDU>nío>ninho>niño

VĪNU>vío>vinho>viño

RĪVU>río

§6b. Nalgúns vocábulos xa existía no propio latín vulgar certa vacilación entre ĭ longo e ĭ breve ou, mesmo, ĩ breve, que explican algúns actuais resultados con [é] (cfr. §8c.5):

CLAVĪCŪLA>*CLAVĪCŪLA>chavelha>chavella

CŪNĪCŪLU>*CŪNĪCŪLU>côelho>coello

PĪCA>*PĪCA>pega

STĪVA>*STĪVA>esteva

§6c. Na secuencia romance *-oiñ-* (e *-oiñ-*) pódese producir a absorción da vogal palatal na consoante nasal palatal (*-oiñ->-uíñ->-úñ-*) (vid. §§27b, 38c):

moinha>muinha>muíña>pop. muña

moinheira>muíneira>pop. muñeira

poinha (med.) (<PŌNĒBAM)>puinha>punha>puña (vid. §214d)

remuiñada>pop. remuñada

§6d. Para a evolución de [é] a [é] nalgún verbo semirregular de terceira conxugación con alternancia vocálica máxima, vid. §195b.

§7a. L.C. ō > L.V. o > o [ɔ]

A vogal tónica o do latín vulgar, procedente de ō breve do

²¹ Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 40-44.

latín clásico, mantense en xeral como [ɔ]:

AVĬOLA>*AVŌLA>avoa	ŌPĒRA>obra
CŌLŌBRA>COOVra>cobra	PŌRTA>porta
CŌLLŌCAT>colga	PRŌBA>prova>proba
FŌRTE>forte	*RŌCCA (do xerm. ROKKO)>roca
HŌSPĪTE>hóspede	RŌSA>rosa
LŌCŌ>logo	RŌTA>roda
NŌTŪLA>nódoa	SŌCRA>sogra
NŌVE>nove	SŌRTE>sorte

Para a monotongación e o conseguinte resultado [ɔ] do ditongo latino AU, vid. §23b.

§7b. O resultado tamén pode ser [ó] en certas circunstancias (cfr. §4b):

1. Por efecto da inflexión producida por un iode ou por unha consoante palatal:

FŌLĬA>folha>folla	*RĪSŌNĒU>risonho>risoño
FŌRTĬA>força>forza	RŌTŪLA>rolha>rolla
HŌDĪE>hoje>hoxe	SŌMNĪU>sonho>soño
PŌST-CŌCCĪU>pescoço>pescozo	

Aínda se deben engadir todos aqueles casos en que o iode é absorbido por unha consoante fricativa prepalatal seguinte (vid. §§25d.2, 27b): CŌXU>coixo>coxo

2. Por inflexión producida por consoante nasal trabante:

FŌNTE>fonte>f[ó]nte	MŌNTE>monte>m[ó]nte
FRŌNTE>fronfe>fr[ó]nte	PŌNTE>ponte>p[ó]nte
LŌNGE>longe>l[ó]nxe	

• A mesma fechazón se produce en casos en que a nasal trabante desapareceu por unha asimilación regresiva no grupo consonántico -mn- (>-nn->-n-) (vid. §101b):

DŌMĪNU>dom'nu>dono
SŌMNU>sono

Mais cando a aparición da consoante nasal trabante é produto dunha síncope, a vogal mantense aberta: CŌMĪTE>com'de>conde.

Dialectalmente, mantense nun reducido territorio oriental a abertura etimolóxica (m[ó]nte, p[ó]nte, etc.)²².

3. Pola nasalidade vocálica medieval, producida pola perda de -N- intervocálico, posteriormente desaparecida polo proceso xeral de desnasalamento (vid. §§78-80):

BŌNA>bōa>boa
BŌNU>bōo>bō>bo (e <i>bon</i>)
SŌNAT>sōa>soa

4. Por metafonía producida por -ŭ final latino (sobre todo nos territorios occidentais) no singular²³:

CŌRPŭ>corpo>c[ó]rpo	PŌRTŭ>porto>p[ó]rto
FŌCŭ>fogo>f[ó]go	PŌŠTŭ>posto>p[ó]sto
GRŌSSŭ>grosso>gr[ó]so	SŌCRŭ>sogro>s[ó]gro
NŌVŭ>novo>n[ó]vo	SŌRŭ (por SĒRU)>soro>s[ó]ro
ŌCŬLŭ>olho>[ó]llo	TŌRŭ>toro>t[ó]ro

Ao igual que ocorre coa metafonía sobre [é], esta influencia metafónica, a diferenza do que ocorre en portugués, tamén se propagou analoxicamente aos plurais (<-ōs):

NŌVŌS>novos>n[ó]vos
SŌCRŌS>sogros>s[ó]gros

Por outra parte, como acontece coa metafonía sobre [é] (vid. §4b.4), tampouco é universal neste caso, existindo vocábulos que non sofren inflexión en ningures (*morto*, *óso*, *porco*, etc.) ou só moi minoritariamente (*corvo*, *ovo*, etc.)²⁴.

5. A acción combinada dun wau e de -ī longo final pode fechar o breve tónico en [ú] nalgunhas formas verbais, sempre de pretéritos fortes:

PŌTŭī>pude>puden~puiden
PŌŠŭī>pus~puge>puxen

6. Para a evolución de [ɔ] a [ó] ou [ú], respectivamente, nos

22 *Ibid.*, pp. 44-46. Na área dialectal asturiana, así como en falas veciñas, asistimos, por outra parte, a unha abertura antietimolóxica xeral de o tónico trabado por consoante nasal en posición final: LATRŌNE>ladrón>dial. ladr[ó]n, MELŌNE>melón>dial. mel[ó]n, etc.

23 *Ibid.*, pp. 40-44.

24 Vid. R. ÁLVAREZ BLANCO, "Consideracións sobre a metafonía nominal galega", *op. cit.*, p. 144.

verbos semirregulares de segunda e terceira conxugación, con alternancia vocálica, vid. §§194-195.

§7c. Para as diversas evolucións das secuencias -ŏCT- e -ŎRI-, vid. §26b.

§8a. L.C. ō, ŭ > L.V. o > o [ó]

A vogal tónica o do latín vulgar, procedente de ō longo e de ŭ breve do latín clásico, mantense en xeral:

AMŎRE>amor	MŬSTU>mosto
AUTŬMNU>outono	*NŎMĬNE>nome
BŬCCA>boca	PŬLLU>polo
CĬCŎNĬA>cegonha>cegoña	PŬTĚU>poço>pozo
CŎLŎRE>coor>cor	RŬPTU>roto
CŬBĬTU>covedo>cóbado	SCŎPA (L.T.)>escoba
FLŎRE>flor	SĚRŎTĬNU>serodio
FŬNDA>fonda	SŬMMA>soma
FŬNDU>fondo	SŬRDU>xordo
FŬRCA>forca	TĚNŎRE>tēor>teor
FŬRNU>forno	TŎTU>todo
FŬSCU>fosco (e <i>fusco</i>)	TRŬNCU>tronco
GŬTTA>gota	TŬRRE>torre
LŬMBU>lombo	ŬMĚRU>ombro
LŬPU>lobo	ŬNDA>onda
LŬTU>lodo	ŬNDE>onde
MAIŎRE>maior	ŬRSU>osso>oso
MŬSCA>mosca	

Outubro procede do L.H. *ŎCTŬBRE, no canto do clásico ŐCTŎBREM.

§8b. En certos contextos, a vogal tónica [ó] pode fechar e converterse en [ú] (cfr. §5b):

1. Unha consoante nasal trabante pode fechar un grao a vogal [ó] en [ú]:

CŎNCHA>conca>cunca
CŎNCHŬLA>cuncha (e *concha*)

FĚNŬCŬLU (L.T.)>*FĚNŬNCŬLU>fiúncho (cfr. *fiollo*)

FŬNGU>fungo

FURŬNCŬLU>furuncho (cfr. dial. *foroncho*)

IŬNCTU>junto>xunto

IŬNCU>junco>xunco

NŬMQUAM>nunca (cfr. med. *nonca*)

PLŬMBU>chumbo

SĚCŬNDU>segundo

ŬNCTU>unto

ŬNDE>dial. unde (com. onde)

ŬNGŬLA>unha>unlla (>uña)

Así se explica tamén a conservación dalgunhas formas como *concha* ou *foroncho* ou, polo contrario, aparición de vocábulos como *fundo*, *funda*, *punto*, xustificándose, deste xeito, diferenzas pontuais nalgúns destes exemplos entre galego e portugués.

2. Por influencia dunha consoante palatal ou dun iode:

CŬNĚU>cunho>cuño

*GŬRGŬLŬ>gorgulho>gorgullo

PŬGNU>punho>puño

PŬTĚU>dial. puzo (vs. com. *pozo*)

TĚSTĬMŎNŬ>testemuño

3. Por metafonía producida por -ī longo final:

FŬI>fun

FŬISTĬ>*FŬSTĬ>fuche (e *focbe*, vid. §210d)

ŬBI>arc. u

4. Ademais, existe dialectalmente un efecto metafónico de -e final sobre [ó] (vid. §§4b.5, 5b.4), que afecta tamén a adverbios e mais a formas verbais, explicándose, deste xeito, algunhas formas frecuentes en falas ourensás e do sul lugués²⁵:

CŎMĚDE (imp.)>com. come>dial. cume

HŎDĚ>hoje>hoxe>dial. huxe

*NŎMĬNE>nome>arc. e dial. nume

5. Nos encontros vocálicos -ŏa-, procedentes da secuencia

25 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, op. cit., p. 81, e R. ÁLVAREZ BLANCO, "Consideracións sobre a metafonía nominal galega", op. cit., p. 150.

latina -ŭa-, o ŭ breve tónico desemboca, por disimilación, en [ú] (cfr. §§4b.7, 5b.5):

DŪAS>dúas	SŪA>súa
*GRŪA (por GRŪE)>grúa	TŪA>túa

§8c. Algúns contextos poden favorecer a abertura de [ó] en [ɔ] (cfr. §5c):

1. Por consoante -z trabante, en posición final de palabra:

FĒRŌCE>feroz
VĒLŌCE>veloz
VŌCE>voz

2. Por consoantes -l e -r trabantes:

TŪRPE>torpe
ŪLMU>olmo
VŪLPE>golpe

3. Por metafonía producida por -A final, nomeadamente no territorio occidental:

HŌRA>hora>h[ɔ]ra
ŌLLA>ola>dial. [ɔ]la
VŌTA>voda>dial. v[ɔ]da

Salvo no primeiro caso (*hora*) e mais no sufixo adxectivo -osa(<ōsa), o territorio afectado pola acción metafónica de -A final sobre a vogal tónica [ó] é reducido (cfr. §5c.1).

4. Por crase de [ó] cun -o final por caída de consoante (cfr. §34c), en que, a diferenza do que acontece coa crase na terminación -ee (cfr. §5c.3), o resultado é sempre aberto:

NŌDU>noo>nó
*PŪLU (por *PŪLVU, L.C. PŪLVĒRE)>poo>po
SŌLU>soo>só

5. No propio latín vulgar xa se produciran cambios a respeito do latín clásico, que explican o paso de ŭ breve a [ɔ] nalgúns casos, o mesmo que o clásico LĪNTEU deu como resultado *lenzo*, por unha forma latino-vulgar *LĒNTEU (cfr. §6b):

NŪCE>*NŌCE>noz
NŪRA>*NŌRA>nora

§8d. En vocábulos semicultos (moitos deles por influencia eclesiástica), o ŭ breve mantense como *u* (cfr. §5d):

CRŪCE>cruz	CŪRVU>curvo
CŪLPA>culpa	MŪNDU>mundo
CŪRTU>curto	

§8e. Para a evolución de [ó] a [ɔ] nos verbos semirregulares de segunda e terceira conjugación, con alternancia vocálica, vid. §§194-195.

§8f. Para as diversas evolucións de grupos como -ŭCT- (ou -ŭCT-), -ŭLT- e -ŌRI-, vid. §26b.

§8g. Para o comportamento de ŭ breve trabado por -l- en grupo consonántico, vid. §99.

§9a. L.C. ū > L.V. ȳ > u

O *u* tónico do latín vulgar, procedente de ū longo tónico do latín clásico, mantense sistematicamente en galego-portugués:

ACŪTU>agudo	MATŪRU>maduro
CŪPA>cuba	MŪTU>mudo
DŪRU>duro	NŪDU>nuu>nu
FŪMU>fume	SALŪTE>saúde
FŪRTU>furto	SCŪTU>escudo
LACTŪCA>leituga	SĒCŪRU>seguro
LŪCE>luz	SŪCĪDU>sujo>suxo
LŪCU>Lugo	ŪNA>ũa>unha
*LŪMĪNE>lume	ŪNU>ũu>un
LŪNA>lũa>lúa	ŪVA>uva

§9b. A consolidación e extensión do cambio do pronomes persoal suxeito *tu* (<TŪ) en *ti*, territorialmente maioritario, debe ser explicado como unha evolución analóxica, relativamente moderna, a partir doutras formas pronominais como *min*, *ti* ou *si* (vid. §153a.2).

Por outra parte, a evolución LACŪNA>lagõa>lagoa explícase

latina -ŭA-, o ŭ breve tónico desemboca, por disimilación, en [ú] (cfr. §§4b.7, 5b.5):

DŪAS>dúas	SŪA>súa
*GRŪA (por GRŬE)>grúa	TŪA>túa

§8c. Algúns contextos poden favorecer a abertura de [ó] en [ɔ] (cfr. §5c):

1. Por consoante -z trabante, en posición final de palabra:

FÉRŌCE>feroz
VĒLŌCE>veloz
VŌCE>voz

2. Por consoantes -l e -r trabantes:

TŪRPE>torpe
ŪLMU>olmo
VŪLPE>golpe

3. Por metafonía producida por -A final, nomeadamente no territorio occidental:

HŌRA>hora>h[ɔ]ra
ŌLLA>ola>dial. [ɔ]la
VŌTA>voda>dial. v[ɔ]da

Salvo no primeiro caso (*hora*) e mais no sufixo adxectivo -osa(<ŌSA), o territorio afectado pola acción metafónica de -A final sobre a vogal tónica [ó] é reducido (cfr. §5c.1).

4. Por crase de [ó] cun -o final por caída de consoante (cfr. §34c), en que, a diferenza do que acontece coa crase na terminación -ee (cfr. §5c.3), o resultado é sempre aberto:

NŌDU>noo>nó
*PŪLU (por *PŪLVU, L.C. PŪLVĒRE)>poo>pó
SŌLU>soo>só

5. No propio latín vulgar xa se produciran cambios a respeito do latín clásico, que explican o paso de ŭ breve a [ɔ] nalgúns casos, o mesmo que o clásico LĪNTEU deu como resultado *lenzo*, por unha forma latino-vulgar *LĒNTEU (cfr. §6b):

NŪCE>*NŌCE>noz
NŪRA>*NŌRA>nora

§8d. En vocábulos semicultos (moitos deles por influencia eclesiástica), o ŭ breve mantense como *u* (cfr. §5d):

CRŬCE>cfuz	CŪRVU>curvo
CŪLPA>culpa	MŪNDU>mundo
CŪRTU>curto	

§8e. Para a evolución de [ó] a [ɔ] nos verbos semirregulares de segunda e terceira conxugación, con alternancia vocálica, vid. §§194-195.

§8f. Para as diversas evolucións de grupos como -ŭCT- (ou -ŭCT-), -ŭLT- e -ŌRI-, vid. §26b.

§8g. Para o comportamento de ŭ breve trabado por -l- en grupo consonántico, vid. §99.

§9a. L.C. ū > L.V. u > u

O u tónico do latín vulgar, procedente de ū longo tónico do latín clásico, mantense sistematicamente en galego-portugués:

ACŪTU>agudo	MATŪRU>maduro
CŪPA>cuba	MŪTU>mudo
DŪRU>duro	NŪDU>nuu>nu
FŪMU>fume	SALŪTE>saúde
FŪRTU>furto	SCŪTU>escudo
LACTŪCA>leituga	SĒCŪRU>seguro
LŪCE>luz	SŪCĪDU>sujo>suxo
LŪCU>Lugo	ŪNA>ũa>unha
*LŪMĪNE>lume	ŪNU>ũu>un
LŪNA>lũa>lúa	ŪVA>uva

§9b. A consolidación e extensión do cambio do pronome persoal suxeito *tu* (<TŪ) en *ti*, territorialmente maioritario, debe ser explicado como unha evolución analóxica, relativamente moderna, a partir doutras formas pronominais como *min*, *ti* ou *si* (vid. §153a.2).

Por outra parte, a evolución LACŪNA>lagôa>lagoa explícase

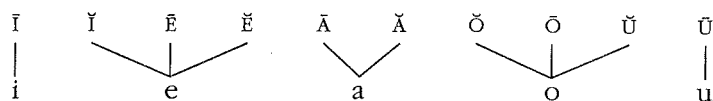
por un cambio de sufixo por ser tratado o vocábulo como aumentativo de *lago*.

§9c. Para algún caso de evolución de [ú] a [ɔ] en verbos semirregulares da terceira conjugación, con alternancia vocálica máxima, vid. §195b.

VOCALISMO ÁTONO

§10a. A diferenza do que acontece co vocalismo tónico, no vocalismo átono as confluencias no latín vulgar son moito maiores, dada a menor forza articulatoria con que eran pronunciadas as vogais, coa conseguinte tendencia á neutralización entre fonemas próximos, ao tempo que aparece, por outra parte, unha grande cantidade de cambios por evolucións fonéticas de carácter esporádico (vid. §§126-143). Ora ben, no actual vocalismo átono do galego distínguense varios subsistemas.

§10b. En posición postónica non final prodúcese sistematicamente neutralización nas vogais de grao medio, dando lugar a un sistema de cinco elementos:

§10c. Aínda que se manteñen en certos casos as vogais de grao medio abertas, en posición pretónica o sistema máis xeral é tamén o de cinco elementos (FĒRVET>f[é]rve vs. FĒRVĒMUS>f[é]rvemos; MÖVET>m[ɔ]ve vs. MÖVĒMUS>m[o]vemos), con neutralización das vogais de grao medio a favor das fechadas, aparecendo escasas oposicións fonolóxicas, que debemos pór en relación, na maioría dos casos, coa derivación lexical²⁶. Mais

²⁶ Isto é o que levou a que o estudioso Amable VEIGA negase a existencia en galego dun sistema vocálico pretónico de sete elementos, xustificando o caso máis frecuente dos diminutivos nunha dobre acentuación, semellante á presentada polo portugués do Norte (vid. *Fonología Gallega. Fonemática*, Valencia, Ed. Bello, 1974, pp. 59-62).

este sistema aparece nitidamente nos diminutivos en *-iño*, que manteñen a primitiva abertura etimolóxica da súa base lexical:

h[ɔ]me→h[ɔ]miño

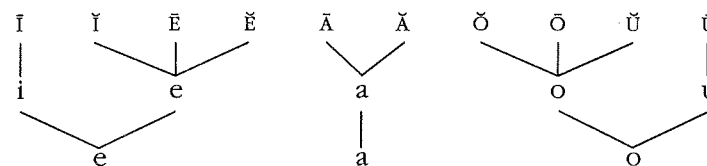
p[é]dra→p[é]driña

Fóra destes casos é difícil achar parellas en que se opoñan as vogais de grao medio, de rendibilidade fonolóxica, por tanto, moi escasa:

p[é]gada (cfr. p[é]) vs. p[é]gada (cfr. pegar)

c[ɔ]rdeiro (cfr. c[ɔ]rda) vs. c[o]rdeiro (<*CORDĀRĪU)

§10d. En posición átona final, o sistema vocálico latino redúcese grandemente, aparecendo un sistema formado unicamente por tres elementos:

Os casos de vocábulos que presentan [i] e [u] como vogais finais absolutas son certamente moi escasos, tratándose sempre de latinismos (*corpus*) ou estranxeirismos (*taxi*), que moi rara vez se presentan en oposición fonolóxica, mais sempre fora do léxico patrimonial do idioma:

corpus vs. corpos

taxi vs. taxe

Por outra parte, na lingua oral popular é posíbel documentar a existencia de vogais finais [a] e [ɔ] nos encontros de forma verbal acabada en *-a* con pronome persoal *o(s)* e *a(s)*, respectivamente (vid. §39c):

lévao [léβɔ]

lévaa [léβa]

Obsérvase, por outra parte, como a adición doutros sufixos non impede a neutralización das vogais de grao medio en posición pretónica: f[é]rro vs. f[é]rreiro, r[ɔ]da vs. r[ɔ]deira, etc.

Vogais iniciais

§11. En relación ao conxunto das vogais átonas, as vogais átonas iniciais son as máis resistentes, por dispoñen dun acento secundario de intensidade.

§12a. L.C. *Ā, Ă > L.V. A > a*

En xeral, a vogal *a* mantense en sílaba inicial desde o latín ao galego:

ACŪCŪLA>agulha>agulla

APĒRTŪ>aberto

APRĪLE>abril

ARĒNA>arêa>area

CATĒNA>cadêa>cadea

(HŌRA) *MANĒĀNA (L.C. MANE)>manhãa>mañá

(MALA) MATĪĀNA>maçãa>maçã>mazá

SAPŌNE>xab(r)ón

§12b. O proceso de palatalización de [á] tónico en certos territorios (cfr. §3c) afecta tamén a esta vogal en posición átona (mesmo sen a presenza dun *i* tónico que favorece a harmonización vocálica en todo o territorio galego, vid. §126c.5), especialmente en Hermisende, na costa occidental coruñesa e no sudeste de Lugo e nordeste de Ourense²⁷:

Barizo (top.)>B[æ]rizo

había>h[æ]bía~h[ɛ]bía

caldeiro>c[æ]ldeiro

María>M[æ]ría~M[ɛ]ría

cantar>c[æ]ntar

partir>p[æ]rtir

gatiño>g[æ]tiño

O mesmo acontece co ditongo *-ai-* que, popularmente, evolúe a *-ei-* cando fica en posición átona en palabras derivadas (vid. §26d).

§12c. En certas ocasións, a vogal *a* átona inicial do latín muda en *e* como consecuencia dun cambio (ou confusión) de prefixo (vid §143a.2):

ABSCŌNDĒRE>esconder

ASPARĀGU>espargo

AUSCŪLTĀRE>escoitar

§12d. Nalgúns casos, a vogal átona *a-* en posición inicial pode desaparecer:

1. Como consecuencia de aférese (vid. §130):

alegría (de *alegre*<*ALĒCRE por ALĀCRE)>arc. legria

amarelo (<AMARĒLLU)>pop. marelo

Esta aférese pode deberse á consideración da secuencia *a-* como artigo feminino:

AGRĒLLA>agrela>a Grela (top.)

APŌTHĒCA>abodega>a bodega (cfr. *adega*)

2. Polo seu carácter átono, desaparece moi frecuentemente na prep. *para* (vid. §244a), reducida na lingua falada e popular a *pra* (vid. §131a), o mesmo que nas contraccións *prá* (<para a) e *pró* (<para o).

Na fala popular (e tamén no rexistro literario de certas épocas) aínda se documentan outras contraccións do tipo *pr'on* (<para un), *pr'onde* (<para onde), etc., sempre con [ɔ] por asimilación recíproca e posterior crase das secuencias vocálicas *-au-* e *-ao-* (vid. §39c).

§12e. Polo contrario, é frecuente a aparición de *a-* átono inicial como consecuencia dunha prótese vocálica ou da aglutinación do artigo (vid. §134):

mora (<MŌRA)>amora

rodeo (de *rodear*)>pop. arrodeo

vespa (<VĒSPA)>avespa

§13a. L.C. *Ē, Ē, Ī, OE, AE > L.V. ē > e*

En voces patrimoniais, o *e* átono inicial é resultado das vogais *ē* breve, *ē* longo e *ī* breve do latín clásico, así como dos ditongos *AE* e *OE*:

AESTĪMĀRE>arc. esmar (mod. osmar)

AESTĪVU>estío

AESTŪĀRĪU>esteiro

CĒPŪLLA>cebola

²⁷ Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 39-40.

FĪNDĒRE>fender
 FOETÖRE>fedor
 LAETĪTĪA>med. lediça (mod. ledicia²⁸)
 MĒLĪÖRE>melhor>mellor
 MĪXTŪRA>mestura
 PĪCĀRE>pegar
 PLĪCĀRE>chegar (e *pregar*)
 RĪGĀRE>regar
 SĒCŪRU>seguro
 SĒNĪÖRE>senhor>señor
 SĒRMÖNE>sermón

§13b. De todos os xeitos, esta vogal átona é relativamente inestábel, suxeita, por tanto, a múltiples cambios, particularmente á tendencia á fechazón en [i] (cfr. §15b), en xeral nos mesmos casos en que [é] se ve afectado (vid. §5b):

1. Por influencia dunha consoante palatal:

MĒLĪÖRE>mellor>pop. millor
 SĒNĪÖRE>senhor>pop. señor

2. Por consoante nasal trabante:

ĪNCĒNSU>encenso>incenso
 ĪNĪTĪARE>inçar>inzar
 MĪNŪARE (por MĪNŪĒRE)>minguar (cfr. arc. *menguar*)
 NĒC>nen>pop. nin
 NĒC-QUĒM>nenguen>ninguén
 NĒC-ŪNU>nengun>ningún
 *PĒNDĪCĀRE (por PĒNDĒRE)>pind'gar>pingar
 *SĪNGĒLLU>singelo>sinxelo
 VĪNDĪCĀRE>vingar (cfr. arc. *vengar*)

3. Pola presenza dun iode que fecha a vogal átona:

(PRŪNA) CĒRĒÖLA>cirola *LĒVĪĀRĪU>ligeiro>limeiro
 ECLĒSĪÖLA>Grijoa>Grixoa (top.) PRĒHĒNSĪÖNE>prison>prisión
 LAESĪÖNE>med. lijón

28 Forma literaria refeita modernamente sobre o modelo do étimo latino.

4. Por unha reacción culta relatinizadora:

FĪGŪRA>arc. fegura>figura TRĪBŪTU>arc. trebuto>tributo
 HĪSTÖRĪA>arc. hestoria>historia VĪRTŪTE>arc. vertude>virtude
 LĪCĒNTĪA>arc. lecença>licenza

5. Noutros casos non se advirte unha razón clara para a fechazón, xa antiga na historia da lingua:

AEQUĀLE>igual
 AETĀTE>idade

Certamente, a fonética sintáctica puido influír para esta evolución ao quedar en contacto a vogal *e*- cunha vogal forte anterior, normalmente o artigo:

ECCLĒSĪA>igreja>igrexas
 *ĒRCTU (<ĒRĒCTU)>irto
 GĒRMĀNU>irmão>irmán

6. De todos os xeitos, é constante no rexistro oral a tendencia á conversión de *e* átono inicial en *i* como produto dun proceso de harmonización vocálica causada por *i* ou *u* tónicos (vid. §126c):

MĒTĪRĪ>*MĒTĪRE>medir>arc. e pop. medir
 MĪXTŪRA>mestura>pop. mistura
 VĒSSĪCA>vexiga>pop. vixiga
 VĪCĪNU>vezinho>veciño>pop. viciño

En menor medida, acontece a mesma evolución como consecuencia de disimilacións, especialmente na secuencia *e...éi*: dereito>pop. direito (vid. §127b).

7. Para a evolución [e]>[i] en formas verbais semirregulares, vid. §195c.

§13c. Outros cambios son produto da tendencia á vacilación das vogais átonas, normalmente por fenómenos fonéticos esporádicos, sen excluír nalgúns casos a asimilación (vid. §126) e a disimilación (vid. §127):

1. Especialmente en contacto con *r*, a vogal inicial [e] presenta tendencia á abertura en [a], consolidada historicamente en bastantes casos:

*AERAMĪNE>aramé

EVANGĚLŮ>med. evangelho~avangelho ou evangeo~avangeo
>mod. evanxello

IĚŮNU>med. jejun~jajun>mod. xexún

*MELIMĚLU (por MELIMĚLU)>marmelo

RĚGĚNA>med. rainha~reinha>mod. raíña

SĚRVĚNTE>sergente>sarxento

*TRĚPALŮ>trabalho>traballo

VĚRRĚRE>varrer

VĚRSŌŘĚA>vassoira>vasoira

VĚRVĚCTU>barveito>varveito

Esta mesma tendencia é facilmente perceptíbel na actual lingua popular, moitas veces como consecuencia de asimilacións e disimilacións:

enamorado (de *amor*)>pop. anamorado

ĚTER>entre>arc. e pop. antre

ĚNTRŌĚTU>entroido>pop. antroido

SĚCRĚTU>segredo>pop. sagredo

SĚPTŮAGĚNTA>setaenta>setenta>pop. satenta

SERĚRE>cerrar>pop. zarrar

SĚXAGĚNTA>sessenta>sesenta>pop. sasenta

SĚLVATĚCU>selvaxe>selvaxe>pop. salvaxe

TĚRRĚNU>terrão>terreo>pop. tarreo²⁹

2. En contacto con consoante labial, a vogal átona [e] sofre unha forte tendencia á labialización, isto é, á súa conversión en [o], na lingua oral popular³⁰, aínda que só consolidada historicamente nalgún caso como *bispo* (<EPĚSCŌPU>ebispo>obispo>(o) bispo):

FERMĚNTU>fermento>pop. formento

FĚRRŮGĚNE>ferruxe>pop. forruxe

LĚVĚRE>levar>pop. lovar

RĚMĚDĚU>remedio>pop. romedio

RĚVĚRSU>revés>pop. rovés

SĚMĚNTE>semente>pop. somente

SĚPARĚRE>separar>pop. soparar

²⁹ Cfr. o top. e antrop. *Tarrío* (vid. n. 18).

³⁰ Vid. X.-A. PORTO DAPENA, "As vocaes átonas galegas e, o, a en contaito con labial", *Grial*, 19, Xaneiro-Febreiro-Marzo, 1968, pp. 30-39.

SĚPTĚMĚNA>semana>pop. somana

*SĚMĚLĚRE>semelhar>semellar>pop. somellar

VĚRŮCĚLU>ferrolho>ferrollo>pop. forrollo

Xa na lingua antiga se documentan evolucións deste tipo:

ĚMACĚNE>med. omage(n)

SEPULTŮRA>med. sopoltura

3. Para a substitución de *e*- por ditongo *ei*- antietimolóxico, vid. §128b.

§13d. A vogal átona inicial *e* tamén pode desaparecer pola súa posición fraca:

1. Por aférese (vid. §130):

ĚN-ĚLU>en-lo>enno>eno>no

enamorar (de *amor*)>namorar

2. Por síncope (vid. §131):

CĚŘĚŠĚA>cereija>pop. z'reixa

DĚRĚCTU (L.C. DĚRĚCTU)>dereito>pop. d'reito

FĚŘĚTA>ferida>pop. f'rida

QUIRĚTĚRE>gritar

SPĚRANTĚA>esperança>esperanza>pop. e lit. esp'ranza

(*TĚMPU) VĚRĚNU>verão>verán>pop. v'ran

A síncope vocálica de *e* é especialmente rendíbel na lingua popular na conxunción *pero* (<PĚR HŌC>), de frecuente aparición como *pro* (vid. §245b).

§14a. L.C. Ě > L.V. Ě > Ě

A vogal *Ě* átona inicial consérvase en xeral:

HĚBĚRNU>inverno

PRĚMĚŘĚU>primeiro

LĚBĚRĚRE>librar

RĚPĚŘĚA>ribeira

§14b. De todos os xeitos, pode ser submetida a diversos cambios, especialmente a mudanza en [e] por disimilación na secuencia *Ě...Ě* (vid. §127b):

DISSĚMĚLĚRE>disimular>pop. desimular

MĚLĚTĚRE>militar>pop. melitar

§15a. L.C. *ö, ô, ü* > L.V. *o* > *o*

En voces patrimoniais, o *o* átono inicial é resultado das vogais *ö* breve, *ô* longo e *ü* breve do latín clásico:

MÜNDĀRE>mondar	MÖLĒRE>moer
MŪRAENA>morea	NŌMĪNĀRE>nomëar>nomear
CŪPĪDĪŦĪ>coþiça>cobiza	PLŌRĀRE>chorar
FÖLLĪCĀRE>folgar	SŪPĒRĀRE>sobrar
IŌCĀRE>jogar>xogar	VÖLŪNTĀTE>voontade>vontade

§15b. Como vogal átona de grao medio en posición átona inicial, apresenta tendencia á fechazón en *u* (cfr. §13b), en xeral nos mesmos casos en que se produce a evolución [ó]>[ú] (vid. §8b)³¹:

1. Por influencia dunha consoante palatal:
COCHLĒARE>colher>culler MŪLĒRE>molher>muller
COGNĀTU>cunhado>cuñado PŪGNĀRE>med. punhar

No caso de *curmān* (<COGERMĀNU>coirmão>cuirmão>curmão>curmán) debeuse producir unha evolución semellante á de *-oim->-uñ-* (vid. §6c).

2. Por consoante nasal trabante, contribuíndo a este proceso, nalgúns casos, a harmonización vocálica:

- COMPLĒRE>comprir>cumprir
CONSPŪĒRE>conspir>cuspir
CONSTĀRE>custar
TŪNDĒRE>tundir
ŪMBĪLĪCU>dial. umbigo (e *umbrigo*)
ŪNGĒRE>ongir, ungir>unxir

3. Por harmonización vocálica, especialmente con *i* tónico (vid. §126c)³²:

- DÖRMĪRE>dormir>durmir

³¹ Por veces, esa fechazón non ten unha explicación clara: LŌCĀLE>logar>lugar, FŌRĀRE>furar.

³² En galego, estanse consolidando graficamente (cfr. n. 388), aínda que con vacilacións na lingua literaria, certos casos de harmonización vocálica nalgúns verbos semirregulares de terceira conjugación con alternancia máxima, criándose, deste xeito, diferenzas gráficas entre galego e portugués, xa que este presenta unha maior fidelidade gráfica á base etimolóxica: *tusir* vs. port. *tossir* (<TŪSSĪRE), *durmir* vs. port. *dormir* (<DÖRMĪRE), etc. (vid. §195). De todos os xeitos, non presentaría ningún problema para o galego estándar a adopción da solución común co portugués.

fonilb (prov.)>funil

SŪBĪRE>sobir>subir

Cando as vogais fican en contacto tamén se produce harmonización (vid. §38c): MŌLĪNU>moinho>muíño.

4. Para a evolución [o]>[u] en formas verbais semirregulares, vid. §195c.

§15c. Esta vogal é tamén susceptíbel de diversos cambios como consecuencia de fenómenos fonéticos esporádicos, especialmente por disimilación (vid. §127):

- FŌRMŌSU>arc. fremoso>fermoso
FORTŪNA>fortuna>pop. fortuna
ŌBSCŪRU>escuro
PRŌCŪRĀRE>procurar>pop. precurar~percurar
RŌTŪNDU>redondo
Noutros casos, a vogal muda por asimilación (vid. §126):
NŌVĀCŪLA>navalla
robaliza (de *robalo*, relacionado co lat. LŪPU)>pop. rabaliza
ŪMBĪLĪCU>embigo

Para a substitución de *o-* por ditongo *ou-* antietimolóxico, vid. §128b.

§15d. Tamén pode desaparecer:

1. Por aférese provocada facilmente pola súa posíbel consideración como artigo masculino (vid. §130):

- EPĪSCŌPU>obispo>bispo (vid. §13c.2)
OCCASĪONE>ocajon>med. cajon

2. Por síncope (vid. §131):

- BORŌNA (prelat.)>borôa>boroa>pop. b'roa
CÖRŌNA>corôa>coroa>pop. c'roa³³

Na aglutinación *polo* (<PĒR+ĪLLU) pode producirse síncope (*p'lo*) por necesidades métricas na lingua poética, especialmente na poesía pondaliana, o mesmo que no encontro da prep. *por* co adv. *onde* (por+onde>p'ronde).

³³ Percébase, de todos os modos, unha crecente tendencia a especializar *croa* como 'cume dun castro' fronte ao xeral *coroa*.

§16a. L.C. ū > L.V. u > u

A vogal *u* átona inicial consérvase en xeral:

CŪRĀRE>curar	MŪRĀĻĀ>muralla>muralla
DŪRĀRE>durar	SŪDŌRE>SUOR
LŪNĀRE>lŭar>luar	

§16b. Para a substitución de *u*- por ditongo inicial antietimolóxico, vid. §128b.

Vogais pretónicas internas (intertónicas)

§17a. A vogal pretónica interna presenta tendencia á síncope, en xeral, nas mesmas condicións que a postónica (despois de *l*, *n*, *r*, *s*...) (vid. §18a), se ben a súa desaparición non se produciu sempre na mesma altura cronolóxica. Cfr., por exemplo, SŌĻĪTĀTE>soidade vs. SŌĻĪTĀRĪU>solteiro, ou variantes *nēboa/nebra* (<NĒBŪĻA), *diabo/diabro* (<DĪĀBŌĻU), ou as formas med. *poboo/pobro* (<PŌPŪĻU)³⁴.

*AMĪĈĪTĀTE (por AMICITĀ)>amiz'dade>amizade
APĒRĪRE>abrir
*ARĒNĒĻĀ>Arnela (top.)
BŌNĪTĀTE>bondade
CABĀĻĻĪCĀRE>cavalgar>cabalgar
CŌMĪTĀTU>condado
CŌMPŪTĀRE>contar
*CONSUTŪRA>costura
DĒĻĪCĀTU>delgado
ERĒMĪTA>ermida
FŌĻĪCĀRE>folgar
HŌNŌRĀRE>honrar
IŪDĪCĀRE>julgar>xulgar (cfr. med. <i>juigar</i>)
LABŌRĀRE>lavrar>labrar
LĀTĒRĀLE>ladrar
*LĪBĒRĀRE>livrar>librar
*MELIMĒĻU (por MELIMĒLU)>marmelo

³⁴ Para a solución dos diversos grupos consonánticos criados pola desaparición de vogal pretónica (e postónica), vid. §§88-102.

MĒMŌRĀRE>mem'rar>lembrar
ŌĻĪVĀRĪA>oliveira (arc. e top.)
*PĒĈTŌRĪNA>petrina
*PĒNDĪCĀRE (por PĒNDĒRE)>pind'gar>pingar
RĒĈĪTĀRE>rez'dar>rezar
RĒPŪTĀRE>arc. reptar>mod. retar
*SĀĻĪCĀRE>salgar
SĀĻĪCĀRĪU>salgueiro
SĒMĪTĀRĪU>sendeiro
SĒPTĪMĀNA>set'mana>semana
SĪNE DĒU (?)>sendeu>sandeu
SĪNGŪĻĀRĪU>senheiro>senlleiro
VĒRĒCŪNDĪA>vergonça>vergonza
VĒRĪTĀTE>verdade

A desaparición da vogal intertónica é especialmente perceptíbel na evolución dos futuros dalgúns verbos, que produciu formas irregulares, se ben modernamente foron refeitas a partir do infinitivo: *VĒNĪRE-AĪŌ>ven'rei>med. verrei>mod. virei (vid. §186d).

/ **§17b.** A caída dunha consoante intervocálica impede a desaparición da vogal pretónica (ás veces, absorbida nunha crase ou formando ditongo)³⁵:

CŪPĪDĪTĪA>cobiça>cobiça>cobiza	SĒMĪNĀRE>semear>semear
MĒDĪCĪNA>mêezinha>menciña	TRĀDĪTŌRE>traidor
MŌNĪMĒNTU>mōimento>moimento	VĀNĪTĀTE>vaidade>vaidade
NŌMĪNĀRE>nomêar>nomear	VŌĻŪNĪTĀTE>voontade>vontade
SĀĻŪTĀRE>saudar	

§17c. De todos os xeitos, a vogal *a* é a máis resistente á desaparición:

CŌĻĀTŌRE>coador
MĪRĀBĪĻĪA>maravilha>marabilla
PARĀDĪSU>paraíso

³⁵ De todos os xeitos, algúns vocábulos presentan refacción analóxica: GĒRMANĪTĀTE>irmãidade→irmandade (coa terminación *-dade* doutras palabras).

§17d. O resto das vogais tamén permanece nalgunhas ocasións:

1. Por formaren parte dun ditongo como consecuencia da caída dalgunha consoante ou da vocalización dunha consoante implosiva (vid. §§25c, 25d).

2. Por crase ou absorción con outra vogal por causa da desaparición dalgunha consoante: GĚNĚRĀLE>gēeral>geeral>geral>xeral.

3. En palabras derivadas, por presión de formas simples: sabor (<SAPĔRE)>saboroso (cfr. pop. *sab'roso*).

4. Por a súa desaparición provocar a formación dun grupo consonántico de difícil pronuncia:

APRĪCĀRE>abrigar

PĚTRĪCĔSU>pedregoso

De todos os xeitos, nótese como grupos consonánticos "difíceis" foron resolvidos por meio de simplificacións:

AESTĪMĀRE>est'mar>esmar>osmar SĚPTĪMĀNA>set'mana>semana

MASTĪCĀRE>mast'car>mascar VĪNDĪCĀRE>vind'gar>vingar

5. Ás veces, parece terse producido unha reacción culta, como mostra o caso de DŮBĪTĀRE>duvidar>dubidar, fronte a formas antigas tan frecuentes como *dultar* ou *duldar*.

§17e. Cando existen dúas vogais átonas pretónicas, pérdese a máis próxima á vogal tónica:

AUCTŔRĪCĀRE>outorgar

LĚGĀLĪTĀTE>lealdade

CABĀLLĪCĀRE>cavalgar>cabalgar

MŪRE-CAECU>morcego

HŮMLĪTĀTE>humildade

§17f. Modernamente, na lingua popular segue a tendencia á desaparición da vogal intertónica por síncope (vid. §131):

EXPERIMENTĀRE>com. experimentar>pop. esp'rimentar

*OFFERESCĚRE>com. ofrecer>pop. of'recer

*PARĚSCĚRE>com. parecer>pop. par'cer

*STABĪLĪSCĚRE>com. establecer>pop. estab'lecer

Vogais postónicas

§18a. Xa no propio latín vulgar existía unha forte tendencia á perda da vogal postónica cando se formaba coa súa desaparición un grupo consonántico aceptábel fonotacticamente. No *Appendix Probi* aparecen numerosos casos: ANGULUS NON ANGLUS; CALIDA NON CALDA; MASCULUS NON MASCLUS; SPECULUM NON ESPECLUM; TABULA NON TABLA; VETULUS NON VECLUS; VIRIDIS NON VIRDIS, etc.

Así pois, en galego pérdense as vogais postónicas con relativa frecuencia, en xeral cando as consoantes que fican en contacto poden formar grupo, normalmente con posterioridade á lenición consonántica, mais antes da desaparición de -N- e -L- intervocálicos:

ALĪQUŔD>algo

LĪTTĚRA>letra

ANĪMA>an'ma>alma

MANĪCA>manga

ASĪNU>asno

*ŔRŪLA>orla

CALĪDU>caldo

PĪPĚRE>pebre

CŔMĪTE>com'de>conde

PLACĪTU>praço>prazo

DŔMĪNA>dom'na>dona

PŔLYPU>polbo

DŔMĪTU>dom'do>dondo

PŔŠĪTU>posto

ĔRĔMU>ermo

PŪLĪCE>*PŪLĪCA>pulga

GALLĪCU>galgo

SALA VĚTĚRA>Saavedra (top.)

GĚNĚRU>genro>xenro

SĔMĪTA>sem'da>senda

LĔPŔRE>lebre

SŔLĪDU>soldo

LĪMĪTE>lim'de>linde

VĪRĪDE>verde

Mais, por outra banda, tamén existen bastante casos en que se conserva:

BĪBĪTU>bevedo>bébedo

CŪBĪTU>covedo>cóbado

DĔBĪTA>divida, deveda>débada

LACRĪMA>lágrima

NATĪCA>nádega

PASSĔRE>*PASSĀRU>passaro>páxaro

PĔRSĪCU>pessego>péxego

STŔMĀCHU>estómago

VĪPĚRA>víbora

§18b. De todos os xeitos, nas vogais postónicas conservadas percébase, por veces, certa vacilación vocálica na súa evolución (lémbrese, por exemplo, a vacilación -*ádego*~*ádigo* na solución medieval do sufixo -*ATĬCU*: arc. *padroadego*~*padroadigo*):

brétema (com.)>dial. brétoma

**CĬCĚRU*>chícharo

CŮBĬTU>covedo>cóbado

CŮMŮLU>cómaro

NĚPĚTA>dial. néboda (com. nébeda)

PĚRTĬCA>dial. pértao (com. pértega, pértego)

TRĚMŮLU>dial. trémáro (com. tremo)

VĬPĚRA>víbora

§18c. Noutros casos, a vogal postónica consérvase por entrar en contacto con outra vogal a partir da caída da consoante, quer manténdose o hiato, quer formándose un ditongo, quer producíndose crase³⁶:

ANGĚLU>angeo>anjo>anxo

CAPĬTŮLU>cabidoo>cabido

FĚMĬNA>femēa>femia (e dial. *fema*)

FRAXĬNU>freixēo>freixo

GĚMĬNU>gemēo>xémeo

HŌMĬNES>homēes>homes

MACŮLA>mágoa (cfr. *mallā*)

NĚBŮLA>nevoa>néboa (cfr. dial. *nebra*)

ŌRPHĀNU>órfão>orfo

PĚRĬCŮLU>perigoo>perigo

PŌPŮLU>poboo>pobo (cfr. med. *pobro*)³⁷

**RĚTĬNA* (de *RĚTĬNĚRE*)>redēa>rédea

SPATŮLA (L.T., de *SPATHA*)>espádoa

TABŮLA>tavoa>táboa

36 Cando non se produce crase, existe certa inestabilidade, con vacilacións na fixación gráfica entre as vogais palatais ("e"/"i") e velares ("o"/"u"), tanto historicamente como, en moita menor medida, na actualidade: *agua/ágoa*, *egua/égoa*, *táboa/tabua*, *codia/códea*, etc. (vid. §28).

37 Esta mesma vacilación evolutiva se presenta para o lat. *PŌPŮLA*, que desembocou nas formas medievais *Poboa*, *Pobra* e, inclusive, *Proba*. A escolla na restauración toponímica galega dubida e débátese, por isto mesmo, entre *Póboa* e *Pobra* (Póboa do Caramiñal, Póboa do Brollón, etc.).

§18d. Merece unha especial consideración o resultado do sufixo -*BĬLE*, en que a solución popular moderna -*ble* (ou -*bre*³⁸) se debe á onda lingüística españolizadora que comeza a manifestarse xa no derradeiro período medieval. Hipoteticamente, podería atribuírse á caída da vogal postónica, mais, na realidade, a solución tradicional era -*bil*, -*vil* ou -*vel* (con perda regular de -*e* final despois de -*l*, vid. §20c.2), recollida literariamente na época moderna como -*bel*: as formas con perda da vogal postónica "têm um carácter bastante tardio e ocorrem em textos onde abundam os castelhanismos de diferentes tipos; não duvidamos, portanto, de que representam a solução castelhana da terminação -*BILE*(M), devendo interpretar-se como resultado da penetração do castelhano na Galiza"³⁹.

§18e. Popularmente, existe aínda certa tendencia á síncope en vocábulos proparoxítonos (vid. §131a), especialmente no sufixo erudito -*ísimo* (moitísimo>pop. moitis'mo, facilísimo>pop. facilis'mo, etc.):

ARBŌRE>árvore>arbore>pop. arb're

GANDĀRA (prelat.)>gándara>pop. gand'ra (cfr. o top. *Granda*)

Vogais finais

§19a. A vogal final -*a* é produto da evolución de *a* latino final:

ARMĀ>arma

MĚNSĀ>mesa

HAC HŌRĀ>agora

TĚRRĀ>terra

§19b. O -*a* final pode desaparecer (cfr. §§20b, 21b) por crase con outro *a* anterior (vid. §29):

38 A forma -*bre*, produto da rotatización de -*ble*, documéntase na lingua literaria decimonónica (e aínda de parte do século XX) con grande frecuencia.

39 Vid. C. de Azevedo MAIA, *História do Galego-Português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (Com referência à situação do galego moderno)*, Coimbra, INIC, 1986, pp. 380-381. Fronte a esta posición, tamén se defende o carácter autóctono de -*ble* ("pódese xustificar dentro do galego sen ter que recorrer ao castelán"), xa que se trataría "de formas de entrada tardía, con tratamento semiculto e de uso limitado na época medieval" (cfr. R. LORENZO, "Algunhas consideracións sobre a *História do galego-português* de Clarinda Azevedo de Maia", *Verba*, 14, 1987, pp. 466 e 468). Os casos de *feble* e *cable* son diferentes por procederen, probabelmente, do cat. *feble* (<FLEBĬLE) e do fr. *câble* (<CAPĬLU). *Nobre* (<NŌBĬLE) mostra un tratamento semiculto (vid. §91d).

GĚRMĀNA>irmãa>irmã>irmá

PALA>paa>pa

A terminación latina -ŏLA resólvese maioritariamente no hiato -oa, mais a solución con asimilación e posterior crase prodúcese na zona costeira sudoccidental (entre Rianxo e Tui) (vid. §35b)⁴⁰:

AVĬŎLA>AVŎLA>com. avoa>dial. avó

FŎLĬŎLA>filhoa>com. filloa>dial. filló

MŎLA>com. moa>dial. mó

TELARIŎLA>com. teiroa>dial. teiró

Para os resultados dos encontros de -a con outra vogal precedente, vid. §§33, 35.

§19c. Nalgunhas ocasións, o *a* final pode perderse por apócope debida ao seu carácter átono (vid. §133a):

boa>bo, na formación do adv. *abofê* (<a boa fe)

casa>cas, na locución preposicional (*a/en*) *cas de* (cfr. med. *cas d'el-Rei*)

§19d. Nalgúns casos, un -a final substituíu un -e anterior en vocábulos femininos (vid. §148b.2):

CAULE>couve (e *col*)>dial. couva

LĚNDĬNE>*LĚNDĬNA>lendĕa>lendia

GRŬE>*GRŬA>grúa

NĚPTE>*NĚPTA>neta

§20a. A vogal final -e provén das vogais Ē longo, Ĕ breve, Ĭ longo, Ĩ breve e mais dos ditongos AE e OE:

HĚRĬ>med. eire (vid. §236a)

MĚNTE>mente

IŎVĬS>joves>xoves

VĬGĬNTĬ>vinte

Téñase en conta que os -i finais latinos (longos ou breves) desembocan en -e (que pode acabar desaparecendo precedido de certas consoantes, vid. §20c), salvo naqueles casos en que se converte na semivogal dun ditongo ou se produce crase coa vogal anterior⁴¹:

⁴⁰ Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 51.

⁴¹ Algunhas grafías medievais con -i final non implican necesariamente unha pronuncia [i], desde o momento en que son explicábeis algunhas delas por asimilacións e na maioría dos casos por conservación gráfica do -i final latino, sobre todo nas P1 dos pretéritos fortes (*li, lbi, figi, quigi*, etc.).

AMĀVĬ>amai>amei

AMĀVĬSTĬ>amaste>amasche>amache

FĚCĬ>fize>med. fiz

FŬĬT>foi

HABŬT>houve>houben

X ĬLĬ>lhe>lle

VĬDĬ>vii>vi>vin

Por outra parte, na P1 dalgúns pretéritos fortes, a partir do período postrovadoresco, consolidouse a palatalización da consoante que ficou en contacto co -i final da desinencia:

FĚCĬ>med. fiz~fige (>mod. fixen)

PŎSŬT>med. pus~puge (>mod. puxen)

DĬXĬ>med. dixe (>mod. dixer)

QUAESĬVĬ>med. quis~quige (>mod. quixer)

*TRAXŬĬ (por TRAXĬ)>med. trouxe>trouxen

§20b. Nos encontros de -e cunha vogal prececente, por caída de consoante (cfr. §§19b, 21b), frecuentemente é absorbida por crase coa vogal anterior, especialmente se se trata dunha vogal palatal (vid. §32d):

BĚNES>bĕes>bĕs>bens (cfr. dial. *beis*)

CĬVĬLES>civies>civiis>civís

CRĚDĬT>cree>cre (cfr. dial. *crei*)

FĬDE>fee>fe

MERCĚDE>mercee>mercé

PĚDES>pees>pés (cfr. dial. *peis*)

SĚDE>see>sé

TĚNES>tĕes>tĕs>tes (cfr. dial. *tets*)

VĬDĬT>vee>ve

Mais tamén pode resolverse en ditongo (cfr. §32d).

BŎVE>boe>boi

CRĚDĬT>cree>dial. *crei* (cfr. com. *cre*)

GRĚGE>gree>grei

LĚGE>lee>lei

RĚGE>ree>rei

VADĬT>vai

A permanente dialéctica entre crase por asimilación fronte a

aparición de ditongo por disimilación refléctese perfectamente nas solucións alternantes para numerosas formas verbais, así como nos plurais das palabras acabadas en *-l* e *-n* (vid. §§37, 150)⁴²:

ANĪMĀLES>animaes>animais (vs. dial. *animás*)

CANES>câes>câs>cans e dial. cas (vs. dial. *caís*)

PŌNĪS>pões>pos (vs. dial. *pois*)

TĒNES>têes>tes (vs. dial. *teis*)

VĒNĪS>vêes>vés (vs. dial. *veís*)

§20c. A vogal final *-e* pérdese despois de certas consoantes:

1. Despois de *n* (vid. §80a):

BĒNE>ben

RATĪŌNE>razón

CANE>can

VĒNĪ(T)>vén

COMMŪNE>común

2. Despois de *l*:

DŌLĪ(T)>med. dol

MŌRTĀLE>mortal

FĪDELE>fiel

SALĪ(T)>arc. e dial. sal

MALE>mal

SŌLE>sol

MANTĒLE>mantel

Modernamente segue actuando a mesma tendencia (cfr. §133d): tule (do fr. *tulle*)>pop. tul.

Cando a consoante *l* procede da xeminada *-ll-*, o *-e* final perdeuse modernamente, fronte a solucións antigas con mantemento da vogal:

*ACCU-ĪLE>aquale>aquel

MĒLLE>mele>mel

FŌLLE>fole>fol

MĪLLE>mile>mil

ĪLLE>ele>el

VALLE>vale>val

Na evolución CANĀLE>canle (fronte ao resultado *cal*) o *-e* final seguramente se conserva como vogal de apoio pola formación dun grupo impronunciábel no momento en que se xera a consoante nasal como consecuencia do proceso de desnasalización vocálica: CANĀLE>cāal>cāl>canle (cfr. MANŪĀLE>manle) (vid. §79b.2).

⁴² Agás cando *-l* e *-n* van precedidos da vogal *i* (vid. §38d). Por outra parte, a alternancia destes plurais tamén se observa nas solucións dialectais das P5 verbais con caída de *-d* secundario (vid. §37b).

3. Despois de *r*:

AMĀRE>amar

MARE>mar

AMŌRE>amor

PARTĪRE>partir

DĒBĒRE>dever>deber

Nalgún caso, conservouse modernamente, face a formas medievais en que desaparecía:

ARBŌRE>med. arvor, arvore>mod. árbore

CARCĒRE>med. carcer, carcere>mod. cárcere

LĒPŌRE>med. lebor (mod. lebre)

Pero mantense despois da xeminada: TŪRRE>torre.

Na P3 de Presente de Indicativo do verbo *querer* repúxose modernamente por nivelación do paradigma: QUAERĪT>arc. e dial. quer>mod. quiere (vid. §180a).

4. Despois de *s*:

MĒNSE>mes

PŌSŪT>puse>med. pus

PĒNSET>pese>med. pes

QUAESĪVĪT>quise>med. quis

Mais consérvase, en xeral, despois da xeminada *-ss-*, especialmente na terminación de Pretérito de Subxuntivo: AMAVĪSSEM>amasse>amase.

De todos os xeitos, pérdese nalgún vocábulo, especialmente na lingua popular:

CLASSE>classe>clase>pop. clas~cras

TŪSSE>tosse>tose>pop. tos

5. Despois de *z*:

ACĪE>arc. az

FĒCĪ(T)>med. fez

CONDŪCĪ(T)>arc. conduz⁴³

FĒCĪ>med. fiz

CRŪCE>cruz

*NARĪCAE (L.C. NARES)>nariz

FACĪE>arc. faz

PACE>paz

FAUCE>*FŌCE>foz

Mais consérvase o *-e* final nos numerais (vid. §170b):

ŪNDĒCĪM>onze>once

QUATTŪŌRDĒCĪM>catorze>catorce

DŪŌDĒCĪM>doze>doce

QUĪNDĒCĪM>quinze>quince

TRĒDĒCĪM>treze>trece

⁴³ Pola nivelación moderna *-uzir/-ucir*, repuxéronse sistematicamente os *-e* finais nestes verbos: *conduce, deduce, produce, traduce*, etc., aínda que na lingua literaria poden aparecer formas antigas como *conduz, deduz, produz, traduz*, etc. (vid. §180a).

6. A vogal final *-e* pode desaparecer noutros contextos por apócope (vid. §133)⁴⁴:

GRANDE>grande>gran

INDE>ende>arc. én

A apócope medieval tardía de *-mente* en *-ment* (<MĚNTE) que se observa nalgúns textos é de probábel influencia francesa ou castelá⁴⁵.

Para outros casos de apócope, vid. §133d.

§20d. O *-e* final pode mudar en *-o* ou en *-a* por un proceso de reforzo morfolóxico do xénero (vid. §148b.1):

AMĚTES>andes>andas (fem.)

SĚPTĚMBRE>setembre>setembro (masc.)

§21a. A vogal final *-o* é resultado de *ō* longo, *ö* breve e *ū* breve finais latinos:

AMĚCŮ>amigo

QUŌMŌDŌ>como

AMŌ>amo

SŪMŪS>somos⁴⁶

CŮRŌ>cedo

§21b. O *-o* átono final en contacto cunha vogal anterior (velar) ten un comportamento moi semellante ao de *-e* (cfr. §§19b, 20b), desaparecendo normalmente por crase coa vogal anterior (vid. §§34, 38):

ARTĚCŮLU>artigo>artigo

NŪDU>nuu>nu

⁴⁴ Téñase en conta que a desaparición moderna de *-e* e a posterior desaparición de *-d* implorivo en posición final na terminación *-de* (<TE) no galego popular é unha evolución producida pola interferencia do español, aínda que, en zonas moi concretas, se poidan achar formas do tipo *verdai* (<VĚRĚTĚ), que parecen suxerir unha desaparición de *-d* secundario semellante á acontecida nas P5 verbais nunha parte do territorio galego (vid. §53d). Para unha interpretación do tratamento oral popular destas terminacións como fenómeno xerado polo propio idioma (VĚRĚTĚ>verdade>*verdae>verdá), vid. R. MARIÑO PAZ, "Estudio introductorio", en Fr. Martín SARMIENTO, *Coloquio de vintecatro galegos rústicos*. Edición crítica e estudio introductorio de..., Consello da Cultura Galega, 1995, pp. 59-62. Esta mesma interpretación xa fora exposta sinteticamente en F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 67.

⁴⁵ Vid. R. LORENZO, *Crónica Troiana*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, p. 104, e C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, p. 524.

⁴⁶ A esporádica terminación *-us* (así como *-u*) que aparece nalgúns textos medievais responde a unha influencia da grafía latina (cando non é resultado da transcripción mecánica da abreviatura *-9*) e non a unha pronuncia [u] de *-o* (vid. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, p. 408-411).

AVĚŮLU>*AVŮLU>avoo>avó

*BŮNU>bōo>bō>bo (e *bon*)

CRŮDU>cruu>cru

CŮLU>cuu>cu

DŮLU>doo>dó

DŮNU>dōo>don

ŮRACŮLU>oragoo>med. orago

PARVŮLU>parvoo>parvo

PŮPŮLU>poboo>pobo

SŮNU>sōo>son

TŮNU>tōo>ton

*ŮNU>ūu>un

O mesmo acontece, por outra parte, na solución estándar galega do sufixo *-ĀNU* (*-ĀNU*>*-āo*>*-āa*>*-ā*>*-án*, vid. §31b), na solución dialectal da área asturiana para a terminación *-ĚNU* (*-ĚNU*>*-Ěn*, vid. §33b) e mais no resultado xeral oriental (dialectal) das terminacións diminutivas masculinas (*-ĪNU*>*-īo*>*-ín*, vid. §38e).

Mais se o contexto o permitir, ao entrar en contacto cunha vogal precedente, o *-o* final pode converterse en marxe silábica dun ditongo fechando en *-u* (vid. §§31b, 33b, 34c):

DŮŌS>dous

MĚU>meu

ĚGŌ>eo>eu

PALU>pao>pau

*GRŮU>grou

VADŌ>vao>vau>vou

IŮDAEU>judeu>xudeu

O mesmo acontece na solución dialectal centro-oriental da terminación *-ANU*: MANU>māo>dial. mao [máw] (vid. §31b).

§21c. O *-o* final pode desaparecer:

1. Por apócope producida especialmente en palabras gramaticais (MŮLTU>moi, TANTU>tan, etc.), adxectivos en posición proclítica (DŌMĚNU>dono>don, SANCTU>santo>san, etc.) e nalgúns nomes de persoa, especialmente no período medieval (vid. §133):

Bernaldo>arc. Bernal

Paio>arc. Pai

Martinho>arc. Martin

Rodrigo>Roi

2. Como produto dunha evolución atípica no latín vulgar (cfr., de todos os xeitos, no *Appendix Probi*, BARBARUS NON BARBAR, FIGULUS NON FIGEL, MASULUS NON MASCEL, etc.), ou por empréstimo:

CAPĚTĚLU>cabdel, cobdel>arc. coudel

*HABĚŌ>*HAĚŌ>hai>hei

*HAMĚČŮLU>anzol (e arc. *anzolo*)

PĚNICĚLLU>pincel (polo cat. *pinzell*)
 PRĚTĚU>prov. prez>prez (vs. *prezo*)
 *SĚNGĚLLU (por SĚNGŮLU)>inxel (cfr. *sinxelo*)
 *VASCĚLLU>vaixel (polo cat. *vaixell*)

§21d. O -o final pode mudar en -e⁴⁷:

1. No propio latín vulgar, por analoxía, na P6 do Presente de Indicativo das conjugacións latinas terceira mixta e cuarta (vid. §180a):

CAPĚUNT>*CAPENT>caben
 PARTĚUNT>*PARTENT>parten

2. Noutras ocasións non existe explicación convincente para o cambio -o > -e, salvo, nalgúns casos, a importación de vocábulos, sobre todo do francés⁴⁸:

CONTĚNTU>contente
 CŮPRU>cobre
 DĚABŎLU>arc. diabre
 DŮPLU>dobre (e *dobro*)
 FĚRMU>firme
 FŮMU>fume⁴⁹ (cfr. dial. *fumo*)
 LĚBERU>livre>libre
 MACĚSTRU>mestre
 MALLĚU>malho>mallo>dial. malle
 *MĚRACŮLU>miragre>milagre
 morno>dial. morne
 SABŮLU>xabre
 TARATRU (L.T.)>t'ratru>trado>trade

47 Téñase en conta que as formas plurais dos demostrativos (vid. §163b) e do pronome persoal *el* (vid. §154a), son de formación secundaria, fronte ao galego da área asturiana, que conserva os plurais etimolóxicos *estos*, *esos* e *aquelos* e mais *elos*, procedentes do acusativo: *istōs*→*estes* (sobre *este*), *illōs*→*eles* (sobre *ele*).

48 Na lingua literaria actual distínguese entre o invariábel *ceibe* (<CAELĚBE?), aplicado a persoas ou países (*Galtza ceibe*) e *ceibo/-a*, referido a animais (*can ceibo*, *vaca ceiba*). Para outra explicación etimolóxica, vid. J. L. PENSADO, "Aportaciones a la historia de *ceibar* y *ceibe* en gallego y portugués", *Verba*, 7, 1980, pp. 41-49. Por outra parte, na prosa tabeliónica medieval, e tamén na literaria, aínda aparecen máis casos de -o>-e, sen dúbida por influencia galo-románica: *meesme* (<meesmo), *dlte* (<dlto), *Giralde* (<Giraldo, do xerm.), *Nune* (<Nuno), etc. (vid. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, pp. 526-527).

49 Seguramente por analoxía con *lume*.

TĚMPLU>med. temple

TŎSTU>med. toste⁵⁰

TRANSTRU>traste

Modernamente, actúa esta mesma tendencia nalgúns vocábulos:

casta (<CASTA)>pop. caste
 chaleco (do ár.)>pop. chaleque
 esqueleto (do fr. *squelette*)>pop. esquelete
 zumo (<*SŮMU, do gr.)>pop. zume

§21e. Un -o final pode ser engadido a algúns vocábulos masculinos como meio de reforzo fonético-morfolóxico de xénero (vid. §148b.1):

*AERAMĚNE>com. arame→aram+o>dial. aramio

AXE>eixe→eixe+o>eixe+o>eixio>eixio⁵¹

*CŮLMĚNE>com. cume→cume+o>cumio

Noutros casos, o -o final substitúe o -e primitivo en vocábulos masculinos:

CŮCŮMĚRE>cogombro
 SĚPTĚMBRE>setembro

DITONGOS

Os ditongos latinos

§22. En latín somente existían tres ditongos relativamente frecuentes (AE, AU e OE; o ditongo EU só aparece moi raramente, sempre en vocábulos de orixe grega), sobre os que se discute acerca do seu carácter mono ou bifenemático.

§23a. Dos tres ditongos básicos do latín (AE, OE, AU), os dous primeiros monotongaron, dando lugar en latín vulgar a E longo, aberto no caso de AE (e fechado no caso de OE), feito que puido revolucionar o sistema vocálico do latín clásico, substituíndo a cantidade polo timbre (vid. §1a). Os seus resultados foron, pois, [ē] e mais [e], respectivamente (vid. §4a, 5a):

50 Por influencia doutros adv. como *onde* ou *tarde*, ou, senón, proveniente do prov. *tost*.

51 Con absorción de *i* na consoante palatal (vid. §58b).

CAELU>ceo

FOEDU>feo

§23b. Canto ao ditongo AU, en moitas ocasións monotongou no propio latín vulgar, como evidencian os resultados románicos en xeral, e galegos en particular⁵²:

AURĪCŪLA>ōrīcla>orelha>orella	PAUPĒRE>*PŌPĒRE>pobre
FAUCE>*FŌCE>foz	*SPAURA (gót.)>espora
LAURIBĀCA>lorbaga	

Cando se mantivo como tal ditongo, o seu resultado xeral foi *ou* por unha asimilación regresiva (au>ou>ou) nas palabras patrimoniais⁵³:

AURU>ouro	LAURU>louro
*AUSĀRE (por AUDĒRE)>ousar	LAUSA (prelat.)>lousa
AUT>ou	MAURU>mouro
AUTŪMNU>outono	PAUCU>pouco
*CAUSA>cousa	PAUSĀRE>pousar
CAUTU>couto	RAUCU>rouco
CLAUSA>chousa	TAURU>touro
FAUTU>afouto	THĒSAURU>tesouro
LAURĒTU>Louredo~Lourido (top.)	

Cando na mesma palabra existía outro U, o ditongo AU podía simplificar, por disimilación, en *a*:

AUGŪSTU>agosto
AUGŪRŪ>agoiro
AUSCŪLTARE>med. ascuitar, escuitar>escoitar

Nalgúns casos apareceron pares lexicais como consecuencia de evolución diverxentes de secuencias en que, por caída de consoante, ficou en contacto o ditongo *au* con outra vogal:

52 Lémbrense, tamén, o hidrónimo *Lor*, de LAURE, ou algúns topónimos coa forma *Vilamor*, procedentes nalgún caso de VILLA MAURI. A opinión de Amable VEIGA suxire que non sempre a monotongación de AU se produciu en latín, senón que se trataría dunha "asimilación total de la semivocal [y] por parte del núcleo silábico [o], asimilación que podría estar facilitada por el carácter abierto de la líquida y por tratarse de una coda silábica [ɹ] de dos segmentos, que en gallego no es en modo alguno habitual" (cfr. *Algunas calas en los orígenes del gallego*, Vigo, Galaxia, 1983, p. 168) (cfr. n. 54).

53 Loxicamente, mantívo-se o ditongo latino nos cultismos, aínda que é relativamente doado documentar formas evoluídas patrimonialmente que na época moderna recuperaron o ditongo latino (cfr., por exemplo, AUCTŌRITĀTE>arc. autoridade).

en xeral, existe a dupla solución con epéntese consonántica (vid. §135b.1), fronte á redución dunha anómala secuencia de tres elementos vocálicos⁵⁴:

AUDĒRE>ou'ir>oír/ouvir
CAULE>col/couve (cfr. dial. *couva*)
CLAUDĒRE>chou'ir>choír (ou *choer*)/chouvir
LAUDĀRE>lou'ar>loar/louvar
GAUDERE>gou'ir>goír/gouvir
ŪLŪLĀRE>ouwear (e dial. *oular~oulear*)

En textos medievais, aparece esporadicamente a solución redutora en contextos en que entran en contacto a terminación verbal *-ou*, *-eu* (~*-eo*) *-iu* (~*-io*) da P3 dos pretéritos regulares con pronome persoal átono *o(s)*, *a(s)* (cfr. §24b):

catou-o>med. cató-o
comeu-o>med. comé-o
partiu-o>med. partí-o

Estes resultados non triunfaron na lingua moderna pola aparición do alomorfo *-no* do pronome persoal de terceira persoa en función de C.D. nestes contextos (vid. §156a.2)⁵⁵.

§23c. O ditongo EU, de escaso rendemento, a penas deixou descendentes, aínda que aparece na base SANCTA EULALIA que derivou nos abundantes topónimos *Santalla*, *Santavalla*, *Santaia*, *Santavaia*⁵⁶.

A formación de novos ditongos

§24a. Fronte á escaseza de ditongos en latín, nas linguas románicas e, especialmente, no galego-portugués, desenvolveuse un número moi elevado de secuencias vocálicas que

54 As razóns da redución do ditongo poden ser diversas: a presenza de consoante líquida trabando ditongo despois da desaparición de *-e* (cfr., tamén, *lorbaga*, ou o top. *Vilamor*, vid. n. 52) ou a intolerancia fonética da semivogal velar seguida de núcleo silábico (vid. unha completa revisión desta cuestión en Alexandre VEIGA, "Oír, col, e outros casos de [o] en galego", *Verba*, 9, 1982, pp. 153-200).

55 Sobre estas reducións, vid. tamén Alexandre VEIGA, "Notas sobre algúns procesos reductivos de ditongos decrecentes en galego", *Verba*, 13, 1986, pp. 301-311.

56 O ditongo EU mostra tendencia ao resultado *o*, como mostran os antropónimos *Olalla*, *Ovaia*, etc. (<EULALIA), así como *Uxío* (<EUGENIU, do gr.) (cfr. o apelido *Oxea*<Ogea). Cfr., de todos os xeitos, a evolución do L.M. LEUGA (ou LEUCA), de orixe céltica, a *legua*.

derivaron en ditongos decrecentes, aínda hoxe unha das características do vocalismo galego, fronte a outras linguas neolatinas:

Ditongos con [j]:

—	uj
ej	oj
ɛj	ɔj
aj	

Ditongos con [w]:

iw	—
ew	ow
ɛw	—
aw	

Este sistema de ditongos do galego común en posición tónica, caracterízase pola asimetría, dada a ausencia do ditongo *[ɔw], así como pola escaseza do ditongo [ɛw], situación explicábel historicamente pola forte tendencia ao fechamento da vogal forte pola semivogal velar, que só se consumou totalmente no primeiro caso⁵⁷. A mesma tendencia á neutralización se observa nos ditongos formados por vogal de grao medio con semivogal palatal, mais estes ditongos con vogal media aberta aparecen sistematicamente no galego común nos plurais das palabras en -l (pap[ɛj]s, carac[ɔj]s), se cadra pola tardía formación do ditongo (-ELES, -OLES>med. -ees, -oes>mod. -eis, -ois)⁵⁸.

En coherencia co que, en xeral, acontece no vocalismo galego (cfr. §10b), en posición átona existe neutralización nos ditongos formados por vogais de grao medio, desaparecendo os ditongos [ɛj], [ɔj] e [ɛw] en favor dos correspondentes fechados⁵⁹:

57 Os ditongos decrecentes con vogal media aberta existiron nalgún momento da evolución das secuencias *au* (AURUM>[ɔ]uro>ouro), *eu* (MEUM>m[ɛ]u>meu), *ai* (LAICUM>[ɛ]igo>leigo), *oi* (NOCTEM>n[ɔ]ite>noite), etc., pero a acción das semivogais acabou producindo case inevitabelmente a fechazón da vogal forte de grao medio. Para alén de pronuncias dialectais que se manteñen especialmente no conservador bloque oriental (cfr., entre outros moitos casos, a pronuncia aberta do pron. *eu*, do adv. *despois*, etc., que responden ao vocalismo latino), o ditongo [ɛw] está presente, por exemplo, na forma verbal *veu*, P3 do Pretérito de *vir* (fronte á forma dialectal *veu* ([bɛw]) da P3 do Pretérito de *ver*).

58 De todos os xeitos, Amable VEIGA considera que tamén no caso dos ditongos con semivogal palatal existe actualmente neutralización a prol da forma fechada (vid. *Fonología gallega*, op. cit., pp. 50-54).

59 Só se mantén o ditongo [ɛj] en posición átona como pronuncia popular pola tendencia á palatalización de [aj] nesta posición, especialmente en palabras derivadas (vid. §26d). Paralelamente, existe unha forte tendencia a pronuncia do ditongo átono [ɔj] como [uj] por un lóxico proceso de inflexión vocálica.

—	uj	iw	—
ej	oj	ew	ow
aj		aw	

Canto aos ditongos crecentes, o sistema tónico simplifícase extraordinariamente en relación aos ditongos decrecentes, xa que unicamente aparecen no galego común os ditongos [jó] (especialmente nas terminacións -ción, -sión, -tión e -xión, vid. §104c), [jɛ] (xeralmente en cultismos, sobre todo nas terminacións -iencia e -iente, ademais de escasas palabras patrimoniais como *fiestra* ou *piega*) e [já]; con semivogal velar existen os ditongos [wɛ] e [wɔ] (sempre abertos, presentes normalmente en cultismos, como *consecuencia* ou *cuota*) e mais [wa]. En posición átona mantéñense os mesmos ditongos a excepción de [wɔ]⁶⁰.

De todos os xeitos, en galego existe unha grande resistencia á pronuncia dos ditongos crecentes, observándose unha forte tendencia a convertelos en hiatos (cfr., por exemplo, as pronuncias populares de *cambio*, *cambiar* ou *cuarto* como *cámbeo*, *cambeoar* ou *coarto*), a excepción dos ditongos [jɛ] e [wɛ], que, aínda sendo escasos, se manteñen normalmente.

§24b. Canto á posíbel consideración de tritongos a partir de secuencias trivocálicas, é xeral en galego a tendencia a rexeitalos, pronunciándoos como vogal + ditongo decrecente, cando se produce un contexto i, u + á, é, ó + i, u, e como vogal + ditongo crecente, cando aparece un contexto á, é, ó + i, u + a, e, o (ou a, e, o + i, u + á, é, ó).

Os primeiros son relativamente frecuentes en secuencias producidas por desaparición de consoante intervocálica latina ou nos plurais de palabras acabadas en ditongo + l⁶¹:

60 Cfr. os ditongos crecentes (tónicos e átonos) nos seguintes vocábulos: nac[jón]/var[jol], amb[jɛ]nte/amb[jɛ]ntar, camb[já]r/camb[ja]; frec[wɛ]nte/frec[wɛ]ntar, clw[ɔ]ta/ard[wol], clw[á]rto/eglw[al]. En xeral, os ditongos crecentes aparecen fundamentalmente en cultismos, dado o tratamento recibido polos primitivos hiatos do latín clásico en que interviñan os futuros iode e wau (que sufreron importantes transformacións, como desaparición, metátese, etc., vid. §§103-114).

61 Dialectalmente, tamén se produce este mesmo contexto no bloque oriental en todos os

BĒNĒDĪCTU>bēito>beeito>bieito (cfr. *bento*)

FĪDĒLES>fiees>fieis

FĪLĪCTU>feeito>dial. feito (cfr. com. *fento*)

FŪNĀRĪU>dial. fueiro (cfr. com. *fungueiro*)

VĒNĒRĪA>vēeira>veeira>vieira

Para alén dos casos citados, estas secuencias tamén aparecen sistematicamente na P1 e P3 do Pretérito dos verbos en *-uar* e *-iar* (*mingüei*, *minguou*; *cambiei*, *cambiou*)⁶².

As secuencias en que aparece vogal fraca en posición media son especialmente frecuentes na conjugación de verbos en *-aer*, *-aír*, *-oer* e *-oír* (*caia*, *saia*, *doio*, *oio*, etc., cfr. §197), así como nalgúns casos populares e dialectais de aparición de *-i-* epentético (cfr. dial. *areia*, por exemplo) (vid. §135a).

Historicamente, estas secuencias eran moi comúns na xunción de forma verbal de P1 e P3 de pretérito (*-ei*, *-ou*, *-eu*, *-iu*) e o pronome persoal átono *o(s)*, *a(s)*: ameí-o, amou-o, comeu-o, serviu-o. Mais modernamente só fican estas secuencias como resto dialectal en zonas marxinais, xa que foron resolvidas no galego común coa aparición e extensión do aomorfo *-no* para o pronome persoal átono en función de C.D cando precedido de forma verbal acabada en ditongo (vid. §156a)⁶³.

§25a. Certas secuencias vocálicas latinas, hiatos en latín clásico, desembocaron en ditongo, especialmente *-ai-* (>ej>ei) e *-eu-* (OU -AEU-) (>ew>ew):

*BAIKA (prelat.)>veiga

DĒUS>deus

IŪDAEU>judeu>xudeu

LAĪCU>leigo

MĀIÖRĪNU>meirío>meirinho>meiríño⁶⁴

plurais das palabras acabadas en ditongo crecente + *n* (cfr. dial. *canciois* vs. com. *cancións*) (vid. §37a).

⁶² Estas secuencias en formas verbais son moito máis frecuentes nos territorios en que se produce a desaparición de *-d-* secundario na P5 (e P2 do Imperativo) verbal: dial. *cambiais*, *minguais*; *cambiai*, *minguai*, etc. (vid. §§53d, 180a).

⁶³ Lémbrese, de todos os xeitos, a tendencia medieval á simplificación destas secuencias (*catou-o*>*cató-o*, etc.) (vid. §23b).

⁶⁴ Pola caída de *o* pretónico.

*MANTAICA>manteiga

MĒU>meu

O mesmo aconteceu con outras secuencias vocálicas latinas, que acabaron dando lugar a un ditongo:

DŪŌS>dous

FŪĪT>foi

ĪNTRŌĪTU>entroido

Así mesmo, algunha secuencia vocálica latina desembocou en ditongo crecente con semivogal velar:

ĒQUA>egua

LĪNGŪA>lingua

§25b. A metátese de iode (vid. §110-113) e de wau (vid. §114c), tanto latino-vulgares como romances, criou numerosos ditongos en galego:

1. [rj]

ALTĀRĪU>outeiro

IANŪĀRĪU>janeiro>xaneiro

ARĒA>eira

MANŪĀRĪA>maneira

CABALLĀRĪU>cavaleiro>cabaleiro

MATĒRĪA>madeira

CŌRĪU>coiro

PRĪMĀRĪU>primeiro

DĪSVĀRĪARE>desvairar

VĒSŌRĪA>vasoira>vasoira

GLARĒA>leira

Nalgúns vocábulos de entrada máis tardía, en xeral a lingua medieval presentaba na terminación *-ĀRĪU* metátese de [j] sen completar a evolución do ditongo *-ai-* a *-ei-*:

ADVĒRSĀRĪU>med. aversairo

NŌTĀRĪU>med. notairo

CŪRSĀRĪU>med. cossairo

VĪCĀRĪU>vigairo

ĪNVENTĀRĪU>med. inventairo

2. [sj]

BĀSĪU>beijo>beixo

*BASSĪU>baixo

CASĒU>queijo>queixo

*CĒRĀSĪA (por CĒRĀSĪU)>cereija>cereixa

COMPASSĪŌNE>compaixón

FASĒŌLU>fejoo>feixó (e *feixón*)

TARASĪA>Tareija>Tareixa (antr.)

BĚNĚDĪCTU>bêito>beeito>bieito (cfr. *bento*)

FĪDĚLES>fíees>fieis

FĪLĪCTU>feeito>dial. feito (cfr. com. *fento*)

FŪNĀRĪU>dial. fueiro (cfr. com. *fungueiro*)

VĚNĚŘĪA>vêeira>veeira>vieira

Para alén dos casos citados, estas secuencias tamén aparecen sistematicamente na P1 e P3 do Pretérito dos verbos en *-uar* e *-iar* (*mingüei*, *minguou*; *cambiei*, *cambiou*)⁶².

As secuencias en que aparece vogal fraca en posición media son especialmente frecuentes na conjugación de verbos en *-aer*, *-aír*, *-oer* e *-oír* (*caía*, *saía*, *doio*, *oio*, etc., cfr. §197), así como nalgúns casos populares e dialectais de aparición de *-i* epentético (cfr. dial. *areia*, por exemplo) (vid. §135a).

Historicamente, estas secuencias eran moi comúns na xunción de forma verbal de P1 e P3 de pretérito (*-ei*, *-ou*, *-eu*, *-iu*) e o pronome persoal átono *o(s)*, *a(s)*: ameí-o, amou-o, comeu-o, serviu-o. Mais modernamente só fican estas secuencias como resto dialectal en zonas marxinais, xa que foron resolvidas no galego común coa aparición e extensión do aomorfo *-no* para o pronome persoal átono en función de C.D cando precedido de forma verbal acabada en ditongo (vid. §156a)⁶³.

§25a. Certas secuencias vocálicas latinas, hiatos en latín clásico, desembocaron en ditongo, especialmente *-ai-* (>ej>ei) e *-eu-* (ou *-AEU-*) (>ew>ew):

*BAIKA (prelat.)>veiga

DĚUS>deus

IŪDAEU>judeu>xudeu

LAĪCU>leigo

MĀIŌRĪNU>meirío>meirinho>meiriño⁶⁴

plurais das palabras acabadas en ditongo crecente + *n* (cfr. dial. *canciois* vs. com. *cancións*) (vid. §37a).

62 Estas secuencias en formas verbais son moito máis frecuentes nos territorios en que se produce a desaparición de *-d-* secundario na P5 (e P2 do Imperativo) verbal: dial. *camibais*, *minguais*; *cambiai*, *minguai*, etc. (vid. §§53d, 180a).

63 Lémbrase, de todos os xeitos, a tendencia medieval á simplificación destas secuencias (*catou-o*>*cató-o*, etc.) (vid. §23b).

64 Pola caída de o pretónico.

*MANTAICA>manteiga

MĚU>meu

O mesmo aconteceu con outras secuencias vocálicas latinas, que acabaron dando lugar a un ditongo:

DŪŌS>dous

FŪTT>foi

ĪNTRŌĪTU>entroido

Así mesmo, algunha secuencia vocálica latina desembocou en ditongo crecente con semivogal velar:

ĔQUA>egua

LĪNGŪA>lingua

§25b. A metátese de iode (vid. §110-113) e de wau (vid. §114c), tanto latino-vulgares como romances, criou numerosos ditongos en galego:

1. [rj]

ALTĀRĪU>outeiro

ARĔA>eira

CABALLĀRĪU>cavaleiro>cabaleiro

CŌRĪU>coiro

DĪSVARĪĀRE>desvairar

GLARĔA>leira

IANŪĀRĪU>janeiro>xaneiro

MANŪĀRĪA>maneira

MATĔRĪA>madeira

PRĪMĀRĪU>primeiro

VĔRSŌRĪA>vassoira>vasoira

Nalgúns vocábulos de entrada máis tardía, en xeral a lingua medieval presentaba na terminación *-ĀRĪU* metátese de [j] sen completar a evolución do ditongo *-ai-* a *-ei-*:

ADVĔRSĀRĪU>med. aversairo

CŪRSĀRĪU>med. cossairo

ĪNVENTĀRĪU>med. inventairo

NŌTĀRĪU>med. notairo

VĪCĀRĪU>vigairo

2. [sj]

BĀSŪ>beijo>beixo

*BASSŪ>baixo

CASĔU>queijo>queixo

*CĔRĀSĪA (por CĔRĀSŪ)>cereija>cereixa

COMPASSĪŌNE>compaixón

FASĔŌLU>fejoo>feixó (e *feixón*)

TARASĪA>Tareija>Tareixa (antr.)

3. [pj]

CAPĪĀM>caiba (e dial. *queipa*)SAPĪĀM>saiba (e dial. *seipa*)

4. [βj] ("bi-", "-vi-")

RĀBĪA (por RABĪE)>raiva>raiba (e *rabia*)

*GAVĪOTTA>gaivota

PLŪVĪA>choiva (e *chuvia*)RŪBĒU>roibo (e *rubio*)

5. A metátese de wau, aínda que en menor medida, tamén contribuíu á aparición de ditongos decrecentes:

ĀQUA>agua>auga

SAPŪT>soube>souben

HABŪT>houve>houben

VACŪU>vougo (cfr. *vago*)

§25c. A frecuente caída de consoantes, sobre todo das oclusivas sonoras (vid. §§53-58), puxo en contacto vogais que acabaron dando lugar á aparición de ditongos:

ADĪTU>eido

MĀĠS>maes>máis

DĒDĪ>dei

PĒDĪTU>peido

ĒĠŌ>eo>eu

VADŌ>vao>vau>vou

MAGĪCU>meigo

Nalgúns casos, a desaparición atípica dunha consoante, para alén dos casos de lenición, produce tamén a aparición de ditongo:

AMĀVĪ>amai>amei

HABĒŌ>*HAĪŌ>hei

Por outra parte, a caída de -N- e -L- intervocálicas tamén provocou a aparición de numerosos ditongos, frecuentemente crecentes:

AQŪĪLA>aguia (> pop. aiga)

FĒMĪNA>femêa>femea>femia

FĒNĒSTRA>fēestra>feestra>fiestra

*GABILĀNE (gót.)>gavian>gabián

ĪNSŪLA>insua

MANU>mão>dial. mao [máw]

MŌNĪMĒNTU>mōimento>moimento

SĀLŪTĀRE>saudar (e med. *soudar*)

Aínda se debe acrecentar o sistemático ditongo criado no galego común nos plurais das palabras acabadas en -l: ANĪMĀLES>animaes>animais (vs. dial. *animás*). Dialectalmente, no bloque oriental, fórmase tamén ditongo final nos plurais das palabras acabadas en -n: RATĪŌNES>razões>dial. or. razois (vs. com. *razóns* e dial. cent. *razós*); por outra parte, nomeadamente nesta mesma área dialectal, e fronte ás solucións do galego común, apareceron ditongos nalgúns formas verbais en que se produciu caída regular de -N- intervocálico (TĒNES>têes>tees>dial. teis vs. com. tes), así como desaparición sistemática de -d- secundario na P5 verbal: AMĀTĪS>com. amades>amaes>dial. amais, fronte ao dial. amás, nalgunha zona occidental (vid. §37).

§25d. Tamén é importante fonte de creación de novos ditongos a vocalización do primeiro elemento dalgúns grupos consonánticos latinos.

1. -KT- ("-ct-") (vid. §94):

DŌCTŌRE>doutor

LŪCTA>loita

DŌCTRĪNA>doutrina

LŪCTU>loito

FACTĪCŪ>feitiço>feitizo

PACTĀRE>(a)peitar

FACTU>feito

PACTU>pauto

FACTŪRA>feitura

RĚSPĚCTU>respeito

FRŪCTA>froita

TRACTU>treito

LACTE>leite

TRŪCTA>troita

LACTŪCA>leituga

VĚRVĀCTU>barveito>varveito

2. -KS- ("-x-") (vid. §95):

AXE>eixe~eixo

MAXĪLLA>meixela

LAXĀRE>leixar>deixar

SAXU>seixo

MATAXA>madeixa

TAXU>teixo

Téñase en conta que o iode é normalmente absorbido pola consoante fricativa prepalatal xorda seguinte, xerada nos grupos -EKS-, -IKS-, -OKS-, -UKS- (cfr. §58b):

BŪXU>buixo>buxo

DĪXĪ>dixe>dixen

CŌXA>coixa>coxa

VĚXĀRE>vexar

CŌXU>coixo>coxo

Nalgúns casos, o grupo inicial EKS- ("ex-") tivo evolucións paralelas *ei-/en-* (/e-), imponéndose maioritariamente na época moderna as formas sen ditongo (vid. §§79b.4, 143a):

*EXĀMĪNE>eixeame~enxame>mod. enxame

EXĒMPLU>eixempro~enxempro~exempro>mod. exemplo

EXHĒRĒDĪTĀRE>med. eixerdar~enxerdar

EXĪTU>eixido~enxido>mod. eixido

EXSŪCTU>eixuito~enxuito>mod. enxuito

3. Outros grupos latinos só esporadicamente presentan vocalización; así, -PS- somente vocalizou no caso de CAPSA>caixa (e CAPSĒLLA>cousela), evolución anómala se temos en conta que esta secuencia derivou sistematicamente en -SS- (cfr., por exemplo, ĪPSE>esse>ese) (vid. §93); o mesmo acontece nalgún caso con -PT- (vid. §92), -BS- (vid. §96b), -GN- (vid. §97c) ou -b'd- (vid. §102.1):

ABSĒNTE>ausente

RĒCĒPTA>receita

BAPTIZĀRE>bautizar (e *boutizar*)

RĒGNU>reino

CAPĪTĀLE>cab'dal>caudal

As secuencias -Īsc- e -ASC- seguidas de vogal palatal tamén poden desembocar en ditongo (vid. §98d):

FASCE>feixe

ASCĪATA>aixada

FASCĪA>faixa

PĪSCE>peixe

Nalgúns vocábulos en que non existía inicialmente unha consoante susceptible de vocalizar, apareceu un ditongo por cambio de silabación e conseguinte vocalización da consoante implosiva⁶⁵:

FRAGRĀRE>flagrare>flag-rare>cheirar

ĪNTEGRU>integ-ru>enteiro

CATHĒDRA>cated-ra>cadeira

FRATRE>frat-re>fraire>freire⁶⁶

4. Vocalización frecuente de / implosivo (vid. §99):

•ALTĒRU>outro

FALCE>fouce

AUSCŪLTĀRE>escoitar

•MŪLTU>moito

CALCE>couce

SALTU>souto

•CŪLTĒLLU>coitelo

TALPA>toupa

Para as vacilacións nestes ditongos, vid. §26b.

5. Aínda hai que acrecentar a todos estes casos a tendencia á vocalización, maioritariamente a favor de wau, da consoante implosiva dos cultismos que se percebe na actual lingua popular e vulgar⁶⁷:

concepción (<CONCEPTĪONE)>pop. conceución

lección (<LECTĪONE)>pop. leución

obxecto (<OBIĒCTU)>pop. ouxeto

§25e. Pódese tamén formar ditongo modernamente pola aparición de -i- como vogal epentética (vid. §135a).

Vacilación nos ditongos

§26a. Seguramente pola convivencia entre a solución patrimonial e a semiculta, historicamente aparece vacilación entre os ditongos -ou- e -oi- nalgúns vocábulos isolados (cfr. med. *oitavo/outavo*, *outubro/oitubro*, etc.), que só modernamente se resolveu a favor dunha ou doutra forma (*oitavo*, *outubro*).

Na actualidade, moito menos acusadamente do que esta alternancia *oi~ou* en portugués, tamén en galego se observan vacilacións que van máis aló destes ditongos, sempre con formas especializadas segundo as rexións⁶⁸.

§26b. Existen diferentes solucións territoriais galegas para as secuencias latinas -ŌCT-, -ŪLT-, -ŪCT- e -ŪCT-, -ŌRI- e -ŌRI- (e -ŪRI-), sendo o resultado -oi- o común e maioritario sobre as demais solucións (dialectais):

65 "No grupo de *muta cum liquida*, entre vogais, havia variação livre na demarcação silábica: a língua literária [latina] admitia o uso facultativo do latim vulgar de fazer a fronteira silábica entre a "muta" e a líquida (por exemplo, *in-teg-rum* em vez de *in-te-grum*) o que teve repercussões nas línguas românicas" (cfr. J. Mattoso CÂMARA Jr., *História e Estrutura da Língua Portuguesa*, Rio de Janeiro, Padrão, 1985, p. 58).

66 Talvez a través do prov. *fraire* (cfr. a forma arc. e pop. *flaire*, con disimilación).

67 Incorporados con frecuencia á lingua literaria por diferencialismo en certas etapas do século XX.

68 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 48-51. A pesar dalgunhas documentacións, sempre escasas, do intercambio *oi/ou* no período medieval, o carácter desta vacilación é esporádico en galego, a diferenza do que ocorre no portugués (vid. R. LORENZO, "Algunhas consideracións sobre a evolución do vocalismo en galego e portugués", in *Actas do VIII Encontro da Associação Portuguesa de Linguística*, Lisboa, Faculdade de Letras, 1993, pp. 19-21).

1. Alternancia *oi~ui* para -ŏCT-, ocupando a solución dialectal o territorio coruñés máis occidental (cfr. §94d):

NŎCTE>noite⁶⁹ vs. dial. noite

ŎCTŎ>oito vs. dial. uito

No territorio onde se produce o resultado dialectal, todo ditongo -oi-, aínda que teña unha procedencia diferente, é asimilado á forma -ui-:

CŎGĬTĀRE>coidar>dial. cuidar

FŬIT>foi>dial. fui

ĬNTRŎYTU>entroido>dial. entruido

SŎLĬTĀTE>soidade>dial. suidade

2. Alternancia *oi~ui~u* (e *u*, con metátese de iode para a sílaba seguinte) para -ŭLT- (cfr. §99b) e -ŭCT- e mais -ŭCT- (cfr. §94d), aparecendo a solución -ui- no territorio máis occidental da Coruña, no centro-sul pontevedrés e grande parte do bloque oriental; os resultados con monotongación e con metátese de iode rexístranse tamén en pequenas áreas do galego oriental⁷⁰:

MŬLTU>moito vs. dial. muito/muto/mutio

TRŬCTA>troita vs. dial. truita/truta/trutia

FRŬCTA>froita vs. dial. fruita/fruta/frutia

3. Alternancia *oi~ou~ui* para -ŏRI- e -ŏRI- e mais -ŭRI- (cfr. §113c), documentándose o resultado -ui- no occidente coruñés e o resultado -ou- no centro e sul de Pontevedra:

CŎRĬU>coiro vs. dial. couro/cuiro

VĚRSŎRIA>vassoiras>vasoira vs. dial. vasoura/vasuira

SALE MŬRIA>salmoura vs. dial. salmoura/salmuira

§26c. Ademais destas alternancias estruturadas territorialmente na Galiza, existe tamén a esporádica vacilación *ei~ai-*

⁶⁹ E, esporadicamente, *noute* (dial.).

⁷⁰ O grupo -UCT- presentaba ŭ longo (EXSŬCTU, FRŬCTU, LŬCTU, etc.) e ŭ breve (LŬCTA, TRŬCTA, etc.) en latín clásico; existen, por tanto, dúas posibilidades de interpretación para o comportamento das solucións galegas -oi- e -ui- (e máis -u-): se se mantivo en latín vulgar o *u* longo no grupo -UCT-, a solución común -oi- impúxose por influencia do mesmo resultado proveniente doutros grupos (-ŬCT-, -ŐCT-, -ŬLT-, -ŐRI- e -ŐRI-); se a forma latino-vulgar xustificaba o resultado -oi-, en galego acabou imponéndose a solución etimolóxica sobre a inflexionada -ui-, dominante nos textos do período trovadoresco, así como no actual portugués e nalgúns falas galegas. Vid. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, p. 558, n. 3.

nalgún vocábulo, talvez pola conservación dun estadio anterior de evolución⁷¹:

ARĚA>eira vs. arc. e dial. aira

ECCLESĬA>dial. eirexa/airexa (com. igrexa)

SCALĀRĬU>arc. e dial. escairo

O mesmo acontece con algúns casos de vacilación *ou~au-*:

ALTĚRU>outro vs. arc. e dial. autro

AURĚNSE>arc. Aurense vs. com. Ourense (top.)

LAURĚNTĬU>arc. Laurenço vs. com. Lourenzo (antrop.)

Para alén destes casos, aínda se documentan nalgúns vocabulos alternancias, sempre puntuais, *oi~ou*, normalmente no bloque oriental:

AURU>ouro vs. dial. oiro

DĚ-ĚX-PŎST>despois vs. dial. despous

DŬŎS>dous vs. dial. dois

FALCE>fouce vs. dial. foi(ce)

LAURU>louro/loiro⁷²

TAURU>touro vs. dial. toiro

Mais en todo o territorio galego aínda se rexistran outras vacilacións, sempre especializadas rexionalmente:

ALTĚRU>outro vs. dial. oitro (e *autro*)

FAVĬLLA>feila/foula

TALPA>toupa vs. dial. teipa/teupa⁷³

§26d. Na lingua popular existe algún caso de ditongo -ai- que evoluciona a -ei-, normalmente en formas derivadas, por palatalización de *a* no ditongo en posición átona (cfr. §12b):

aixada (<ASCĬATA)>pop. e dial. eixada

caixón (de *caixa*)>pop. queixón

gaiteiro (de *gaita*)>pop. gueiteiro

gaivota (<*GAVĬOTTA)>pop. gueivota

paisano (de *país*)>pop. peisano

⁷¹ Cfr. tamén as formas dial. *mazatra* (com. *macetra*) ou *abelatra* (com. *abeleira*) (cfr. o antrop. *Abraira*).

⁷² Literariamente, a forma *loiro* especializouse na súa aplicación á cor do cabelo.

⁷³ E, aínda, *topia* e *tiopa*, que supoñen un anterior **toipa*.

Redución de ditongos

§27a. A pesar da frecuencia de aparición dos ditongos decrecentes en galego, na evolución dun número moi limitado de palabras parece terse producido unha redución fonética, especialmente *ei->i-*:

AGNES>Eines>Inés

EXĒMPTU>eisento>isento

peixota (de *peixe*)>dial. pixota

Para o proceso contrario, isto é, a aparición de ditongo non etimolóxico (en posición inicial), vid. §128b.

Na realidade, é nas antigas secuencias *-ēi-* e *-ōi-* onde se fai máis perceptíbel a redución de ditongos (vid. §§32c, 79b.2, 94c):

BĒNĒDĪCTU>bēito>bento (e *bieito*)

AD NŌCTE>ōoite>onte (e dial. *oite*)

§27b. Nalgúns procesos evolutivos, o iode procedente da vocalización do grupo -ks- (ou -sc-), así como da metátese producida no grupo -sj-, pode ser absorbido por consoante palatal posterior cando a vogal precedente era velar ou palatal⁷⁴, agás nos vocábulos iniciados por EX- (vid. §25d.2):

BŪXU>buixo>buxo

MĪSCĒRE>meixer>mexer

CŌXU>coixo>coxo

RŪSSĒU>foixo>roxo

DĪXĪ>dixe>dixen

VĚXĀRE>vexar

Estas absorcións tamén se rexistran con consoante fricativa prepalatal precedente:

(PRŪNA) DAMASCĒNA>ameixēa>ameixea>ameixia>ameixa

FRAXĪNU>freixēo>freixeo>freixio>freixo

Dialectalmente, no bloque oriental o grupo *-aix-* redúcese a *-ax-* por absorción do iode na consoante palatal:

*BASSĪU>baixo>dial. baxo

CAPSA>caixa>dial. caxa

FASCĪA>faixa>dial. faxa

§27c. No galego-portugués medieval percébase unha tendencia (esporádica) á supresión de contextos vocálicos de tres elementos que aparece na secuencia formada pola terminación da terceira persoa dos pretéritos regulares co pronome persoal enclítico *o(s)* e *a(s)*, especialmente con verbos da primeira conjugación: *catou-o>cató-o* (vid. §23b).

§27d. O ditongo crecente *-ie-* redúcese popularmente en cultismos vulgarizados, dada a escaseza desta secuencia vocálica, de modo que na lingua literaria de grande parte do século XX se rexistra unha extensión deste fenómeno orixinado por diferencialismo co español, creando, así, numerosos hipe-renxebrismos ou pseudogaleguismos (vid. §128a):

CONSCĪENTĪA>conciencia>pop. concencia

PATĪENTĪA>paciencia>pop. pacencia

*EVOLUCIÓN DOS HIATOS ROMANCES**Encontros de dúas vogais fortes*

§28. Nos encontros entre vogais fortes prodúcese xeralmente crase, especialmente en posición tónica ou pretónica, por un proceso de asimilación recíproca (se unha das vogais é aberta o resultado é aberto, se as dúas fechadas, o resultado é vogal fechada). Polo contrario, en posición postónica é máis frecuente a formación dun ditongo, aínda que nesta posición as secuencias vocálicas susceptíbeis de formaren ditongo crecente están submetidas a forzas contraditorias: fechazón da vogal fraca pola tendencia á creación de ditongos e abertura pola resistencia a eses mesmos ditongos (crecentes) (cfr. §24a). Así, xa desde antigo encontramos vacilacións como *agua~ágoa* (<AQUA), *codia~códea* (e *coda*) (<CŪTĪNA), *egua~égoa* (<ĒQUA), *femia~fémea* (e *fema*) (<FĒMĪNA), *insua~ínsua* (<ĪNSŪLA), *lingua~língua* (<LĪNGŪA), *táboa~tabua* (<TABŪLA), etc. E, aínda modernamente, non é difícil documentar vacilacións como *criar~crear* (<CRĒĀRE), *miolo~meolo* (e *molo*) (<MĒDŪLLU), etc.

En xeral, asistimos decote a unha dialéctica asimilación e crase vs. disimilación e formación de ditongo, como se compro-

⁷⁴ É verdadeiramente esporádica a absorción do iode cando a vogal precedente é *a*; só rexistramos algunha variante medieval como *ocajon* (cfr. *oqueijon*) (<OCCASIŌNE) ou *paxon* (cfr. *paixón*) (<PASSIŌNE), ademais de *graxa* (<*CRASSĪA).

ba perfectamente na distribución xeográfico-dialectal das formas dos plurais das palabras acabadas en *-n* ou en *-l* (vid. §37a).

Canto á cronoloxía da crase das vogais en hiato, en xeral mantéñense ao longo do período medieval, se ben xa na lírica trovadoresca e sobre todo ao longo do s. XV se apreza tanto a realización das crases vocálicas como xeminações antietimolóxicas que nos indican que o proceso se estaba consumando⁷⁵.

Secuencia -aa-

§29. A crase prodúcese sistematicamente, con independencia da súa posición:

ĀLĀPA>aaba>aba

GĒRMĀNA>irmāa>irmā>irmá (e dial. *irmán*)

PALA>paa>pa

*PALANCA>paanca>panca

PĀLĀTĪU>paaço>paço>pazo

SANĀTĪVU>sāadio>saadio>sadío

Esporadicamente, pode aparecer un *-i-* anti-hiático no interior dalgún vocábulo: APPLĀNĀRE>achāar>achaar>achaiar.

Secuencia -ae-

§30a. Esta secuencia deriva (por un proceso asimilatorio *ae>ēe>ē*) en crase, con vogal aberta como resultado máis xeral:

ĀD-CALĒSCĒRE>acaecer>aqueecer>aquecer

ADMANESCĒRE>amāecer>amencer (vs. dial. *amaicer*)

ĀNĒLLU>āelo>aelo>eelo>elo

CALĒNTE>caente>queente>quente

*EXCADESCĒRE>escaecer>esqueecer>esquecer

MAGĪSTRU>maestre>meestre>mestre

QUĪNQUAGĪNTA>cinquenta>cinqueenta>cincuenta

RADĒNTE>raente>reente>rente

SAGĪTTA>saeta>seeta>seta

Mais en posición pretónica pode aparecer un duplo resulta-

do, quer con crase, quer con formación de ditongo: TRADĪTÖRE>traedor>traidor (>treidor) vs. arc. treedor (>tredor).

Por outra parte, en posición final, a analoxía coa terminación *-ēs* [és] pode, nalgún caso, producir un resultado fechado: PÖRTUCALĒNSE>portugués.

Téñase en conta, finalmente, que a secuencia *-ae-* se mantén por razóns de solidariedade morfolóxica nos verbos en *-aer*, documentándose só moi rara vez no período medieval algunha forma con asimilación, como *queer* (<caer<CADĒRE)⁷⁶.

§30b. Para os resultados desta secuencia nos plurais e nalgunhas formas verbais, vid §37.

Secuencia -ao-

§31a. O mesmo que acontece con *-ae-*, o resultado máis frecuente é [o], como consecuencia da asimilación *ao>ao>oo>o*:

AD NÖCTE>āoite>ōoite>oonte>onte (vs. dial. *oite*)

ADOCŪLĀRE>aolhar>oolhar>ollar

ADÖRĀRE>aorar>oorar>arc. orar

CANÖNĪCA>cāonga>cōonga>Conga (top.)

MĀIÖRE>maor>moor>arc. mor

PALŪMBA>paomba>poomba>pomba

§31b. En posición final tónica a secuencia *-ao* deriva xeralmente en ditongo (cfr. VADU>vao):

VADÖ>vao>vau>vou⁷⁷

PALU>pao>pau

A frecuente secuencia medieval *-āo(s)* procedente da terminación latina *-ANU/-ANÖS* resólvese, dialectalmente, en ditongo (cfr. §21b), fronte á solución común con asimilación e posterior crase *-ān* (e tamén dialectal *-ā*): GĒRMĀNU>med. irmão>dial. ir-mao [irmáw] (vs. com. *irmán* e dial. *irmā*) (vid. §149.2).

⁷⁵ Vid. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, pp. 325-327. De todos os xeitos, aínda se documenta, por exemplo, a forma *escaecer* (<*EXCADESCĒRE) a mediados do século XVI (c. 1535) no vocabulario do Bacharel Olea.

⁷⁶ Isto non impide que dialectalmente se utilice na actualidade o infinitivo *trer*, coa correspondente adecuación dos tempos conxugados regularmente (vid. §220a).

⁷⁷ Mais CADÖ>cao>caio (vid. §197). Téñase en conta que na morfoloxía verbal interveñen moitos máis factores do que os estritamente fonéticos.

§31c. Mais cando a secuencia se produce en posición átona final, redúcese historicamente a -o, polo mesmo proceso asimilador antecitado (vid. §31a):

ÖRPHĀNU>orfão>orfōo>orfoo>orfo

ÖRĠĀNU>ouregão>ouregōo>ouregoo>ourego

Secuencia -ee-

§32a. En xeral prodúcese crase con resultado aberto, sobre todo cando intervén unha vogal aberta:

GĒNĒSTA>gēesta>geesta>xesta (cfr. dial. *xiesta*)

MĒDĪCĪNA>meezĭa>meezinha>meciña>menciña (cfr. dial. *meiciña*)

PRAEDĪCĀRE>preegar>pregar

SĠGĪLLU>seelo>selo

TĒNĒBRAS>tēevras>teevras>tebras

Mais na terminación dos infinitivos da segunda conxugación, o resultado é, loxicamente, sempre fechado:

CRĒDĒRE>creer>crer

LĒGĒRE>leer>ler

VĪDĒRE>veer>vèr

§32b. De todos os xeitos, existen algúns casos en que o resultado é un ditongo crecente pola disimilación -ee->-ie-:

GĒNĒSTA>gēesta>dial. *xiesta* (cfr. com. *xesta*)

FĒNĒSTRA>fēestra>feestra>fiestra (cfr. port. *fresta*)

FĪDĒLE>feel>fiel

PĒDĪCA>peega>piega (cfr. dial. *pega*)

Cando o ditongo crecente presentaba nasalizado o primeiro elemento, normalmente xerouse unha consoante nasal palatal (vid. §79c).

Nalgún caso, a secuencia -ee- pode desembocar nun ditongo decrecente:

FĪLŪ ECCLĒSĪAE>arc. *freigues*~*freigues* (>mod. *fregués*)

MĒDĪCĪNA>meezĭa>meezinha>dial. *meiciña* vs. com. *menciña*

§32c. Na antiga secuencia -ēei-, a solución moderna máis xeral é a criación dun ditongo por disimilación⁷⁸, aínda que ta-

78 Algo semellante se produce nas secuencias *e...ēi*, que, popularmente, se converten con relativa frecuencia en *i...ēi*: *dereito*>pop. *direito*, *enteiro*>pop. *inteiro*, etc. (cfr. §127b).

mén aparece a solución con crase e/ou desaparición de ditongo, mais normalmente convivindo as dúas solucións, aínda que en diferente proporción, no territorio galego⁷⁹:

BĒNĒDĪCĒRE>bēeizer>beicer/bencer

BĒNĒDĪCTU>bēeito>bieito/bento

VĒNĒRĪA>vēeira>vieira

Seguramente os resultados *fieito/fento* (<FĪLĪCTU) se produciron por se assimilar este vocábulo ao grupo anterior (cfr. port. *feto*, *feito*).

§32d. Cando a secuencia -ee- aparece en posición final (-ee) (cfr. §20b), talvez pola diferente cronoloxía da desaparición da consoante intervocálica, vacíase entre a formación dun ditongo (-ei):

GRĒGE>gree>grei

LĒGE>lee>lei

RĒGE>ree>rei

e a solución con crase ([ē]~[é]):

FĪDE>fee>fe

PĒDE>pee>pé

MERCĒDE>mercee>mercé

SĒDE>see>sé

Secuencias -ea-, -eo-

§33a. En posición pretónica mantéñense estas secuencias, con tendencia á formación de ditongo crecente⁸⁰:

CRĒĀTU>creado>criado

GĒLĀTA>geada>xeada (>dial. e pop. *xiada*)

GĒNŪCŪLU>gēolho>xeo(n)llo (>dial. e pop. *xio(n)llo*)

LĒŌNE>león

MĒDĪĀNA>meā>meá

MĪNĀCĪA>amēaça>ameaça>ameaza⁸¹

PĒĪŌRE>peor (>pop. *pior*)

SENARA>sēara>seara⁸²

Mais téñase en conta algún resultado con asimilación e

79 Cfr., aínda, ARĒNĀRĪA>arēeira>com. *areeira*>pop. *arieira*

80 Na lingua medieval documéntanse formas con -i- epentético, como *leial* (<LĒGĀLE) ou *reial* (<RĒGĀLE), entre outras.

81 Pero, por exemplo, *miazoso* na poesía de Eduardo Pondal.

82 Mais cfr. o top. *Senra*, con cambio de acentuación e crase -ea->-ēe->-ē.

posterior crase (ea>ee>e/ea>aa>a):

CARMĪNĀRE>gramēar>gramear>grammar
 GĒNŪCŪLU>gēolho>xeo(n)llo (>xionllo) vs. pop. e dial. xonllo
 MĒDŪLLU>meolo>miolo vs. pop. e dial. molo
 PĒDŪCŪLU>peolho>piollo vs. pop. e dial. pollo
 PELAGĪU>Peaio>Paaio>Paio
 PĒLĀGU>peago>med. peego
 VELASCU>Veasco>Vaasco>Vasco

De todos os xeitos, nalgún caso o resultado con hiato ou con ditongo crecente indica diferente tratamento por razóns de cronoloxía e especialización semántica: LĪGĀRE>liar vs. lear.

Por outra parte, nalgúns casos existe certa vacilación na terminación verbal *-ear/-iar*: *ALLŪMĪNĀRE>alumear/alumiar (e *alumar*).

§33b. En posición tónica, as secuencias *-ēa-*, *-ēo-* consérvanse en xeral, mais dialectalmente (especialmente na zona do Bolo) pode aparecer epéntese de *-i-* (sistemática en portugués):

ARĒNA>arēa>area (>dial. areia)
 PLĒNA>chēa>chea (>dial. cheia)
 PLĒNU>chēo>cheo (>dial. cheio)
 FRĒNU>frēo>freo (>dial. freio)
 CAELU>ceo (>dial. ceio)

Dialectalmente, no galego-asturiano, a terminación *-ĒNU* resólvese en *-[Ē]n*: PLĒNU>dial. chen (vid. §80b.1).

Mais cando a secuencia latino-vulgar *-EO* aparece en posición final, fórmase un ditongo *-eu* (cfr. §21b):

ĒGŌ>*eo>[Ē]u>eu
 IŪDAEU>jud[Ē]u>xudeu
 MĒU>m[Ē]u>meu

O mesmo aconteceu coas terminacións *-eu* (ás veces, *-eo*) da P3 do Pretérito: DĒBŪT>med. deveu~deveo>mod. debeu.

Así pois, a diferenza do portugués, mantéñense todos os hiatos medievais [éol], [éol] e [éa]⁸³ en posición final, consolidán-

dose o ditongo final [éw] unicamente na terminación verbal de P3 de Pretérito (salvo algunha pronuncia dialectal con hiato, vid. §182f.3) e mais nalgúns vocábulos como *eu*, *meu*, *teu*, *seu* ou *xudeu*.

§33c. En posición postónica, existe vacilación entre a conservación do hiato, a asimilación e posterior crase e mais a formación dun ditongo crecente, con fixación gráfica irregular (cfr. §28)⁸⁴:

FĒMĪNA>femēa>femea>femia (e dial. *fema*)
 CŪTĪNA>codēa>codea>codia (e dial. *coda*)
 GĒMĪNU>gemēo>gemo>xémeo

§33e. Vocábulos como *marea* (<fr. *marée*) ou *librea* (<fr. *livrée*) son galicismos que entraron en galego a través do español, aínda que son relativamente frecuentes na lingua literaria as formas *maré* ou *libré*, seguindo o exemplo da adaptación destes galicismos en portugués.

Secuencia -oo-

§34a. Xa no propio latín vulgar se produce a crase *-oo->-o-*:

CŌHŌRTE>corte
 COOPĒRĪRE>cobrir>cubrir

O resultado con crase segue sendo común cando esta secuencia aparece nunha evolución posterior:

BŌNU>bōo>bō>bo~bon
 CŌLŌRE>coor>cor
 CŌLŌSTRU>coostro>costro
 DŌLŌRE>door>dor
 *DŌLŌRĪTU>doorido>dorido
 PĒRĪCŪLŌSU>perigooso>perigoso
 VŌLŪNTĀTE>voontade>vontade

Cando na crase intervén un [o], o resultado é aberto:

AVĪŌLU>*AVŌLU>avoo>avó
 CŌLŌBRA>coovra>cobra

⁸³ Mantense aberta a vogal de grao medio na terminación *-ea* de vocábulos que entraron tardiamente na lingua (IDEA>idea, etc.), fronte á evolución en *-ia* das palabras patrimoniais (IŪDAEA>judia>xudía, MĒA>minha>miña, HABĒBAT>havia>había, etc.).

⁸⁴ Certos nomes acabados en *-e* recaracterizados como masculinos presentan ditongo crecente final a partir da secuencia *-e+o>-eo>-io* (vid. §21e).

34b. En posición átona final (-oo) tamén se produce crase sistemática:

ARCHIDĪĀCŌNU>arcediagōo>arcediagoo>arcediago
 PARVŪLU>parvoo>parvo
 PĒRĪCŪLU>perigoo>perigo
 PŌPŪLU>poboo>pobo
 *SŪBTŪLU>sotoo>soto
 TRĒMŪLU>tremoo>tremo

34c. En posición tónica final (-ōo) (cfr. §21b), o resultado é sempre aberto, a diferenza do resultado de -ēe (vid. §32d):

DŌLU>doo>dó
 NŌDU>noo>nó
 SŌLU>soo>só

Mais aparece un ditongo cando a secuencia se formou en latín vulgar:

DŌ>*DO+O>doo>dou (cfr. §205a)
 DŪŌS>*doos>dous
 *GRŪU>*groo>grou
 *SONO>sōo>soo>arc. e dial. sou (cfr. SŪM>com. son)
 SŪU>arc. e dial. sou (com. seu)
 TŪU>arc. e dial. tou (com. teu)

Secuencia -oa-

§35a. A secuencia latina -OA-, de rara aparición, vacila nos seus resultados: inicialmente consérvase, pero popularmente vacila entre a asimilación recíproca e mais crase posterior e a súa conversión nun ditongo crecente, como mostra o exemplo de COAGŪLĀRE>coalhar>coallar (>callar). Cfr. as formas populares *Xan* e *Xaquín* dos antr. *Xoán* (<IOHANNÉ>Joan) e *Xaquín* (<Xoaquín, do hebr.), ou, por exemplo, as alternancias coa/ca (pop.) ou coaño/caño (e coañar/cañar).

Cando a secuencia -oa- se forma a partir da desaparición dunha consoante, mantense en xeral⁸⁵:

⁸⁵ Seguramente *mosteiro* provén do L.T MŌNĀSTĒRĪU a través do L.V. *MŌNĪSTĒRĪU (>mōdesteiro>moesteiro>mosteiro) (vid. R. LORENZO, *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla. Edición crítica anotada, con introducción, índice onomástico*

BŌNA>bōa>boa
 PRAECŌNĀRĪ>pregōar>pregoar
 SŌLAGĪNE>soagēe>soaxe
 SŌLĀNU>soán
 VŌLĀRE>voar

Mais téñase en conta algún caso como a forma popular da prep. *consoante*: CONSŌNĀNTE>consoante>pop. consonte (cfr. QUĀDRĀGĪNTA>corenta).

§35b. Na terminación latina -ŌLA, cuxo resultado xeral é -oa, pódese producir dialectalmente asimilación e posterior crase en [ɔ] (vid. §19c)⁸⁶:

AVĪŌLA>*AVŌLA>avoa (>avoo>dial. avó)
 FŌLĪŌLA>filhoa>filloa (>filloo>dial. filló)
 MŌLA>moa (>moo>dial. mó)

§35c. Como no caso de -ea-, en posición postónica, existe vacilación entre a conservación do hiato e a formación dun ditongo crecente, con fixación gráfica irregular (cfr. §28):

ĪNSŪLA>insoa>insua
 PĀRĀBŌLA>med. paravoa
 TABŪLA>tavoa>táboa

Secuencia -oe-

§36a. Esta secuencia, orixinada por caída de consoante intervocálica, mantense en xeral:

ADMŌNĒSTĀRE>amōestar>amoestar
 DŌLĒRE>doer
 MŌNĒTA>mōeda>moeda
 Mais nalgúns casos, cando a segunda vogal procedía dun ĭ breve, formouse ditongo:
 CŌGĪTĀRE>coidar
 MŌNĪMĒNTU>mōimento>moimento
 SŌLĪTĀTE>soidade

y glosario, Orense, Instituto de Estudios Orensanos «Padre Feijoo», 1977, vol. II. *Glosario*, s.v. *moesteiro*; e J. P. MACHADO, *Dicionário Etimológico da Língua Portuguesa*, Lisboa/São Paulo, Ed. Confluência/Livros Horizonte, 1967 (2ª ed.), s.v. *mosteiro*). Mais tamén poderíamos pensar nunha asimilación do -a- pretónico ao -é- tónico.

⁸⁶ Mais a toponimia centro-oriental testemuña a solución -úa, cun resultado semellante ao de -ŭa->-úa- (cfr. §8b.5): *Eirexúa* vs. *Irixoa* (<ECCLESĪŌLA), *Figueirúa* vs. *Figueiroa* (<FICARĪŌLA), *Pereirúa* vs. *Pereiroa* (<PĪRĪŌLA), etc.

É excepcional o caso do infinitivo *pór*, talvez produto dun proceso de asimilación progresiva: PŌNĒRE>pōer>poer>pór vs. poñer (analóxico) (vid. §214a).

§36b. En posición final, se exceptuarmos algunha forma verbal de *pór* e os resultados das terminacións -OLES, -ONES en formas plurais (vid. §37), a secuencia -oe só aparece no caso de BŌVE>boe>boi, con formación de ditongo (vid. §20b).

As secuencias -ae-, -ee- e -oe- nos plurais e nas formas verbais

§37a. Nos encontros de vogais fortes con -e final, repítese sistematicamente varias solucións estruturadas dialectalmente no territorio galego, especialmente nas terminacións plurais con -L- e -N- intervocálicos (vid. §150)⁸⁷.

O resultado das terminacións plurais -ALES, -ELES, -OLES (e -ULES) no galego común, despois da caída de -L- intervocálico (vid. §71), foi a formación dun ditongo (solución oriental), fronte á crase producida nos bloques central e occidental (ANĪ-MALES>med. animaes>com. animais vs. dial. animás, etc.):

-ALES>med. -aes>com. e or. -ais vs. -aas>cent. e oc. -ás

-ELES>med. -ees>com. e or. -eis vs. cent. e oc. -és

-OLES>med. -oes>com. e or. -ois vs. -oos>cent. e oc. -ós

Polo contrario, nas terminacións plurais -ANES, -ENES, -ONES (e -UNES), a solución adoptada como estándar galego é o resultado con crase posterior ao proceso de asimilación producido após a caída de -N- intervocálico (vid. §§78-80), fronte á solución oriental con disimilación e formación de ditongo (CANES>med. e anc. cāes>com. cans vs. dial. cas e cais, etc.):

-ANES>med. -āes>-āas>-ās>com. e oc. -āns (e cent. -ās) vs. or. -ais

-ENES>med. -ēes>-ēs>com. e oc. -ēns (e cent. -ēs) vs. or. -eis

-ONES>med. -ōes>-ōos>-ōs>com. e oc. -ōns (e cent. -ōs) vs. or. -ois

Para o tratamento das terminacións plurais -ILES e -ULES e mais -INES e -UNES, coherente co das anteriores, vid. §38d.

⁸⁷ Vid. a distribución das formas dialectais dos resultados dos plurais das palabras acabadas en -l e en -n en F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 64-65 e 66-67, respectivamente. Nalgunha rexión do bloque oriental documéntase unha evolución semellante da secuencia -ee- nunha forma plural após a caída, neste caso, de -d- intervocálico latino: PĒDES>pees>dial. peis (vs. com. pés) (*ibid.*, p. 67).

§37b. Na P2, P3 e P6 do presente dalgúns verbos, especialmente nos acabados en -aer, -aír e -oer (e -oír), os resultados populares e dialectais vacilan entre a conservación do hiato e a formación de ditongo, ou a crase nas P2 e P6⁸⁸:

CADĪS>caes [káes]~[kájs]~[kás]

CADĪT>cae [káe]~[káj]

CADENT>caen [káen]~[kán]

SALĪS>saes [śáes]~[śájs]~[śás]

SALĪT>sae [śáe]~[śáj]

SALENT>saen [śáen]~[śáj]~[śán]

DŌLES>does [dśes]~[dśjs]~[dśs]

DŌLET>doe [dśe]~[dśj]

DŌLENT>doen [dśen]~[dśj]~[dś]

Nalgunhas formas dos verbos *pór*~*poñer* (§214b), *ter* (§219b) e *vir* (§223a), en que aparecen as secuencias -ee- e -oe- por caída de -N- intervocálico, existe ao longo do territorio galego o mesmo duplo tratamento que nas terminacións plurais dos nomes (cfr. §37a):

TĒNES>tēes>dial. or. teis vs. com. tes

TĒNENT>tēen>dial. or. tein vs. com. tén~teñen

PŌNĪS>pōes>dial. or. pois vs. com. pos

PŌNENT>pōen>dial. or. poin vs. com. pón~poñen

VĒNĪS>vēes>dial. or. veis vs. com. vés

VĒNENT>vēen>dial. or. vein vs. com. vén~veñen

Dialectalmente, nas zonas en que desaparece o -d- secundario na terminación das P5 verbais (vid. §180a) encontramos de novo as mesmas solucións que nos plurais das palabras acabadas en -l: formación de ditongo (fundamentalmente no bloque oriental e no sudoeste pontevedrés) fronte a asimilación e crase no occidente coruñés (AMATĪS>com. amades>amaes>dial. amais vs. dial. amás):

-ATĪS>com. -ades>-aes>dial. -ais vs. dial. -ás

-ETĪS, ĪTIS>com. -edes>-ees>dial. -eis vs. dial. -és

Na terceira conjugación prodúcese sempre a crase (vid. §38d).

⁸⁸ Noutros verbos en que non existe relación entre a forma verbal e o infinitivo non existe esa vacilación: VADĪT>vae>vai; VADENT>van (vid. §210a).

Outras secuencias vocálicas en hiato

§38a. A terminación -UU do latín clásico xa simplifica, en xeral, no latín vulgar:

ANTĪQUU>antigo	RĒSĪDŪU>resío
FATŪU>fato	VACŪU>vago
MÖRTŪU>morto	

Do mesmo xeito, os encontros de dúas vogais fracas iguais en hiato no galego-portugués resólvense modernamente sempre con crase:

CRŪDŌS>cruus>crus	ŪNŌS>ũus>uns
CRŪDU>cruu>cru	ŪNU>ũu>un
CŪLŌS>cuus>cus	VĪĠNĪTĪ>viinte>vinte
CŪLU>cuu>cu	

Ao ficaren en contacto con *ū* tónico precedente, o -ŭ breve final latino do singular e o ō longo final dos plurais asimiláronse rapidamente á vogal tónica e produciuse crase.

§38b. En xeral, as combinacións formadas pola vogal átona *a* seguida de vogal fraca tónica (-aí-, -aũ-) mantéñense⁸⁹:

AD-ĪNDE-AD>aínda (>med. einda)
PARADĪSU>paraíso (>med. pareiso)
RADĪCE>raíz (>med. reiz)
SALĪRE>saír (>med. seir)
SALŪTE>saúde (>med. soude)

§38c. Nas combinacións de vogal de grao medio con vogal *i* tónica prodúcese asimilación regresiva, consumándose a crase cando as dúas vogais son palatais (-eí->-ií->-í-; -eú->-iú-; -oí->-uí-):

CĪNĪSĪA>cēiza>cīiza>cinza	RĒNĪLE>rēil>rīil>riil>ril
CRĒDĒBAM>creia>criia>cría	RŪĠTŪ>roido>ruído
FĪDŪCĪA>feuz>fiúza	SĒDĒBAM>seia>med. siia (~sia)
MĪNŪTU>mēudo>miúdo	VĪDŪA>veua>veuva>viúva
MŌLĪNU>moinho>muíño	

⁸⁹ Pero RĒĠNA>raia>rainha>raíña (ademais dunha forma med. *reinba*). Precisamente estas evolucións -aí->-eí- son repetidamente utilizadas como exemplo de evolución 'galega' fronte á evolución xeral galego-portuguesa que mantén o hiato sen cambios fonéticos.

Mais na secuencia -oĩn- pode desaparecer posteriormente a vogal fraca absorbida pola consoante palatal (vid. §6c)⁹⁰:

poinha (med.)>puinha>puña
moíña>muíña>dial. muña

Algo semellante acontece en *Xián* (<IŪLĪĀNU>med. Juião) ou en *curmán* (<COĠĒRMĀNU>med. coirmão).

§38d. A combinación de vogal palatal tónica *i* con vogal *e* seguinte, frecuente nas terminacións plurais -ILES, -INES, resólvese sistematicamente nunha crase por asimilación progresiva (-ie->-ií->-í-):

CĪVĪLES>civies>civiis>civís
FĪNES>fies>fiis>fins (e dial. *fis*)

PARTĪTĪS>com. partides>parties>partiis>dial. partís

Polo contrario, cando entran en contacto a vogal velar tónica *u* con vogal *e* seguinte, normalmente nas terminacións plurais -ULES e -UNES, aparece a dobre alternativa de asimilación e crase, fronte a disimilación e conversión en ditongo (cfr. §37a):

*PADŪLES (L.C. PALŪDES)>paues>paúis vs. dial. paús

COMMŪNES>comũes>comũus>comũns (e dial. *comũs*) vs. dial. comuis

§38e. Dialectalmente, a primitiva secuencia -iō⁹¹, procedente da terminación diminutiva singular (<ĪNU>), evoluciona a -iñ no bloque oriental: VĪCĪNU>vezio>dial. vecín (fronte a VĪCĪNŌS>vecíos>dial. vecíos) (vid. §80c.2).

Os encontros vocálicos en fonética sintáctica

§39a. Mentres que a individualización vocabular é norma xeral na lingua escrita, na lingua oral, inclusive no rexistro máis culto, é corrente a resolución dalgúns encontros vocálicos por meio da elisión da primeira vogal ou por crase vocálica, ás veces coa aparición dun novo fonema vocálico de transición.

⁹⁰ Cfr., aínda, a evolución dialectal LŪCTA>luta ou MŪLTU>muto (vid. §26b.2).

⁹¹ As restantes combinacións de vogal fraca mais vogal forte mantéñense en xeral: LŪNA>lūa>lúa; CRŪDELE>cruel, etc.

§39b. Na lingua medieval era relativamente usual a resolución de encontros vocálicos por meio da elisión, especialmente na lírica trovadoresca, onde se percebe con maior intensidade por necesidades métricas e a tendencia a evitar a sinalefa⁹².

En xeral, para alén das elisións consagradas historicamente (*co, deste, del, dalgún, mo, cho*, etc.), a constante relaxación do vocalismo átono e, en particular, das vogais finais, permite e favorece varios fenómenos de fonética sintáctica, se ben a variación sociolingüística e idiolectal é xeral en galego.

Así, na lingua literaria decimonónica e aínda de parte do século XX, polo intento de reflectir a lingua oral, base da construción do estándar galego moderno, aparecen, sempre con vacilacións entre períodos e, mesmo, entre autores, constantes elisións de vogais finais (ou iniciais) como produto dos encontros vocálicos en fonética sintáctica.

§39c. De todos os xeitos, no estándar oral moderno é xeral o mantemento das dúas vogais en contacto cando unha delas ou as dúas son tónicas. Mais popular (e literariamente) é frecuente a aparición dun *i* anti-hiático coas palabras *alma, alba* e *auga* cando precedidas de artigo feminino: a *alma*>a-i-*alma* (vid. §135a.2). Dialectalmente, na aglutinación de formas verbais acabadas en -á co pronome persoal de terceira persoa C.D. tamén pode producirse a epéntese (vid. §135a.2): *terá*+o>ter[ájo], *terá*+a>ter[ája].

Por outra parte, cando os encontros se producen entre dúas vogais átonas, as solucións son diversas:

1. A crase é a solución universal entre dúas vogais átonas iguais: a+a>a⁹³, e+e>e, o+o>o.

92 Vid. C. Ferreira da CUNHA, "Hiato. Sinalefa e elisión na poesía trovadoresca" e mais "Novas observações sobre o hiato na antiga versificação galego-portuguesa", in *Estudos de Versificação Portuguesa (Séculos XIII a XVI)*, Paris, Fundação Calouste Gulbenkian, Centro Cultural Português, 1982, pp. 1-168.

Para a esporádica redución das secuencias vocálicas formadas pola terminación da P3 de Pretérito co pronome persoal *o(s)*, *a(s)*, vid. §23b, 24b.

93 No caso dos encontros entre forma verbal acabada en *a* átono e pronome persoal *a(s)* o resultado é un fonema máis aberto [a] (cfr. §10d), igual que aconteceu historicamente na

Dialectalmente, tamén pode aparecer epéntese de -i- nos encontros entre forma verbal acabada en vogal e pronome *o(s)*, *a(s)*: *facéndoo*>*facénd[oj(o)]*, *lévaa*>*lév[aja]*.

2. A vogal final -a mantense en xeral, mais nalgúns encontros con *o(s)* (artigo ou pronome persoal) é practicamente universal no rexistro oral a asimilación e crase (ao>ɔo>ɔɔ>ɔ, cfr. §31a), destacando, pola súa frecuencia e extensión na lingua popular, os encontros entre a preposición *a* ou *pra* (<para), as conxuncións comparativas *ca* e *coma* e o adverbio *xa* con *o(s)*:

a+o>[ɔ] ("ao") com+o>com[ɔ] ("coma o")

pra+o>pr[ɔ] ("para o") xa+o>x[ɔ] ("xa o"), etc.

En menor medida, aparece a mesma solución nos encontros entre forma verbal acabada en -a mais pronome (ou artigo) *o(s)*⁹⁴: *lévaa*>[léβɔ].

Aínda que máis circunscrito ao territorio central galego, o -a final das preposicións (*a, canda, contra, onda, pra*, etc.) e mais das conxuncións *ca* e *coma* resólvese en asimilación e posterior crase nos encontros co *e*- inicial seguinte, especialmente cos pronomes *el* e mais *este*, nun proceso ae>ɛ que tamén se produciu historicamente en interior de palabra (vid. §30a): *canda*+*este*>cand[ɛ]ste, *contra*+*el*>contr[ɛ]l, etc.

O mesmo acontece nos encontros do adverbio *xa*, das conxuncións comparativas *ca* e *coma* e da preposición *a* e outras acabadas en -a con *o(s)* e *un* (a+u>ao>ɔɔ>ɔɔ>ɔ)⁹⁵:

a+un>[ɔ]n ("a un")

cara+un>car[ɔ]n ("cara un")

coma+un>com[ɔ]n ("coma un")

contra+un>contr[ɔ]n ("contra un"), etc.

3. A vogal final átona -e elídese universalmente en todos os encontros vocálicos (algúns deles consagrados na escrita, vid.

contracción de preposición *a* co artigo feminino (*á*) ou acontece oral e popularmente no encontro *prá* (<pra+a<para+a).

94 *Xa* documentado no *Entremés dos Labradores de Caldelas* (1671): «Castig'-os, Noso Señor» (v. 258).

No encontro con *a(s)* a solución é un *a* máis aberto, exactamente igual que acontece na contracción da preposición *a* co artigo feminino, así como nos encontros entre conxunción *coma* e *ca* e mais artigo feminino (vid. n. 93).

95 Nos encontros destas partículas con *onde* obsérvase o mesmo comportamento: a+onde>[ɔ]nde, cara+onde>car[ɔ]nde, pra+onde>pr[ɔ]nde, etc.

§§157, 244e.1). Mais as secuencias en que intervén a conxunción *e* (pronunciada frecuentemente como [j] perante palabra que comece por vogal), a conxunción pode abrir a vogal inicial da palabra seguinte:

e+un>[j]n (“e un”)

e+el>[j]l (“e el”)

e+outro>[j]utro (“e outro”), etc.

4. O -o átono final mantense en xeral, agás nos encontros con *u*- inicial (o+u>uu>u).

AS VOGAIS NASAIS

§40a. Como consecuencia da nasalización producida pola caída de -N- intervocálico latino (vid. §§78-80)⁹⁶, na lingua medieval, a carón das orais, existían vogais nasais, con nasalidade pertinente do punto de vista fonolóxico: *mão* (<MANU) vs. *mao* (<MALU).

Estas vogais podían aparecer en posición pretónica (MÖNASTĒRĪU>mōesteiro), tónica (MANU>mão) ou postónica (DĪACÖNU>diagão), mais nunca en posición final⁹⁷ desde o momento en que a caída de -N- nasaliza a vogal anterior.

Así, no período medieval a nasalidade afectaba aos sete elementos vocálicos, aínda que as vogais de grao medio acabaron fechando:

MANU>med. mão

BÖNA>med. bõa

MĪNUS>med. mēos

CÖRÖNA>med. corõa

FĒNĒSTRA>med. fēestra

ŪNA>med. ùa

FĪNĪRE>med. fīir

Mais o proceso xeneralizado de desnasalamento comezou moi cedo, consolidándose maioritariamente en galego moderno a través da simple desnasalización ou, nalgúns casos, por

meio da xeración dunha consoante nasal implosiva (vid. §§78-80), fronte ao portugués en que se desenvolveron os ditongos nasais finais, especialmente [āw], [āj], [ēj] e [ōj].

§40b. Dialectalmente, perviven as antigas vogais nasais no galego da área ancaresa (CATĒNA>dial. cadēa, PLANU>dial. chão, GALLĪNA>dial. galĩa, GENĒSTA>gēesta>dial. xīesta, ŪNA>dial. ùa, etc.), como un fenómeno absolutamente residual no conxunto do galego moderno⁹⁸.

⁹⁶ Consideramos que no galego medieval existen vogais fonoloxicamente nasais unicamente cando se produce a desaparición de -N- intervocálico, mais non cando a vogal vai trabada por consoante nasal implosiva. Vid. unha extensa e razoada exposición en R. LORENZO, “Consideración sobre as vogais nasais e o ditongo -ão en portugués”, in D. KREMER (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel...*, op. cit., pp. 289-326.

⁹⁷ Polo menos antes da desaparición dos hiatos por meio das crases vocálicas (cfr. med. *irmāa*, *maçāa*, etc.).

⁹⁸ Vid. F. FERNÁNDEZ REI, op. cit., p. 48.

EVOLUCIÓN DO CONSONANTISMO

O SISTEMA CONSONÁNTICO LATINO

§41. O sistema consonántico latino era relativamente simple, se o compararmos co das linguas románicas, en xeral, e co sistema galego, en particular:

		Bilabiais	Labiodentais	Dentais	Alveolares	Velares
Oclusivas		/p/- /b/		/t/-/d/		/k/-/g/
Fricativas			/f/		/s/	
Nasais		/m/			/n/	
Líquidas	Laterais				/l/	
	Vibrantes				/r/	

Aínda se poderían engadir dúas consoantes labiovelares (/k^w/ e /g^w/) no caso de seren considerados fonemas (de moi escasa rendibilidade xa en latín) e non unha combinación de fonema velar /k/ e /g/ cun fonema vocálico. Canto ao fonema fricativo aspirado laringal /h/, desapareceu seguramente arredor do s. I a. C., sen deixar máis rastros que os puramente ortográficos no propio latín e na maioría das linguas romances.

Por outra parte, o sistema consonántico latino completábase cunha serie completa de xeminadas (a excepción de /h/) en posición intervocálica, se ben algunhas combinacións eran escasas, especialmente nas oclusivas sonoras.

AS GRANDES TRANSFORMACIÓNS LATINO-VULGARES

§42a. Na Romania Occidental produciuse unha evolución xeneralizada do consonantismo latino, coñecida tradicionalmente co nome de 'lenición', que afecta practicamente a todas as consoantes latinas e que comezou xa na etapa latino-vulgar⁹⁹.

99 Para unha recente e completa revisión do proceso de lenición nas linguas románicas, vid. Alexandre VEIGA, "Reaproximación estrutural a la lenición protorromance", *Verba*, 15, 1988, pp. 17-78.

Seguramente a partir da simplificación das xeminadas, produciuse unha reacción en cadea (para manter as marxes de seguridade entre os fonemas) que levou á sonorización das xordas oclusivas e fricativas e á fricativización ou desaparición das oclusivas sonoras así como da nasal /n/ e da lateral /l/, sempre en posición intervocálica.

Os únicos casos discordantes en galego-portugués son os da xeminada -rr- que se converte en vibrante múltipla coa conseguinte conservación de -r- simple, e mais a confluencia de -m- coa correspondente xeminada -mm-.

Esquemáticamente:

1. -PP-> /p/ → -P-> /b/ <-BB- → -B-> /β/ ~ ∅ (>mod. /b/ ~ ∅)
-TT-> /t/ → -T-> /d/ <-DD- → -D-> /d/ ~ ∅
-KK-> /k/ → -K-> /g/ <-GG- → -G-> /g/ ~ ∅
2. -FF-> /f/ → -F-> /v/ > /β/ (>mod. /b/)
-SS-> /s/ → -S-> /z/ (>mod. /s/)
3. -NN-> /n/ → -N-> ∅
-LL-> /l/ → -L-> ∅

Posteriormente, a partir da lingua medieval, o primitivo fonema fricativo labiodental sonoro /v/ é rapidamente asimilado ao fricativo bilabial sonoro /β/, que acabará sendo finalmente absorbido pola oclusiva bilabial sonora /b/ (vid. §116); por outra parte, a fricativa alveolar sonora /z/ acabará enxordando e confluindo coa correspondente xorda /s/ (vid. §121a).

§42b. Fronte á lenición como fenómeno xeral no consonantismo, comeza no latín vulgar e consolídase nas linguas romances a consonantización da semiconsoante palatal [j] ("i" ou "j"), que contribuirá á aparición dun novo fonema fricativo prepalatal, e da semiconsoante velar [w] ("u" ou "v"), que confluirá finalmente cos resultados de -B- e -F- latinos.

§42c. No latín vulgar, por outra banda, comezan a aparecer as consoantes palatais (fricativas e africadas), inexistentes en

latín clásico, como produto das palatalizacións provocadas por iode (procedente de [e] ou [i] en hiato), así como da máis serodia evolución de [k] e [g] perante vogal palatal, xunto co resultado da consonantización da semiconsoante [j] en determinadas posicións.

§42d. Por outra parte, xa no latín vulgar se documenta a simplificación de grupos consonánticos (-NS-, -PS-, -PT-, -RS-, -NCT-, -MN-, etc.), así como a aparición de novos grupos debidos á síncope vocálica que, xunto cos xa existentes, terán unha evolución particular en cada lingua románica.

CONSOANTES OCLUSIVAS

En posición inicial

§43a. En xeral, as oclusivas xordas P-, T- e K- + A, O, U consérvanse:

CANNA>cana	PĚCTU>peito
CAPANNA (L.T.)>cabana	PĚTRA>pedra
COMPLĚRE>cumprir	PŮTĚRE>podar
CÖRŮ>coiro	TABĀNU>tavão>tabán
CÖRNU>corno	TAURU>touro
CŮNĚCŮLU>côelho>coello	TĚGŮLA>telha>tella
CŮPĚDĚTĚA>cobiça>cobiza	TĚNĚNTĚA>tença>tenza
PAUSĚRE>pousar	TŮ>arc. e dial. tu>ti

§43b. Talvez por fonética sintáctica, achamos algún caso en que a consoante xorda P- sonoriza en posición inicial:

PALLÖRE>balor
*PRŮNĚU (por PRŮNU)>(a)bruño
PŮSTĚLLA (por PŮSTŮLA)>bostela

O mesmo acontece nalgúns casos en que a consoante xorda K- sonoriza en posición inicial, nalgúns casos a través de formas do latín vulgar ou do latín medieval coa oclusiva xa sonorizada:

CAMĚLLA>gamela
CATTU>gato

CAVĚA>gavia
*CAVĚLLA>gavela
CAVĚÖLA>gaiola
*CÖLÖPHU>golpe (cfr. med. <i>colbe</i>)
CARBA (prelat.)>garabullo (e <i>carabullo</i>)

Tamén achamos algún caso de sonorización atípica do grupo KR- en posición inicial (cfr. §88):

*CRAMACULĚRĚA>gramalleira
*CRASSĚA>graxa
CRASSU>grasso>graso (por infl. de GRÖSSU)
CRATE>grade
CRĚPĚTĚRE>gretar
*KRUPPA (gót.)>garupa
QUIRĚTĚRE>c'ritar>gritar

§43c. Para a palatalización de T- na evolución do pronome TĚ>che, vid. §155.2.

§44a. As consoantes oclusivas sonoras B-, D-, G- + A, O, U tamén se conservan en xeral:

BASĚU>beijo>beixo	DĚABÖLU>diabro~diabo
BATTŮĚRE>bater	DĚACÖNU>diagão>med. diagoo
BĚNE>ben	DĚGĚTU>dedo
BĚBĚRE>beber	DÖNĚRE>dôar>doar
BÖVE>boi	DŮBĚTA>duvida>dúbida
BŮCCA>boca	DŮLCE>dóce
DAMNĚRE>danar	(CANE) GALLĚCU>galgo
DĚBĚRE>dever>deber	GALLĚNA>galã>galinha>galiña
DĚCE>dez	GŮBĚRNĚRE>governar>governar
(TĚRRA) DĚFĚNSA>devesa	GŮRDU>gordo
DĚLĚCĚTU>delgado	GŮSTU>gosto

§44b. A fonética sintáctica tamén pode explicar algún caso en que a consoante sonora D- se perde en posición inicial por ficar intervocálica (PRŮNA) DAMASCĚNA>ameixa.

§44c. Para a o fenómeno dialectal da gheada (/g/>/h/), vid. §124.

§45a. A oclusiva velar xorda *k-* seguida de vogal palatal (CE-, CI-) palatalízase por influencia da vogal, converténdose inicialmente nunha africada dentoalveolar xorda [ts], que máis tarde se transformou, en xeral, nunha fricativa predorsodental xorda [s] (bloque occidental) ou interdental xorda [θ] (bloques central e oriental) (vid. §121b):

CĚNTU>cento	CĪTŌ>cedo
CĪRCA>cerca	CĪVĪTĀTE>cidade

§45b. Mais nalgún caso moi concreto convértese na africana prepalatal xorda [tʃ] (se cadra, etapa intermedia antes do resultado africado xeral), tamén perante vogal palatal:

*CĪCĚRU>chícharo	CĪMĪCE>chinche
CĪCHŌŘĪA>chicoria	CĪSTĚLLA>chistera ¹⁰⁰

§46. A consoante velar sonora *g-* seguida de vogal palatal (GE-, GI-) convértese inicialmente nunha consoante fricativa prepalatal sonora [ʒ] (ou talvez a africada [dʒ] nun primeiro momento) para enxordecer modernamente (>[ʃ]) (vid. §121a):

GĚLĀRE>gear>xear
GĚMĪNU>gemêo>gemeo>xémeo
GĚNĚRU>genro>xenro
GĚNĚSTA>gēesta>geesta>gesta>xesta
GĪNGĪVA>gengiva>xenxiva
GĚNTE>gente>xente
GĚNŮCŮLU>gēolho>xeo(n)llo

Este proceso non chegou a ocorrer en GĚRMĀNU (>irmán) e GĚRMĀNA (>irmá), en que desaparece o *g-* inicial seguramente a partir de sintagmas en que ficaba intervocálico (MĚA GĚRMĀNA, etc.), aínda que moi esporadicamente se documenta na lingua medieval a variante *germão*.

100 Talvez este vocábulo sexa un empréstimo do basco (*xistera*).

§47. En posición inicial, a sémiconsoante palatal latina ("i" ou "j") consonantízase e desemboca nunha fricativa prepalatal sonora [ʒ], con posterior enxordecemento no galego moderno (>[ʃ]) (vid. §121a):

IAM>ja>xa	IŮDĪCŮ>juízo>xuízo
IANĀRE>jantar>xantar	IŮLĪĀNU>Juião>Xián
IANŮĀŘĪU>janeiro>xaneiro	IŮLĪU>julho>xullo
IĚIŮNĀRE>jejuar>jejuar>xexuar	IŮRĀRE>jurar>xurar
IŌCU>jogo>xogo	IŮVĚNCA>jovenca>xovenca
IŌVĪS>joves>xoves	

§48. O fonema ou secuencia bifonemática *kw-* ("qu-") presenta diversos resultados, condicionados polo contexto fonético:

1. Seguido de *á* tónico, en xeral simplifica, perdéndose o elemento labiovelar na maior parte do territorio galego, aínda que no conservador bloque oriental (e faixa sul da Galiza) se conserva o resultado *cua*-¹⁰¹:

QUALE>qual>cal (vs. dial. <i>cual</i>)
QUANDŌ>quando>cando (vs. dial. <i>cuando</i>)
QUANTU>quanto>canto (vs. dial. <i>cuanto</i>)
QUASĪ>quase>case (vs. dial. <i>cuase</i>)
QUARTŌS>quartos>cartos (vs. dial. <i>cuartos</i>)
QUATTŮŌR>quatro>catro (vs. dial. <i>cuatro</i>)

2. Seguido de *a* átono, vacila nos seus resultados entre a simplificación (>ca-):

QUADRĀRE>cadrar	QUANTĪTĀTE>cantidade
QUALĪTĀTE>calidade	*QUASSĪCĀRE (de QUASĀRE)>cascar
QUAM>ca	QUATĚRNU>caderno
QUAM MAGNU>med. camanho	QUATTŮŌRDĚCĪM>catorze>catorce

e a súa evolución por asimilación recíproca (>co [kɔ]) (cfr. *ca-dril/codril*):

QUADRAGĚSĪMA>quaresma>coresma
QUADRAGĪNTA>quaraenta>corenta
QUARTA FĚŘĪA>quarta-feira>pop. corta-feira (com. quarta-feira)

101 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 51-52.

En posición posconsonántica prodúcese sempre simplificación:

NŪMQUAM>nunca
SQUAMA>escama

3. Seguido de vogal *o*, o resultado é a simplificación do grupo con perda do elemento labiovelar:

QUŌMŌDŌ>como
QUŌTA>cota
QUOTĪDĪĀNU>cotián

4. Seguido de vogal palatal, desaparece o *wau*, manténdose a consoante velar sen palatalizar (cfr. §45a):

QUAERĒRE>querer QUĪNTU>quinto
QUĒM>quen QUĪNDĒCĪM>quinze>quince
QUĪĒTU>*QUĒTU>quedo

Nalgún caso xa desapareceu no latín vulgar o *wau*, evolucionando entón como a velar *k*- seguida de vogal palatal (vid. §45a, cfr. §60c): QUĪNQUE>CĪNQUE>cinque>cinco¹⁰². O mesmo pode acontecer en posición posconsonántica: TŌRQUĒRE>*TŌRCĒRE>torcer.

§49a. A secuencia *gw*-, presente en palabras de orixe xermánica, perde comunmente o elemento labiovelar cando vai seguido de vogal *a* (GUA->ga-), mais consérvase dialectalmente nas mesmas condicións que *cua*- (cfr. §48)¹⁰³:

*WAIDANYAN>gadañar¹⁰⁴
WARDON>gardar vs. dial. guardar
WARJAN>guarir~gorir (cfr. *gorecer* e arc. *garecer*)

En posición posconsonántica mantense (cfr. §48.2), aínda que *lingua* debe ser unha forma semiculta (LĪNGŪA>lingua, e arc. *lengua*).

§49b. Polo contrario, seguido de vogal palatal (GUE-, GUI-)

pérdese sistematicamente o elemento labiovelar, sen palatalizar posteriormente a consoante (cfr. §46):

*WERRA>guerra WINDAN>guindar
WIDAN>guiar WISA>guisa
WIMAREDI>Guimarei (top.)

En posición posconsonántica dáse a mesma evolución: SANGUĪNE>sangue.

En posición intervocálica

Consoantes xeminadas

§50. Todas as consoantes oclusivas xeminadas latinas, tanto xordas como sonoras (-PP- e -BB-, -TT- e -DD-) simplifican, o mesmo que as velares -KK- e -GG- cando seguidas das vogais A, O, U:

ABBĀTE>abade
ADDŪCĒRE>aduzir>aducir
AMĪDDŪLA (por AMŸGDĀLA)>améndoa
BATTŪĒRE>bater
BRŪTTU>bruto
BŪCCA>boca
CAPPĀ>capa
CATTU>gato
CĪPPU>cepo
DRAPPU (L.T.)>trapo
GŪTTA>gota
ĪN-ADDĒRE>med. ěader>mod. engadir
LĪTTĒRA>letra
MĪTTĒRE>meter
PECCĀTU>pecado
SABBĀTU>sábado
SAGĪTTA>saeta>seeta>seta
SĪCCU>seco
*STAKKA (gót.)>estaca
STŪPPA>estopa
VACCA>vaca

§51. Perante vogal palatal, a xeminada velar -KK- ten a mes-

¹⁰² A evolución QUĪNQUAGĪNTA>cincuenta débese á influencia de *cinco* (vid. §170c).

¹⁰³ Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 51-52.

¹⁰⁴ Desta mesma base *WAIDANYAN, con posíbel cruzamento do gót. *GANAN ('cobizar'), xurdiu *gañar*, con múltiples variantes medievais (*gaaanbar*, *gaanbar*, *gāar*, etc.).

ma evolución que a correspondente simple inicial¹⁰⁵, palatalizándose para orixinar a africada dentoalveolar xorda [ts], mudada modernamente en [s] ou [θ] (vid. §45a):

ACCĒNDĚRE>acender

ACCĒNTU>acento

ACCĒNSU>aceso

ACCEPTĀRE>aceptar

§52. A xeminada -gg-, de rara aparición en latín, perante vogal palatal evoluciona como G + E, I, dando orixe á fricativa prepalatal sonora [ʒ] (vid. §46), posteriormente enxordecida (>[ʃ], vid. §121a):

EXAGGĚRĀRE>exagerar>esaxerar

SUGGĚRĚRE>sugerir>suxerir

Consoantes simples

§53a. As oclusivas xordas -p-, -t- e -k- + A, O, U- sonorizan sistematicamente (>-b-, -d-, -g-):

AD-ĪNVĪTŪS>med. anvidos

AMĪCU>amigo

APĪCŪLA>abelha>abella

APŌTHĚCA>bodega

BACŪLU>med. bagoo~bago

BRACAS>bragas

CAECU>cego

CAPĪTŪLU>cabidoo>cabido

CARRĪCĀRE>carregar (>pop. cargar)

CATĚLLA>cadela

CĚPŪLLA>cebola

CĪCŌNĪA>cegonha>cegoña

CŌGĪTĀRE>coidar

DECŌLLĀRE>degolar

FŌCU>fogo

HĀC HŌRĀ>agora

ĪNDĪCĀRE>endegar

ĪNTRŌĪTU>entroido

*LACĀRTU (por LACĚRTU)>lagarto

LACTŪCA>leituga

*LĚVĪTU (de LĚVĀRE)>lévedo

LŪPU>lobo

MARĪTU>marido

MASTĪCĀRE>mastigar (cfr. *mascar*)

MĚTU>medo

MŪTĀRE>mudar

NAPU>nabo

NATU>nado

NĪTĪDU>nidio

PACĀRE>pagar

PALATĀLE>paadal>padal

PĚTĚRE>pedir

*PĪPĪTA (por PĪTŪĪTA)>pebida

PLĪCĀRE>chegar (e *pregar*)

*RĚTĪNA (de RĚTĪNĚRE)>redêa>rédea

RŌTĀRE>rodar

SABŪCU>sabugo

SAPĚRE>saber

SAPŌRE>sabor

SĚCŪRU>seguro

STRĀTA>estrada

VŌCĀLE>vogal

Estas oclusivas, en posición posvocálica e formando grupo con R, sonorizan igualmente (vid. §89b):

APRĪLE>abril

CAPRA>cabra

LATRŌNE>ladrón

LŪTRA>dial. londra (cfr. com. *lontra*)

MATRE>madre

PATRE>padre

PŪTRE>podre

*VĪTRĪU>vidro

VĪNU-ACRE>vinagre

LACRĪMA>lágrima

¹⁰⁵ Posibelmente se deba explicar a forma med. *eigreja* (<ECCLESĪA), que convivía con outras formas como *egreja*, *igreja*, *eglesia*, *igrija*, etc., como produto da aparición dun ditongo inicial antietimolóxico (vid. §128b), e non como unha vocalización do primeiro elemento da consoante latina inicialmente xeminada. Tamén se podería pensar nunha metátese do iode despois de palatalizar a fricativa /s/.

LŮCRU>logro
 MACRU>magro
 SACRĀTU>sagrado
 SŌCRU>sogro

§53b. A semivogal do ditongo latino AU pode impedir a sonorización das oclusivas xordas -T- e -K-¹⁰⁶:

AUTŮMNU>outono PAUCU>pouco
 CAUTU>couto RAUCU>rouco

Dialectalmente, o wau secundario, e aínda tamén o iode, poden impedir a sonorización de -P- nos tempos de Pretérito e mais no Presente de Subxuntivo dos verbos *cabere* (vid. §204b) e *saber* (vid. §217b):

CAPŮI>couben vs. dial. coupon CAPĪAM>caiba vs. dial. queipa
 SAPŮT>souben vs. dial. soupem SAPĪAM>saiba vs. dial. seipa

§53c. Na lingua medieval rexístrase a evolución anómala -P->-b->-v- dalgúns vocábulos, consolidada en portugués e desaparecida en galego pola desfonoloxización da antiga oposición /b/;/β/ (vid. §116): PŌPŮLU>med. pobo~povoo.

Igualmente anómala é a desaparición de -P- no adverbio *quiza(s)*: QUĪ SAPĪT>med. quiza(s), quiza(s) (talvez polo esp. *quiza*)>mod. quizais, quizabes (vid. §241).

§53d. Moi raras veces, o -T- primario latino chega a desaparecer: METĪPSĪMU>medesmo>meesmo>mesmo (vid. §168c), se ben poderíamos pensar na desaparición de -T final de MET pola consciencia da aglutinación con IPSIMU.

De todos os xeitos, dialectalmente desaparece a oclusiva dental xorda intervocálica na terminación das P5 verbais (e na P2 do Imperativo) no bloque oriental e en dúas reducidas áreas do bloque occidental (vid. §180a):

AMĀTĪS>amades vs. dial. amais/amás
 AMĀTE>amade vs. dial. amai/amá

¹⁰⁶ Mais a semivogal palatal nas mesmas circunstancias non impide a sonorización (LĀICU>leigo), por a secuencia -AI- ser hiato en latín clásico.

Por outra banda, a perda de -T- latino pódese tamén rexistrar esporadicamente en puntos do bloque oriental, así como no territorio ourensán, na terminación -TĀTE: VĒRĪTĀTE>verdade>verdae>dial. verdai¹⁰⁷. O feito de existir moi limitadamente esta evolución (cfr. §53e) non implica que a xeneralizada presenza da terminación -dā~-tā (<-TĀTE) e -tū (<TŪTE) na lingua oral popular sexa un fenómeno autóctono relacionado coa perda de -T- primario, senón que, na nosa opinión, responde á secular presión do español que chegou a afectar unha terminación, restaurada firmemente na lingua culta e literaria galega¹⁰⁸.

§53e. O mesmo que acontece en falas trasmontanas do norte de Portugal, no galego zamorano do Porto pode desaparecer o -K-, especialmente cando precedido de *i*¹⁰⁹:

MĪCA>com. miga>dial. mía
 ŪMBĪLĪCU>com. embigo>dial. embío
 ŪRTĪCA>com. ortiga>dial. ortía

§54a. A evolución da consoante bilabial sonora -B- quebra a simetría evolutiva das consoantes oclusivas latinas (simplificación das xeminadas, sonorización das xordas, desaparición das sonoras), xa que, en xeral, desemboca na fricativa bilabial sonora /β/ ("v"), para a partir do período postroवादresco confluír con /b/ (vid. §116):

ABŪNDĀRE>avondar>abondar
 CABALLU>cavalo>cabalo
 CĪBĀRE>cevar>cebar
 CŪBĪLE>covil>cobil
 CŪBĪTU>covedo>covado>cóbado
 DĒBĒRE>dever>deber
 FABĀ>fava>faba
 HABĒRE>haver>haber

¹⁰⁷ Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 67.

¹⁰⁸ Vid. n. 44.

¹⁰⁹ Vid. *ibid.*, pp. 187-188. Para a relación deste fenómeno con algunha interpretación da gheada, vid. §124b.

MĪRABĪĻĀ>maravilha>marabilla
 NŪBE>nuve>nube
 RŪBĒU>ruivo~ruvio>roibo~rubio
 *SŪBĒĻA (por SŪBŪĻA)>sovela>subela
 TRABE>trave>trabe

O mesmo acontece con -B- precedido ou seguido da líquida R (-RB-, -BR-) e tamén precedido da líquida L (cfr. §§99a, 100b):

ALBA>alva>alba
 ARBŌRE>arvore>árbore
 CARBŌNE>carvon>carbón
 FĒBRE>fevre>febre
 FEBRŪĀRĪU>*FEBRĀRĪU>fevreiro>febreiro
 FĪBRA>fevra>febra
 HĒRBA>herva>herba
 LĪBRU>livro>libro
 SŌRBĒRE>sorver>sorber
 TĒNĒBRAS>têevras>teevas>tebras
 VĒRBU>vervo>verbo

§54b. A semiconsoante labiovelar [w] do latín clásico ("u" ou "v"), quer en posición inicial absoluta ou en posición posconsonántica (sobre todo despois de consoante líquida e, ás veces, nasal, cfr. §114a), quer en posición intervocálica, consonantizouse no latín vulgar, confluíndo, en xeral, na súa evolución con -B- latino, aínda que se manteña en galego a grafía latina:

AVĒNA>avêa>avea
 CONVĒNTU>convento
 LAVĀRE>lavar
 NŌVE>nove
 PLŪVĪA>chuiva~chuvia>choiva~chuvia
 SĒRVU>servo
 SĪLVA>selva
 VACĀRE>vagar
 VACCA>vaca
 VACĪVU>vazio>vacío
 VADU>vao

VALĒŌ>valho>vallo
 VĒNĪRE>viir>viir>vir
 VĒNTĀNA>ventaa>ventā>venta (e *ventā*)
 (*TĒMPU) VĒRĀNU>verão>verán
 VĒRĒCŪNDĪA>vergonha~vergonça>vergoña~vergonza
 VĒRĒDA>verea
 VĒRRĒRE>varrer
 *VĪCĀTA (por VĪCE)>arc. vegada
 VĪTA>vida
 VĪTE>vide
 VŌCE>voz
 VŪLTU>vulto

Para a súa anómala evolución nos grupos -DW- e -LW- dalgúns pretéritos fortes, vid. §114c.

§54c. De todos os modos, sen dúbida houbo certa tendencia no latín vulgar á perda de [β] (-B-, -v-) en posición intervocálica (sempre perante vogal palatal, que, cando fica intervocálica, evolúe como -I-, vid. §59), tendencia que sómente coallou nalgúns casos (cfr., no *Appendix Probi*, FAVILLA NON FAILLA, PAVOR NON PAOR)¹¹⁰:

BŌVE>boi
 CAVĒŌLA>gaiola
 CAVĒU (?)>gojo>goxo
 EXPAVĒNTĀRE (por EXPAVĒRE)>espantar
 FAVĪLLA>feila/foula
 FŌVĒU>fojo>foxo (cfr. *foio*)
 HABĒAM>haja>haxa
 ĪBĪ>arc. i (¿con infl. de HĪC?)
 *LĒVĪĀRĪU>ligeiro>lixeiro
 SĪBĪ>si
 TĪBĪ>ti
 ŪBĪ>arc. u

Na realidade, esta evolución só se xeneralizou totalmente

¹¹⁰ Vid. C. H. GRANDGENT, *Introducción al latín vulgar*, Madrid, Publicaciones de la *Revista de Filología Española*, 1970 (4ª ed.), pp. 204-205, §324.

na desaparición de -v- na terminación -ĭvŭ¹¹¹:

AESTĪVU>estío	SANATĪVU>sãadio>sadio
ARMENTĪVU>armentío	TARDĪVU>tardío
FŪGITĪVU>fugidio>fuxidio	VACĪVU>vazio>vacío
GENETĪVU>gentío>xentío	*VAGATĪVU>vaadio>vadio
RĪVU>río	

Por outra parte, as terminacións -ĒBAM, -ĪBAM, etc. do Copretérito dos verbos de segunda e terceira conjugación evolucionan a -*ía*, talvez por unha extensión da perda de -B- a partir dunha disimilación en formas verbais como HABĒBAM ou DĒBĒBAM (vid. §181). Coherentemente, o Copretérito do verbo *ir* responde a esta evolución: ĪBAM>*ía*, ĪBAS>*ías*, etc (vid. §210c).

§54d. A fricativa bilabial sonora en que se convertera o wau inicial en latín vulgar pode sufrir unha evolución anómala, nomeadamente por equivalencia acústica coa oclusiva velar sonora [g] (cfr. §129):

VASTĀRE>gastar (con infl. do xerm. WASTJAN)
VĪTĪCŪLA>guedelha>guedella
VŌMĪTĀRE>vomitar>pop. gomitar
VŪLPE>golpe

Noutros casos, o cambio desta consoante débese explicar de xeito diferente:

VĒHĒMĒNTĪA>med. femença (cfr. VĪCE>fr. fois)
VĒRŪCŪLU>ferrollo (por infl. de <i>ferro</i>)

§55. A oclusiva dental -D- desaparece en posición intervocalica:

ADĪTU>eido
AUDĪRE>arc. e dial. ouír (>com. ouvir~oír)
CADĒRE>caer
CONSIDĒRĀRE>med. consiirar
CRĒDĒRE>creer>crer
CRŪDĒLE>cruel

111 Noutros casos, a desaparición de -v- é produto da importación lexical do provenzal: *greu* (<GRAVE), *leu* (<LĒVE), *nau* (<NAVE), etc. En *vivo* (<VĪVU) seguramente se mantén pola forma verbal correspondente.

*EXCADESCĒRE>escaecer>esqueecer>esquecer

EXPĒDĪRE>espir
FĪDĒLE>feel>fiel
FĪDŪCĪA>feuza>fiúza
FOEDU>feo
FRĪGĪDU>friio>frío
GRADU>grao
*ĪMPEDĪSCĒRE>empeecer>empecer
ĪNCRĒDŪLU>med. encreu
IŪDĪCĀRE>med. juigar (cfr. com. <i>xulgar</i>)
MĒDĪCĪNA>mēezĭa>mēezinha>mēzinha>menciña
MĒDŪLLU>meolo>miolo
NĪDU>nĭo>ninho>niño
NŌDU>noo>nó
NŪDU>nuu>nu
PARADĪSU>paraíso
PĒDANĒA>peanha>peaña
PĒDE>pee>pé
PĒDŌNE>peón
*PĒDŪCA>peúga
PRAEDĪCĀRE>preegar>pregar
RADĪCE>raíz
RADĪU>raio (cfr. <i>raxo</i>)
RĒDĪMĒRE>med. reemir
RĒSĪDŪU>resío
RŌDĒRE>roer
SĒDĒRE>seer>ser
SŪDĀRE>suar
VĪDĒRE>veer>ver

§56a. A velar -G- + A, O, U desaparece como tal oclusiva sonora intervocalica nas palabras máis antigas:

CONIMBRIGA>Coímbra	LĪTĪGĀRE>lidar>lidir
ĒGŌ>eo>eu	RĒGĀLE>real
FŪMĪGĀRE>fumear	(VĪA) RŪGA>rúa
LĒGĀLE>leal	STRĪGA>estria
LĪGĀRE>lear/liar	*VAGATĪVU>vaadio>vadio

§56b. Mais consérvase noutros casos, segundo a cronoloxía de entrada dos vocábulos:

AUGŮŘĪU>agoiro	PAGĀNU>pagão>pagán
AUGŮSTU>agosto	PĚLĀGU>med. peego
NAVĪGĀRE>navegar	PLAGA>chaga
NĚGĀRE>negar	RŎGĀRE>rogar

§56c. Como acontece con certa frecuencia con outras consoantes oclusivas, pódese documentar algún caso de mudanza por equivalencia acústica (cfr. §129):

AUGŮŘĪU>éusc. agur>abur
(CANE) SĚGŮŠĪU>sabujo>sabuxo

§57a. A velar xorda -k- + E, I palataliza converténdose nunha africada dentoalveolar sonora [dz], para posteriormente pasar a fricativa ([z]) e, finalmente, enxordecer ([s]) ou mudar en fricativa interdental xorda [θ]¹¹² (vid. §121b):

ADDŮCĚRE>aduzir>aducir	PLACĚRE>prazer>pracer
FACĚRE>fazer>facer	RADĪCE>raíz
LĪCĚRE>lezer>lecer	VĪCĪNU>vezio>vezinho>veciño
LŮCE>luz	NŎCĚRE>med. nuzir (e <i>nozer</i>)
PACE>paz	

Para as evolucións de tipo analóxico no Presente de Subxuntivo, en que [k] seguido de vogal palatal se converte en [g] (PLĪCEM>chegue, etc.), vid. §192b.

§57b. A acción dun iode pode provocar a aparición do resultado con fricativa prepalatal sonora [ʒ], posteriormente enxordecida en [ʃ] (vid. §121a):

SŮCĪDU>suzio>sujio>sujo>suxo
VARCĚNA>varzea>varzia>varja>varxa (cfr. <i>varcia</i>)

§58a. A consoante velar sonora -g- tamén desaparece nas palabras patrimoniais máis antigas, aínda que vaia seguida dunha vogal palatal E ou I (cfr. §56):

CŎGĪTĀRE>coidar
CŎLLĪGĚRE>colher>coller
CŎRRĪGĪA>correa
DĪGĪTU>deedo>dedo
FAGĚA>faia
FRĪGĪDU>friio>frío
LĚGE>lee>lei
LĚGĚNDA>leenda>lenda
LĚGĚRE>leer>ler
LĚGĪŕĪMU>liidimo>lídimo
MAGĪS>máis
MAGĪSTRU>maestre>mestre
NAVĪGĪU>naviio>navío
PELAGĪU>Paio
PLAGĪA (L.T.)>praia
RĚGĪNA>raia>rainha>raíña
RŮGĪTU>roido>ruído
SAGĪTTA>saeta>seeta>seta
SĚXAGĪNTA>sessaenta>sesseenta>sessenta>sesenta
SĪGĪLLU>seelo>selo
VAGĪNA>vaia>vaina>vaíña

§58b. Mais -g- perante vogal palatal (-GE-, -GI-) palataliza en palabras algo máis tardías, dando lugar a un fonema fricativo prepalatal sonoro [ʒ], modernamente enxordecido [ʃ] (vid. §121a):

AGĪNA>agĭa>aginha>axiña
FĚRRŮGĪNE>ferrugěe>ferrugē>ferruxe
FŮGĚRE>fugir>fuxir
MŮGĪRE>mugir>muxir
RŮGĪRE>rugir>ruxir
VĪGĪLĀRE>vigiar>vixiar

Téñase en conta que con frecuencia a consoante fricativa prepalatal sonora pode absorber un iode seguinte (cfr. §§25d.2, 27b):

ANGĚLU>angeo>angio>anjo>anxo
PŮLĚGĪU>poegio>poejo>poexo

¹¹² O caso de *receber* (<RECĪPĚRE>) é diferente pola consciencia de composición RE-CIPERE.

RĪĢĪDU>regeo>regio>rejo>rexo
 SPŌNGĪA>espongia>esponja>esponxa

No caso dalgúns verbos, especialmente os que teñen a terminación clásica -ĜĒRE ou -ĜĒRE no infinitivo, poden producirse mudanzas de tipo analóxico (/3/→/g/ e /g/→/3/→/j/) (vid. §192b):

ĒRĪĜĒRE>erger>erguer (por *ergo*<ĒRĪĜŌ, etc.)
 CĪNGĒRE>cingir>cinxir vs. cinguir (por *cingo*<CĪNGŌ, etc.)

§59. A semiconsoante palatal latina en posición intervocálica, consonantizada no latín vulgar, apresenta o mesmo comportamento que a consoante -g- perante vogal palatal (cfr. §58)¹¹³.

1. Desaparición (-i->∅):

DĒĪĖTĀRE>deitar *MAIŌRICĀTU>morgado
 MAIŌRE>maor>moor>arc. mor PEIŌRE>peor

2. Palatalización (-i->[j]>[j]):

HABĒAM>*HAIAM>haja>haxa
 (BACŪLU) *CAIĀTU (L.H.)>cajado>caxado (cfr. *caxato*)
 CŪIU>cujo>cuxo
 IĒIŪNĀRE>jejuar>jejuar>xexuar
 MEIĒRE>mejar>mexar

§60a. Na secuencia intervocálica -kw- o elemento labiovelar só se mantivo perante a vogal A:

AQUA>agua>auga
 AEQUĀLE>igual
 ĒQUA>egua
 ANTĪQUA>antigua>antiga (por infl. do masc. *antigo*)

§60b. Nas palabras patrimoniais, esta secuencia simplifica cando seguida de vogal labiovelar, coa posterior sonorización da oclusiva velar xorda:

ALĪQUŌD>algo

ANTĪQUU>antigo
 *SĒQUŌ (por SĒQUŌR)>sigo

§60c. Perante vogal palatal, cando o elemento labiovelar se mantivo inicialmente en latín vulgar, a oclusiva xorda resultante acabou sonorizando despois da perda de wau:

AQUĪLA>aguia
 ALĪQUĒM>alguén
 AQUĪLĒONE>aguillon>aguillón
 Mais existen algúns vocábulos en que desapareceu no propio latín vulgar, palatalizándose entón a consoante (cfr. §57a):
 CŌQUĒRE>*CŌCĒRE>cozer>cocer
 CŌQUĪNA>*CŌCĪNA>cozia>cozinha>cociña

En posición final

§61. Todas as consoantes oclusivas latinas, xordas ou sonoras, desaparecen en posición final¹¹⁴:

*ACCU-HĪC>aquí	ĒT>e
AD-ĪLLAC>alá	ĪNTŪNC>entón
AD-ĪLLĪC>alí	IOSEPH>Jose>Xosé (antrop.)
AD-ĪLLŌC>aló	NĒC>nen
ĀD>a	PĒR HŌC>pero
ALĪUD>*ALĪD>arc. al	PŌST>pois
AMAT>ama	QUĪD>que
AUT>ou	SĪC>sí
CAPŪT>cabo	SŪB>so(b)
DĪC>arc. e mod. di	

CONSOANTES FRICATIVAS

En posición inicial

§62. A labiodental xorda f- mantense sen excepcións:

*FĪBĒLLA (por FĪBŪLA)>fivela>fibela	FĒRŌCE>feroz
FABA>fava>faba	FĪDE>fee>fe
FACĒRE>fazer>facier	FĪLIU>filho>fillo

¹¹³ Aínda que nalgún outro caso existe conservación (MAIU>maio) ou formación de ditongo por caída de vogal pretónica (MAIŌRĪNU>meiriño).

¹¹⁴ É raro o caso da forma verbal desaparecida *éste* (<ĒST>), variante medieval minoritaria concorrente coa forma *é*, que acabou triunfando na lingua moderna (vid. §218b).

FACTĪCŪ>feitoço>feitizo	FŌLĪA>folha>folla
FALCŌNE>falcón	FŌLLE>fole>fol
FASTĪDĪU>fastiio>fastío	FŪSU>fuso
FĒMĪNA>femêa>femea>femia	

§63a. A alveolar xorda s- tamén se conserva, en xeral:

SALŪTE>saúde	SĠĠĪLU>seelo>selo
SAPĒRE>saber	SŌLĒRE>soer
SARDĪNA>sardĭa>sardinha>sardiña	SŌNĀRE>sôar>soar
SAXU>seixo	SŪBĒLLA>sovela>subela
SĒCĀRE>segar	SŪPĒRĀRE>sobrar

§63b. Nalgúns casos, houbo confusións entre sibilantes e acabou dando orixe á moderna consoante fricativa interdental xorda [θ] (vid. §121b):

SALAS>saas>sás>Zas (top.)
SERĀRE>cerrar
SŌCCU>zoco
SŌNĀRE>sôar>soar>zoar (vs. <i>soar</i>)
*SŪMU (do gr.)>zumo (ou <i>zume</i>)
SŪCĀRE>zugar
SYMPHŌNĪA>zanfoña

§63c. É relativamente frecuente a palatalización espontánea de s- en posición inicial:

SABŪLU>xabre
SAPŌNE>xab(r)ón
SARDA>xarda
SARMAQ (ár.)>com. saramago>dial. xaramago
SARTŌRE>xastre (polo cat. <i>sastre</i>)
*SAURĒLLU (de SAURU)>xurelo
SĒPARĀRE>xebrar
SĒPĪA>xiba
SŪLPĤRE>xofre
SŪRDU>xordo
SŪRGĒRE>surgir>surdir>xurdir (cfr. <i>surxir</i>)
SŪRĠNGA>xeringa

O mesmo pode acontecer nalgúns vocábulos en interior de palabra, en posición posconsonántica:

INSĒRICĀRE>enxergar
INSĒRTĀRE>enxertar

No caso do pronome persoal arcaico *xe* ou *xi* (<SĒ), o s- inicial sofre un proceso de palatalización semellante ao de *che* ou *lle* (vid. §156c).

§63d. Tamén existen algúns exemplos de africación de s- inicial (cfr. §45b):

SALTĀRE>choutar (e <i>saltar</i>)	SĠĠĪLĀRE>chifrar
SALTU>chouto (e <i>salto</i> e <i>souto</i>)	*SŪCTĪARE>chuchar

En posición intervocálica

Consoantes xeminadas

§64. A xeminada labiodental xorda, escasa en latín, simplifica:

OFFĒNDĒRE>ofender
*SŪFFĒRĒRE>sofrer

§65. A consoante fricativa alveolar xorda tamén simplifica, mais mantendo normalmente, no período medieval, a grafía “-ss-” en posición intervocálica, en oposición á correspondente sonora [ž] (“-s-”) (vid. §115b):

*CŪŦĠSSU (por CŦŦĠSSU)>codesso>codeso
MASSA>massa>masa
MĠSSA>missa>misa
*ŌSSU>osso>óso
PASSU>passo>paso
POSSĪDĒRE>possuir>posuír
*SĒSSĠCĀRE>sessegar>sossegar>sosegar
Tamén neste caso existe algún exemplo de palatalización ¹¹⁵ :
MESSĠAS>med. Mexias
PASSĒRE>*PASSĀRU>páxaro (~paxaro)
VĒSSĠCA>vexiga

¹¹⁵ Hai ocasións en que tamén palataliza a consoante fricativa alveolar xorda [š] procedente da evolución do grupo -RS-: PĒRSĠCU>arc. pessego>mod. péxego-pexego (vid. §100c).

Consoantes simples

§66. A consoante labiodental xorda -f- sonoriza, converténdose inicialmente na correspondente fricativa labiodental sonora /v/ “v” ou “u”, que rapidamente debeu asimilarse á bilabial fricativa /β/, para modernamente confluír con /b/ (vid. §116):

*ACĪFÖLU (por AQUĪFÖLĪU)>azevoo>azevo>acev(r)o~aciv(r)o

ANTĪPHŌNA>med. antivãa

AURĪFĪCE>ourivez>ourives (ou *ourive*)

BĪFĒRA>bévera

*CHRISTOPHĀNU>Cristovão>Cristovo

(TĒRRA) DĒFĒNSA>devesa

EDĪFĪCĀRE>med. eivigar

LŌFA (gót.)>luva

PACĪFĪCARE>apouvir

PRŌFĒCTU>proveito

RAPHĀNU>ravão>ravo

SANCTĪFĪCĀRE>med. santivigar

STĒPHĀNU>Estevão>Estevo

*STRŌPHU>estrovo

*TRĪFÖLU (por TRĪFÖLĪU)>trewoo>trevo

O mesmo acontece en posición posvocálica seguida de consoante R: (VĒNTU) AFRĪCU>ávrego (vid. §89b).

§67. A consoante latina alveolar xorda -s- sonoriza, converténdose no correlato sonoro [z] de [s] (“-s-”) durante a Idade Media, para modernamente confluír coa correspondente xorda (vid. §121a):

CASA (por DOMUS)>casa

PAUSĀRE>pousar

CAUSA>couza

RŌSA>rosa

FŪSU>fuso

THĒSAURU>tesouro

En posición final

§68a. O -s final latino mantense en galego-portugués¹¹⁶,

116 Débese ter en conta que, ás veces, pode aparecer un -s final analóxico, como acontece, por exemplo, coa denominación dalgúns días da semana (LŪNAE>luns, MERCŪRII>mércorres, vid. §146.2) ou co -s adverbial (vid. §234b).

normalmente como marca de plural nos nomes (vid. §150) (en toda a Romania Occidental, fronte á Oriental):

ANĪMĀLES>animaes>animais CŌRNŌS>cornos

CANES>cães>cãas>cãs>cans LŪPŌS>lobos

CASAS>casas TŪRRES>torres

Tamén aparece en todas as P2 e P5 verbais (agás no Imperativo e na P2 do Pretérito de Indicativo¹¹⁷), así como nalgúns partículas invariábeis (adverbios, preposicións e conxuncións, vid. §234b):

AMAS>amas MACĪS>máis

AMATĪS>amades MĪNŪS>menos

ANTE>ante>antes PŌST>pois

ĀD-PŌST>após

§68b. Por fonética sintáctica desaparece o -s final das formas verbais perante o pronome persoal átono C.D. de terceira persoa, por asimilación regresiva coa antiga forma *lo* do pronome (vid. §156a)¹¹⁸:

amas-lo>amal-lo>ámalo

amades-lo>amadel-lo>amádelo

Algo semellante acontece co -s final da desinencia verbal -mos de P4 perante a forma pronominal *nos*: amamos-nos>amámonos.

Igual proceso fonético explica as actuais asimilacións orais e populares (documentadas desde o primeiro período da lingua) entre a antiga forma *lo* do artigo e o -s final dalgunhas partículas (*todos, ambos, mais, tras*, etc.) (vid. §160b).

No galego-portugués, por outra parte, desaparecía esporadicamente o -s final dunha forma verbal ou do pronome persoal *vos* perante o pronome *lhe(s)* ou *lhi(s)*: «tiremo-lh'o tapon» (*Cantigas de Santa Maria*, 351.37), «vo-lhe(s)» (Joan García de Guilhade, B 418 e 426/V 29 e 38, v. 15; Nuno Eanes Cerzeo, B

117 Na lingua popular aparece modernamente un -s analóxico: AMĀVĪSTĪ>amaste>amache >pop. amaches (vid. §182f.2).

118 Por outra banda, no rexistro oral calquera -s en posición final é moi proclive á asimilación progresiva coa consoante inicial da palabra seguinte, especialmente con -s-, -r- e -x- ([ʃ]): -s+s->[s], -s+r->[r], -s+x->[ʃ].

133, v. 14; Martin Soarez, A 48/B 160, v. 7; Don Dinis, B 545/V 148, v. 11; etc.), etc.

§68c. A consoante fricativa alveolar en posición final de sílaba ou de palabra pode sofrer modernamente algunhas alteracións fonéticas de carácter dialectal, especialmente o frecuente rotacismo de -s perante consoante sonora e, esporadicamente, perante [f] e [θ] (desde>dial. de[r]de), inclusive en fonética sintáctica (as mans>dial. a[r] mans)¹¹⁹.

Na mesma posición, en áreas de seseo predorsal, pode perceberse esporadicamente aspiración de -s no Occidente coruñés, rexistrada tamén nos Ancares e nalgúns rexións galegas do sul (desde>de[h]de), así como unha palatalización¹²⁰, case sistemática no Morrazo (casas>casa[ʃ]).

CONSOANTES LATERAIS

En posición inicial

§69a. O fonema lateral latino L- mantense, marcando unha das isoglosas (mantemento vs. palatalización) que delimitan o territorio lingüístico galego-portugués fronte ao territorio asturleonés¹²¹:

LABŌRĀRE>lavrar>labrar
LANĊĒA>lança>lanza
LARDU>lardo
LATU>lado
LĚCTĪŌNE>med. liçon>mod. lección
LĚĠĚRE>leer>ler

119 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 56-57.

120 Pola aparición da grafía "-x" en posición implosiva, tanto en interior como no final de palabra, C. de Azevedo MAIA pensa na posíbel existencia da palatalización, hoxe xeral en portugués, de todo -s implosivo desde o século XIII (vid. *op. cit.*, pp. 461-464). Mais "as formas *Lixbôa*, *sex* e *extraya* están condicionadas pola etimoloxía e as formas verbais do tipo *quix*, *fix*, *prix*, *dix* (antecedentes do galego moderno *quixen*, *fixen*, *dixen*) débense á palatalización medieval orixinada polo -l final, xa que, ó lado de *quis*, *fis*, *pris*, xorden as formas *quigi*, *quige*, *figi*, *fige*, etc. Por contaminación das dúas aparecen *quix*, *fix*, etc., pois en posición final hai neutralización xorda / sonora" (cfr. R. LORENZO, "Algunhas consideracións sobre a *História do Galego-Portugués...*", *op. cit.*, p. 476).

121 Vid., entre outros, R. ÁLVAREZ BLANCO *et alii*, "Galego", in *Gran Enciclopedia Gallega*, XIV, p. 225, e F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 19-22.

LĚPŌRE>lebre
LĚBRU>livro>libro
LĚĠŌNE>legón
LĚNGŪA>lingua
LĚTTĚRA>letra
LŪCE>luz
LŪPU>lobo

Para o proceso de palatalización de L- no pronome *lle(s)*, vid. §156b.

Na fronteira lingüística co "leonés", a variedade galega máis oriental (fundamentalmente na marxe esquerda do río Navia) pode presentar formas palatalizadas, coherentemente co mantemento de -L- e a palatalización de -LL-¹²² (cfr. §70a, 71a):

LACTE>dial. lleite
LŪNA>dial. llúa
LŪPU>dial. llobo

§69b. O l- inicial da antiga forma do artigo e do pronome átono de terceira persoa (*lo(s)*, *la(s)*) asimilase ás consoantes -r-, -s e -n das formas verbais e dalgúns partículas: é un fenómeno sistemático na lingua falada, que só parcialmente se recolle na lingua escrita (vid. §§156a, 161b):

AMĀRE-ĬLLU>amar-lo>amal-lo>amalo
TŌTŌS ĬLLŌS>todos-los>todol-los>[tódolos] ("todos os")
LĚVANT-ĬLLU>levan-lo>levan-no>lévano
NŌN ĬLLU>non-lo>non no>[nóno] ("non o")

En posición intervocálica

Consoantes xeminadas

§70a. A consoante xeminada -LL- simplifica sistematicamente, aínda que pode aparecer palatalización no galego máis oriental (vid. §69a, 71a)¹²³:

AMPŪLLA>ampola	CĚLLA>cela
ANĚLLU>ælo>aelo>elo	CĚLLĀRĬŪ>celeiro
ARGĬLLA>argila>arxila	*FĬBĚLLA>fivela>fibela

122 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 57-58.

123 *Ibid.*

BALLĒNA>balēa>balea	GALLU>galo
CABALLU>cavalo>cabalo	GRĪLLU>grilo
CĒPŪLLA>cebola	ĪLLU>elo>el(-Rei)
CAPĪLLU>cabelo	SĒLLA>sela
CASTĒLLĀNU>castelão>castelán	THALLU>talo
CASTĒLLU>castelo	VĪLLA>vila
CAVILLĀRE>cavilar	VĪLLŪTU>veludo

§70b. No caso do artigo e do pronome persoal de terceira persoa en función de complemento directo, por fonética sintáctica, a xeminada chega a desaparecer por o resultado normal *l-* funcionar como primario en numerosos contextos en que fica intervocálico: ĪLLU>elo>lo>o (vid. §160a).

Consoantes simples

§71a. A consoante *-l-* desaparece (agás na área dialectal galego-asturiana¹²⁴) (vid. §§69a, 70a), seguramente por un proceso de fricativización semellante ao experimentado polas oclusivas sonoras intervocálicas¹²⁵:

*AD-DŌLĒSCĒRE>adoecer
AQUĪLA>aguia
*CALAVĀRĪA (por CALVĀRĪA)>caaveira>caveira
CALĒNDA>caenda>quenda
CALĒNTE>caente>quente
CANDĒLA>candea
CAPĪTŪLU>cabidoo>cabido
CŌLŌRE>coor>cor
DĪLŪVŪ>dioivo
DŌLŌRE>door>dor
FĪLU>fio
GĒLĀRE>gear>xear

¹²⁴ *Ibid.*

¹²⁵ Tradicionalmente pensouse, desde Leite de VASCONCELOS, nun cambio de silabación (PALA>pal-a>med. paa), semellante ao que se tería producido con *-n-* intervocálico (RANA>ran-a>med. rãa) (vid. *Lições de Filologia Portuguesa*, Rio de Janeiro, Livros de Portugal, 1966 (4ª ed.), p. 266). Mais se no segundo caso non habería grandes problemas para a explicación do proceso, no primeiro, se nos acollermos a esta teoría, o *l* implosivo debería ter vocalizado (vid. §99). É por isto que, como no caso da caída de *-n-*, se prefere pensar nun proceso de lenición (vid. §78).

HÖRRĪPĪLĀRE>arrepia
ĪNSŪLA>insua
MACŪLĀRE>magoar
MAKILA (ár.)>maquí
MŪLA>med. mua (mod. mula)
NĒBŪLA>nevoa>néboa
PALĀTA>paada>pada
PALATĀLE>paadal>padal
PALŪMBA>paomba>pomba
PĒLĀGU>peago>med. peego
PĒRĪCŪLU>perigoo>perigo
PÖRTUCALĒNSE>portugués
*PŪLU (por *PŪLVU, L.C. PŪLVĒRE)>poo>po
SALA VĒTĒRA>Saavedra (top. e antrop.)
SALĪRE>saír
SALŪTE>saúde
SĪLĒNTĪU>med. seenço
SOLĀNU>soão>soán
SPATŪLA (L.T.)>espádoa (cfr. <i>espalda</i>)
VĒLU>veo
VÖLŪNTĀTE>voontade>vontade

Nos casos en que se mantén é por cultismo ou semicultismo (CALŌRE>calor, SCHŌLA>escola, etc.) ou pola intervención doutros factores: PĪLU>pelo (por *cabelo*<CAPĪLLU), etc.

§71b. Nos monosílabos acabados en *-l*, actualmente en galego téndese a repór a consoante no plural por analoxía coa forma singular e por influencia de formas como *fol-foles*, *val-vales*, etc., en que modernamente se perdeu o *-e* final etimolóxico do singular (vid. §20c.2):

SŌLES>soes>sois/soles (cfr. sing. <i>sol</i>)
QUALES>quaes>caes>cais/cales (cfr. sing. <i>cal</i>)
TALES>taes>tais/tales (cfr. sing. <i>tal</i>)

§71c. No caso dos nomes graves con terminación *-il*, en xeral introducidos serodiamante en galego, vacílase na actualidade entre os plurais analóxicos (cfr. o comportamento nivelador

do portugués) e as formas teoricamente cultas (impulsadas pola presión do español):

DŪCTĪLES>dúcteis/dúctiles	REPTĪLES>répteis/réptiles
FACĪLES>fáceis/fáciles	SĪMĪLES>símeis/símiles

§71d. Existen, de todos os xeitos, bastantes vocábulos refeitos modernamente sobre a base latina, abandonando, por tanto, as formas patrimoniais con perda de -L-:

DŌLŌRŌSU>arc. dooroso vs. mod. doloroso
MAĪŪTĪA>med. maíça~meiça vs. mod. malicia
MŪLA>med. mua vs. mod. mula
PALATĪĀNU>med. paação vs. mod. palaciano
SALĪVA>med. saiva vs. mod. saliva
SĪLĒNTĪU>med. seenço vs. mod. silencio
VĒLA>med. vea vs. mod. vela

En posición final

§72a. Sempre que encontramos un -l en posición final absoluta é porque previamente desapareceu un -E final latino (vid. §20c):

ANĪMĀLE>animal
SŌLE>sol

§72b. Non é raro, de todos os xeitos, que o l final de sílaba se converta en r, por un proceso de nivelación entre lateral e vibrante moi común en galego (cfr. §87c)¹²⁶:

AL-MAKHAZAN>almacén (>armacén)
*ANĪMALĪU>almallo (>pop. armallo)
CASĀLE>casal>arc. e top. casar (cfr. o pl. <i>Casares</i>)
EUCALYPTUS>eucalipto (polo fr. <i>eucalytus</i>)>pop. alcolito>pop. arcolito
*MELIMĒLU (por MELIMĒLU)>*melmelo>marmelo
ŪLĪCE>urze>urce (e <i>uz</i>)

¹²⁶ Relacionado con este intercambio entre líquidas está a evolución dalgún -l- intervocálico convertido en -r-: CŪMŪLU>cómaro, TRĒMŪLU>dial. trémalo (cfr., aínda, *picaro*, talvez procedente do it. *piccolo*).

CONSOANTES NASAIS

En posición inicial

§73a. A consoante nasal m- mantense en posición inicial:

MACŪLA>malha>malla	MĒNSA>mesa
MALU>mao	*MERCĀRE (por MERCĀRI)>mercar
MATRE>madre (>mai e nai)	MŌLĒRE>moer
MĒLĪŌRE>melhor>mellor	

§73b. Existe certa tendencia á disimilación de m- inicial cando existe outro m no mesmo vocábulo ou sintagma habitual (cfr. §127a.2):

MATRE>mai>nai (por <i>miña mai</i>)
MĒMŌRĀRE>arc. e dial. nembrar (>mod. lembrar)

§74. A consoante n- tamén se mantén en posición inicial:

NAPU>nabo	NĒGĀRE>negar
*NASCĒRE (por NASCĪ)>nacer	NĒSCĪU>necio
NATA>nada	*NĪNNU (prelat.)>nenho
NATĀLE>nadal	NŌTŪLA>nódoa
NATĀRE>nadar	NŪGALĪA>nugalha>nugalla
NATĪŌNE>naçon>nación	

Para algún caso de disimilación de n- con outra nasal do mesmo vocábulo, vid. §127a.2.

§75. As consoantes nasais en posición inicial, explosiva, poden nalgúns casos nasalizar a vogal seguinte, desenvolvéndose posteriormente unha consoante nasal (vid. §79b.3).

En posición intervocálica

Consoantes xeminadas

§76. As consoantes nasais xeminadas (-mm- e -nn-) simplifican, en coherencia co que acontece con todas as xeminadas latinas, agás no caso da vibrante -rr- (vid. §42a)¹²⁷:

ANNU>ano	GRŪMMU>gromo
*ANTE-ANNU>antano	GŪMMA (L.T.)>goma

¹²⁷ *Estaño* (<STANNU) e *gruñir* (<GRŪNNIRE) son, por tanto, empréstitos do español.

CANNA>cana	*ĬNGANNĀRE>enganar
CANNĒLLA>canela	MAMMŪLA>mámoa
COMMŪNE>común	PANNU>pano
COMMŪNĬCĀRE>comungar	PĒNNA>pena ('pluma de ave')
FLAMMA>chama	PĪNNA>pena ('rocha')
GĒMMA>gema>xema	

Consoantes simples

§77. A consoante bilabial intervocálica -m- mantívose en galego-portugués, talvez porque a confluencia co resultado de -mm- non criaba excesivas homonimias, dada a escaseza desta xeminada en latín:

AMĬCU>amigo	LACRĬMA>lágrima
CLAMĀRE>chamar	NŌMĬNĀRE>nomēar>nomear
COMĒDĒRE>comeer>comer	SĒMĬNĀRE>semēar>semear

§78. Igual que acontece coa líquida -l-, a consoante alveolar intervocálica -n- desaparece no territorio galego-portugués polo mesmo proceso de fricativización e posterior caída¹²⁸, nasalizando a vogal anterior nun primeiro período, se ben o proceso de desnasalización vocálica comeza desde moi cedo, documentándose solucións desnasaladas desde os primeiros textos do galego-portugués (s. XIII)¹²⁹.

Neste complexo proceso (case privativo do galego-portugués dentro da Romania), a teor da pluralidade de resultados, debemos distinguir diversas posicións e contextos.

128 Véxase unha exposición clara e concisa das diversas teorías explicativas desta evolución en J. I. PÉREZ PASCUAL, "Observaciones en torno a la desaparición de la -N- intervocálica en gallego", *Verba*, 9, 1982, pp. 202-206.

É claro, por outra banda, que nalgúns casos -n- non chegou a desaparecer por caída anterior de vogal pretónica ou postónica: COMMŪNĬCĀRE>comungar, GĒNĒRU>xenro, *QUĬD GĒNĒTU>arc. quegendo, SENARA>senra (cfr. *seara*), TĒNĒRU>tenro, etc.

129 Para a discusión sobre a cronoloxía da caída de -n- (e -l-) intervocálico (entre os séculos VIII e XII segundo os diversos autores), vid. J. I. PÉREZ PASCUAL, *Sobre la -N- intervocálica en gallego*, Tese de Licenciatura (inérita), Universidad de Santiago de Compostela, 1981, pp. 16-20.

Probabelmente, o proceso de desaparición de -n- intervocálico xa estaba consumado a finais do s. IX.

-N- en sílaba non final

§79a. A caída de -n- coa conseguinte nasalización e posterior desnasalamento é a solución maioritaria en galego, perdéndose todo resto de nasalidade vocálica fonolóxica na época moderna, agás na área dialectal ancaresa (vid. §40b):

ADMŌNĒSTĀRE>amōestar>amoestar
ANĒLLU>ãelo>elo
CARDĬNĀLE>cardēal>cardeal
CĬRCĬNĀRE>cercēar>cercear
DEHŌNĒSTĀRE>dēostar>deostar
DŌMĬNĀRE>domēar>domear
FĒNĒSTRA>fēestra>feestra>fiestra
GĒNĒRĀLE>gēeral>geral>xeral
GĒNĒRĀRE>gēerar>gerar>xerar
GĒNĒSTA>gēesta>geesta>gesta>xesta
(VĬLLA) HŌNĒSTĬ>Ōeste>Oeste (top.)
IĒIŪNĀRE>jeĵuar>jejuar>xexuar
LĬMĬNĀRE>limĭar>limiar
MĬNĀCĬA>amēaça>ameaça>ameaza
MĬNŪTU>mēudo>meudo>miúdo
MŌNASTĒRĬU>mōesteiro>moesteiro>mosteiro
MŌNĒTA>mōeda>moeda
MŌNĬMĒNTU>mōimento>moimento
NŌMĬNĀRE>nomēar>nomear
PĒRDŌNĀRE>perdōar>perdoar
PŌNĒRE>pōer>poer>poor>pór
SANATĬVU>sāadio>saadio>sadío
SĒMĬNĀRE>semēar>semear
SĬRĒNA>serēa>serea
SŌNĀRE>sōar>soar (e <i>zoar</i>)
TĒNĒBRAS>tēevras>teevas>tebras
TĒNĒRE>tēer>teer>ter
VANĬTĀTE>vāidade>vaidade
VĒNĀTU>vēado>veado

§79b. Face a esta solución maioritaria, existen moitos outros casos en que a desnasalización orixinou a aparición dunha consoante nasal implosiva.

1. Son poucas as palabras en que en todo o territorio galego se rexistran unicamente formas con consoante nasal implorativa como desenvolvemento dunha antiga vogal nasal¹³⁰, sempre perante os antigos fonemas africados [ts] e [dz] (mod. [θ] ou [s], vid. §121b):

*CANĪCĪU>cāiço>cainço>caínzo
CĪNĪŠĪA>cēiza>ciiza>cīza>cinza (e *cinza*)
LŪCANĪCĪA>longāiça>longaínza
PANĪCĪU>pāiço>paínço>paínzo
POENĪTĒNTĪA>med. pēedença>med. pendença

2. Modernamente, este mesmo fenómeno, en interior de palabra, afecta a un número limitado de vocábulos, de extensión desigual no territorio galego, sempre máis xeneralizado no bloque occidental¹³¹. Mais parece existir unha especial preferencia pola aparición da nasal perante consoante lateral ([l] ou [ʎ]), dental ([t] ou [d]) e interdental [θ] (ou [s]~[ʃ]):

ADMANESCĒRE>amāecer>dial. amaicer vs. amencer (cfr. *amañecer*)
CANĀLE>cāal(e)>cal vs. canle
CANALĪCŪLA>cāelha>quella vs. quenlla
CŪNĪCŪLU>cōelho>coello vs. coenllo
FŌNTANĒLLA>fontāela>fontela vs. fontenla
GANĀTU>gāado>gado vs. gando
GĒNŪCŪLU>gēolho>xeolho vs. xeonllo
MANŪCŪLU (por MANĪPŪLU)>māolho>móillo vs. monllo
*PERTĪNESCĒRE>pertēecer>pertecer vs. pertencer
TĒNĒTĪS>tēedes>tedes vs. tendes
VĒNĪTĪS>vīides>vides vs. vindes
O mesmo acontece na toponimia¹³²:
Abeledo vs. Abelenda (<*ABĒLLANĒTU/-A)
Castedo vs. Castenda (<CASTANĒTU/-A)

¹³⁰ Talvez haxa que engadir neste capítulo o arc. *maenfestar* ou *menfestar* (<MANĪFESTĀRE).

¹³¹ Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, 58-59. Estas formas xa se documentan no período medieval: *fiindo*, *gaando*, *geonlbos*, top. *Graanda* (<GRANĀTA), etc. (vid. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, p. 575).

¹³² Vid. A. MORALEJO LASSO, "Topónimos variables con nasal o sin ella: en *-edo/a* o *-endo/a*", in *Toponimia gallega y leonesa*, Santiago de Compostela, Pico Sacro, 1977, pp. 341-354, e "Topónimos variables con nasal o sin ella", *Verba*, 4, 1977, pp. 301-309.

Algúns vocábulos con terminación *-ndade* foron refeitos seguindo o modelo de palabras como *bondade*:

TRĪNĪTĀTE>med. trīidade, trēidade>mod. trindade
GĒRMANĪTĀTE>med. irmāidade>mod. irmandade

No caso das antigas secuencias *-ēei-* ou *-ōoi-*, convive unha dupla solución moderna, con desnasalización fronte a aparición de consoante nasal implorativa (cfr. §§32c, 94c):

AD NŌCTE>ãoite>onte vs. dial. oite
BĒNĒDĪCTU>bēeito>bieito vs. bento
BĒNĒDĪCĒRE>bēeizer>beicer vs. bencer

Seguramente por presión destes vocábulos se produciu o mesmo proceso noutros en que etimoloxicamente non debería existir ningún resto de nasalidade:

PĒCTĪNE>peitēe>pente vs. dial. peite~pieite
FĪLĪCTU>feito>fento vs. dial. feito

3. Formas con nasalamiento a partir dunha consoante nasal inicial ou explosiva, que, nalgún caso, debeu ser un proceso antigo como mostra a evolución africada do grupo consonántico *-K'L-* (cfr. *AMPLU*>ancho) (vid. §91a):

FĒNŪCŪLU (L.T.)>*FĒNŪNCŪLU>fiúncho (vs. *fiollo*)
MACŪLA>*MANCŪLA>mancha (vs. *malla* e *mágoa*)

De todos os xeitos, foi un proceso de relativa extensión na lingua:

AMĪDDŪLA (por AMŸGDĀLA)>améndoa
MĒA>mia>mīa>minha>miña (vs. dial. or. *mía*)
MĒDĪCĪNA>meezinha>menciña
message (fr.) ou *messatge* (prov.)>med. message(n)>mensaxe
MĪHĪ>mī>min
*MĪCALĒA (L.H.)>mingalla (vs. com. *migalla*)
MŪLGĒRE>mu(n)gir, moger>munxir (e *muxir*)¹³³
NĒC>nen (>nin)
NĒC-QUĒM>ninguén
NĒC-ŪNU>ningún
NĪDU>nīo>ninho>niño

¹³³ Esta forma tamén se podería deber a un cruzamento con MUNGERE, sen esquecermos a corrección do *Appendix Probi* (CULTELLUS NON CUNTELLUS).

A estes exemplos (ou outros, como o participio irregular *mundo* (<MÖLITU), a carón de *mudo*, do verbo *moer*) aínda se poderían engadir mostras medievais deste mesmo fenómeno, especialmente na lírica trovadoresca: *mũu* (<MŪLU), *nũu* (<NŪDU), *cũu* (<CŪLU), etc. As dúas primeiras teñen nasal inicial que favorece a nasalación¹³⁴, mais a terceira ben puido ser arrastrada polas rimas (de aparición moi frecuente, ademais, coa forma arcaica *ũu* do indefinido).

4. Aparición de consoante nasal non etimolóxica:

CALĒSCĒRE>(a)caecer>dial. quencer (vs. com. (a)quecer)

*EXCADESCĒRE>escaecer>dial. esquencer (vs. com. esquecer)

FĒLICE>top. Fins (e *Fiz*)

LŌCŪSTA>dial. langosta (vs. com. lagosta)

LŪCANĪCĪA>longaíza¹³⁵

LŪTRA>lontra (e dial. *londra*)

MALLĒU>malho>dial. manllo (vs. com. mallo)

MĪSSA>med. minsa (e *missa*)

PĒRĒGRĪNU>pop. pelengrin(o) (vs. com. peregrino)

PŪLĒĜIU>poejo>dial. poenxo (vs. com. poexo)

PŪLLA>dial. ponla (vs. com. póla)

*TRAGĒLLA (por TRAGŪLA)>trenla (e *trela*)

Esta aparición de nasal non etimolóxica afecta tamén a numerosos vocábulos iniciados normalmente con EX-, que, se no período antigo apresentaban vacilación *eix/-en-*, modernamente fixéronse na súa maioría coa forma con consoante nasal (*enx-* ou *ens-*) (vid. §§95b, 143a)¹³⁶:

AXŪNGĪA>ensunlla (ou *enxunlla*) *EXAQUĀRE>enxaguar

EXAGĪU>ensaio EXARTĪA>enxarcia

*EXALTĪĀRE>enxalçar>enxalzar EXSŪCĀRE>enxugar

*EXAMĪNE>enxame

Para o SNP dialectal *-ndes*, na P5 de Presente de Indicativo, vid. §180a.

§79c. Cando a vogal nasalizada é un *i* átono (ou desemboca nesta vogal por unha disimilación da secuencia *-ēe>-īe*, cfr. §32a), mesmo en interior de palabra (cfr. §80c.2) se xera unha consoante nasal palatal [ɲ]:

DĒNĀRĪU>dēiro>dīeiro>dinheiro>dñeiro

DĪVNĀRE>devīar>(a)devinhar>adivñar

NĒC-ŪNU>nēun>nīun>dial. niñún vs. nēgūu>nengun>com. ningún

ŌRDĪNĀRE>med. ordinar

PARĪTĪNĀRĪU>pardiñeiro (vs. dial. *pardietro*)

VĒNĒRAT>vēera>vīera>viñera (vs. dial. *viera*, *vera*)

VĒNĒRĪA>dial. (a)viñeira (vs. com. *vieira*)

§79d. A vogal *u* nasalizada pode xerar unha consoante nasal velar (vid. o caso de ŪNA>unha en §80e) reforzada coa oclusiva velar sonora. Así se explica a forma común *fungueiro* (<FŪNĀRĪU) a carón de variantes dialectais como *fueiro* ou, mesmo, *fumeiro*¹³⁷.

Mais nalgún vocábulo tamén hai mostras da aparición da nasal velar reforzada con [g], sempre a partir da consoante nasal implosiva de IN-, como prefixo ou como preposición:

ĪN-ADDĒRE>med. ēader>mod. engadir

ĪN-ALĀRE>engalar¹³⁸

ĪN ŌRDĪNE>engorde

-N- en sílaba final

§80a. Por perda de -E final absoluto (cfr. §20c.1), a consoante nasal -N- mantense nas palabras paroxítonas latinas coas terminacións -ANE, -ENE, -INE, -ONE e -UNE, xa que a desaparición de -N- (e de -L-) foi posterior á de -E final latino¹³⁹:

137 Cfr. port. dial. *luma*, a partir do arc. *lūa* (<LŪNA).

138 Vid. D. ALONSO, "Gallego-asturiano «engalar», 'volar' (Casos y resultados de velarización de -N- en el dominio gallego)", in *Obras completas*, op. cit., pp. 457-464.

139 Unha parte da filoxía portuguesa, desde J. Leite de Vasconcelos até, recentemente, C. de Azevedo Maia, defenden a desaparición de -N- nestes contextos, partindo, pois, dunha evolución CANE>*cae>med. can (>port. mod. cão), esquecendo as omnipresentes solucións medievais con -n final (ou -m ou, simplemente, abreviadas co til de nasalidade sobre a derradeira vogal), así como os resultados galegos modernos continuadores da realidade medieval. Vid. unha crítica detallada en R. LORENZO, "Consideracións sobre as vocais nasais e o ditongo -ão en portugués", op. cit., pp. 295-296.

134 Cfr. aínda formas medievais moi esporádicas, como *muin* ou *muinto*, que se documentan no *Cancioneiro da Ajuda* (lémbrese, ademais, a pronuncia xeral portuguesa actual de *muito* con ditongo nasal).

135 Talvez produto dunha contaminación ou etimoloxía popular por *longo* (vid. §142).

136 Non podemos excluír nesta evolución unha confusión de sufixos EX-/IN- (vid. § 143a.1).

CANE>can
BĚNE>ben
FĪNE>fin

LĚŌNE>león
COMMŪNE>común

§80b. Noutros contextos, desaparece a nasal intervocálica e a conseguinte nasalización vocálica sen deixar ningún rastro.

1. A nasalidade desaparece nas palabras paroxítonas coas terminacións -ENU, -ENA, -ONA:

ALĪENU>alhêo>alleo	FRĚNU>frêo>freo
AVĚNA>avêa>avea	(HŌRA) NŌNA>nŏa>noa
BŎNA>bŏa>boa	PLĚNU>chêo>cheo
CATĚNA>cadêa>cadea	SĪNU>sêo>seo
CĚNTĚNU>centêo>centeo	TĚRRĚNU>terrêo>terreo
CŎRŌNA>corŏa>coroa	VĚNA>vêa>vea

Dialectalmente, na área asturiana do galego, asistimos á solución -én [ɛŋ] para a terminación -ĒNU:

CĚNTĚNU>centêo>dial. centén
PLĚNU>chêo>dial. chen
TĚRRĚNU>terrêo>dial. terrén

2. Tamén se desnasalizan sistematicamente os resultados antigos das terminacións -ANA, -AŅU, -INU, -INA, -ONU nos vocábulos latinos proparoxítonos:

ACĪNU>azêo>azeo>acio
ARCHIDĪACŌNU>arcediagŏo>arcediago
*CHRISTOPHĀNU>Cristovão>Cristovo
CŪTĪNA>codêa>codea>codia
FĚMĪNA>femêa>femea>femia
FRAXĪNU>freixêo>freixeo>freixo
GĚMĪNU>gemêo>gemeo>xêmeo
LAMĪNA>lamêa>lamea>lamia
ŎRĪGĀNU>ouregão>ourego
ŎRPHĀNA>orfãa>orfa
ŎRPHĀNU>orfão>orfo
*RĚTĪNA (de RĚTĪNĚRE)>redêa>rédea
SABĀNA>savãa>saba
STEPHĀNU>Estevão>Estevo¹⁴⁰

140 A forma pop. (H)anibo (<HANNIBAL) debe ser analóxica con Estevo ou Cristovo.

TĚRMĪNU>termêo>termio>termio>termo

Nos vocábulos con terminación -ANA(s) en que se produciu mudanza do acento acontece o mesmo:

CAMPĀNA>campãa>campâ>compa
QUĪNTĀNA>quintãa>quintâ>quinta
VĚNTĀNA>ventãa>ventâ>venta

3. A nasalidade xerada a partir da desaparición de -N- na terminación -INE das palabras latinas proparoxítonas tamén desaparece modernamente en galego (cfr. §80a), fronte aos resultados medievais en que se documenta, quer sistematicamente (*virgen*), quer esporadicamente (*home/homen*):

*CONSŪĚTŪMĪNE>costumêe>costumê>costume
FĚRRŪGĪNE>ferrugêe>ferrugê>ferruxe
FŪLLĪGĪNE>fuligêe>fuligê>feluxe
GRANDĪNE>grandêe>grandê>grande (cfr. *grando*)¹⁴¹
HŌMĪNE>homêe>homê>home
*LĚGŪMĪNE>legumêe>legumê>legume
*LŪMĪNE>lumêe>lumê>lume
*NŌMĪNE>nomêe>nomê>nome
ŎRDĪNE>ordêe>ordê>orde
ŎRĪGĪNE>origêe>origê>orixe
SANGŪĪNE>sanguêe>sanguê>sangue
*VĚRMĪNE (L.C. VERME)>vermêe>vermê>verme
*VĪMĪNE>vimêe>vimê>vime
VĪRGĪNE>virgêe>virgê>virxe

A estes exemplos, aínda se deben engadir todos os vocábulos que presentaban a terminación latina -ŪDĪNE, resolvida normalmente na lingua medieval en -ŭe (ás veces, -ŏe) e desaparecida modernamente con refaccións diversas (MŪLTĪTŪDINE>multidŭe/multidŏe, FIRMĪTŪDĪNE>firmidŭe/firmidŏe, etc.).

O feito de que para algúns destes vocábulos non exista documentación antiga con nasalidade final, isto é, a existencia de dous aparentes resultados diferenciados da mesma terminación na lingua medieval e no portugués actual (cfr. *homen*, *origen*, etc. vs. *nome*, *lume*, etc.) levou tamén a explicar dun

141 A forma *grande* ('saraiba') é desusada pola obvia homonimia coa adxectivo *grande*.

CANE>can
BĚNE>ben
FĪNE>fin

LĚONE>león
COMMŪNE>común

§80b. Noutros contextos, desaparece a nasal intervocálica e a conseguinte nasalización vocálica sen deixar ningún rastro.

1. A nasalidade desaparece nas palabras paroxítonas coas terminacións -ENU, -ENA, -ONA:

ALĪENU>alhẽo>alleo	FRĒNU>frẽo>freo
AVĒNA>avẽa>avea	(HŌRA) NŌNA>nõa>noa
BŌNA>bõa>boa	PLĒNU>chẽo>cheo
CATĒNA>cadẽa>cadea	SĪNU>sẽo>seo
CĒNTĒNU>centẽo>centeo	TĒRRĒNU>terrẽo>terreo
CŌRŌNA>corõa>coroa	VĒNA>vẽa>vea

Dialectalmente, na área asturiana do galego, asistimos á solución -én [ɛŋ] para a terminación -ĒNU:

CĒNTĒNU>centẽo>dial. centén
PLĒNU>chẽo>dial. chen
TĒRRĒNU>terrẽo>dial. terrén

2. Tamén se desnasalizan sistematicamente os resultados antigos das terminacións -ANA, -AŅU, -INU, -INA, -ONU nos vocábulos latinos proparoxítonos:

ACĪNU>azẽo>azeo>acio
ARCHIDIĀCŌNU>arcediagõo>arcediago
*CHRISTOPHĀNU>Cristovão>Cristovo
CŪTĪNA>codẽa>codea>codia
FĒMĪNA>femẽa>femea>femia
FRAXĪNU>freixẽo>freixeo>freixo
GĒMĪNU>gemẽo>gemo>xémeo
LAMĪNA>lamẽa>lamea>lamia
ŌRĪGĀNU>ouregão>ourego
ŌRPĤĀNA>orfãa>orfa
ŌRPĤĀNU>orfão>orfo
*RĒTĪNA (de RĒTĪNĒRE)>redẽa>rédea
SABĀNA>savãa>saba
STEPĤĀNU>Estevão>Estevo¹⁴⁰

TĒRMĪNU>termẽo>termio>termio>termo

Nos vocábulos con terminación -ANA(s) en que se produciu mudanza do acento acontece o mesmo:

CAMPĀNA>campãa>campã>campa
QUĪNTĀNA>quintãa>quintã>quinta
VĒNTĀNA>ventãa>ventã>venta

3. A nasalidade xerada a partir da desaparición de -N- na terminación -INE das palabras latinas proparoxítonas tamén desaparece modernamente en galego (cfr. §80a), fronte aos resultados medievais en que se documenta, quer sistematicamente (*virgen*), quer esporadicamente (*bome/homen*):

*CONSŪĒTŪMĪNE>costumẽe>costumẽ>costume
FĒRRŪGĪNE>ferrugẽe>ferrugẽ>ferruxe
FŪLLĪGĪNE>fuligẽe>fuligẽ>feluxe
GRANDĪNE>grandẽe>grandẽ>grande (cfr. *grando*)¹⁴¹
HŌMĪNE>homẽe>homẽ>home
*LĒGŪMĪNE>legumẽe>legumẽ>legume
*LŪMĪNE>lumẽe>lumẽ>lume
*NŌMĪNE>nomẽe>nomẽ>nome
ŌRDĪNE>ordẽe>ordẽ>orde
ŌRĪGĪNE>origẽe>origẽ>orixe
SANGUĪNE>sanguẽe>sanguẽ>sangue
*VĒRMĪNE (L.C. VERME)>vermẽe>vermẽ>verme
*VĪMĪNE>vimẽe>vimẽ>vime
VĪRGĪNE>virgẽe>virgẽ>virxe

A estes exemplos, aínda se deben engadir todos os vocábulos que presentaban a terminación latina -ŪDĪNE, resolvida normalmente na lingua medieval en -ũe (ás veces, -õe) e desaparecida modernamente con refaccións diversas (MŪLTĪTŪDĪNE>multidũe/multidõe, FĪRMĪTŪDĪNE>firmidũe/firmidõe, etc.).

O feito de que para algúns destes vocábulos non exista documentación antiga con nasalidade final, isto é, a existencia de dous aparentes resultados diferenciados da mesma terminación na lingua medieval e no portugués actual (cfr. *bomen*, *origen*, etc. vs. *nome*, *lume*, etc.) levou tamén a explicar dun

140 A forma pop. (*H)anibo* (<HANNIBAL) debe ser analóxica con *Estevo* ou *Cristovo*.

141 A forma *grande* ('saraiba') é desusada pola obvia homonimia coa adxectivo *grande*.

modo diferente, contraditorio por veces¹⁴², a evolución destes vocábulos: caída de -N- e conseguinte nasalidade final en HOMINE, por exemplo, fronte á ausencia desta noutros vocábulos semellantes.

Vexamos a explicación de Williams: "Os acusativos neutros terminados em -en não adotaram a terminação do acusativo masculino, porque -en foi tomado como equivalente de -em. Então, o n final caiu, tal como o m final o fizera em data anterior: *nomen* > *nome*; *lumen* > *lume*; *culmen* > *cume*; *legumen* > *legume*; *sanguen* > *sangue*; *aeramen* > *arame*", sen aceptar, por tanto, acusativos analóxicos do xenitivo nos vocábulos neutros con nominativo en -EN¹⁴³. Polo contrario, C. de Azevedo Maia, xa que "não se conhecem grafias reveladoras de outro tipo de evolução, mesmo nos textos do período arcaico"¹⁴⁴, prefere xustificar o duplo resultado por meio da "asimilación leonesa", isto é, caída de vogal postónica e posterior evolución de -m'n- en -m- por asimilación progresiva¹⁴⁵, mais sen resolver definitivamente o problema: "Como se explica que em galego-português as mesmas palavras tenham tido os dois tratamentos? Não creio dispor dos elementos necessários para dar uma explicação segura e definitiva do problema. Penso, contudo, que a duração multissecular das alterações fonéticas em questão —a perda da vogal postónica e a síncope de -n- intervocálico— ajudam a explicar a convivência, em antigo galego-português, dos dois tipos de formas"¹⁴⁶.

Mais que actualmente non teñamos documentadas formas medievais como **nomē~nomen* ou **lumē~lumen* non quere dicir que non teñan existido, sobre todo se temos en conta

142 Para unha exemplificación das contradicións en que incorreron diversos autores á hora de explicaren o duplo resultado nos vocábulos que agora tratamos, vid. L. SLETSJØE, "Nombre y lumbre - nome y lume. Las desinencias latinas -men y -minem en español y portugués", *Zeitschrift für romanische Philologie*, 1966, 82, p. 290, n. 29.

143 Cfr. *op. cit.*, p. 131, §124.6. As formas arcaicas *vermem* e *vimem* explicáas WILLIAMS por nasalización producida pola consoante oclusiva bilabial -m- (vid. *ibid.*).

144 Cfr. *op. cit.*, p. 639.

145 Xa suxerida por J. P. MACHADO: "A evolução lat. *lumine-* > port. *lume* postula uma forma intermédia **lumne*" (cfr. *op. cit.*, s.v. *lume*). Mais téñase en conta que o resultado do grupo consonántico -MN- foi sempre -N-: AUTŪMNU > outono, SŌMNU > sono, etc. (vid. §101b).

146 Vid. *op. cit.*, p. 640.

que o proceso de desnasalización comeza, probabelmente, tan pronto como desaparece a nasal intervocálica e se nasaliza a vogal precedente (vid. §78), e na rapidez deste proceso puideron intervir outros factores como o tratamento semiculto dalgún vocábulo. Así, nos neutros con acusativo en -N coidamos que se debe partir de formas hipotéticas coa terminación *-MĪNE, como o demostran formas medievais ben documentadas (*vermen* e *vermēes*, *inguen*, *vimem*), así como a presenza de acusativos analóxicos en documentos latinos tardíos, explicándose, deste xeito, os resultados do galego-portugués e do español conxuntamente¹⁴⁷.

§80c. Na evolución doutras terminacións latinas, a nasalidade vocálica acabou xerando sistematicamente unha consoante nasal no galego moderno.

1. Nas terminación -ONU, -UNU dos vocábulos paroxítonos en latín, cae o -N- intervocálico con sistemática xeración posterior de consoante nasal implosiva:

BŌNU > bōo > bō > bon (e <i>bo</i> ¹⁴⁸)	SŌNU > sōo > sō > son
DŌNU > dōo > dō > don	TŌNU > tōo > tō > ton
ĪĒIŪNU > jejūu > jejū > jejun > xexún	ŪNU > ūu > ū > un
PATRŌNU > padrōo > padrō > padrón	

2. Cando a vogal nasalizada por caída de -N- é a vogal tónica *i*, no galego común o resultado xeral é a aparición posterior dunha consoante nasal palatal nas terminacións -ĪNU/-ōs, -ĪNA(s), documentada con seguridade a partir de mediados do s. XIII¹⁴⁹ (cfr. §79c):

AGĪNA > agīa > aginha > axiña
CANĪNU > cāio > cainho > caíño
CŪMĪNU > comīo > cominho > comiño
FARĪNA > fariā > farinha > fariña

147 Para unha visión de conxunto, vid. L. SLETSJØE, *op. cit.*, pp. 275-297. Mesmo para un vocábulo como *fame* (cfr. esp. *hambre*) podemos supor unha base *FAMĪNE, en lugar do clásico FAME, do mesmo xeito que *VĒRMĪNE substituíu o clásico VĒRME.

148 A forma *bo*, basicamente da Galiza occidental, pode ser analóxica de *boa*.

149 "Desde 1258 há grafias inequívocas da existência da consoante palatal anti-hiática" (cfr. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, p. 599).

FĚSTĪNŌ>festio>med. festinho
 GALLĪNA>galia>galinha>galiña
 LĪNU>lio>linho>liño
 MANNĪNU>manio>maninho>maniño
 MŌLĪNU>moio>moinho>muíño
 MONACHĪNU>moncio>moncinho>monciño¹⁵⁰
 SARDĪNA>sardīa>sardinha>sardiña
 SOBRĪNU>sobrio>sobrinho>sobriño
 SŪPĪNU>sobio>med. sobinho
 ŪNCĪNU>encio>encinho>enciño
 VAGĪNA>vaīa>vainha>vaíña
 VĪCĪNU>vezio>vezinho>veciño
 VĪNU>vīo>vinho>viño

Por outra parte, aínda hai que engadir a este grupo o caso de *niño* (por nasalización progresiva a partir do arc. *nīō*, procedente de *nīdu*, vid. §79b.3), e outros vocábulos en que, sen teren estas terminacións, a caída de -N- produciu tamén a aparición de nasalidade sobre a vogal tónica *i*:

LĪTANĪA>ledaīa>ladainha>ladaíña
 PŌNĒBAM>*ponia>poīa>poinha>puinha>puña
 TĒNĒBAM>*tenia>teīa>tiīa>tiinha>tinha>tiña
 VĒNĒBAM>*venia>veīa>viīa>viinha>vinha>viña

A nasal palatal do infinitivo *poñer* (concorrente con *pór*) é analóxica a partir de formas como *poño* (vid. §214a), o mesmo que a forma dialectal *viñen* (por *vin*) é analóxica de *viñemos*, etc. (vid. §223c).

Ora ben, face ao resultado absolutamente maioritario no territorio galego para as terminacións latinas -ĪNU/-ĪNA, no bloque oriental (agás o galego zamorano, que mantén a solución -iño/-a) aparecen dúas solucións dialectais diferentes¹⁵¹. A solución maioritaria neste territorio é a común -iña(s) para a terminación feminina -ĪNA(s) e -iños para a terminación masculina plural -ĪNŌS, fronte ao resultado -in para a terminación masculina singular -ĪNU (seguramente por un proceso de asimilación, cra-

se e posterior xeración de consoante nasal: -ĪNU>-iō>-ii>-ī>-ín):

VĪCĪNU>vezio>dial. vecín
 VĪCĪNA>vezīa>veciña
 VĪCĪNŌS>vezios>vecinhos>veciños
 VĪCĪNAS>vezias>vecinhas>veciñas

Polo contrario, na área asturiana prodúcese desnasalamento total dos antigos resultados -iō(s)/-īa(s) das terminacións diminutivas:

VĪCĪNU>vezio>dial. vecío
 VĪCĪNŌS>vezios>dial. vecíos
 VĪCĪNA>vezīa>dial. vecía
 VĪCĪNAS>vezias>dial. vecías

§80d. Nas terminacións latinas -ĀNA(s)¹⁵², -ĀNU/-ĀNŌS, -ĀNES, -ĒNES, -ŌNES e -ŪNES, asistimos a unha dupla solución no territorio galego con xeración de consoante nasal final na zona occidental vs. desnasalización no territorio centro-oriental¹⁵³:

GĚRMĀNA>irmāa>irmā>dial. oc. irmán vs. com. irmá (cent.-or.)
 GĚRMĀNAS>irmāas>irmās>dial. oc. irmáns vs. com. irmás (cent.-or.)
 MANU>māo>com. man (oc.) vs. dial. cent.-or. mao
 MANŌS>māos>com. mans (oc.) vs. dial. cent.-or. maos
 CANES>cāes>com. cans (oc.) vs. dial. cent. cas (e or. *cais*)
 BĒNES>bēes>com. bens (oc.) vs. dial. cent. bes (e or. *beis*)¹⁵⁴
 LATRŌNES>ladrōes>com. ladróns (oc.) vs. dial. cent. ladrós (e or.

ladroís)

COMMŪNES>comūes>com. comúns (oc.) vs. dial. cent. comús (e or. *comuís*)

As solucións orientais para as catro últimas terminacións débense á disimilación das dúas vogais fortes, fronte á asimilación vocálica producida nas solucións dos bloques occidental e central, igual que acontece cos plurais en -L: ANĪMĀLES>animas>oc. e cent. animás vs. or. animais (cfr. §37a).

¹⁵² Téñase en conta que, fronte ao resto das terminacións agora contempladas, o galego común adoptou a solución desnasalizada como resultado estándar para a terminación latina -ANA.

¹⁵³ As solucións desnasaladas comezan a aparecer progresivamente nos documentos medievais especialmente a partir do século XIV, cunha presenza que prefigura bastante aproximadamente á xeografía dialectal moderna.

¹⁵⁴ En formas verbais con esta ou semellante estrutura (PŌNĪS, TĒNĒS, VĒNĪS) a evolución tamén é diverxente entre os bloques occidental e central (com. *pos*, *tes*, *vēs*) e o bloque oriental (dial. *pois*, *teis*, *veis*).

¹⁵⁰ Vocábulo documentado por Payzal (vid. M. FERREIRO, "Contribución á lexicografía histórica do galego: o vocabulario de Payzal", *Cadernos de Lingua*, 9, Real Academia Galega, 1994, 1º Semestre, p. 78).

¹⁵¹ Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 64.

§80e. A solución común do galego, *unba*, para o latín ūNA (cfr. LŪNA>lūa>lúa) debe explicarse a partir da aparición dunha consoante nasal velar no proceso de desnasalización da vogal labiovelar *u*. Isto explica tamén a forma portuguesa *uma* (cfr. port. dial. *luma* por *lúa*), en que prevaleceu o carácter labial da vogal.

De todos os xeitos, no bloque oriental é frecuente a forma totalmente desnasalada *úa*, para alén da forma medieval *ũa*, conservada nos Ancares (vid. §40a).

O comportamento de -n- en fonética sintáctica

§81a. Dentro da cadea falada, o *-n* final é sempre unha consoante nasal velar no galego moderno, coa excepción de *non*, *nin*, *alguén*, *ninguén*, *quen* e *tamén* nos contextos en que se asimila ao primitivo *l-* do pronome persoal átono de terceira persoa, tendo, por tanto, unha pronuncia alveolar e non velar (vid. §156a.2):

non-lo>non-no>non o [nóno]
quen-lo>quen-no>quen o [kéno]

O mesmo acontece no encontro entre todas as formas verbais de P6 co pron. pers. C. D. *o(s)*, *a(s)*:

aman-lo>aman-no>ámano
amarán-lo>amaran-no>amarano, etc.

§81b. Por outra parte, o *-n* final das partículas *con*, *non* e *nin* pode desaparecer en certo tipo de encontros, nun proceso semellante ao que aconteceu coa desaparición do *l-* do artigo (vid. §70b). Isto acontece sistematicamente en galego moderno nos encontros da preposición *con* co artigo *o(s)*, *a(s)* e mais co indefinido *un* (vid. §244e):

cŪM ĪLLU>con lo>conno>cono>cōo>coo>co
cŪM ŪNU>con un>conun>cōun>coun>cuun>cun

Dialectalmente, dáse a desaparición do *-n-* secundario da preposición *con* perante as formas do demostrativo e do pronome persoal *el(es)*, *ela(s)*:

cŪM ĪSTE>con este>coneste>cōeste>dial. co'este (com. con este)
cŪM ĪLE>con el>conel>cōel>dial. co'el (com. con el)

Por outra parte, é relativamente frecuente no territorio galego a desaparición do *-n* final do adverbio *non* perante forma verbal comezada por vogal (non é>n'é, non haberá>n'habrará...) e mais perante o pron. pers. *o(s)*, *a(s)* (non o>n'o) (cfr. §239).

Moito menos frecuente é esta evolución na conxunción *nen* ou *nin* perante palabra iniciada por vogal, que se documenta nalgún autor decimonónico¹⁵⁵ (cfr. 245b).

Cultismos e refaccións

§82. Certamente, cando na actualidade temos *-n-* intervocálico latino, débese ao feito de se tratar de formas cultas (ou semicultas), ou a refaccións modernas a partir de formas antigas:

FĒNU>med. fēo, feo>mod. feno (cfr. dial. *feo*)
MĪNÖRE>med. mēor, meor>mod. menor
MĪNŪS>med. mēos, meos>mod. menos
POENA>med. pēa, pea>mod. pena

• En posición final

§83a. A consoante nasal bilabial final *-m*, típica do caso acusativo de que descendem os nomes galegos, desaparece foneticamente no propio latín xa desde o século I a. C.:

AMĪCUM>AMĪCU>amigo
LĒÖNEM>LĒÖNE>león
RÖSAM>RÖSA>rosa

O mesmo acontece nas primeiras persoas verbais (agás *sŭm*>son, vid. §83b):

AMĀBAM>amava>amaba
ĒRAM>era

§83b. Nas palabras monosilábicas (agás *iam*>*ja*>*xa*) tendeu-se á conservación da consoante *-m*, transformada na actual nasal velar¹⁵⁶:

155 Cfr., por exemplo, o verso «rondei paseniño (ne'as herbas sentían)» de Rosalía («A xusticia pola man», v. 21) ou «que n'os cas paran» de A. Noriega Varela.

156 Seguramente *tan* e *cán* (esta última forma de escasísima presenza no galego literario) proceden da apócope das formas *TANTU* e *QUANTU*.

CŪM>con
 QUĚM>quen
 RĚM>arc. ren
 SŪM>son

En *alguén* (<ALĪQUĚM) e *ninguén* (<NĚC-QUĚM) mantívose a consoante final por influencia de *quen*.

§83c. A consoante nasal alveolar latina, rara en posición final, consérvase sempre (como velar) nalgunhas partículas gramaticais:

ĪN>en
 NŌN>non

Na lingua moderna, desaparece dialectalmente a terminación *-n* da P6 de Pretérito de Indicativo, seguramente por un proceso de asimilación e posterior disimilación: AMĀVĚRŪNT>com. amaron>amanon>dial. amano (vid. §182f.6).

CONSOANTES VIBRANTES

En posición inicial

§84a. A consoante vibrante en posición inicial convértese nunha vibrante múltipla [r], se ben mantén ortograficamente a forma simple:

RADĪCE>raíz	RĚGE>ree>rei
RADĪU>raio/raxo	RĪVU>río
RANCŌRE>rancor	RŌSA>rosa
RATĪŌNE>razón	RŌTA>roda
RĚCĪPĚRE>receber	RŪPTU>roto

A mesma evolución se produciu nos contextos en que esta consoante ficou en posición posconsonántica despois de [l] e [n], normalmente por desaparición de vogal postónica:

GĚNĚRU>genro>xenro
 MĚRŪLU>merlo>melro
 TĚNĚRU>tenro

§84b. Popular e vulgarmente, é moi frecuente a aparición dun *a-* protético perante esta consoante en posición inicial (vid. §134):

radio>pop. arradio
 recear>pop. arrecear
 rodeo>pop. arrodeo

En posición intervocálica

Consoantes xeminadas

§85. A consoante xeminada latina *-rr-* simplifica, converténdose en vibrante múltipla [r]:

CARRU>carro	TĚRRĀ>terra
CŪRRĚRE>correr	VĚRRĚRE>vairer
SĚRRĀ>serra	VĚRRŪCA>verruca

Consoantes simples

§86a. A consoante vibrante simple latina en posición intervocálica mantense:

ARĪSTA>*ARĚSTA>aresta	CŌRŌNA>corōa>coroa
CARU>caro	FĚRU>fero
CĚRA>cera	PANTĤĚRA>pantera
*CHARACŪLU>caralho>carallo	RĪPĀRĪA>ribeira

§86b. É moi frecuente a perda de *-r-*, e máis especialmente en grupos consonánticos formados por consoante oclusiva + *r*, por disimilación con outro *r* do mesmo vocábulo, aínda que o proceso non é unánime en todo o territorio galego (cfr. *crocar/cocar* (<onomat.), *croio/coio* (<CRŌDĪU, do célt.), etc.) nen tampouco na lingua literaria (*rosto/rosto*<RŌSTRU) (vid. §127a):

ARĀTRU>arado	PRŌPRĪU>pop. propio
CRĪBRU>crivo>cribo	PRŌRA>proa
*DERRĚTRĀRĪU>derradeiro	RŪTRU>rodo
PERSCRŪTĀRE>pescudar	

§86c. Pola contra, é tamén moi frecuente a aparición dun *-r-* non etimolóxico, nalgún caso desde os primeiros tempos da lingua (vid. §131b.2):

STĚLLA>estrela	estalar (de ASTŪLA?)>estralar
*FALDA (gót.)>faldra	COANGŪSTA>congostra

§86d. Historicamente, é moi frecuente a metátese deste fonema en calquera posición interior:

INTĚGRU>med. entrego~entergo

PĪGRĪTĪA>preguiça>preguiza

PRŌ>por (con infl. de PĚR)

Popularmente segue activa esta tendencia á metátese (cfr. §138b):

DĚ-ĪNTRO>dentro>pop. drento

PAUPĚRE>pobre>pop. probe

PĪGRĪTĪA>preguiza>pop. perguiza

PĪPĚRE>pebre>pop. prebe

PRĪMĀRĪŮ>primeiro>pop. pirmeiro

En posición final

§87a. Nos casos en que este fonema aparecía en posición final absoluta, sufriu metátese:

ĪTER>entre

SĚMPER>sempre

QUATTŪŔ>quatro>catro

SŪPER>sobre

§87b. De todos os xeitos, é moi frecuente en galego a súa presenza nesta posición pola desaparición de -E despois de R (vid. §20c.3):

AMĀRE>amar

DŌLŌRE>door>dor

AMŌRE>amor

LARE>lar

BĪBĚRE>beber

PARTĪRE>partir

Popularmente, reaparece o -e final pola frecuente paragoxe na lingua oral (vid. §137a).

§87c. Igual que acontecía con -L, en posición final de sílaba -r pode nalgún caso intercambiarse coa consoante lateral (cfr. goro, do célt.>dial. golo) (cfr. §72b):

ARMĀRĪŮ>armario>pop. almario

BŪRSA>bolsa

MĚRGA>melga

§87d. En fonética sintáctica, o -r final dos infinitivos asimílase ao primitivo l- do pronome persoal átono de terceira persoa: amar-lo>amal-lo>amalo (vid. §156a).

O mesmo acontece sistematicamente coa preposición *por* co artigo (e popularmente tamén co pronome *o(s)*, *(a)s*): por-lo>pol-lo>polo; así mesmo, na lingua oral popular continúa a tendencia á realización desta asimilación entre as formas verbais acabadas en -r (e en -s) e o artigo: comer-lo caldo>comello caldo>come-lo caldo (vid. §160b).

Por outra parte, no galego-portugués era relativamente frecuente encontrar asimilacións por fonética sintáctica entre a preposición *por* (ou *par*) con palabra comezada por s- (-r+s->-ss-, vid. §100c): por seu>pos-seu>posseu (Joan Soarez Coelho, A 176/B 327, vv. 7, 13, 19; Airas Veaz, A 213/B 443/V 55, v. 3; etc.), pasan Dinis (*Cantigas de Santa Maria*, 238.62); etc.

OS GRUPOS CONSONÁNTICOS¹⁵⁷

Consoante oclusiva ou fricativa /f/ + R (PR, BR, TR, DR, KR, GR, FR)

En posición inicial

§88. Estes grupos, iniciados por consoante oclusiva ou fricativa /f/, mantéñense en xeral, a semellanza do que acontece coas consoantes oclusivas en posición inicial (vid. §43a):

BRACAS>bragas

GRACŪLU>gralho>grallo

BRŪTTU>bruto

GRAECU>grego

CRĚDĚRE>creer>crer

GRANA>grãa>gra

CRĪSTA>crista

PRAECŌNE>pregón

CRŪDĚLE>cruel

PRAESTĀRE>prestar

DRACŌNE>dragón

TRABE>trave>trabe

FRATRE>frade

TRŪCTA>troita

FRAXĪNU>freixeo>freixo

TRŪNCĚĀRE>tronçar>tronzar

FRŌNTE>fronte

O mesmo que acontece coa oclusiva K-, tamén existe algún caso de sonorización anómala do grupo KR- en posición inicial (vid. §43b).

¹⁵⁷ Evidentemente, non consideramos aquí as consoantes xeminadas latinas, xa tratadas nos apartados correspondentes. Por outra parte, os grupos ou secuencias latinas formados por tres consoantes constan habitualmente dun grupo primario precedido ou seguido por outra consoante, polo que lles concedemos un tratamento xunto, o mesmo que aos principais encontros consonánticos producidos xa na etapa romance.

En posición medial

§89a. En posición posconsonántica, mantéñense en xeral (o mesmo que acontece en posición inicial e coas consoantes oclusivas nesta mesma posición):

APPREHENDĒRE>apreender>aprender
 APPRŌBĀRE>aprovar>aprobar
 MĚMBRU>membro
 SŮB ŮMBRA>soombra>sombra
 MŌNSTRĀRE>mostrar
 ŌSTRĚA>ostra
 SCRĪBĚRE>escrever>escreber
 CŌNGRU>congro
 EXFRĪCĀRE>esfregar

Tamén se manteñen cando son grupos de formación latino-vulgar ou romance:

COMPARĀRE>comp'rar>comprar
 LĪTTĒRA>let'ra>letra
 *PŮLLĪTRU>pol'tro>poltro (e dial. *poldro*¹⁵⁸)
 *SŮFFĚRĚRE (por SŮFFĚRRE)>sofrer
 SŮLPHŮRE>xofre

§89b. En posición intervocálica, xeralmente sonoriza a consoante oclusiva xorda ou a fricativa /f/, igual que as consoantes oclusivas na mesma posición (cfr. §§53a, 66), manténdose as oclusivas sonoras, coa excepción da bilabial, que fricativiza (cfr. §54a):

AFRĪCU>ávrego	LŮCRU>logro
APRĪLE>abril	MACRU>magro
CAPRA>cabra	NĪGRU>negro
FĪBRA>fevra>febra	PĪGRĪTĪA>preguiça>preguiza
LĪBRU>livro>libro	PŮTRE>podre
LATRŌNE>ladrón	SAXĪFRAGA>seixevra

Os grupos de formación romance presentan o mesmo comportamento:

LABŌRĀRE>lavorar>lav'rar>lavrar>labrar

¹⁵⁸ Por síncope posterior á sonorización da oclusiva.

LĚPŌRE>lebore>leb're>lebre
 LĪBĚRĀRE>liverar>liv'rar>livrar>librar
 ŌPĚRA>obera>obr'a>obra
 PAUPĚRE>pobere>pob're>pobre
 SŮPĚRĀRE>soberar>sob'rar>sobrar
 (AEDĪFĪCŪ) SŮPĚRĀTU>soberado>sob'rado>sobrado

§89c. Nalgún destes grupos, a consoante líquida pode desaparecer por disimilación con outro *r* do vocábulo¹⁵⁹ (vid. §86b):

*AD-RĚTRĀRE>arredar	FRATRE>frade
ARĀTRU>arado	RŮTRU>rodo
CRĪBRU>crivro>crivo>cribo	

§89d. Nos grupos -DR- e -GR-, a consoante oclusiva pode vocalizar ao converterse en implosiva por un cambio de silabación (vid. §1b):

CATHĚDRA>cadeira
 FLAGRĀRE (por FRAGRĀRE)>cheirar
 ĪNTĚGRU>enteiro
 Nalgún caso isolado, -DR- pode simplificar en -r-¹⁶⁰:
 QUADRAGĪNTA>corenta
 QUADRAGĚSĪMA>coresma

Consoante oclusiva ou fricativa /f/ + l (PL, BL, TL, DL, KL, GL, FL)

En posición inicial

§90a. Os grupos PL-, CL- e FL- nas voces patrimoniais evolúen a un resultado africado [tʃ], por un proceso fonético de palatalización e asimilación recíproca dos dous elementos consonánticos:

CLAMĀRE>chamar	FLŌRĪRE>chorir
CLAUSA>chousa	PLAGA>chaga
CLAVE>chave	PLANGĚRE>med. changer

¹⁵⁹ Os resultados *pai* e *nai* (ou *mai*) a partir das formas latinas PATRE e MATRE son certamente anómalas, téndose explicado pola intervención da linguaxe infantil.

¹⁶⁰ Así se poderá tamén explicar PĚTRU>Pedro>arc. Pero, ou a forma *Parafita* (top. e antr.) que concorre con *Pedrafit* (<PĚTRA FĪCTA).

CLAVÍCŪLA>chavelha>chavella	PLANTĀRE>chantar
*CLĒTA (célt.)>cheda	PLANU>chão>chan
CLÖCCA>choca	*PLATTU>chato
CLŮPĚA (?)>choupa	PLĚNU>chêo>cheo
FLAGRĀRE (<FRAGRĀRE)>cheirar	PLÖRĀRE>chorar
FLAMMA>chama	PLÖVĚRE (por PLŮĚRE)>chover
FLAVĪIS>Chaves (top.)	PLŮS>med. chus
FLÖRE>chor(ima)	PLŮVĪA>choiva

Nos vocábulos con tratamento semiculto (ou incorporados tardiamente á lingua)¹⁶¹ sómente se produce rotatización da consoante líquida do grupo, criándose frecuentemente pares lexicais entre a forma patrimonial e a semiérudita:

CLARU>arc. e pop. craro	*FLŮMĚNE>med. frume
CLAUDĪU>arc. Croio (e <i>Cloio</i>)	PLACĚRE>prazer>pracer
CLAUSTRA>med. crasta	PLACĪTU>prazo
CLAVÍCŪLA>c(a)ravilla	PLAGĪA (L.T.)>praia
CLĚRĪCU>crego	PLATĚA>praça>praza
FLACCU>fraco	*PLATTA>prata
FLÖCCU>froco	*PLATTU>prato
FLÖRE>arc. e pop. fror (e <i>frol</i>)	

§90b. O grupo BL- presenta *br-* como solución máis xeral:

*BALATRĀRE>b'ladrar>bradar	<i>blason</i> (fr.)>brasón
BLANDU>brando	BLĪTU>bredo
BLANK (xerm.)>branco	

§90c. O grupo GL- raramente evoluciona como o grupo BL- (cfr. GLÖRĪA>arc. e pop. groria), sendo máis frecuente a perda da consoante oclusiva inicial:

GLACĚ>lazo
GLANDŪLA>landra (e <i>lándoa</i>) (cfr. GLANDE>arc. lande)
GLARĚA>leira
GLATTĪRE>latir
GLĪRÖNE>leirón
GLÖBĚLLU>lovelo>novelo>nobelo

¹⁶¹ Obsérvese como os galicismos que entraron desde antigo en galego rotatizan a consoante *l*: flaüte>frauta, flotte>frota, oublée (<ÖBLĀTA)>obrea, planche>prancha, etc.

§90d. Na lingua popular, é frecuente o tratamento semiculto (con rotatización da líquida) de numerosos cultismos en que aparecen estes grupos consonánticos con *l* (cfr. §91e): CLAMĀRE>clamar>pop. cramar, etc. Con relativa frecuencia, estas popularizacións de grupos cultos foron incorporadas á lingua literaria en períodos en que actuaba con forza o diferencialismo (desde finais do século XIX a mediados do século XX).

En posición medial

§91a. En posición forte (posconsonántica) aparece o mesmo resultado palatal-africado que en posición inicial nos grupos -PL-, -KL- (e -TL-¹⁶²), -FL- (quer primarios, quer secundarios por caída de vogal postónica) (vid. §90a):

AFFLĀRE>achar
AMPLU>ancho
ASTŪLA>acha
*CARŮNCŪLU (por CARBŮNCŪLU)>caruncho
CÖNCHŪLA>concha>cuncha
*CRĪNĪCŪLA>crencha
CRĪSPŪLU>crecho
FASCŪLA>facha
FĚNŮCŪLU (L.T.)>*FĚNŮNCŪLU>fiúncho (cfr. <i>fiollo</i>)
FURŮNCŪLU>furuncho
ĪMPLĚRE>encher
INFLĀRE>inchar
MACŪLA>*MANCŪLA>mancha (cfr. <i>malla</i> e <i>mágoa</i>)
MARCŪLĀTU (por MARCŪLU)>machado
MASCŪLU>macho
SARCŪLU>sacho

§91b. En posición fraca (intervocálica) os grupos iniciados por consoante oclusiva (-P'L-, -K'L- (e -T'L-) e -G'L-) evolucionan cara ao resultado lateral palatal [ʎ]:

ACŮCŪLA>agulha>agulla

¹⁶² Pola síncope da vogal postónica, nalgún vocábulo como VĚRŪLU fórmase o grupo -T'L-, estranho ao latín, que se transformou axiña no grupo -K'L-, que cada vez era máis frecuente no latín vulgar.

APĪCŪLA>abelha>abella
 ARTĪCŪLU>artelho>artello (cfr. *artigo*)
 AURĪCŪLA>ōrīCLA>orelha>orella
 COAGŪLĀRE>coalhar>coallar/callar
 CŪNĪCŪLU>cōelho>coello
 *EXTORCULĀRE>estrolhar>estrollar
 GĒNŪCŪLU>gēolho>xeo(n)llo
 GRACŪLU>gralho>grallo
 LĒNTĪCŪLA>lentelha>lentella
 MACŪLA>malha>mallá (cfr. *mágoa* e *mancha*)
 MANŪCŪLU (por MANĪPŪLU)>māolho>móllo (e *monllo*)
 NŌVACŪLA>navalha>navalla
 ŌCŪLU>olho>ollo
 PARTĪCŪLA (L.C. PARTĪCŪLA)>partilha>partilla
 PĒDŪCŪLU (por PĒDĪCŪLU)>peolho>piollo
 RĒGŪLA>relha>rella (cfr. *regua* e *regra*)
 RŌTŪLA>rolha>rolla
 *SCARABĪCŪLU>escaravelho>escarabello
 *SĒRĪCŪLU>sarilho>sarillo
 SĪTŪLA>selha>sella
 SPĒCŪLU>espelho>espello
 STATŪCŪLU>estadulho>estadullo
 TĒGŪLA>telha>tella
 TRAGŪLA>tralha>tralla
 VĒRMĪCŪLU>vermelho>vermello
 VĒTŪLU>velho>vello
 *VĪNCĪCŪLU>vencelho>vencello
 VŪLPĒCŪLA>golpelha>golpella

Este mesmo resultado é compartillado polo grupo -G'L- (secundario) en posición posconsonántica, que tamén evolúe a un resultado lateral palatal [ʎ], aínda que por asimilación á consoante nasal anterior pode converterse en nasal palatal [ɲ]¹⁶³:

SĪNGŪLARĪTĀTE>señardade
 SĪNGŪLĀRĪŪ>senlheiro>senlleiro (e *señeiro*)

163 Así se explica a aparición da forma dialectal *ñe* (por *lle*), a partir do encontro de -*n* final dunha forma verbal seguida do pronome *lle* (vid. §156b), ou a convivencia dos resultados *espunlla* (ou *espulla*) e *espuña* (de SPŌNGĪA).

SĪNGŪLŌS>senlhos>senllos (e med. *senbos*)
 ŪNGŪLA>unlha>unlla (>uña)

§91c. O grupo románico -b'l- pode simplificar en -l- por un proceso de asimilación regresiva (b'l>l'l>l) (cfr. RŌTŪLU>rolo):

FABŪLĀRĪ>FABŪLĀRE>fab'lar>fal'lar>falar
 SŪB-ĪLLU>sob'lo>sol'lo>med. so-lo
 ŪBĪ-ĪLLU>ub'lo>ul'lo>u-lo

O verbo *entalar* debe ser unha formación sobre TABŪLA (>tab'la>tala).

§91d. Nos vocábulos semicultos, os grupos -PL-, -BL-, -KL- (e -TL-), -DL- e -FL- (primarios ou secundarios) presentan rotatización da consoante lateral, independentemente da súa posición intervocálica (con sonorización da oclusiva xorda) ou posconsonántica:

AFFLICTĪŌNE>med. afriçon
 AMBŪLĀRE>med. ambrar
 COMPLĒRE>cumprir
 CONCLŪDERE>med. concurir
 DŪPLĀRE>dobrar
 ECCLĒSĪA>*ECLĒSĪA>egreja>igreja>igreja
 EXĒMPLU>arc. eixempro~enxempro
 ĪMPLĪCARE>empregar
 NŌBĪLE>nobre¹⁶⁴
 ŌBLĪGĀRE>obrigar
 *ŌBLĪTĀRE>med. obridar
 PŪBLĪCU>arc. pubrico
 SCLAVU (L.M.)>escravo
 SĪFĪLĀRE>chifrar
 SĪMPLĪCE>arc. sempre
 TĒMPLĀRĪŪ (L.M.)>arc. tempreiro

Mais en numerosas ocasións aparece un duplo resultado, segundo se producise perda de vogal postónica ou caída de -l- intervocálico:

164 Para o resultado xeral da terminación -bĪLE, vid. §18d.

DĪABŌLU>diabro vs. diabo
 GLANDŪLA>landra vs. dial. lándoa
 NĒBŪLA>dial. nebra vs. com. néboa
 PARABŌLA>paravra>palavra>palabra vs. med. paravoa
 PŌPŪLĀRE>med. pobrar vs. com. poboar
 PŌPŪLU>med. pobro vs. com. pobo
 ŪMBĪLĪCU>dial. umbrigo vs. dial. umbigo e com. embigo

§91e. Igual que acontece en posición inicial, na lingua popular é frecuente o tratamento semiculto (con rotatización da líquida) dos grupos consonánticos cultos (cfr. §90d), evolución reflectida, por diferencialismo, en certos períodos da moderna lingua literaria galega¹⁶⁵:

AFFLĪGĒRE>med. afriquir>mod. aflixir>pop. afrixir
 EXPLICĀRE>explicar>pop. espricar

Outros grupos de oclusiva + consoante

O grupo -PT-

§92a. A solución xeral para este grupo (primario ou secundario) é a simplificación por unha asimilación regresiva -PT->-t-:

APTĀRE>atar	*RŪPTĪĀRE>roçar>rozar
CAPTĀRE>catar	RŪPTU>roto
*CAPTĪĀRE>caçar>cazar	SCRĪPTU>escrito
CAPTĪVU>cativo	SĒPTE>sete
COMPŪTĀRE>comp'tar>contar	SĒPTĒMBRE>setembro
INCĒPTĀRE>encetar	SĒPTĪMĀNA>set'mana>semana
PRŌMPTU>pronto	TĒMPTĀRE>tentar

§92b. Nalgún caso isolado, pode aparecer vocalización do

¹⁶⁵ A vacilación xeral que se produce no galego popular nos grupos formados por oclusiva + líquida (pl-pr, bl-br, cl-cr, gl-gr, etc.) xa ten as súas raíces na lingua medieval, especialmente no período postrovaadoresco, onde son moi frecuentes este tipo de vacilacións, inclusive con hipercorreccións: *complar* por *comprar* (<COMPARĀRE), *floito* por *froitto* (<FRŪCTU) *flaude* por *fraude* (<FRAUDE), etc. Vid. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, pp. 619-620; pódense, ademais, ver numerosos exemplos en R. LORENZO, *La traducción gallega... II. Introducción, texto anotado e índice onomástico*, Orense, Instituto de Estudios Orensanos «Padre Feijoo», 1975, p. XXXIII; e *Crónica Troiana*, *op. cit.*, pp. 104-105 e 145-146.

primeiro elemento en *i*, cun tratamento do grupo semellante ao que se produce en -KT- (vid. §94a):

CONCĒPTU>conceito
 PRAECĒPTU>preceito¹⁶⁶
 RĒCĒPTA>receita
 Así mesmo, tamén aparece algunha vocalización en *u*:
 ADŌPTĪVU>arc. adoutivo
 BAPTIZĀRE>bautizar (>pop. boutizar)
 CAPTĪVU>arc. cativo (mod. cativo)
 RAPTU>arrauto

O grupo -PS-

§93. A solución xeral é a asimilación regresiva, xa documentada no latín vulgar, xerando a fricativa alveolar xorda [ʃ] (cfr. §65):

CAMPŖĀRE>cansar
 GŖPSU>gesso>xeso
 ĪPSE>esse>ese
 METĪPSE>med. medes (vid. §168b)

As evolucións CAPSA>caixa, CAPSU>queixo e CAPSĒLLU>couse-lo somente son explicábeis por unha equivalencia entre os grupos -PS- e -KS- (vid. §95).

O grupo -KT-

§94a. En xeral, nas palabras patrimoniais vocaliza a consoante implosiva en *i*:

ASPĒCTU>arc. aspeito	PĒCTU>peito
DĒRĒCTU (L.C. DĪRĒCTU)>dereito	PLACĪTU>plac'tu>preito
EXSŪCTU>enxoito	PRŌFĒCTU>proveito
FACTĪCĪU>feitoço>feitizo	RĒCTŌRE>reitor
FRŪCTU>froitto	RĒĪECTĀRE>rejeitar>rexeitar
IACU>jeito>xeito	SĒCTA>seita
LACTE>leite	SĒCTŪRA>seitura
LĒCTU>leito	STRĪCTU>estreito
NŌCTE>noite	SŪSPĒCTA>sospeita

¹⁶⁶ Pop. *preceuto*, talvez vulgarización do esp. *precepto*.

ŌCTŌ>oito

TĒCTU>teito

PĒCTŌRĪLE>peitoril

Por outra parte, fronte á vocalización de tipo palatal producida nas palabras patrimoniais, aparece a vocalización en *u* nos vocábulos semicultos ou popularizados tardiamente:

ACTĪŌNE>med. auçon

ACTU>auto

DŌCTŌRE>doutor

DŌCTRĪNA>doutrina

DŌCTU>douto

*ŌCTŪBRE (por ŌCTŌBRE)>outubro¹⁶⁷

PACTU>pop. pauto (do demo)

TRACTĀTU>arc. trautado

§94b. Para alén da vocalización da consoante implosiva, o grupo -KT- en posición pretónica na secuencia -AUCT- simplifíca, perdéndose a primeira consoante oclusiva:

AUCTŌRE>autor

AUCTŌRĪCARE>outorgar

Igual proceso ocorre cando o grupo vai precedido doutra consoante (normalmente -NCT- ou -RCT-):

CĪNCTU>cinto

PŪNCTU>ponto

DĒFŪNCTU>defunto

SANCTU>santo

*ĒRCTU (<ĒRĒCTU)>irto

TĪNCTŪRA>tintura

IŪNCTU>junto>xunto

ŪNCTĀRE>untar

PLANCTU>pranto (e med. *chanto*)

§94c. Nun número limitado de vocábulos, en parte do territorio galego, as antigas secuencias -ōoi- e -ēei- poden perder a semivogal produto da vocalización e evoluíren a favor de -on-, -en-, a carón da solución desnasalada -oi- e -(i)ei- (vid. §79b.2).

AD-NŌCTE>ãoite>doite>onte vs. dial. oite

BĒNĒDĪCĒRE>bēeizer>bencer vs. beicer

BĒNĒDĪCTU>bēeito>bento vs. bjeito

167 Mais arc. *oitubro*, *oitobro*, etc.

§94d. Os grupos -ŭCT- e -ūCT- evolucionaron en xeral a -oit-, mais aparecen tamén os resultados dialectais -uit- (maioritario no período trovadoresco) e -ut- (con desaparición de semivogal ou metatizada á sílaba seguinte):

TRŪCTA>com. troita vs. dial. truita / trutia / truta

EXSŪCTU>com. enxoito vs. dial. enxuto / enxutio / enxuto

No grupo -ŌCT- aparece a mesma evolución, se ben, dialectalmente, a semivogal palatal pode fechar dous graos a vogal velar: ŌCTŌ>com. oito>dial. uito (vid. §26b)¹⁶⁸.

O grupo -KS-

§95a. En posición intervocálica, este grupo vocaliza en *i* o primeiro elemento, provocando a palatalización da consoante fricativa alveolar, que se converte nunha fricativa prepalatal xorda¹⁶⁹:

AXE>eixe (>eixo)

MATĀXA>madeira

BŪXU>buixo>buxo

MAXĪLLA>meixela

DĪXĪ>dixe>dixen

TAXU>teixo

EXĪTU>eixido

SAXU>seixo

FRAXĪNU>freixo

TAXU>teixo

LAXĀRE>med. leixar>deixar

VĒXĀRE>vexar

Téñase en conta que, agás nos vocábulos iniciados por ĒX- (vid. §95b), a semivogal palatal xurdida da vocalización do elemento oclusivo é absorbida posteriormente pola consoante fricativa prepalatal cando a vogal que precede ao grupo é diferente de *a* (vid. §§25d.2, 27b).

§95b. Nalgúns casos, o grupo -KS-, na secuencia inicial ĒX- (ou ĒXS- ou, ás veces, AX-) tivo normalmente unha dupla evolución *ei-/en-/(-e-)*, triunfando modernamente, excepto no caso de *eixido*, as formas sen ditongo (vid. §§25d.2, 143a):

AS-SUUAR (ár.)>enxoval

AXŪNGĪA>ensunlla (ou *enxunlla*)

168 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 48-51.

169 É, por tanto, anómala a evolución FLŪXU>frouxo, xa que para a palatalización da segunda consoante do grupo -KS- sería necesaria a vocalización en *i* da consoante oclusiva, que o resultado final non presenta. Algo semellante se podería obxectar para explicar a palatalización das formas *trouxen*, etc. do Pretérito de Indicativo do verbo *traer* (vid. §220c).

EXAGIU>ensaio

*EXALTĪĀRE>enxalçar>enxalzar

*EXAMĪNE>eixame~enxame>mod. enxame

*EXAQUĀRE>enxaguar

EXARTĪA>enxarcia

EXĒMPLU>eixempro~enxempro>mod. exemplo

EXHĒRĒDĪTARE>med. eixerdar~enxerdar

EXILĪĀRE>med. eixilhar

EXSŪCĀRE>eixugar~enxugar>mod. enxugar

EXSŪCTU>eixuito~enxuito>mod. enxuito

§95c. Canto a este grupo en posición antecónsonántica (especialmente no caso do prefixo EX-), a evolución xeral é a simplificación do grupo nas palabras patrimoniais:

DĒXTRU>destro

EXCAVĀRE>escavar

EXCŌLĀRE>escoar

EXCŌLLĠĠĒRE>escolher>escoller

EXCŪRRĒRE>escorrer

EXCŪSĀRE>escusar

EXPAVĒTĀRE (por EXPAVĒRE)>espantar

EXPĒDĪRE>espiir>espir

EXPRĪMĒRE>espremer

EXTĒNDĒRE>estender

EXTĒRRĒSCĒRE (por EXTĒRRĒRE)>estarrecer

EXTŪRBĀRE>estorvar>estorbar

EXTRANĒU>estranho>estraño

MĪXTŪRA>mestura

SĒXTA (HŌRA)>sesta

§95d. Aínda se poden documentar algunhas evolucións anómalas: o paso de sĕx a seis debe explicarse por vocalización do grupo -ks- en posición final, que impede a palatalización de [š] implosivo.

Asemade, a influencia de seis podería explicar a ausencia da fricativa prepalatal xorda na evolución de sĕxagĭnta (>ses-saenta>sessenta>sesenta).

Por outra banda, a evolución TĒXĒRE>tecer talvez se produciu por unha confusión -ks~-sk- (vid. §98d).

B, D + consoante

§96a. Normalmente aparecen estes grupos en palabras iniciadas co prefixo AB-, AD- ou SUB-, presentando tendencia á simplificación (ou asimilación coa consoante seguinte)¹⁷⁰:

ABSCŌNDĒRE>asconder>esconder

ABSŌLVĒRE>med. assolver

ADIŪTĀRE>ajudar>axudar

*AD-RĒTRĀRE>arredar

ADSĪBĪĀRE>asseviar, assoviar>asobiar

ADVĒNĪRE>med. avĭir

ADVĒRSU>med. avesso

ADVŌCĀTU>avogado

ŌBDĒRE>med. oder

SŪBIĒCTU>sujeito>suxeito

SŪBIŪĠĀRE>med. sojugar

SŪBRĪDĒRE>sortir

SŪBTĒRRĀRE>soteitar

SŪBTĪLE>sutil

*SŪBTŪLU>sotoo>soto

§96b. Mais a consoante -B- en posición implosiva pode vocalizar nalgún caso (cfr. §102.1):

ABSĒNTE>ausente

ABSĪDA>arc. ousia

ABSŌLŪTU>arc. e pop. ausoluto (cfr. com. *absoluto*)

Isto mesmo acontece na lingua oral popular cos cultismos: OBIĒCTU>pop. ouxeto (cfr. com. *obxecto*).

G + consoante

§97a. A secuencia -GD- resolveuse por meio de asimilación regresiva:

AMŸGDĀLA>AMĪDDŪLA>améndoa

MAGDALĒNE (do gr.)>Madalena~Madanela (antrop.)

170 Algo semellante acontece no grupo -DR- en QUADRAGĒSĪMA e QUADRAGĪNTA (vid. §89d).

§97b. O grupo -GM- vacila entre a vocalización da consoante oclusiva e a simplificación:

PHLĒGMA (do gr.)>arc. freima, freuma (mod. fleuma)

FRAGMĪNA>frouma

PĪGMĒNTA>pementa

§97c. No grupo latino -GN-, a evolución patrimonial deu como resultado a palatalización da nasal como consecuencia da vocalización do elemento oclusivo, orixinando a aparición da consoante nasal palatal [ɲ] (cfr. §108a)¹⁷¹:

AGNU>anho>año

COGNĀTU>cunhado>cuñado

CÖGNÖSCĒRE>conhocer>coñecer

DĒSĪGNARE>desenhar>deseñar

ĪMPRAEGNĀRE>emprenhar>empreñar

LĪGNU>lenho>leño

PŪGNU>punho>puño

QUAM MAGNU>med. camanho

TAM MAGNU>tamanho>tamaño

Polo contrario, nos vocábulos semicultos simplifícase o grupo:

171 Este fonema, o mesmo que /ɲ/, presentou durante a Idade Media moi diversas grafías, que no territorio portugués, a partir de 1265-1275, se unificaron en "nh" e "lh", respectivamente. Pola contra, no territorio galego, carente dunha corte centralizadora, seguiron convivindo diversas representacións, entre as que destacan as actuais grafías "ñ" e "ll", de orixe castelán-leonesa. Mais R. LORENZO defínese polo seu hipotético carácter autóctono: "A consideración de que as grafías ñ, nn e ll son de orixe castelá é un lugar común que se repite e que, con certa probabilidade, é falso ou, polo menos, discutible. É certo que en castelán os grupos latinos -ll- e -nn- palatalizaron e que o romance seguiu usando os mesmos signos para representa-los novos fonemas. En cambio, no Occidente estas consoantes dobres simplificaron e o romance, consecuentemente, utilizou a grafía simple para o novo sonido. Como contrapartida, os grupos -ll-, -nn-, -c'l-, -g'l-, -gn- palatalizaron e a lingua tivo que botar man de novos grafemas para representalos. Pero para iso non necesitaba ir ó castelán, posto que había signos no latín que se podían aproveitar e, de feito, nos primeiros tempos achamos algúns casos de *ni*, *li* e *gn*. Como as grafías *ll* e *nn* (ou *ñ*) quedaran sen función, tamén se puideron aproveitar na lingua. Lembremos que contra á consideración de grafía castelá está o feito de que nos textos galegos medievais se usa moito máis *n* ca *ñ* (raramente *nn*) para /ɲ/ e que é bastante corrente atopar *l* xunto a *ll*. En toda a época medieval alternan as dúas posibilidades gráficas, coincidindo constantemente a representación de /n/ e /ɲ/ e menos a de /l/ e /ll/. Esta mesma alternancia aparece nos textos portugueses antes da adopción das grafías *lh*, *nh*, como a mesma autora indica (ps. 487-488, 499-500), e tamén se coñece en francés *ll* ou *ill*" (cfr. "Algunhas consideracións sobre a *História do Galego-Português...*", op. cit., pp. 476-477).

ASSĪGNĀRE>assinar>asinar

INSĪGNĀRE>ensinar

DĪGNU>arc. e pop. dino

SĪGNU>sino

Nalgún caso vocaliza a consoante oclusiva sen chegar a palatalizar a nasal:

AGNES>Einés>Inés (antrop.)

RĒGNĀRE>reinar

RĒGNU>reino¹⁷²

s-+ consoante

§98a. Nas palabras patrimoniais, o *s-* líquido recibe a vogal *e-* de apoio, como xa acontecía en latín vulgar (*i-* ou *e-*)¹⁷³:

SCALĀTA (por SCALA)>escaada>escada

SCHŌLA>escola

SCRĪPTU>escrito

SCŪLCA (L.T.)>esculca

SCŪTU>escudo

SPATHA>espada

SPATĪTU>espaço>espazo

SPĒCŪLU>espelho>espello

SPĪCA>espiga

SPŌNSU>esposo

STĒLLA>estrela

STĪLU>esteo

STRĪCTU>estreito

Nalgunhas palabras chegadas máis tardiamente á lingua simplifícouse o grupo coa desaparición do *s-* líquido¹⁷⁴:

SCAENA>(es)cena

SCĪENTĪA>ciencia

SCĒPTRU>ceptro

SCĪNDĒRE>(es)cindir

SCHĪSMA (L.T.)>cisma

§98b. Os grupos mediais -sp- e -st- mantéñense inalterados desde o latín:

172 Tanto en *reino* como en *reinar* puido existir influencia de *rei*.

173 O mesmo procedemento é utilizado modernamente para a adaptación de estranxeirismos, nomeadamente nos procedentes do inglés: *eslogan* (do ingl. *slogan*), *esquí* (a través do ingl. *ski*), *estándar* (do ingl. *standard*), *estrés* (do ingl. *stress*), etc.

174 O vocábulo *pasmo* procede do L.T. PASMU (L.C. SPASMU), en que desapareceu o *s-* inicial por disimilación.

AESTŪĀRĪU>esteiro	GŪSTU>gosto
ARĪSTA>*ARĒSTA>aresta	MŪSTU>mosto
ASPĒRU>áspero	*PĪSTĀNNA (prelat.)>pestanda
CĒSPĪTE>céspedede	SŪSTĪNĒRE>sostēer>sosteer>soster
CRĪSPU>crespo	VĒSPA>avespa
DĒSPĒCTU>despeito	

§98c. Na secuencia latina -STR- parece ter habido certa tendencia á evolución -ss- ([š]) nalgún vocábulo isolado: NŌSTRU>nosso>noso (e VĒSTRU>*VŌSTRU>vosso>voso). Mais, seguramente xa estamos perante as formas latino-vulgares *NŌSSU, *VŌSSU, como parecen indicar tamén as formas *nuesso* e *vuesso* do español antigo.

No caso de *amosar*, por outra parte, estaríamos perante este tipo de evolución se a súa orixe estivese no lat. AD-MŌNSTRĀRE, mais tamén puido formarse a partir dunha metátese de *asomar* (<*ASSŪMMĀRE, de SŪMMU).

Por outra banda, pódese achar algún encontro consonántico romance en que intervén -st- seguido doutra consoante, en que finalmente se simplifica o grupo perdéndose a oclusiva dental:

AESTĪMĀRE>est'mar>esmar>osmar
MASTĪCĀRE>mast'car>mascar (cfr. <i>mastigar</i>).

§98d. O grupo latino -sc- en posición medial recibe diversos tratamentos, condicionados polo contexto fonético:

1. Perante as vogais *a*, central, e *o*, labiovelar, mantense o grupo sen modificacións:

ĒSCA>esca (e dial. <i>isca</i>)	MŪSCA>mosca
*PĪSCĀRE (por PĪSCĀRĪ)>pescar	CŪM NŌSCU>connosco

2. Cando vai seguido da vogal palatal *e*, a solución máis xeral é a asimilación de *s* á consoante palatal que se xera en *κ* + *e* (vid. §45a) (-sc + *e*->[ts]>[s]~[θ]). Está é a solución máis frecuente pola existencia de numerosos verbos incoativos que presentan esta terminación¹⁷⁵:

ABHŌRRĒSCĒRE>avorrecer>aborrecer
COGNŌSCĒRE>conhocer>coñecer
CRĒSCĒRE>crecer
*NASCĒRE (por NASCĪ)>nacer
PASCĒRE>pacer

3. Mais en secuencias moi semellantes ás anteriores (-a, ĭ + sc + *e*, i-) a solución pode ser diferente, aparecendo unha consoante fricativa prepalatal que nos fai pensar nun intercambio -sk-/-ks- (cfr. tamén TĒXĒRE>tecer, vid. §95d):

ASCĪĀTA>aixada
(PRŪNA) DAMASCĒNA>ameixa
FASCE>feixe
FASCĪA>faixa
MĪSCĒRE>meixer>mexer (e <i>remexer</i>) ¹⁷⁶
PĪSCE>peixe
VASCĒLLA>vaixela

L + consoante

§99a. En xeral, a consoante *l* en posición implosiva non modifica a consoante seguinte, a excepción da secuencia -lb- en que a bilabial se converte inicialmente na fricativa /β/ para posteriormente confluír con /b/: ALBA>alva>alba (cfr. §100b).

Mais cando a consoante vai precedida da vogal *a* prodúcese a súa vocalización en *u*, formando un ditongo *au* que desemboca posteriormente en *ou* (vid. §23b):

ALTĀRĪU>outeiro
ALTĒRU>outro
BALTĒA>bouça>bouza
CALCE>couce
PALPĀRE>poupar (cfr. <i>apalpar</i>)
SALTĀRE>choutar (cfr. <i>saltar</i>)
SALTU>souto (e <i>chouto</i>) (cfr. <i>salto</i>)

parecer, etc., a partir do coñecemento e inicial difusión da literatura medieval a partir do final do s. XIX, que provoca a aparición destas e doutras formas semellantes, presentes nos textos antigos por latinismo gráfico.

¹⁷⁶ Con absorción da semivogal na fricativa prepalatal, seguramente por formar parte dun ditongo en posición átona (cfr. *feixe*, *peixe*). Por outra parte, a variante dial. *remecer* presenta a evolución do grupo -sc- na terminación dos verbos incoativos.

¹⁷⁵ No período diferencialista, era frecuente a utilización de formas como *merescer*, *nascen*,

SCALPRU>escoupro

Mais tamén se poden achar numerosos casos en que esa vocalización non se produciu¹⁷⁷:

*ALTĪĀRE>alçar>alzar

CALVU>calvo

ALBA>alva>alba¹⁷⁸

EXCALDĀRE>escaldar

ALTU>alto¹⁷⁹

FALSU>falso

CALCANĒU>calcanho>calcaño

PALMĀRĪA>palmeira

CALDĀRĪU>caldeiro

PALPĀRE>(a)palpar (cfr. *poupar*)

Cando a vogal que precede a consoante -L é diferente a A (vid. §§99b, 99c), tampouco vocaliza:

HELM (xerm.)>elmo

SĪLVA>selva (e *silva*)

PŪLMŌNE>pulmón

ŪLMU>olmo

PŪLPA>polpa

VŪLPĒCŪLA>golpelha>golpella

Por outra parte, cando o grupo se forma secundariamente, por caída de vogal postónica, a consoante mantense en xeral sen vocalizar¹⁸⁰:

CALĪDU>caldo

*PŪLLĪTRU>poldro (e dial. *poltro*)

SALĪCĀRĪU>salgueiro

§99b. No grupo -ŪLT-, aparentemente a consoante lateral vocalizou en *i*; así teríamos, por exemplo, MŪLTU>moito (e dial. muito~muto~mutio) (vid. §27b). Mais o carácter velar de L esixe vocalización en *u*, cunha posterior disimilación *-ou->-oi- (>dial.-ui->dial. -u-)¹⁸¹ (vid. §26b); así o parecen demostrar tamén algunha forma dialectal como *voutre* a carón do com. *voitre*, así como a aparición da forma verbal *puiden* (<PŌTŪĪ) (vid. §213d):

177 Con relación á consoante *l* en posición implosiva, é de interese subliñar a frecuencia da grafía "ll" nesta posición na lingua medieval, talvez indicadora dunha pronuncia velarizada, que se xeneralizou en portugués moderno, pero rara ou inexistente no galego actual (vid. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, pp. 496-497). De todos os xeitos, a alternancia das grafías "l" e "ll" en posición explosiva non permiten certificar con seguranza unha antiga pronuncia velar en posición implosiva.

178 Cfr. ALBĪNA>Oubiña (top. e antr.).

179 ALTU evoluciona a *outo* somente en topónimos: *Montouto* (<MŌNTE ALTU), *Silvouta* (<SĪLVA ALTA), *Valouta* (<VALLE ALTA), etc.

180 Mais nalgún caso en que por caída de vogal postónica ficou implosiva a consoante *l* (<-ll- ou -l-), esta parece ter vocalizado: AD-CŌLLŌCĀRE>acougar; *PŪLLĪTRU>arc. poutro; CALĪCELLU>couselo; CŪLICE>couce>couça>couza.

181 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 48-51.

AUSCŪLTĀRE>*escoutar>escoitar

MŪLTU>*mouto>moito

CŪLTĒLLU>*coutelo>coitelo

VŪLTŪRE>dial. *voutre*>*voitre*

§99c. Cando L implosivo ía precedido de ū breve antes dunha consoante diferente a T, o resultado foi unha vogal velar (*u* ou *o*), talvez por un proceso ou>oo>o e tamén ou>uu>u:

*CŪLMĪNE>cume

(ĪN)SŪLSU>soosso>soso

DŪLCE>dóce

SŪLCU>suco (e *sulco*)

(ĪM)PŪLSĀRE>(em)puxar

SŪLPĤURE>xofre

R + consoante

§100a. Os grupos latinos -RP-, -RT-, -RD-, -RK-, -RG-, -RM-, -RN- mantéñense, coa única modificación de K ou G cando seguidos de vogal palatal, que palataliza a consoante (vid. §§45a, 46):

AETĒRNO>eterno

ARGĪLLA>argila>arxila

ARMA>arma

ARTĪCŪLU>artelho>artello (e *artigo*)

CARMĪNĀRE>carmêar>carmear

CARNE>carne

CHŌRDA>corda

CĪRCA>cerca

CĪRCĪNĀRE>cercêar>cercear

CŌRPU>corpo

FŌRMĀRE>formar

GŪRDU>gordo

MARGĪNĀRE>margêar>margear>marxear

MERCĀRE (por MERCĀRĪ)>mercar

MERCĒDE>mercee>mercé

MŌRTŪĀLĪA>mortalha>mortalla

PĒRDĪCE>perdiz

PĒRNA>perna

SĒRPĒNTE>serpente

TŌRNĀRE>tornar

TŌRTU>torto

VĪRTŪTE>virtude

§100b. Nos grupos -RB- e -RV-, o segundo elemento convértese na antiga bilabial fricativa /β/ (cfr. §99a), que conflúe posteriormente con /b/ (vid. §54a):

ARBÖRE>arvore>árbore	CĚRVU>cervo
CARBÖNE>carvon>carbón	PARVŮLU>parvoo>parvo
CĚRVĚŠĬA>cerveja>cervexa	VĚRBU>vervo>verbo

§100c. O grupo -RS- evoluciona a [s] (arc. "-ss-") por un proceso de asimilación regresiva:

CŮRSĀRĬU>med. cossairo
CŮRSU>cosso>coso
PERSCRŮTĀRE>pescudar
PERSĚVĚRĀRE>med. pesseverar
PĚRSĬCU>pessego>péxego (ou <i>pexego</i>)
PĚRSŌNA>med. pessoa, pessoa (>mod. persoa)
VĚRSĀRE>vessar>vesar
*VĚRSĬCU>vesgo
VĚRSU>med. vesso
THĪRSU>Tisso>(San)tiso (top. e antr.)

Na lingua antiga achamos esta mesma evolución en fonética sintáctica (cfr. §87d):

erger-se>erges-se>ergesse
por-seu>pos-seu>posseu

Os adverbios arcaicos *juso* (<DĚŮRSUM) e *suso* (<SŮRSUM) presentan asimilación e simplificación -ss->-s- [ž], polo feito de a asimilación se ter producido nunha época moi antiga (vid. §235b).

Nasal + consoante

§101a. Os grupos -MP-, -MB- (e -NV-), -NT-, -ND-, -NK- e -NG-¹⁸² mantéñense en xeral, coa correspondente evolución de K- e G- perante vogal palatal (vid. §§45a, 46):

CAMPĀNA>campāa>campā>campá
CANTHU (prelat.)>canto
COMPŌNĚRE>compōer>compor/compoñer

¹⁸² Para o tratamento das secuencias -NKW- e -NGW- que aparecen nalgún vocábulo, vid. §48.2 e §49, respectivamente.

CONVĚNĬRE>convĭir>convĭir>convir
ĚMĚNDĀRE>emendar
FŌNTE>fonte
FRŌNTE>fronte
GRANDE>grande
ĬNVĬDĬĀ>enveja>envexa
ĬNVŌLVĚRE>envolver
IŮNCU>junco>xunco
LŌNGE>longe>lonxe
LŮMBU>lombo
MANCĬPĬU>mancebo
MANCU>manco
PALŮMBA>paomba>pomba
PLANGĚRE>med. changer
PLŮMBU>chumbo
PŌNTE>ponte
RŮMPĚRE>romper
*SĬNGĚLLU>singelo>sinxelo
ŮNDE>onde
VĚNDĚRE>vender

Mais nos grupos -MB- e -NV- documéntase algún caso de asimilación regresiva, producida con posterioridade ao período medieval (cfr. AMBŌS>port. dial. amos):

TAM BĚNE>tamben>tamén
CONVĚNĚNTĬĀ>conveniencia>pop. comenencia ¹⁸³

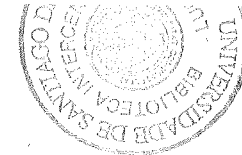
Ora ben, tamén hai indicios dunha tendencia á evolución inversa (-m->-mb-):

*TAMĀGA>dial. Táboga (top.) (cfr. <i>Támoga</i>)
*VĬMĬNE>dial. vimbio (cfr. com. vime>dial. vimio)

Por outra parte, no grupo -NG- parece haber algunha mostra da evolución -NG->-ñ en *reñer* (<RĬNGĚRE<L.C. RĬNGĬ) e *quñentos* (<QŮĬNGĚNTŌS), por un proceso certamente difícil de explicar¹⁸⁴.

¹⁸³ Con especialización semántica de *comenencia* ('ganancia, interese, proveito persoal'), fronte ao máis xeral *conveniencia*.

¹⁸⁴ Por outra parte, aínda se podería documentar a evolución -ND->-ñ no caso de GRŮNDIRE>gruñir, se non procede do lat. GRŮNNIRE, implicando deste xeito que a forma *gruñir* sería un españolismo (cfr. n. 127).

§101b. No grupo -MN- (latino ou romance) produciuse unha asimilación regresiva e posterior simplificación (-MN->-nn->-n-):

AUTŪMNU>outono
CŌLŪMNA>med. coona
CONDEMNĀRE>condenar
DAMNU>dano
DŌMŌNĪCĒLLA>dom'nizela>donzela>doncela
DŌMŌNU>dom'no>dono
SCAMNU>escano
SŌMNU>sono

En *connosco* (<cŭm nōscu) mantense excepcionalmente o grupo -nn- por influencia de *convosco*.

§101c. O grupo -nm- mostra tendencia á asimilación, neste caso progresiva (-nm->-mm->-m-)¹⁸⁵:

CŪM MĒCUM>conmigo>comigo
San Martiño>pop. Samartiño

Esta asimilación é moi frecuente en fonética sintáctica, nalgún caso desde os primeiros períodos da lingua:

non mais>pop. no'mais (cfr. pop. *namais*, por infl. de *nada máis*)
non me>pop. no'me

§101d. Tamén se produce asimilación (regresiva) no grupo -NS-, que desemboca na consoante fricativa alveolar sonora [ʒ], modernamente enxordecida (vid. §121a):

ANSA>asa	MĒNSŪRA>mesura
ACCĒNSU>aceso	PĒNSĀRE>pesar
CONSŪĒRE>coser	SPŌNSU>esposo
(TĒRRA) DĒFĒNSA>devesa	TĒNSU>teso
MĒNSA>mesa	*TŌNSĀRE (de TŌNDĒRE)>tosar

Mais, por outra parte, existen casos, para alén dos cultismos, en que a evolución -NS->-s- non se produciu:

CONSIDĒRĀRE>med. consi(i)rar
CONSĪLŪ>conselho>consello

¹⁸⁵ O tratamento nivelador efectuado polo portugués nos cultismos que presentan este grupo consonántico (IMMENSU>imenso, INNOVĀRE>innovar, etc.) tamén se rexistra, por veces, no galego literario.

INSŪLA>insua¹⁸⁶

En posición implosiva, este grupo apresenta a mesma evolución, mais con pronuncia xorda¹⁸⁷:

CONSTANTĪA>arc. Costança	INSTRŪMĒNTU>arc. estromento
DĒMŌNSTRĀRE>demonstrar	MŌNSTRĀRE>mostrar
INSTĀRE>istar	

Loxicamente, cando a consoante ficou en posición final por desaparición de -E (vid. §20c.4), tamén a fricativa resultante é xorda desde a aparición do galego-portugués:

LĒGĪŌNĒNSE>leonés
MĒNSE>mes

§101e. Na lingua medieval rexístrase a tendencia á asimilación da consoante nasal alveolar á fricativa labiodental no grupo -NF-:

CONFŌRTĀRE>med. cofortar	INFANTE>med. ifante
CONFŪNDĒRE>med. cofonder	INFĒRNU>med. iferno
CONFŪSĪŌNE>med. cofujon	

Posteriormente, restaurouse o grupo latino en todos os casos, talvez por consciencia dos prefixos *in-* e *con-*.

§101f. A combinación de consoante nasal mais outra consoante en grupos romances é frecuente no curso da evolución lingüística, con solucións diversas:

1. Asimilación parcial da consoante nasal á consoante seguinte (-m'd->-nd-):

CŌMĪTE>com'de>conde	LĪMĪTE>lim'de>linde
DŌMĪTU>dom'do>dondo	SĒMĪTĀRŪ>sem'deiro>sendeiro

2. Aparición de [b] epentético no grupo -m'r- (>-mbr-) (cfr. §135b):

CŪCŪMĒRE>*CŪCŪMĒRU>cogombro
CŪMŪLU>com'ro>combro>dial. cómbro
MĒMŌRĀRE>mem'rar>lembrar (e arc. *nembrar*)
ŪMĒRU>om'ro>ombro

¹⁸⁶ A forma *illa* (<INSŪLA), seguramente importada do catalán, está especializada semanticamente ('do mar'), fronte a *insua* ('do río).

¹⁸⁷ No rexistro oral e popular, obsérvase este mesmo proceso para a pronuncia de numerosos cultismos: INSTĀNTE>pop. istante.

3. Asimilación da nasal á vibrante no grupo *-n' r-* que aparece na evolución de certas formas verbais na lingua medieval (cfr. *GĚNĚRU*>*xenro* ou *TĚNĚRU*>*tenro*) (vid. §186d):

MANĚRE-AĬŌ*>manrei*>med. *marrei*

PŌNĚRE-AĬŌ*>ponrei*>med. *porrei*

TĚNĚRE-AĬŌ*>tenrei*>med. *terrei*

VĚNĚRE-AĬŌ*>venrei*>med. *verrei*

Outras secuencias consonánticas

§102. Pola desaparición de vogais átonas, pretónicas, intertónicas ou postónicas, apareceron aínda outras secuencias consonánticas de formación romance, dificilmente agrupábeis:

1. Nos grupos románicos en que as oclusivas sonoras [b] e [g] fican implosivas perante outra consoante oclusiva sonora (*-b'd-* e *-d'g-*) soe haber simplificación:

APŌTHĚCA>*ab'dega*>*adega*

CĬVĬTĀTE>*cib'dade*>*cidade*

**RĚCAPĬTARE* (por *RĚCĚPTĀRE*)>*recab'dar*>*recadar*

TRĬTĬCU>*trid'go*>*trigo* (cfr. med. *triigo*)

VĬNDĬCĀRE>*vind'gar*>*vingar*

Mais nalgún caso moi concreto pode vocalizar a consoante implosiva

CAPĬTĀLE>*cabedal*>*cab'dal*>*caudal*

CAPĬTĚLU>*cabedel*>*cab'del*>*caudel*>arc. *coudel*

ou, inclusive, pode evolucionar a *l*:

DŮBĬTA>*dub'ta*>med. *dulta* (e *dulda*)

IŮDĬCĀRE>*jud'gar*>*julgar*>*xulgar* (cfr. **ADMŌRDĬU*>*almořo*>*almořo*)

2. Os encontros en que interviña a africada dentoalveolar sonora (*-d'z-* [ddz] e *-z'd-* [dzd]) resolvéronse inicialmente en favor da africada medieval [dz] (>mod. [θ] ou [s]):

QUATTŮŌRDĚCĬM>*cator'd'ze*>*catorze*>*catorce*

TRĚDĚCĬM>*tred'ze*>*treze*>*trece*

ŮNDĚCĬM>*oňd'ze*>*onze*>*once*

**AMĬCĬTĀTE*>*amiz'dade*>*amizade*

PLACĬTU>*praz'do*>*prazo*

RĚCĬTĀRE>*rez'dar*>*rezar*

3. Un proceso semellante acontece cando nalgunhas formas verbais de futuro aparece a secuencia *-z'r-* [dzr] (vid. §206d):

**ADDŮCĚRE-AĬŌ*>*aduz'rei*>med. *adurei*

**FACĚRE-AĬŌ*>*faz'rei*>*farei*

Consoante + semiconsoante

Consoante + iode

§103. A transformación en iode das vogais palatais en hiato mudou o consonantismo do galego-portugués ao permitir a criación das consoantes palatais (fricativas, africadas, laterais e nasais) inexistentes no latín clásico (vid. §42c). En xeral, o iode actúa sobre as consoantes T, K, D, G, L, N e S e mais sobre as respectivas xeminadas, mentres que coas consoantes P, B (e V), M e R soe metatizarse ou, inclusive, desaparecer.

Os grupos *-tj-* e *-kj-*

§104a. Nestes grupos, confundidos no latín vulgar, formados por consoante oclusiva dental [t] (*-tj-*) e velar [k] (*-kj-*) mais iode, xérase, en principio, un fonema africado dentoalveolar, xordo [ts] ou sonoro [dz] segundo for ou non intervocálico, posteriormente desafricado e enxordecido (vid. §§117, 121a)¹⁸⁸:

**CAPĬTĀRE*>*caçar*>*cazar*

FŌRTĬA>*força*>*forza*

ĬNĬTĬARE>*inçar*>*inzar*

IŮSTĬTĬA>*justeza*>*xusteza* (vs. *justiça*>*xustiza*)

LANCĚĀRE>*lançar*>*lanzar*

LĚNTĚU (por *LĬNTĚU*)>*lenço*>*lenzo*

MARTĬU>*Março*>*Marzo*

**PĚTTĬA* (célt.)>*peça*>*peza*

PRŌVĬNCĬĀLE>*provençal*>*provenzal*

¹⁸⁸ Aínda que a absorción do iode na consoante foi a norma absolutamente xeral na evolución destes grupos, en posición final pódese manter dialectalmente nalgúns casos no territorio galego máis oriental. Cfr., por exemplo, os dial. *forcia* vs. com. *forza*, *cobicia* vs. com. *cobiza*, etc., ou os *Pacio(s)* toponímicos centro-orientais fronte aos xerais *Pazo(s)* (vid. a distribución toponímica en E. RIVAS, "La isoglosa Pacio/Pazo en Galicia", *Verba*, 3, 1976, pp. 356-364).

PŮNCTĪĀRE>punçar>punzar
 RATĪŌNE>razón (vs. raçon>ración)
 *RŮPTĪĀRE>roçar>rozar
 SATĪŌNE>sazón
 TĒRTĪĀRĪU>terceiro
 TRĪSTĪTĪA>tristeza
 VĪTĪU>vezo (vs. viço>vizo)

Pero o resultado xordo en posición intervocálica é bastante común, talvez por razóns cronolóxicas ou por un tratamento semiculto (cfr. arc. vezo vs. viço, justeza vs. justiça):

ACŮTĪĀRE>aguçar>aguzar
 CAPĪTĪA>cabeça>cabeza
 CŌRTĪCĒA>cortiça>cortiza
 CŮPĪDĪTĪA>cobiça>cobiza
 ĒRĪČĪU>ouriço>ourizo
 FACĪŌ>med. faço
 IŮSTĪTĪA>justiça>xustiza (cfr. *xusteza*<justeza)
 *LAPATĪA>labança>labaza
 LAQUĒU>*LACĒU>laço>lazo
 LĪČĪU>liço>lizo
 MALĪTĪA>med. maíça
 MARTĪĀLE>marçal>marzal
 *MATĒA (por MATĒŌLA)>maça>maza
 (MALA) MATĪĀNA>maçãa>maçã>mazá
 PALATĪU>paaço>paço>pazo
 PĒLLĪCĪA (L.T.)>pelica>peliza
 PLATĒA>praça>praza
 PRĒTĪU>preço>prezo
 RATĪŌNE>raçon>ración (cfr. *razón*)
 TĪTĪŌNE>tiçon>tizón
 VĪTĪU>viço>vizo (cfr. *vezo*)

§104b. Cando o grupo -TJ- ía precedido de [s], o resultado inicial é [stʃ], mais a africada prepalatal xorda, a partir do derradeiro período medieval, acaba absorbendo a fricativa [s] (>[tʃ])¹⁸⁹:

189 Cfr. tamén, por exemplo, os top. *Moeche* (<(VILLA) MŌDĒSTĪ) ou *Nouche* (<(VILLA) NAUSTĪ).

BĒSTĪA>med. bescha, besta (mod. besta)
 BĒSTĪU>becho~bicho
 CHRĪSTĪĀNU>med. crischão (mod. cristián)
 MŮSTĪDU>mucho (cfr. com. *murcho*)

Esta mesma evolución é a que explica o resultado da desinencia da P2 dos pretéritos de Indicativo (AMĀVĪSTĪ>med. e dial. amaste>med. amasche>mod. amache, vid. §182f.2), así como a aparición do pronome persoal *che* (<TĒ) como forma de C.I. singular de segunda persoa (vid. §155.2).

§104c. A terminación latina -TĪŌNE (cfr. §107b) tivo como evolución patrimonial no período medieval -zon ou -çon, o que implicaría unha forma moderna galega -zón. Certamente, a partir do final da Idade Media comezou a vacilación entre o mantemento da solución tradicional e patrimonial e a progresiva introdución da forma -ción, que parece triunfar modernamente dun modo definitivo na maioría dos vocábulos, a pesar de ser produto dunha clara interferencia do español¹⁹⁰, agás nalgúns vocábulos isolados como, por exemplo, *doazón*, *ligazón* ou *traición*.

O mesmo acontece nalgúns vocábulos coa terminación -ANTĪA>-anza, -ĒNTĪA>-enza e -TĪU/-A>-ço/-a~zo/-a, xeralmente conservada nas palabras patrimoniais, aínda que, nalgúns casos, a forma debida á interferencia co español presiona sobre as formas autóctonas:

DŌLĒNTĪA>doença>doenza vs. doencia
 GALLAECĪA>Galiza vs. Galicia
 GRATĪA>graça>graza vs. gracia
 IŮDĪČĪU>juízo>xuízo vs. xuicio
 SĒRVĪTĪU>serviço>servizo vs. servicio
 SPATĪU>espaço>espazo vs. espacio
 TĒRTĪU>terço>terzo vs. tercio

190 Para a súa aparición nos textos medievais serodios, vid., por exemplo, C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, p. 605. Para outro intento de xustificación da recuperación do iode como unha influencia culta (zu-lo padrón culto galego durante os séculos escuros?), vid. R. MARÍÑO PAZ, "Estudio introductorio", *op. cit.*, pp. 57-59 (vid. n. 44).

O grupo -dj-

§105a. O resultado xeral de consoante dentoalveolar [d] + iode (dj) é a fricativa prepalatal sonora [ʒ], modernamente enxordecida (vid. §121a):

ADIŮTĀRE>ajudar>axudar	HÖRDĚU>orjo>orxo
AUDĪŮ>dial. oxo (vs. ouço>ouzo)	ĪNVĪDĪA>enveja>envexa
DĪĀRĪA>jeira>xeira	*PÖDĪĀRE>pojar>poxar
*DĪŮRNĀLE>jornal>xornal	RADĪU>rajo>raxo (cfr. <i>raio</i>)
DĚŮRSU>med. juso	SĚDĚAM>seja>sexa (cfr. dial. <i>sea</i>)
HÖDĪE>hoje>hoxe	STŮDĪU>estojo>estoxo

§105b. Mais neste grupo pode producirse unha outra evolución, con desaparición da consoante (cfr. §§55, 106), e, ás veces, posterior desaparición da semiconsoante (cfr. §59.1):

BADĪU>baio
CLAUDĪU>arc. Croio
CŮSTÖDĪA>top. Costoia
HÖMĪCĪDĪU>med. homezio
MĚDĪĀNA>meiã>med. meã
MĚDĪU>meio (e arc. <i>meo</i>)
MÖDĪU>moio
PĚRFĪDĪA>porfía
PÖDĪU>poio
QUOTĪDĪĀNU>cotián
RADĪU>raio (cfr. <i>raio</i>)
SĚDĚAM>dial. sea (>dial. <i>sía</i>) (cfr. com. <i>sexa</i>)

§105c. O grupo -dj- posconsonántico evoluciona inicialmente cara unha africada dentoalveolar xorda [ts] (período trovadoresco), para posteriormente perder o elemento oclusivo (período postrovadoresco) e desembocar modernamente na interdental xorda [θ] (ou [s]) (vid. §§117, 121b):

ARDĚŮ>med. arço (mod. ardo)
FRÖNDĪA>fronça>fronza
VĚRĚCŮNDĪA>vergonça (e <i>vergonha</i>)>vergonza (e <i>vergoña</i>)
VĪRDĪA (L.V., de VĪRĪDE)>verça>verza

Un wau precedente pode condicionar a evolución do grupo como posconsonántico (cfr. §53b):

AUDĪŮ>ouço>ouzo (cfr. dial. *oxo*)

GAUDĪU>goço>gozo (cfr. med. *goio*)

§105d. Nalgún semicultismo, o iode pode desaparecer: STŮDĪU>estudo.

O grupo -gj-

§106. Nos grupos formados por consoante velar [g] + iode (-gj-) mantense, en xeral, o primitivo iode como vogal por causa da caída da consoante velar ao ser tratada como intervocálica (cfr. §56a):

CÖRRĪGĪA>correa	NAVĪGĪU>navío
EXAGĪU>ensaio	PLAGĪA (L.T.)>praia
FAGĚA>faia ⁹³	*SAGĪA>saia

Mais cando o iode palataliza a consoante, esta pódeo absorber posteriormente (vid. §58b):

PŮLĚGĪU>poejo>poexo
SPÖNGĪA>esponja>esponxa

O mesmo acontece cando a formación do grupo é romance:

ANGĚLU>angeo>angio>anjo>anxo
RĪGĪDU>regeo>regio>rejo>rexo

O grupo -sj-

§107a. O resultado desta secuencia é un fonema fricativo prepalatal xordo [ʃ] ou sonoro [ʒ] (modernamente neutralizados a favor do xordo, vid. §121a), conforme á posición posconsonántica ou intervocálica, pola metátese do iode (facéndose, por tanto, equivalente á evolución do grupo -ks- pola vocalización da consoante oclusiva, vid. §95) e posterior palatalización:

BASĚU>beijo>beixo
BASSĪĀRE>baixar
*CĚRASĪA>cereija>cereixa
CĚRVĚŠĪA>cerveja>cervexa
*QUASSĪĀRE (por QUASSĀRE)>queixar

191 Mais cfr. o top. *Faxeira* (<FAGĚĀRIA>).

Cando a vogal que precede o grupo -ssj- é diferente de *a*, a semivogal do ditongo formado pola metátese de iode é absorbida pola consoante palatal (cfr. §27b): RŮSSĚU>roixo>roxo.

§107b. Por outra parte, o tratamento tradicional da terminación latina -sĭōNE é moi semellante ao recibido por -tĭōNE, presentando desaparición do iode (cfr. CAMĭSĭA>camisa), ás veces con palatalización da consoante e/ou inflexión da vogal palatal anterior, aínda que na lingua moderna se impoñen as terminacións -sĭōn, ás que non é allea a presión do español (vid. §104c):

CONFESSĭōNE>med. confisson~confesson>mod. confesión

CONFŮSĭōNE>med. confuson~confujon>mod. confusión

OCCASĭōNE>med. ocajon (cfr. oqueijon)>mod. ocasión

POSSESSĭōNE>med. possesson>mod. posesión

PRĚHĚNSĭōNE>med. prison (e prijon)>mod. prisión

VĭSĭōNE>med. vison (e vijon)>mod. visión

Mais o iode desta terminación tamén pode metatizarse, formando un ditongo e palatalizando a consoante fricativa alveolar:

COMPASSĭōNE>compaixón

OCCASĭōNE>med. oqueijon (cfr. ocajon)

PASSĭōNE>paixón

O grupo -nj-

§108a. Pola acción do iode sobre a consoante nasal alveolar, o grupo -nj- desemboca habitualmente na consoante nasal palatal [ɲ] (cfr. §97c):

ARANĖA>aranha>araña

*BANĖU (por BALĖU)>banho>baño¹⁹²

*CALCANĖĀRE>calcanhar>calcañar

CASTANĖA>castanha>castaña

*COMPANĭA>companha>compaña

CŮNĖA>cunha>cuña

HĭSPANĭA>(H)espanha>España

192 O latín clásico non tiña a secuencia -LN-: BALNEU>*BANEU (vid. J. J. NUNES, *Compêndio de Gramática Histórica Portuguesa (Fonética e Morfologia)*, Lisboa, Livraria Clássica Editora, 1960 (6ª ed.), p. 142, n. 3).

ĭNTĚRANĖA>entranha>entraña

IŮNĭU>junho>xuño

LANĭĀRE>lanhar>lañar

LĭNĖA>linha>liña

*MŌNTANĖA>montanha>montaña

PĚDANĖA>peanha>peaña

VĭNĖA>vinha>viña

Cando -NJ- vai precedido de [m] (-MNJ-) asistimos á mesma evolución pola asimilación -MN->-nn->-n- (vid. §101b): SŌMNĭU>sonnju>sonho>soño.

§108b. Ao lado dos resultados xerais, na lingua medieval rexístranse, con certa frecuencia, casos de desaparición de -N- no grupo con iode (paralela á desaparición da oclusiva sonora nos grupos -BJ-, vid. §112, -DJ-, vid. §105b, e -GJ-, vid. §106), talvez por unha influencia erudita (cfr. §109c):

COMMŮNĭōNE>med. comuion (vs. comunión)

EXTRANĖU>med. estrāio (vs. estraño)

ĭNGĚNĭU>med. engēio~engēo (vs. enxeño)

IŮLĭĀNU>med. Juião (e Julhão) (mod. Xián)

IŮNĭU>med. juio (>dial. xuio) (vs. xuño)¹⁹³

*PŌTĭŌNĖA>med. poçoia¹⁹⁴

SŮBTĚRRANĖU>med. soterraio

TĚSTĭMŌNĭU>med. testemōio, testemoio, testemuio (vs. testemuño)

O grupo -lj-

§109a. O mesmo que acontecía no caso de -NJ-, o grupo -lj- evolúe á palatal lateral [ɭ] pola acción do iode sobre a consoante lateral:

ALĭU>alho>allo

MĚLĭŌRE>melhor>mellor

CĭLĭA>celha>cella

MŮLĭĚRE>molher>muller

CONCĭLĭU>concelho>concello

PALĖA>palha>palla

IŮLĭU>julho>xullo

VĭRĭLĭA>virilha>virilla

193 Vid. D. ALONSO, "Junio y julio entre Galicia y Asturias", in *Obras completas, op. cit.*, pp. 389-415.

194 Mais *pezoia* é un dos nomes que recibe actualmente a *píntega*.

§109b. Cando se trata da xeminada -LL- seguida de iode (-LIJ-), a evolución é exactamente a mesma pola previa simplificación da consoante (-LIJ->-lj->-lh->-ll-):

MALLĚU>malho>mallo	MALLĚĀRE>malhar>mallar
CÖLLĠGŌ>colho>collo	MĪLLĪĀRĪU>milheiro>milleiro

Para o moderno proceso dialectal de deslateralización de /λ/, vid. §126.

§109c. Como no caso de -NJ-, tamén a consoante lateral do grupo -IJ- pode desaparecer na lingua medieval¹⁹⁵:

EVANGĚLĪU>med. evangeo (vs. evangelho>evanxello)
IŪLĪĀNU>med. Juião (>mod. Xián)
ŌLĚU>med. oio

Para a aparición de formas verbais como *doio* (<DŌLĚŌ), *saio* (<SALĪŌ) (cfr. a forma dial. *sallo*), etc., vid. §197.

Os grupos -PJ-, -MJ-, -BJ- (e -βJ-), -RJ-¹⁹⁶

§110a. Coa labial [p], o iode (latino ou romance) normalmente desaparece:

LĪMPĪDU>limpio>limpo
MANCĪPĪU>mancebo
SĚPĪA>xiba

§110b. Especialmente nalgunhas formas dos verbos *caber* e *saber*, aparece metátese de iode, coherente coa metátese de wau nos tempos de pretérito (cfr. tamén APIU>aipo) (vid. §§204, 217):

CAPĪAM>caiba
SAPĪAM>saiba

§111. No grupo -MJ- en xeral prodúcese a desaparición de iode (latino e, ás veces, romance¹⁹⁷):

¹⁹⁵ Aínda habería que engadir formas como *Olaia*, *Vaia*, etc. (a carón do top. *Santalla-Santavalla*), todas procedentes de (SANCTA) EULAIĪA.

¹⁹⁶ O grupo de fricativa F + iode (FJ) non é habitual (unicamente rexistramos *coiĵa*, con metátese do iode, do L.T. COFIA, do xerm.), atestada, por exemplo, nas *Coplas* do Padre Sarmiento (318.3), e mais *garĵo*, de GRAPHĪU, con perda de iode.

¹⁹⁷ Mais cfr. casos como *femia* (<FEMĪNA), *xémeo* (<GĚMĪNU) ou *lamia* (<LAMĪNA).

VĪNDĚMĪA>vendima

TĚRMĪNU>termio>termo

§112. Nos grupos formados por [b] e [β] + iode ("-bi-" e "-vi-"), en xeral o iode tende a metatizarse, se ben no galego moderno mantén tamén formas sen metátese, xa existentes na lingua medieval:

CAVĚA>gavia	PLŪVĪA>choiva~chuvia
DĪLŪVĪU>dioivo	RABĪA>raiva~ravia>raiba~rabia
*GAVĪŌTTA>gaivota	RŪBĚU>ruivo~roivo>roibo~rubio
*NŌVĪA (L.C. NUPTA)>noiva	

Mais o iode tamén pode desaparecer:

AVĪŌLU (L.C. AVU)>*AVŌLU>avoo>avó
CAMBĪĀRE>arc. cambiar
*LĚVĪĀNU (de LEVE)>med. livão
NĚRVĪU>nervo
SŪPĚRBĪA>sobervia>soberva>soberba
TŪRBĪDU>turvio>turvo>turbo

Para os casos de perda de -B- e -V- (cfr. §§105b, 106) e a posterior consonantización e evolución do iode como consoante fricativa prepalatal, vid. §54c.

§113a. Xa no propio latín vulgar existía a tendencia á desaparición do iode na secuencia -RJ-:

AURĪENSE>*AURENSE>Ourense
PARĪĚTE>*PARĚTE>parede

Deste xeito, ás veces, o iode pode desaparecer despois de [r], especialmente cando esta consoante forma parte dun grupo:

ATRĪU>adro	CONINBRĪGA>Coímbra
(PRŪNA) CĚRĚŌLA>cirola	CYPRIĀNU>Cibrão>Cibrán
CĚRĚU>med. ciro	ŌSTRĚA>ostra
CĪTRĚA>cidra	*VĪTRĪU>vidro

§113b. Mais en xeral prodúcese metátese de iode, moi frecuente polo grande número de vocábulos coa terminación -ĀRĪU/-A:

ĀLTARĪU>outeiro

ARĚA>eira
 CALDĀRIA>caldeira
 CARRĀRIA>carreira
 CÖRIACĚA>coiraza>coiraza
 *DERRĚTRĀRIŮ>derredeiro>derradeiro
 DŮRIŮ>Doiro
 FĚRIA>feira
 MARTŮRIŮ>med. marteiro
 VARŮ>med. veiro

§113c. No caso do grupo -ÖRI- e -ÖRI- prodúcese tamén metátese de iode, se ben o ditongo posterior -oi- pode evolucionar dialectalmente en galego a -ou- ou -ui-¹⁹⁸ (vid. §26b.3):

CÖRIŮ>com. coiro vs. dial. cuiro/couro
 VĚRSÖRIA>vassoura>com. vasoira vs. dial. vasuira/vasoura

As palabras que presentan o grupo -ŮRI- sofren a mesma evolución:

AUGŮRIŮ>com. agoiro vs. dial. agüiro/agouro
 SALE MŮRIA>com. salmoira vs. dial. salmuira/salmoura

Consoante + wau

§114a. Para alén do comportamento do wau nas secuencias [kw] e [gw] (vid. §§48, 49, 60), a semivogal velar desaparece coa maioría das consoantes, frecuentemente xa no propio latín vulgar, permitindo, neste caso, a evolución das consoantes que fican intervocálicas:

AESTŮARIŮ>esteiro
 BATTŮALĪA>batalha>batalla
 BATTŮĚRE>bater
 CONSPŮĚRE>cospir>cuspir
 CONSŮĚRE>coser
 *CONSŮĚTŮMĪNE (por CÖNSŮĚTŮDĪNE)>costume
 DŮÖDĚCĪM>doze>doce
 FEBRŮARIŮ>febreiro>febreiro
 FŮTŮĚRE>foder

¹⁹⁸ Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 48-51.

MÖRTŮALĪA>mortalha>mortalla
 QUATTŮÖR>quatro>catro
 QUATTŮÖRDĚCĪM>catorze>catorce
 SĚPTŮAGĪNTA>setenta>setenta
 ŮSŮĀLE (L.T.)>med. usal

Tamén desaparece en xeral na secuencia [nw], impedindo a caída de -N-¹⁹⁹:

*IANŮĚLLA>janela>xanela	MANŮARIĀ>maneira
IANŮARIŮ>janeiro>xaneiro	VĪNU-ACRE>vinagre

§114b. A secuencia -NW- en MĪNŮARE (por MĪNŮĚRE) ten unha evolución anómala, xerando un grupo -ngu-: *minguar*; mais na lingua medieval tamén existen formas en que desaparece a semivogal (*mingar*, *mengar*).

§114c. O wau tamén pode sufrir metátese, que é especialmente frecuente nos pretéritos fortes en -ŮI (cfr. a metátese AQUA>agua>auga):

CAPŮI>coube>couben
 HABŮI>houve>houben
 PLACŮI>prougue (e *prouve*)>prouguen
 SAPŮI>soube>souben
 VALŮI>dial. voulen

Dialectalmente, a presenza de wau metatizado precedendo a oclusiva impide a súa sonorización (cfr. §53b):

SAPŮI>dial. soupén
 CAPŮI>dial. coupén

Nalgúns pretéritos fortes en que aparece wau precedido das consoantes *d* ou *l* (-DW-, -LW-), parece ter caído a consoante oclusiva, sofrendo a semiconsoante un proceso de consoantización en ambas as dúas secuencias (cfr. §54b):

CRĚDŮI>med. crive	DÖLŮĚRAM>med. dolvera
SĚDŮI (L.C. SĚDĪ)>med. sive	VALŮĚRAM>med. valvera

¹⁹⁹ De todos os xeitos, o grupo -NW- mostra unha complexa evolución no galego: téñanse en conta outras evolucións, como MANŮALE>manle/mal, *MANŮATA>manada e mada/manda, etc. (vid. C. PENSADO, "Nw en gallego y portugués. Multiplicidad de tratamientos como consecuencia de la interacción de cambios fonéticos", *Verba*, 12, 1985, pp. 31-60).

O SISTEMA CONSONÁNTICO GALEGO

O consonantismo medieval trovadoresco

§115a. A evolución fonética do consonantismo latino, desde a romanización da Gallaecia até a aparición escrita do galego-portugués, xerou un sistema consonántico moito máis complexo que o do latín clásico.

Na etapa trovadoresca (1200-1350), o sistema consonántico inicial do galego-portugués, tal e como se reflicte nos textos, era o seguinte²⁰⁰:

		Bilabiais	Labiodentais	Dentais	Alveolares	Palatais	Velares
Oclusivas		p / b		t / d			k / g
Fricativas		β	f / (?)		š / ž	ʃ / ʒ	
Africadas					ts / dz	tʃ / (?)	
Nasais		m			n	ɲ	
Laterais					l	λ	
Vibrantes	Simple				r		
	Múltipla				r		

§115b. Pero este sistema non permaneceu estábel e a fins da Idade Media (ss. XIV-XV) estaban consolidadas dúas transformacións fundamentais no consonantismo: o betacismo e a desafricación das africadas predorsoalveolares.

O consonantismo medieval postrovadoresco

§116. Inicialmente, no galego-portugués, posibelmente no período preliterario, distinguíase un fonema oclusivo bilabial /b/, "b" (<B-, BR-, BL-, -P-, -PR-, -PL-, -MB- e -BB-, vid. §§44a, 50, 53a, 88, 89b, 90b, 91d, 101a) doutro fricativo bilabial /β/, "v" ou "u" (<-B-, -RB-, -BR-, -LB-, V-, -V- e -V- posconsonántico, vid.

200 Non incluímos o fonema fricativo labiodental sonoro (vid. §66) porque seguramente xa se asimilara ao fricativo bilabial sonoro (vid. §116). Por outra parte, neste momento seguramente xa desaparecera o fonema inicialmente africado prepalatal sonoro /dʒ/, confundido desde cedo co fricativo prepalatal sonoro /ʒ/, o mesmo que acontecera, por exemplo, no español (vid. E. ALARCOS LLORACH, *op. cit.*, p. 269).

§§54a, 54b): ben vs. vén. Seguramente, a esta oposición aínda había que sumar o fonema labiodental sonoro /v/ (<-F-, -FR-, vid. §66), que acabou sendo absorbido por /β/. Ora ben, xa desde os primeiros tempos se observan confusións no galego-portugués, polo menos desde o fin do século XIII, canto aos diversos resultados "b" e "v"²⁰¹:

FEBRŪĀRIU>med. febreiro~febreiro VĒNDĒRE>med. vender~bender

LABŌRE>med. lavor~labor

VĪCE>med. vez~bez

LĪBĒRU>med. livre~libre

VĪNU>med. vinho~binho

NŌVE>med. nove~nobe

VĪTA>med. vida~bida

Mais tamén existen confusións en dirección contraria:

BĒNES>med. bēes~vēes

PAUPĒRE>med. probe~prove

BŌNU>med. bōo~voo(n)

SAPĒRE>med. saber~saver

As confusións comezan a rexistrarse desde moi cedo: "Desde o séc. XIII (escasamente), con relativa frecuencia no XIV e, especialmente, no XV os escribas teñen cada vez maior dificultade para saber cando deben escribir *b* ou *u*, cunha tendencia en aumento para escribir *b*, como corresponde á existencia dun único sonido"²⁰².

Esta situación era común a todo o norte da Península Ibérica²⁰³, de xeito que nos tres territorios lingüísticos existentes (catalán, español e galego-portugués) se establece actualmente unha diferenciación entre a unificación nun só fonema /b/ (con realización oclusiva e fricativa) no norte e a diferenciación no sul entre un fonema bilabial oclusivo /b/ fronte a outro labiodental sonoro /v/, herdeiro do antigo /β/ (e /v/). A neutralización da oposición dos fonemas /b/, /β/ e /v/ é pro-

201 Os exemplos que seguen foron todos tomados de C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, pp. 474-475. Para máis exemplos na lingua literaria medieval, pódense ver outros casos en R. LORENZO, *Crónica Troiana*, *op. cit.*, p. 95, e mais en "Algunhas consideracións sobre a evolución do sistema consonántico do galego medieval ó moderno", in J. KABATEK / A. SCHÖNBERGER (eds.): *Sprache, Literatur und Kultur Galiciens. Acten des 2. gemeinsamen Kolloquiums der deutschsprachigen Lusitanistik und Katalanistik (Berlin, 10.-12. September 1992)*; *Iusitanistischer Teil*, Frankfurt am Main, TFM/Domus Editoria Europaea, 1993, pp. 17-18.

202 Cfr. R. LORENZO, "Algunhas consideracións sobre a evolución do sistema consonántico...", *op. cit.*, p. 17.

203 Para unha perspectiva de conxunto sobre o proceso de nivelación de /b/ e /β/ na Península Ibérica, vid. D. ALONSO, "B = V, en la Península Hispánica", in *Obras completas*, *op. cit.*, pp. 215-290.

duto do difícil mantemento da oposición entre eles, especialmente pola estreita marxe de seguridade entre os fonemas /b/ e /β/; en palabras de Clarinda de Azevedo Maia: "A confusão entre os dois fonemas deve ter resultado da variação que o fonema /b/ teria admitido a partir de determinado momento: realizava-se como [b] oclusivo quando precedido de consoante ou de pausa e como [β] fricativo em posição intervocálica. Desse modo, neste contexto, /b/ e /β/ acabaram por confluir num único fonema /b/, com variantes combinatórias oclusivas e fricativas"²⁰⁴.

Así, a unificación en /b/, coa previa absorción das relativamente escasas mostras de /v/ en /β/, triunfou en todo o territorio da Galiza e no norte e parte do centro de Portugal²⁰⁵. Mais o portugués canónico, establecido basicamente a partir da norma lisboeta, no canto de neutralizar, afastou foneticamente /b/ e /β/, asimilando a fricativa bilabial á fricativa labiodental sonora e establecendo unha oposición /b/:/v/, en que debeu cumprir unha función importante a influencia das camadas de poboación mozarábica.

Certamente, os gramáticos portugueses asinalan a neutralización norteña tardiamente, sen que isto implique que non sexa un fenómeno moi anterior á advertencia dos eruditos; seleccionamos estas palabras de João Franco Barreto (s. XVII) pola súa referencia á Galiza: «Tê muyta afinidade cō o *v* consoante, a que os nossos ortógrafos modernos chamã *ve*, & os Italianos *u* francês. E assi muytos Portuguezes de entre Douro e Minho, nã advertindo o que vay de uma a outra, as trocam ã a pronunciaçã, especialmente os que ficam mais chegados a Galiza, de tal maneira, que a *vento* chamam *bento*, & em lugar de *Bento*, dizem *vento*; por *vos*, *vosso*, *bos*, *bosso*; por *vida*, *bida*; & quasi todos os nomes ã que há *v* consoante, mudam o *v* ã *b*»²⁰⁶.

De todos os xeitos, mesmo no portugués se percebe a presenza de evolucións anómalas, herdeiras das confusións

204 Cfr. *op. cit.*, pp. 482-483.

205 Vid. a isoglosa en L. F. Lindley CINTRA, *Estudos de Dialectologia Portuguesa*, Lisboa, Sá da Costa, 1983, pp. 160-161. Tamén, F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 29.

206 Citado por C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, p. 477.

"v"/"b" da lingua antiga:

VAGĪNA>port. baina	VŌTA>port. boda
VĒRVĀCTU>port. barbeito	VŪLTŪRE>port. abutre
VĒSSĪCA>port. bexiga	

Pola reestruturación ortográfica moderna, estes casos, entre outros moitos, están graficamente nivelados en galego, conforme á procedencia etimolóxica (*vaíña*, *varveito*, *vexiga*, *voda*, *voitre*). Nalgún caso concreto, de todos os xeitos, restaurouse xa desde o propio período medieval (aínda que con vacilacións) o *-b-* intervocálico²⁰⁷:

BĪBĒRE>med. bever>beber	TABŪLA>táboa
DĪABŌLU>diabro~diabo	CŌLBRA>med. coovra>cobra

§117. O outro proceso que se produciu no galego-portugués medieval foi a simplificación dos fonemas africados predorsodento-alveolares, xordo e sonoro, coa perda do elemento oclusivo inicial, transformándose en fonemas fricativos predorsodento-alveolares, xordo e sonoro. É esta unha mudanza que se produce tamén a partir do século XIII, con manifestacións gráficas de confusión entre "ç" e "c + e, i" con "s-" e "-ss-", así como de "z" con "-s-" ou "-s", que se multiplican no período postrovadoresco²⁰⁸:

/ts/ > /s/
/dz/ > /z/

§118a. Así, chegamos ao segundo sistema arcaico, de fins da Idade Media (que corresponde cronoloxicamente, *grosso modo*, co período postrovadoresco, isto é, 1350-1500), onde destaca a existencia de dous fonemas fricativos predorsodento-alveolares (/s/ e /z/), descendentes dos anteriores africados predorsodento-alveolares, que se opoñen aos xa existentes fricativos apicoalveolares (/ʃ/ e /ʒ/):

207 En portugués, existen aínda, á parte dos citados, moitos outros casos en que se produciu regresión culta que afectou á fonética: *febre*, *barba*, *soberba*, etc.

208 Vid. exemplos en C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, p. 446.

		Bilabiais	Labiodentais	Dentais	Alveolares	Palatais	Velares
Oclusivas		p / b		t / d			k / g
Fricativas			f		s/z š/z	ʃ / ʒ	
Africadas						tʃ	
Nasais		m			n	ɲ	
Laterais					l	ɭ	
Vibrantes	Simple				r		
	Múltipla				r		

§118b. Este segundo sistema arcaico aínda se mantén en zonas especialmente conservadoras do norte de Portugal (parte do Alto Miño, a maioría de Trás-os-Montes e unha parte da Beira Alta)²⁰⁹.

O consonantismo moderno

O sistema común

§120. A partir do derradeiro consonantismo medieval, prodúcese a reestruturación definitiva das sibilantes que mostra o galego moderno, coa perda da oposición xordo/sonoro e a aparición do fonema fricativo interdental xordo /θ/ no galego común, xunto co nacemento dun novo fonema nasal velar /ŋ/.

§121a. A primeira evolución que se produce é a neutralización entre as sibilantes xordas e sonoras en favor das primeiras. Certamente, xa parece haber indicios deste proceso desde o s. XIII (*ducentos, facer, jacer; Tereixa, sexa, axuda*, etc., ou *coussa, quisser, pressente, cassa*, etc.)²¹⁰, mais as frecuentes confusións nas grafías de /s/ e /z/ presentes en parte dos textos galegos medievais non poden utilizarse como proba defini-

tiva do proceso de enxordecemento: “Relativamente à Galiza [...] continuava a praticar-se, nos cartórios dos mosteiros, o costume pré-afonsino de usar alternadamente -s- ou -ss- para a transcrição do fonema surdo e do fonema sonoro. Contudo, há textos literários da Galiza que distinguem claramente, em posição intervocálica, -s- (/z/) e -ss- (/s/), ao passo que noutros os dois grafemas continuam a confundir-se. Os textos notariais portugueses [...] não revelam uma ortografia claramente distinguidora de -s- e -ss-. E ainda em textos literários, mesmo do século XVI, há vestígios de uma não total diferenciação no uso do grafema simples e do grafema composto em posição intervocálica”²¹¹.

Máis unha vez, a desonorización non é exclusiva do ámbito galego, senón que se manifesta no español e nalgúns territorios do catalán, o que permite a D. Alonso recorrer ao influxo substratístico: “La desonorización producida en el N. de la Península Ibérica, de Galicia a Aragón, ha debido obedecer a una causa profunda, enraizada en algo que unía a tan extenso territorio, por lo que toca a la articulación ensordecida (o con tendencia al ensordecimiento) de las consonantes tratadas aquí; sin duda, un sustrato común de efecto retardado”²¹². A confusión estaba xa xeneralizada no s. XVI, polo que podemos perceber nos escasos textos galegos conservados de principios dos Séculos Escuros²¹³, mais xa parece ter os seus inicios

209 Vid., entre outros, C. de Azevedo MAIA, *ibid.*, pp. 504-505.

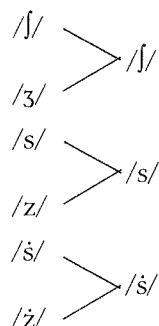
210 Vid. estes e outros exemplos en C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, pp. 458, 465 e 471-472; tamén en R. LORENZO, “Algunhas consideracións sobre a evolución do sistema consonántico...”, *op. cit.*, pp. 22-24, e mais en D. ALONSO, “Fragmentación fonética peninsular”, in *Obras completas*, *op. cit.*, p. 129.

211 Cfr. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, pp. 466-467. Por outra banda, R. LORENZO, no seu estudo das grafías utilizadas na *Crónica Troiana*, expón unha crenza ben diferente: “Estou convencido de que a desonorización das consoantes sonoras medievais é un fenómeno primitivo no galego e que xa se producía na época medieval. Mesmo é probable que asistamos a unha disociación lingua culta/lingua popular e que as sonoras tivesen pouca penetración no pobo. Os cultos esforzaríanse por manter un sistema cada vez máis artificial de oposición xorda/sonora, pero non sempre son consecuentes coas diferentes representacións gráficas” (cfr. *Crónica Troiana*, *op. cit.*, p. 94).

212 Cfr. D. ALONSO, “Ensordecimiento en el norte peninsular de alveolares y palatales fricativas”, in *Obras completas*, *op. cit.*, p. 145.

213 Véxanse numerosos casos de confusións nunhas cartas datadas entre 1598 e 1603, escritas por Juan de Lanzós e de Andrade, Diego Sarmiento de Sotomayor e mais Beatriz da Serra ao Conde de Gondomar (vid. Cátedra de Lingüística e Literatura Galega (Universidade de Santiago), *Prosa Galega. 3. Da época trovadoresca ao neoclasicismo*, Vigo, Galaxia, 1980, pp. 273-276). Nestes textos rexistráronse vacilacións como *beyjo/veyjar/beyxo*, *Costanza/Costanza/Costanssa*, *fassa/faza*, *fixese/fijera*, *justiça/justiza*, *nobreça/nobressa*, á parte doutras grafías reveladoras, como *cassa*, *çerteça*, *coRexidor*, *coussa*, *deija*, *mereza*, *perdoase*, *pesoas*, *trouse* e *trouser*, *veçes*, entre outras moitas. Por outra parte, nos so-

no s. XIII; “é dicir, desde que temos textos romances, comeza a haber unha transgresión da norma escrita, ó principio de maneira ocasional e despois, a medida que pasan os anos, de forma máis ostensible”²¹⁴.

Quizais, xa desde o principio da lingua medieval coexistían varios sistemas, inclusive con posíbeis diferencias rexionais: “Hai unha coexistencia do sistema máis vello con outros xa innovadores e o mesmo documento pódenos ofrecer varios resultados, como no noso caso *vós, vosses e voçes*. Estamos ante un proceso en marcha, que non ten unhas fronteiras claras no tempo ou no espazo”²¹⁵.

§121b. Mais as sibilantes seguiron evoluíndo pola inestabilidade da oposición apical/predorsodental dos fonemas alveolares. A partir de aquí explícanse tanto o sistema consonántico do galego común como os diversos sistemas seseantes galegos (hoxe considerados dialectais).

Na modalidade que actualmente funciona como estándar fonético en galego moderno, os antigos fonemas apicoalveolar e predorsodento-alveolar afástanse pola reducida marxe de se-

guridade existente entre os dous, aparecendo o fonema fricativo interdental xordo /θ/ a partir do anterior predorsodento-alveolar xordo /s/²¹⁶. En síntese:

Este sistema común (SC) é propio do territorio centro-oriental galego, face á rexión máis occidental, en que conviven diversos sistemas seseantes (con seseo total ou explosivo), se ben na faixa situada entre as dúas zonas non existe a fricativa interdental xorda en posición implosiva (seseo parcial ou implosivo)²¹⁷.

§121c. Pola xeración de consoante nasal a partir da vogal medieval /ũ/ procedente da caída do -N- intervocálico en ūNA (vid. §80e), o consonantismo moderno presenta un fonema nasal inexistente no galego medieval, a consoante nasal velar /ŋ/, de escasa rendibilidade (só podemos documentar con seguranza a oposición /úna/:/úŋa/), mais de alta frecuencia na lingua por aparecer nas palabras gramaticais *unha, algunha* e *ningunha*²¹⁸.

A expansión e consolidación do fonema debeu acontecer no século XVI, unha vez consumado totalmente o proceso de desnasalización das vogais nasais.

Graficamente, presenta vacilación de formas durante os Séculos Escuros e parte do século XIX (*un-ba, un.a, un,a, un-a, (b)um-ba*, etc.), até que no século XX se fixa a grafía “nh”, posíbel polo abandono desta mesma grafía para a representación da consoante nasal palatal /ɲ/.

netos galegos da *Relación de las Exequias de la Reina Doña Margarita de Austria* (1612) aparece *esa* (vv. 1, 7) e *baixos* (v. 11) no *Soneto gallego* do Licenciado Pedro Báñez de Neyra, e rexístrase *nosa* (v. 15) no *Soneto con falda* de Juan Gómez Tonel.

²¹⁴ Cfr. R. LORENZO, “Algunhas consideracións sobre a evolución do sistema consonántico...”, *op. cit.*, p. 21.

²¹⁵ *Ibid.*, p. 24.

²¹⁶ Para un lóxico alegato contra a posíbel orixe castelá do fonema fricativo interdental xordo no galego, vid. *ibid.*, pp. 25-26.

²¹⁷ Vid. F. FERNÁNDEZ REL, *op. cit.*, pp. 54-56, e, sobre todo, as pp. 189-215, onde se fornece unha visión sintética, pero completa e actualizada, sobre o seseo.

²¹⁸ A pronuncia explosiva actual de /ŋ/ en *unha, algunha* e *ningunha* (así como nalgúns cultismos como *inherente, inhibir*, etc.) parece indubitable; mais tamén existe unha outra interpretación da consoante velar como realización fonética implosiva de /n/ (vid. Amable VEIGA, *op. cit.*, pp. 105-107).

§122. Así, o sistema consonántico do galego moderno é o seguinte:

	Bilabiais	Labiodent.	Interdent.	Dentais	Alveolares	Palatais	Velares
Oclusivas	p / b			t / d			k / g
Fricativas		f	θ		s	ʃ	
Africadas						tʃ	
Nasais	m				n	ɲ	ŋ
Laterais					l	λ	
Vibrantes	Simple				r		
	Múltipla				r		

Evolucións dialectais

O seseo

§123. No galego actual conviven co sistema común diversos sistemas seseantes, todos eles basicamente concentrados no territorio occidental da Galiza.

1. Na Limia Baixa e mais na localidade zamorana de Hermisende sobrevive o segundo sistema arcaico (SA2) coa conservación dos tres pares de sibilantes con oposición xorda/sonora: /ʃ/:/z/, /s/:/z/ e /ʃ/:/z/ (vid. §118a). Ora ben, este sistema pode presentar algunhas variacións, como a interdentalización dos fonemas fricativos predorsodento-alveolares, con mantemento do trazo de sonoridade (/θ/:/ð/), ou a neutralización da oposición a favor do elemento xordo (unicamente /θ/)²¹⁹.

2. Polo enxordecemento das sibilantes sonoras, a partir do SA2 aparece un sistema de transición (ST) que aínda se mantén esporadicamente nalgúns territorios occidentais: /ʃ/, /s/ e /ʃ/ ²²⁰.

3. Este ST é, loxicamente, moi inestábel na oposición apical/predorsal, razón pola que aparece o sistema común (SC) (vid. §121b) e os dous sistemas seseantes maioritarios (SS1 e SS2). No primeiro sistema seseante (na ría de Arousa e zonas coruñesas veciñas), mantense a fricativa prepalatal e neutralízanse as dúas fricativas alveolares en favor da apical (SS1: /ʃ/ e /ʃ/), mentres que no segundo tamén se mantén a fricativa prepalatal, pero a neutralización das fricativas alveolares prodúcese en favor da predorsal (SS2: /ʃ/ e /s/)²²¹.

4. No territorio de SS2 aínda poden aparecer dous novos sistemas seseantes innovadores (SSI1 e SSI2), caracterizándose o primeiro polo ceceo (no Morrazo e zonas do sul pontevedrés), con interdentalización da fricativa alveolar predorsal (SSI1: /ʃ/:/s/ > /ʃ/:/θ/), mentres no segundo subsistema se produce neutralización dos dous fonemas previos (/ʃ/ e /s/) por meio da despalatalización da fricativa prepalatal, cun resultado apical (/ʃ/) ou predorsal (/s/) (SSI2: /ʃ/:/s/ > /ʃ/ ou /s/).

En resumo:

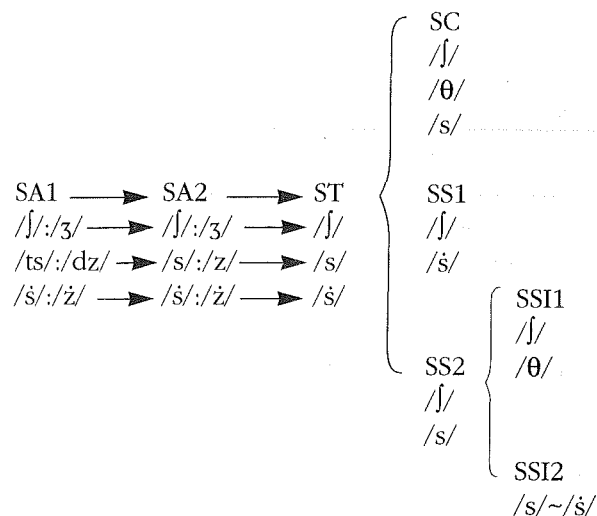
$$SA1 > SA2 > ST \begin{cases} > SC \\ > SS1 \\ > SS2 \begin{cases} > SSI1 \\ > SSI2 \end{cases} \end{cases}$$

Isto é:

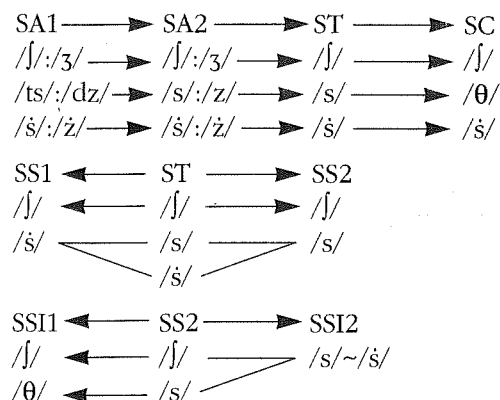
219 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 56-57 e 211.

220 *Ibid.*, pp. 211-213.

221 *Ibid.*

Ou doutro xeito, manifestando máis claramente as evolucións:

A gheada

§124a. A outra grande variación e innovación no consonantismo do galego moderno reside no fenómeno dialectal da gheada, consistente, basicamente, na evolución de /g/ cara a unha pronuncia aspirada /h/, maioritariamente farinhal, aínda

que tamén se rexistran pronuncias de carácter laringal e glotal, e, mesmo, unha fricativa uvular sonora²²². Estas pronuncias aspiradas (documentadas con seguridade a partir do final do século XVIII) son maioritarias na lingua oral-popular de todo o galego coruñés e pontevedrés, así como do territorio occidental de Lugo e Ourense, xuntamente con algunhas falas exteriores, especialmente na zona ancaresa²²³.

§124b. Para explicar a orixe deste fonema aspirado recórruse tradicionalmente á teoría substratística (en que é difícil acreditar)²²⁴ e mais ao influxo adstratístico²²⁵, isto é, a gheada como fenómeno de interferencia do español sobre o galego, sen que na teoría castelanista estexa aínda satisfactoriamente explicado o tratamento do grupo -ng-.

Posteriormente, aparece unha explicación como fenómeno interno xerado desde o galego, a partir da evolución de /g/ en posición fraca: a variante fricativa avanza no proceso de relaxamento converténdose en aspirada, ao tempo que retrocede no lugar de articulación, xeneralizándose esta pronuncia en todas as posicións (agás no grupo [ɲg], que se mantén ou evoluciona a [ɲk]): "Non é mester insistir en que o resultado **ɲk** <-ng- é a mellor proba de que a *geada* galega non ten nada que ver con interferencias estruturais castelán-galegas. Se existira realmente aversión dos galegos polo /g/, era forzoso que este fo-

222 Para alén dunha realización como fricativa velar xorda [x], de claro influxo español. Para todos os aspectos da gheada, vid. a excelente síntese de F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 163-189, onde se revisan detalladamente todos os aspectos deste fenómeno.

223 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 53-54 e 165-177.

224 Vid. A. ZAMORA VICENTE, "La frontera de la geada", in *Estudios de dialectología hispánica*, anexo 25 de *Verba*, Universidade de Santiago de Compostela, 1986, p. 24; M. RABANAL ÁLVAREZ, "Rasgos de sustrato de la lengua gallega", in *Homaxe a Otero Pedrayo*, Vigo, Galaxia, 1958, pp. 213-215; e J. R. FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, *El habla de Ancares (León). Estudio fonético, morfosintáctico y léxico*, Universidad de Oviedo, 1981, pp. 64-65.

225 Vid. J. L. PENSADO, "Interferencias estructurales castellano-gallegas: el problema de la geada y sus causas", *Revista de Filología Española*, LIII, 1970, pp. 27-44; posteriormente, este autor ampliou e revisou a súa teoría en J. L. PENSADO/C. PENSADO RUÍZ, *«Geada» y «Ghada» gallegas*, Anexo 21 de *Verba*, Universidade de Santiago de Compostela, 1983. Por outra banda, R. MARINO PAZ rexistra nova documentación que parece retrotraer a gheada a unha época máis recuada do que admite Pensado, ao tempo que amplía e desenvolve abundantemente os argumentos contra a teoría adstratística (vid. "Estudio introductorio", *op. cit.*, pp. 30-37).

nema orixinario se resolvera en tódolos contextos da mesma maneira. O feito de que actualmente se conserve *-ng-* (como **ŋk**) en algúns contextos, precisamente nun dos que tiña que aparece-la variante oclusiva **g**, xustamente naquel en que non era posible a alternancia oclusiva/fricativa porque non mudaban nunca os contextos por razóns de fonética sintáctica, demostra que a evolución foi interna, xenerada polo propio galego²²⁶.

As explicación de J. Schrotten²²⁷ e D. Prieto²²⁸ camiñan na mesma dirección de explicación interna, o mesmo que, até agora, o último intento de esclarecemento realizado por Fernández Rei, relacionando a gheada galega coa *gorgia* toscana, desde unha perspectiva panrománica²²⁹.

A deslateralización de /ɲ/

§125. En todo o territorio galego, o fonema lateral palatal sonoro /ɲ/, de orixes diversas pode ser articulado como unha fricativa mediopalatal sonora [ʃ], especialmente nos estratos poboacionais de menor idade²³⁰. De todos os xeitos, continúa a manterse a canónica oposición /ɲ/:/j/, aínda que, popularmente, pode aparecer mudada a favor de [ʃ]:[j] (móllo [mólo])²³¹.

226 Cfr. A. SANTAMARINA, "Novas consideracións ó redor das orixes da *geada*", *Verba*, 7, 1980, pp. 248-249.

227 "Interpretación de la *geada* gallega", *Verba*, 7, 1980, pp. 209-222.

228 "Algunhas hipóteses sobre a *geada*", *Verba*, 7, 1980, pp. 223-241.

229 Vid. *op. cit.*, pp. 186-189.

230 Ademais, é a pronuncia xeral nalgunha área dialectal, como a galego-asturiana ou a *an-caresa*.

231 Somenten nalgúns grupos de neofalantes se produce a neutralización total a favor de [ʃ] da oposición canónica [ɲ]:[j], por meio da deslateralización de [ɲ] e a consonantización de [j] ([májo] = *mallo* e *maio*).

OUTRAS EVOLUCIÓN FONÉTICAS

CAMBIOS POR ALTERACIÓN

Asimilación

§126a. A asimilación, en calquera das súas variantes, está na base de grande parte das evolucións fonéticas producidas desde o latín até o galego-portugués²³². Pode ser de diversos tipos:

1. Total:

*ASTĒLLA (por ASTŪLA)>astela>estela
CALĒNDA>caenda>queenda>quenda
courage (fr.)>coraxe>corraxe>carraxe²³³
PĚRSĪCU>pessego (>péxego)
PRŌ-ĪLLU>por-lo>pol-lo>polo

2. Parcial:

AURU>ouro
CŌMĪTE>com'de>conde
LAĪCU>leigo
ŪMBĪLĪCU>embigo (cfr. dial. *umb(r)igo*)
ŪNCĪNU>enciño (cfr. dial. *unciño*)

3. Vocálica:

CALĒNTE>caente>queente>quente
LĪTANĪA>ledaia>ledainha>ladaia
NŌVACŪLA>navalha>navalla
PALŪMBA>paomba>poomba>pomba
SCRĪBĒRE>escrever>escreber

4. Consonántica:

ĪPSE>esse>ese
VĚRSĀRE>vessar>vesar
VĪDĒRE-ĪLLU>veer-lo>vel-lo>velo

5. Progresiva:

AMANT-ĪLLU>aman-lo>aman-no>ámano

232 En sentido lato, a asimilación atinxe á maioría dos procesos evolutivos, tanto do vocalismo como do consonantismo, xa que inclúe calquer tipo de acomodación, total ou parcial, do timbre, modo ou ponto de articulación dun son por influencia doutro.

233 O paso intermedio (*corraxe*) documéntase, por exemplo, na poesía de Pondal.

FĪNES>fies>fiis>fis>fins

PŌNĒRE>pōer>poer>poor>pór

6. Regresiva:

BĪLANČĀ>balança>balanza

PĒTĒRE>pedir>arc. e pop. pidir

MĪRABĪĻĀ>maravilha>marabilla

SĒPTE>sete

§126b. Actualmente, a asimilación continúa presente como fenómeno recorrente na lingua popular:

calendario (<CALĒNDĀRĪU>)pop. calandario

dezaseis (<DĒCE AC SĒX>)pop. dazaseis

labirinto (<LABYRINTHU, do gr.)>pop. labarinto

recadar (*RĒCAPĪTĀRE por RĒCĒPTĀRE)>pop. racadar

§126c. Mais é baixo a forma de harmonización vocálica que segue a ser un fenómeno recorrente na lingua oral, sobre todo nos rexistros populares e vulgares. A vogal tónica, fundamentalmente *í* ou *ú*, afecta en especial ás vogais de grao medio precedentes, fechándoas un grao, o mesmo que aconteceu historicamente nas secuencias en que estas vogais entraron en contacto (vid. §38c):

1. e...í>i...i:

mentir (<*MĒNTĪRE por MĒNTĪRĪ>)pop. mintir

mesquiño (<ar. MISKIN>)pop. misquiño

preguiza (<PĪGRĪTĪA>)pop. priguiza

2. e...ú>i...ú:

debuxo (de *debuxar*)>pop. dibuxo

mestura (<MĪXTŪRA>)pop. mistura

nengüu (med.) (<NĒC-ŪNU>)ningún

3. o...í>u...i:

cociña (<CŌQŪĪNA>)pop. cucina

cortiña (de *corte*)>pop. curtiña

fociño (<*FAUCĪNU>)pop. fuciño

4. o...ú>u...ú:

corruncho>pop. curruncho

coruto>pop. curuto

coruxa (<onomat.)>pop. curuxa

costume (<*CONSŪĒTŪMĪNE>)pop. custume

5. a...í>e...í (vid. §12b):

fantasía (<PHANTASĪA, do gr.)>pop. fantesía

nabiña (de *nabo*)>pop. nebiña

§126d. Con independencia da súa representación gráfica actual, a asimilación consonántica por fonética sintáctica foi, e continúa a ser, un fenómeno sistemático en determinados contextos (cfr. §87d)²³⁴.

1. Entre algunhas palabras gramaticais (*ambos, mais, por, todos, nós*, etc.) e o artigo, a través da súa antiga forma *lo* (vid. §160b):

AMBŌS ĪLLŌS>ambos-los>ambol-os>[ámbołoš] ("ambos os")

MAGĪS ĪLLU>mais-lo>mail-lo>[májlo] ("mais o")

PRŌ ĪLLU>por-lo>pol-lo>polo

TŌTŌS ĪLLŌS>todos-los>todol-los>[tódološ] ("todos os")

TRANS ĪLLU>tras-lo>tral-lo>[trálo] ("tras o"), etc.

2. Entre forma verbal acabada en *-r* ou *-s* e as antigas formas do artigo ou do pronome persoal de terceira persoa *lo(s), la(s)* (vid. §156a.1):

AMĀRE-ĪLLU>amar-lo (pron.)>amal-lo>amalo

²³⁴ Para alén dos casos establecidos normativamente (mais non sempre representados na grafía), na lingua popular segue activa a tendencia á asimilación entre practicamente calquera palabra acabada en *-r* ou en *-s* e o artigo ou o pronome de terceira persoa en función de C.D.: Deus o queira>pop. Deu-lo queira, mentres o fas>pop. mentre-lo fas, etc., continuando o que xa era habitual na lingua medieval (cfr. os seguintes exemplos tirados da lírica trovadoresca, entre outros moitos posíbeis: «alhu-lo demandade»; «poi-lo eu non sei»; «Deu-lo sabe»; «melho-los fez ensandecer»; etc.).

Mesmo no propio galego literario moderno abunda este tipo de asimilacións, especialmente naqueles autores que tiñan o «xenio» do idioma e se inspiraban na lingua popular; vexamos algúns exemplos recollidos na obra de Noriega Varela: «e chucha despoi-los dedos»; «con diamánte-las noites qu'orballa»; «non dás tornáda-las moscas!»; «que ás imáxe-las velas»; «Sañudo o rostro, rúda-las maneiras»; «Adio-los piñeírales!»; «Méntre-la neve cai y-o lobo ouvea...»; «que tantas nóite-lo ollou»; «Dio-lo manda pra barrer»; «Y-atra-las deixa a todas tamén creyo»; «quízave-lo hail», etc. (exemplos tirados de X. R. FREIXEIRO, *Da montaña o corazón (Producción literaria e lingua en Noriega Varela)*, Lugo, El Progreso/Fundación Caixagalicia, 1993, p. 85). Na realidade, este poeta segue unha práctica que xa se documenta con frecuencia na literatura decimonónica (cfr., por exemplo, coñecidos versos como «feita-las cruas, sanguinosas probas» (Pondal), «eran cráro-los días, risóna-las mañáns» ou «dábanse bico-las pombas» (Rosalía), etc.).

AMAS-ĬLLU>amas-lo (pron.)>amal-lo>ámalo
 AMĀRE-ĬLLU>amar-lo (art.)>amal-lo>[ámalo...] ("amar o")
 AMAS-ĬLLU>amas-lo (art.)>amal-lo>[ámalo...] ("amas o"), etc.

3. Entre forma verbal acabada en consoante nasal e a antiga forma *lo(s)*, *la(s)* do pronome persoal de terceira persoa (vid. §156a.2):

AMANT-ĬLLU>aman-lo>aman-no>ámano
 *AMĀRE-ANT-ĬLLU>amarán-lo>amarán-no>amarano, etc.

4. Antigamente, aínda había máis asimilacións en fonética sintáctica, documentándose secuencias como *posseu* (<por seu) ou *passan Dinis* (<par San Dinis) (vid. §87d)²³⁵.

Disimilación

§127a. O mesmo que a asimilación, a disimilación está na base de moitas das evolucións lingüísticas sufridas polo galego ao longo da súa historia. Pode ser:

1. Vocálica²³⁶:

ANGŬLĀRE>com. anllar>dial. inllar/unllar
 CAEMĚNTU>cimento
 castañeiro (de CASTANĚA)>castiñeiro
 FĚNĚSTRA>fēestra>feestra>fiestra
 FŎLĬŎLA>filhoa>filloa
 FŎRMŎSU>fremoso>fermoso
 GĚNĚSTA>gēesta>giesta>dial. xiesta (cfr. com. *xesta*)
 HŎRŎLŎGFU>reloxio
 LŎCŬSTA>lagosta
 *ŎCŬLĬŎLU>ilho>illó
 *PŎTĬŎNĚA (por PŎTĬŎNE)>poçonha>peçonha>pezoña

²³⁵ Inclusive, certas formas actuais (populares e dialectais) como *éntrelos/-as* ou *sóbrelos/-as* poden proceder das secuencias INTER-(ĬL)LU (>entel-lo>éntelo), e SŬPER-(ĬL)LU (>sober-lo>sobel-lo>sóbelo), refeitas a partir das formas normais destas preposicións (*entre* e *sobre*). Na lingua medieval xa se documentan estas formas: «entre la outra nossa casa» (1307), «que jaz entre la herdade do moesteiro» (1310), «sobrela vinha» (1310), «sobrela igreja» (1299), «sobrelas dōas da garganta» (1348), etc. (exemplos tirados de C. de Azevedo MALA, *op. cit.*, pp. 645 e 651).

Nalgun caso, estas formas dialectais pasaron ao galego literario (cfr., por exemplo, o verso «Frol sinxeliña, frol éntrelas frores», de Noriega Varela). Vid. n. 234.

²³⁶ Á parte dos casos máis habituais, existe certa tendencia á disimilación o...ē>u...ē: ĬŬVĚNCA>xuvenca, CŎVĚLLA>Cuvela (top.), etc.

RŎBŎRĚTU>revoredo>reboredo
 RŎTŬNDU>redondo
 *SĚŠĬCĀRE>sessegar>sossegar>sosegar
 TĚGĚLLA (por TĚGŬLA)>tegela>tixela
 TŎNSŎRIA>tesoira
 VĚRRĚRE>varrer

2. Consonántica²³⁷:

a. Entre nasais:

ANĬMA>an'ma>alma
 MĚMŎRĀRE>arc. e dial. nembrar>com. lembrar
 NŎMĬNĀRE>nomēar>com. nomear>dial. (a)lomear

b. Entre vibrantes (cfr. §§86b, 89c):

ARĀTRU>arado
 *AD-RĚTRĀRE>arredar
 CRĬBRU>crivo>cribo
 FLŎRE>fror>arc. e pop. frol (cfr. com. *flor*)
 FRATRE>frade
 PRŎRA>proa
 PRŬRĬTU>proído
 REFRĬGĚSCĚRE>(ar)refecer
 RĚPLU>rebro (dial.)>com. rebo
 RŬTRU>rodo
 TARĀTRU (L.T.)>t'radro>trado
 TRANSTRU>traste

c. Entre líquidas:

GLŎBĚLLU>lovelo>novelo>nobelo
 MĚLANCHŎLĬA>com. melancolía>pop. malenconía
 BERN-HARD (xerm.)>com. Bernardo>pop. Bernaldo
 Nas secuencias de líquidas, é moi frecuente a mudanza

l...l>l...r ou r...l:

*CALCANĚĀRE>calcanhar>com. calcañar>dial. carcañal
 CALAMĚLLU>caramelo
 LĬLĬU>lirio

²³⁷ Obsérvese que, con frecuencia, a disimilación consonántica provoca a desaparición dunha das consoantes disimiladas.

LÖCĀLE>logal>logar>lugar

*MELIMĚLLU (por MELIMĚLU)>marmelo

d. Entre palatais (ou entre fricativa alveolar e palatal):

AGĪNA>agia>aginha>arc. e dial. asiña (vs. com. *axiña*)

GĪNGIVA>gengiva>com. xenxiva>pop. enxiva

*SĪNGĚLLU>inxel (cfr. *sinxelo*)

3. Progresiva:

CRĪBRU>crivo>cribo

LÖCĀLE>logar>lugar

PRŌRA>proa

RŪTRU>rodo

4. Regresiva:

*MELIMĚLLU (por MELIMĚLU)>marmelo

PARABŌLA>paravra>palavra>palabra

TŌNSŌRĪA>tesoira

§127b. Segue a ser un fenómeno popular (tanto en palabras patrimoniais como en cultismos), dando lugar a moitos vulgarismos que chegaron a circular no galego literario durante algunhas décadas por motivacións diferencialistas ou popularistas:

fortuna (<FORTŪNA)>pop. fortuna

horroroso (de *horror*)>pop. harroroso

mañán (dial.) (<*MANĚĀNA)>dial. miñán

militar (<MĪLĪTĀRE)>pop. melitar

ministro (<MĪNĪSTRU)>pop. menistro

monumento (<MŌNŪMĚNTU)>pop. menumento

murmurar (<MŪRMŪRĀRE)>pop. marmurar

necesitar (<L.M. NECESSITĀRE)>pop. nācēsitar

nomear (<NŌMĪNĀRE)>dial. (a)lomear

orgullo (do cat. *orgull*, do xerm.)>pop. argullo

problema (<L.T. PROBLĚMA, do gr.)>pop. poblema

secreto (<SĚCRĚTU)>pop. sacreto

sesenta (<SĚXAGĪNTA)>pop. sasenta

volume (<VŌLŪMĪNE)>pop. valume

A tendencia á disimilación é facilmente perceptíbel popularmente na secuencia *e...ei>i...ei*:

cereixa (<*CĚRASĪA)>pop. cireixa

dereito (<DĚRĚCTU, L.C. DĪRĚCTU)>pop. direito

felgueira (<*FĪLĪCARĪA)>pop. filgueira

regueiro (de *rego*)>pop. rigueiro

telleira (de *tella*)>pop. tilleira

O mesmo acontece coa tendencia á disimilación da secuencia *o...o* en *e...o*:

chocolate (do azteca)>checolate>pop. chicolate (>pop. chiculture)

roxón (de *roxo*?)>dial. rixón

trobón (<TŪRBŌNE, L.C. TŪRBĪNE)>dial. trebón

§127c. A fonética sintáctica explica certos comportamentos de abertura e fechazón en encontros vocálicos, nomeadamente a conversión da conxunción *e* en [i] (sobre todo perante palabra comezada por vogal *e*-) (vid. §245b), con frecuente abertura da vogal seguinte (vid. §39c.3).

§127d. A disimilación explica a aparición de ditongo nas terminacións orientais das palabras acabadas en *-l* e mais en *-n* (vid. §37a): ANĪMĀLES>animaes>animais (vs. dial. *animás*, con asimilación e crase); LATRŌNES>ladrões>ladroes>dial. *ladrois* (vs. com. *ladróns* e dial. *ladrós*, con asimilación e crase).

Monotongacións e ditongacións vocálicas

§128a. A tendencia á monotongación do ditongo crecente *-ie-* prodúcese en galego pola escaseza desta secuencia en palabras patrimoniais (*fiestra*<FĚNĚSTRA ou *piega*<*PĚDĪCA, por exemplo), sendo propia, en xeral, de vocábulos de introdución culta. Deste xeito, certos cultismos vulgarizados presentan redución *-ie->-e-* na lingua popular, incentivada polo afán diferencialista a respeito do español no galego literario:

CONSCĪENTĪA>com. conciencia>pop. concencia

CONVĚNĪENTĪA>com. conveniencia>pop. comenencia

PATĪENTĪA>com. paciencia>pop. pacencia

EXPERĪENTĪA>com. experiencia>pop. experencia

SCĪENTĪA>com. ciencia>pop. cencia

Para os casos en que o iode dun ditongo é absorbido por unha consoante fricativa prepalatal, vid. §27b.

§128b. Por outra parte, existiu certa tendencia á aparición de ditongos antietimolóxicos *ou-* e *ei-* en posición inicial, seguramente pola extrema abundancia dos ditongos decrecentes en galego:

ĒRĪČĪU>ouriço>ourizo

ĒRŪCA>eiruga

ŌCĒĀNU>med. oucião

ŌĪVARĪA>med. oliveira

*ŌRĒLLA (de ŌRA)>ourela

ŌRĪĒNTE>med. ouriente

ŌRĪGĀNU>ourego

UFIO (gót.)>oufano

ŪĻĻĀRE>ouwear (e dial. *oular*, *oulear*)

ŪRĪNĀRE>ouriñar

Dialectalmente, aínda se pode rexistrar algún outro ditongo antietimolóxico:

LŌCŌ>logo>dial. lougo (vs. com. *logo*)

ŌRĪCLA (L.C. AURĪCŪLA)>orelha>orella>dial. ourella (vs. com. *orella*)

ŌVĪCŪLA>ovelha>ovella>dial. ouvella (vs. com. *ovella*)

Equivalencia acústica entre consoantes

§129. A mudanza fonética por equivalencia acústica é un fenómeno esporádico, mais relativamente frecuente entre consoantes oclusivas (lémbrese, de todos os modos, a evolución *v-* [β] > *g-* nalgúns vocábulos, vid. §54d):

1. *m*>*b* ou *b*>*m*:

*AMĪNĀRĪU (?)>dial. ameneiro>dial. abeneiro (cfr. com. *amieiro*)

*BONNĪCA (prelat.)>com. boneca>dial. moneca

cotobelos (de CŪBĪTU?)>dial. cotomelos

MŌRBU>morbo>mormo

2. *g*>*b*:

CŪCŪĻĻU>com. acugular>dial. acubular

*GRAMMA>com. grama>dial. brama

SĒGŪSĪU>sabujo>sabuxo

WARDON>bardante (de) (cfr. *gardar*) (vid. §244d.5)

3. Outras equivalencias son menos frecuentes (*t*>*k*, *b*>*d*, *p*>*t*, etc.):

PRĪMA VĒRA>com. primavera>dial. primadera

PROSMA>dial. trosma

TRĪBŪTU>com. tributo>pop. trabuco

CAMBIOS POR SUBSTRACCIÓN

Aférese

§130a. A perda dunha vogal en posición inicial produciuse historicamente con certa frecuencia:

*ACŪMĪNE>gume

AD+ĪNDE+AD (?)>aínda>inda

ATTŌNĪTU>tonto

ECCLĒSĪŌLA>Grijoa>Grixa (top.)

EMERĪTA>Mérida (top.)

ĒRĪČĪU>riço>rizo

HEBDŌMĀDA>med. domaa

HŌRŌLŌGĪU>relogio>reloxio

enamorar (de *amor*)>namorar

ĪNŌDĪŌ (de ĪN ŌDĪŌ HABĒRE/ESSE)>enojo>nojo>noxo

OLISIPONA>Lisboa (top.)

Ás veces, chegou a desaparecer a sílaba inicial (consoante + vogal):

DŪM ĪNĒRĪM>domentre>dementre>mentre>mentres (vid. §236b)

INSANĪA>sanha>saña (talvez con infl. de SANĪE)

Algúns casos de aférese rexistrados no galego-portugués non se consolidaron modernamente:

ADVŌCĀTU>avogado>med. vogado (cfr. com. *avogado*)

EPĪSTŪLA (do gr.)>med. pistola (com. epístola)

homenatge (prov.)>homenage(n)>med. menage(n) (cfr. *homenaxe*)

ĪNĪMĪCU>enemigo>arc. e pop. nemigo (cfr. com. *inimigo*)

§130b. En moitos casos, seguramente influíu a consideración das vogais *o* ou *a* iniciais como artigo:

APŌTHĒCA>abodega>bodega

avantage (fr.)>com. avantaxe>pop. vantaxe

EPĪSCŌPU>obispo>bispo

OCCASĪŌNE>ocajon>med. cajon

*ŪPŪPĒLLA>com. abubela>bubela

A aférese producida pola atonicidade de *amor* (<AMÖRE) na expresión *por amor de* posibilitou a aparición xeneralizada da locución prepositiva *por mor de* (vid. §244d.1).

§130c. Modernamente, segue actuando esa tendencia:

imaxinar (<ĪMAGĪNĀRE)>pop. maxinar
 enemigo (por *inimigo*) (<ĪNĪMĪCU)>pop. nemigo
 estar (STARE)>pop. tar
 alumiar (*ALLŪMĪNĀRE)>pop. lumiar

§130d. A aférese explica a perda, polo seu carácter átono, do elemento vocálico inicial nas aglutinacións en que intervén a preposición *en* (vid. §244e):

en+algún (<ĪN+*ALĪCŪNU)>enalgun>nalgún
 en+el (<ĪN+ĪLLE)>enel>nel
 en+este (<ĪN+ĪSTE)>eneste>neste
 en+lo (<ĪN+ĪLLU)>enno>eno>no
 en+outro (<ĪN+ALTĒRU)>enoutro>noutro
 en+un (<ĪN+ŪNU)>enun>nun

Síncope

§131a. Historicamente, no paso do latín ao galego-portugués, para alén da caída de consoantes en posición intervocálica, a síncope de vogais pretónicas e postónicas foi un dos procesos máis frecuentes na evolución do vocalismo (vid. §§11-18).

Na lingua popular actual é un fenómeno habitual por causa da debilidade do vocalismo átono, sobre todo en partículas esencialmente átonas²³⁸, producindo formas populares (e vulgares):

boroa (prelat.)>pop. b'roa
 cereixa (*CĒRASĪA)>pop. z'reixa
 coroa (<CÖRÖNA)>pop. c'roa

²³⁸ Este fenómeno é amplamente utilizado en poesía, para resolver problemas de contaxe métrica. Un exemplo significativo son os anómalos *c'luna* (<coluna<CÖLŪMNA) ou *p'lo* (<polo), documentados na poesía pondaliana, para alén doutros casos máis frecuentes, como *esp'rito* (<espírito<SPIRĪTU).

coruto (<?)>pop. c'ruto
 coruxa (<onomat.)>pop. c'ruza
 dereito (<DĒRĒCTU, L.C. DĪRĒCTU)>pop. d'reito
 desaparecer (<DES+APPARĒSCĒRE)>pop. des'parecer
 diferente (<DĪFFĒRĒNTE)>pop. dif'rente
 experimentar (<EXPERIMENTĀRE)>pop. esp'rimentar
 interese (<L.M. INTERESSE)>pop. int'res(e)
 para (<PĒR ĀD)>pop. pra
 parecer (<*PARĒSCĒRE)>pop. par'cer
 perigo (<PĒRĪCŪLU)>med. prigo
 perixel (do prov. *peresilb*)>pop. p'rixel
 pero (<PĒR HÖC)>pop. pro
 verán (<VĒRĀNU)>pop. v'ran
 vereia (<VĒRĒDA)>pop. v'rea

En posición postónica tamén pode desaparecer modernamente:

árbore (<ARBÖRE)>pop. arb're
 gándara (prelat.)>pop. gand'ra
 néspira (<*NĒSPĪRA por MĒSPĪLU)>pop. nesp'ra
 véspira (<VĒSPĒRA)>pop. vesp'ra

A síncope aparece con especial frecuencia no sufixo *-ísimo* (<ĪSSĪMU) do superlativo: grandísimo>pop. grandis'mo.

§131b. A síncope en fonética sintáctica onde intervén a forma popular *pra*, da preposición *para*, produce encontros vocálicos resolvidos por meio de crases, moi frecuentes na lingua popular (e aínda na lingua literaria decimonónica e da primeira parte do século XX) (vid. §39c.2):

para a>pra a>prá	para onde>pra onde>pr'onde
para o>pra o>pró	para un>pra un>pr'on

Haploloxía

§132. A desaparición dunha sílaba nunha secuencia formada por dúas sílabas con igual consoante, isto é, a haploloxía, é un fenómeno moito menos recorrente que a síncope²³⁹:

²³⁹ Aínda habería que engadir o caso de RÖTATÖRE>redor, se esta é a súa orixe e non RĒTRÖ (cfr. §235b).

HĒRĒDĪTARE>*herdedar>herdar SŪBSOLĀNA>*sosoāa>soā
 PĒRDĪTA>*perdeda>perda VĒNDĪTA>*vendeda>venda

Este fenómeno percíbese con relativa frecuencia na formación dalgúns cultismos (ĪDOLOLATRĪA>idolatría) ou latinismos vulgarizados (MISERERE NOBIS>pop. misere nobis).

Apócope

§133a. A apócope, como perda dunha vogal (e/ou consoante) en posición final, foi outro dos fenómenos frecuentes na evolución lingüística desde o latín (cfr. §§19-21, 61). Mais como proceso producido en época romance é moito máis restrito:

CĒNTU>cento>cen
 ĪNDE>arc. ende>arc. én
 GRANDE>grande>gran
 MALU>mal (vs. *mao*)
 MŪLTU>moito>moi
 RĒCĒNTE>recente>recén
 SANCTU>santo>san
 SŌLU>med. sol (adv.) (cfr. med. *soo*)
 TANTU>tanto>tan

A estes exemplos aínda se deben acrecentar a forma das locucións adverbial *ao chou* e a preposicional *en col de* (formadas, respectivamente, a partir dunha probábel apócope de *chouto* (<SALTU) (cfr. §237d) e de *colo* (<CŌLLU), respectivamente), así como a frecuente apócope de *casa* en *cas* (casa>cas, sobre todo na locución *a/en cas de*), xa presente na lingua medieval (cfr. §244d.1), e mais a de *boa*>*bo* (no adverbio *abofē*) (cfr. §240).

Así mesmo, a interxección *bo!* (e tamén *hom!*) ten a súa orixe nunha apócope de *home* (cfr. port. *pa*, de *rapaz*) (cfr. §246).

§133b. Algunha fórmula de tratamento ten a súa orixe en formas apocopadas:

DŌMĪNU>dono>don
 FRATRE>freire>frei

§133c. Na lingua medieval, e mesmo modernamente, aparecen con frecuencia formas apocopadas de nomes propios:

Bernardo (do xerm. BERN-HARD)>Bernaldo>Bernal
 Fernando (do xerm. *FRITHUNANTHS)>med. Fernan
 Martiño (<MARTĪNU)>med. Martin
 Mendo (<*MENENDU?)>med. Men
 Paio (<PELAGĪU)>med. Pai
 Rodrigo (do xerm. HRODHRIKS)>Roi

Tamén na toponimia se observa o mesmo fenómeno:

FŌNTE SACRĀTA>Fonsagrada	MŌNTE FĒRU>Monfero
FŌNTE SĪCCA>Fonseca	MŌNTE FÖRTE>Monforte
FŪNDU DE VĪLLA>Fondevila	PŌNTE FĒRRĀTA>Ponferrada

§133d. Modernamente, segue actuando a tendencia á desaparición de *-e* despois de consoante *l* e *s* (cfr. §20c):

tule (do fr. *tulle*)>pop. tul
 vale (<VALET)>pop. val (cfr. §221b)
 clase (<CLASSE)>pop. clas~cras
 mese (<MĒSSE)>pop. més
 tose (<TŪSSE)>pop. tos

Especialmente en textos poéticos decimonónicos, poden aparecer formas con perda de *-e* final despois da consoante fricativa prepalatal xorda [ʃ]:

fogaxe (de *fogo*)>lit. fogax (com. fogaxe)
 follaxe (de *folla*)>lit. follax (com. folláxe)
 paisaxe (<fr. *paysage*)>lit. paisax (com. paisaxe)

CAMBIOS POR AUMENTO

Prótese

§134a. Á parte do *e-* inicial de apoio para os vocábulos latinos con *s-* líquido (vid. §98a), no curso da historia da lingua fóronse consolidando formas con *a-* protético, sendo difícil distinguir en moitos casos cando foi un proceso protorromance de cando provén do propio latín a través do acrecentamento de *AD-* inicial:

ACCADĒSCĒRE>acaecer

*AD-DĪVĪNĀRE>adivinhar>adiviñar
 *AD-DŌLĒSCĒRE>adoecer
 AD-LŪMĪNĀRE ou *ALLUMĪNĀRE>alumëar>alumear
 AD-PŌST>após
 ADŌCŪLĀRE>aolhar>ollar
 ADVĒNĪRE>med. aviir
 APPLICĀRE>achegar
 MĪNA>amêa>amea
 MĪNACĪA>amêaça>ameaza²⁴⁰
 QUANTU>med. aquanto
 TALE>med. atal
 TANTU>med. atan²⁴¹

De todos os xeitos, é un proceso xa antigo, hoxe consolidado en numerosos vocábulos, moitos deles verbos de formación parasintética:

*CONTĪGESCĒRE>acontecer
 ERŪPTĀRE>rotar>arrotar
 FAUTU>afouto
 GRATU>agradecer
 *LAESĪŌNĀRE (por LAEDĒRE)>aleijōar>aleixoar
 LĪMĪTĀRE>alindar (vs. *lindar*)
 LŌCĀRE>alugar
 MALLĒŌLU>amalló
 PALPĀRE>apalpar
 presente (<PRAESĒNTE)>arc. e lit. apresentar
 rebola (de *bola?*)>arrebolar
 (re)canto (<CANTHU)>arrecantar
 redondo (<RŌTŪNDU)>arredondar
 (re)frío (<FRĪGĪDU)>arrefriar
 RĒPOENĪTĒRE>arrepender
 (re)quente (<CALĒNTE)>arrequentar
 (re)xunto (<IŪNCTU)>arrexuntar
 rico (<xerm. REIKS)>arrequecer
 rima (<?)>arrimar

240 Cfr. *miazoso* (vid. n. 81).

241 As formas medievais *aquanto*, *atal* e *atan* teñen funcionalidade métrica na lingua da poesía trovadoresca (cfr. n. 238).

rolo (<RŌTŪLU)>arrolar
 roupa (<xerm. *RAUPA)>arroupar
 En substantivos femininos pode influír a aglutinación do artigo:
 landra (<GLANDŪLA)>dial. alandra
 mora (<MŌRA)>amora
 vespa (<VĒSPA)>avespa

§134b. Actualmente, segue vixente o fenómeno na lingua popular, con especial frecuencia en vocábulos iniciados por *r*:

CALĒSCĒRE>com. que(n)cer>pop. aque(n)cer
 CU (<CŪLU)>com. recuar>pop. arrecuar
 IŪNCTĀRE>com. xuntar>pop. axuntar
 MĒNTHA>com. menta>pop. amenta
 MŌNSTRĀRE>com. mostrar>pop. amostar
 RANA>rāa>com. ra(n)>pop. arrá(n)
 randear (<onomat.?)>pop. arrandear
 RAPTU>com. rauto>pop. arrauto
 RECĒLĀRE>com. recear>pop. arrecar
 *RESCENDĒRE>com. recender>pop. arrecender
 rodeo (de *rodear*)>pop. arrodeo
 RŪGĪTU>roido>com. ruído>pop. arruído
 *SĒSSĪCĀRE>sossegar>com. sosegar>pop. asosegar
 VĒNĒRĪA>vēira>vieira>dial. aviñeira (cfr. com. *vieira*)

Nun rexistro vulgar, pode aparecer algún caso de prótese con posterior cambio de xénero a partir da terminación en -o:

a moto>amoto>vulg. o amoto
 a foto>afoto>vulg. o afoto
 a radio>arradio>vulg. o arradio

Epéntese

§135a. A epéntese vocálica de -i- é un fenómeno frecuente en galego como un dos procedementos para evitar os hiatos:

1. Está consolidada nalgunhas formas verbais:

VADAM>vaa>vaia
 CADŌ>cao>caio

O mesmo acontece sistematicamente na P1 do Presente de

Indicativo e todo o Presente de Subxuntivo dos verbos acabados en *-oer* (vid. §197):

DÖLĚŮ>*DÖLŮ>doo (dial.)>doio

MÖLŮ>moo (dial.)>moio

Mais, sorprendentemente, non acontece o mesmo na P1 do Presente de Indicativo dos verbos en *-oar*: vÖLŮ>voo (cfr. *vo-xo*, forma dialectal e, por veces, literaria do subst. *voo*).

2. En fonética sintáctica (vid. §39c), nos encontros de dúas vogais fortes, é moi frecuente na lingua popular a aparición dun *i* epentético entre o artigo feminino e o substantivo comezado por [á]²⁴²:

a auga>a-i-auga

a alba>a-i-alba

ou entre forma verbal acabada en *-a* ou *-o* e pronome persoal *o(s)*, *a(s)*:

teraa>dial. teraia

facéndoo>dial. facéndoi(o)

3. A diferenza do portugués, a epéntese considérase un fenómeno dialectal nas secuencias tónicas finais *-eo/-ea*:

ARĚNA>arěa>com. area>dial. areia

PLĚNU>chěo>com. cheo>dial. cheio

§135b. Epéntese consonántica:

1. Foi xeral a epéntese de [b] na evolución do grupo romance *-m'r-* (vid. §101f.2):

MĚMŮRĚRE>mem'rar>lembrar

ŮMĚRU>om'ro>ombro

Mais é parcial a epéntese de "v" (/v/>/β/>/b/), sobre todo en secuencias formadas polo ditongo *-ou-* seguida doutra vogal (cfr. §23b):

LAUDĚRE>lou'ar>louvar (vs. *loar*)

AUDĚRE>ou'ir>ouvir (vs. *oír*)

VĚDŮA>ve'ua>viúva

²⁴² En puntos do bloque oriental, esta vogal epentética pode aparecer como *u*, mesmo consonantizado en [b] en certos casos: chamábaua ('chamábaua'), picándoua ('picándoua'), a-u-auga (>a-b-auga) ('a auga'), etc. (vid. R. CARBALLO CALERO, *Gramática elemental del gallego común*, Vigo, Galaxia, 1979 (7ª ed.), p. 122, n. 10).

Dialectalmente, pode aparecer [g] como consoante epentética por causa da presenza dunha vogal velar:

AUDĚRE>dial. ouír>dial. ouguir (vs. com. *oír*, *ouvir*)

*CARĚŮLA>com. queiroa>dial. queiroga

FÖLĚŮLA>com. filloa (e dial. *fillō*)>dial. filloga

TELARĚŮLA>com. teiroa (e dial. *teirō*)>dial. teiroga

2. Existe tamén epéntese de [r], nalgún caso de aparición esporádica ou minoritaria, en certos vocábulos, sen razón etimolóxica, mais sen excluír nalgún caso a contaminación lexical:

abouxar>abrouxar

ALDABBA (ár.)>aldaba>aldraba

AQUĚFÖLĚU>com. acivro (cfr. *acevo*)

ASTŮTĚA>com. astucia>pop. astrucia

bosta (de *bostal*<*BOSTARE)>dial. bostra

COANGŮSTA>congosta>congostra

CUNĚU>cunho>com. cuño>pop. cruño

entrecosto (do lat. *cōstra*)>pop. entrecostro

estalar (<ASTŮLA?)>dial. estralar

*FALDA (xerm.)>falda>faldra

basta (esp.)>pop. astra (vid. §244b)

LÖCŮSTA>com. lagosta>dial. lagostra

POĚTA (do gr.)>com. poeta>arc. poetra

RAUSTĚAN (xerm.)>rustir

SAPŮNE>com. xabón>pop. xabrón

STĚLLA>estrela

*RESTĚPA>restreba

TÖNĚRE>tōar>toar>troar

§135c. Non cremos que se poida considerar de orixe epentética a aparición de *-n-* nas secuencias verbais acabadas en ditongo decrecente seguidas do pronome persoal átono de P3 *o(s)*, *a(s)* (vid. §156a).

Anaptixe

§136. A intercalación dunha vogal anaptítica no interior dun grupo consonántico é un fenómeno consolidado sómente en casos limitados:

CLAVĚLLU (ou cat. *clavell*)>cravel>caravel

CLAVĚCŮLA>cravilha>caravilla

CLŮNĚA>Crunha>Cruña>Coruña (top.)

CHRŮNĚCA>com. crónica>med. corónica

FRANGĚRE>faragulla (cfr. *frangulla*)

SARMAQ (ár)>saramago (cfr. dial. *samargo*)

SPARGĚRE>esparger>esparexer

Popularmente, é un fenómeno máis amplo:

CŮNGRU>com. congro>pop. cóngaro

cravate (fr.)>com. gravata>pop. garavata

Gabriel (do hebr.)>com. Gabriel>pop. Grabiél>vulg. Garabiel

gramalleira (de CRAMACŮLU)>pop. garamalleira

Engleterre (arc. fr.)>Inglaterra>pop. Inglaterra

Como anaptixe debemos tamén considerar a introdución dunha vogal *e* (ás veces *i*) que aparece no rexistro máis popular como meio de facilitar a pronuncia de grupos cultos, pouco habituais, formados por consoante *d* implosiva + consoante (cfr. §96a):

ADMĚNĚSTRĚRE>com. administrar>pop. adeministrar

ADMĚRĚRĚ>*ADMĚRĚRE>com. admirar>pop. ademirar

ADQUĚRĚRE>com. adquirir>pop. adequirir

Paragoxe

§137a. A aparición dun *-e* final paragóxico é practicamente un fenómeno universal na lingua oral popular nos vocábulos acabados en *-r*:

CANTĚRE>cantar>pop. cantare

MŮLLĚRE>muller>pop. mullere

Menos estendida, pero tamén frecuente, é a paragoxe en palabras acabadas en *-l*, *-n* [ŋ], *-s*, *-z* ou ditongo decrecente:

ANĚMĚLE>animal>pop. animale

xardín (do xerm.)>pop. xardinhe

PŮST>pois>pop. poise

*NŮCE>noz>pop. noce

ĚGŮ>eu>pop. eue

Aínda se debe acrecentar algún caso de paragoxe en vocábulos acabados en vogal tónica, especialmente nos casos de *papá* e *mamá*:

mamá>pop. mame (>pop. mamai)

papá>pop. papae (>pop. papai)

§137b. Relacionado coa paragoxe está o proceso de adición dun *-e* final en vocábulos de orixe estranxeira con terminación consonántica anómala en galego, continuando xa unha evolución documentada no galego antigo (ĚST>med. éste, vid. §218b):

club (ingl.)>clube

film (ingl.)>filme

restaurant (fr.)>restaurante

§137c. A analoxía, como proceso xeral na evolución lingüística, explica a aparición doutros sons en posición final, que non se deben considerar, en sentido estrito, paragóxicos:

1. *-s* en certos adverbios por analoxía con outros en que existía etimoloxicamente (vid. §234b):

SŮLA MĚNTE>somente>pop. somentes

AD NŮCTE>onte>dial. ontes

ANTE>arc. ante>antes

*EX-TŮNCE>arc. estonce>arc. e dial. estonces

NŮMQAM>nunca>med. nuncas

2. *-n* na primeira persoa dos Pretéritos de Indicativo dos verbos da segunda e terceira conjugación (vid. §182f.1):

DĚBŮĚ>med. devi>mod. debín

PARTĚVĚ>med. parti>mod. partín

Dialectalmente, aparece tamén na primeira conjugación e, mesmo, na P1 de Futuro de Indicativo:

AMĚVĚ>amei>dial. amein/amén/amín

*AMĚRE-AĚŮ>amarei>dial. amarein/amarén

3. Por analoxía morfolóxica, aparece un *-a* ou *-o* finais nalgúns substantivos femininos e masculinos, respectivamente, con *-e* final etimolóxico (vid. §148b).

CAMBIOS POR TRANSPOSICIÓN

Metátese

§138a. A metátese foi un fenómeno moi frecuente no curso da nosa historia lingüística, tanto a vocálica (lémbrese, por exemplo, a metátese de iode con certas consoantes, cfr. §§110-113) como a consonántica, especialmente a de *r*, a consoante metatizábel por excelencia:

BRIGANTUM>Bergantiños (top.)

CRĚPĀRE>quebrar (e *crebar*)

FÖRMÖSU>arc. fremoso

ĪNĚGRĀRE>entregar

ĪNĚGRU>med. entrego~entergo (cfr. *enteiro*)

ĪNTER>entre

*MATŪRĪCĀRE (por MATŪRĀRE)>med. madurgar>madrugar

PĪGRĪTĪA>preguiça>preguiza (e pop. *perguiza*)

PRŌ>por

QUATTŪÖR>quatro>catro

SĚMPER>sempre

SŪPER>sobre

TŪRBŌNE (L.C. TŪRBĪNE)>torvon>trobon

Aínda hoxe existen vacilacións moi estendidas:

APPĚCTŌRĀRE>apertar/apretar

PĪPĚRE>pebre/prebe

FĪBRA>febra/freba

PRAESĚPE>presebe/pesebre

MĚRŪLU>melro/merlo

§138b. Actualmente séguese actuando con forza a mesma tendencia na lingua popular, aproveitada por diferencialismo no galego literario de certas épocas:

cadáver (<CADAVĚRE)>pop. cadavre

catedral (do fr. *cathédral*)>pop. catredal

cubrir (<COOPĚRĪRE)>pop. crubir

dentro (<DĚ-ĪNTRŌ)>pop. drento

fábrica (<FABRĪCA)>pop. frábica

febre (<FĚBRE)>pop. frebe (cfr. med. *fever*)

Gabriel (do hebr.)>pop. Grabiel

permitir (<PĚRMĪTTĚRE)>pop. premitir

pobre (<PAUPĚRE)>pop. probe

preguiza (<PĪGRĪTĪA)>pop. perguiza

preparar (<PRAEPARĀRE)>pop. porparar

primeiro (<PRĪMĀRĪU)>pop. pirmeiro

procurar (<PRŌCURĀRE)>pop. precurar>pop. percurar

prometer (<PRŌMĪTTĚRE)>pop. pormeter

tebras (<TĚNĚBRAS)>pop. trebas

termar (de *ter* + *man?*)>pop. tremar

trebello (de *trebellar*)>pop. terbello

turbar (<TŪRBĀRE)>pop. trubar

Ás veces, a metátese alcanza á sílaba completa, producíndose entón un intercambio de posicións²⁴³:

Águeda (<AGĀTHA, do gr.)>pop. Ádega (antrop.)

arriçar~arrizar (med.)>acirrar (e *encirrar*)

enruga (<en+rŪGA)>pop. engurra

estómagu (<STŌMĀCHU)>pop. estógamo

Madalena (<MAGDALĚNE, do gr.)>pop. Madanela (antrop.)

quizais (<QUĪ SAPĪT)>pop. cicais

tacha (do fr. *tache*)>pop. chata

Deslocamento acentual

§139a. Xa no propio latín vulgar se produciron desloca-mentos acentuais, que condicionaron algunhas evolucións posteriores (vid. §1b):

GĚMITU>GEMĪTU>gemido>xemido

ĪNTEGRU>ĪNĚGRU>enteiro (e *antergo*)

IŪDICE>IUDĪCE>juiz>xuíz

MULĪERE>MULĪĚRE>molher>muller

VĪDUA>VIDŪA>viúva

§139b. En galego, a transposición do acento tónico no seo dunha palabra pódese producir en dobre dirección:

1. Adiantamento do acento (sístole), de modo que o vocábulo, inicialmente paroxítono, se converte en proparoxítono. O caso máis xeral é o cambio acentual que se produciu en

243 Por este intercambio de posicións é como se explican formas como *xoello* ou *doestar*, universais en portugués canónico moderno.

grande parte do territorio galego nas P4 e P5 de Copretérito, Antepretérito, Pospretérito de Indicativo, e mais no Pretérito de Subxuntivo (vid. §191b):

AMABĀMŪS>amavamos>amabamos>amábamos

AMĀVĒRĀMŪS>amaramos>amáramos

*AMĀRE-ĒĀMŪS>amariamamos>amaríamos

AMĀVĪSSĒMŪS>amassemos>amasesmos>amásemos

Nalgúns vocábulos, na secuencia -*uĩñ*- tamén se produce un deslocamento acentual que condiciona a absorción da vogal palatal *i* na consoante palatal [ɲ] (cfr. §6c):

MŌLĪNU>moinho>muíño>pop. e dial. muño

PŌNĒBAT>poinha>puinha>puña

Tamén se produce deslocamento acentual nalgúns vocábulos coa terminación latina -ĀNA (cfr. §80b.2):

CAMPĀNA>campāa>campā

QUĪNTĀNA>quintāa>quinta

VĒNTĀNA>ventāa>venta

Esporadicamente, a lingua popular converte en proparoxítonos algunhas palabras paroxítonas:

CANTĪCA>com. cantiga>pop. cántiga²⁴⁴

HŌSTE ANTĪQŪA>com. estantiga>pop. estántiga

MĒNDĪCU>com. mendigo>pop. méndigo

PĒRĪTU>com. perito>pop. pérto

2. Por outra parte, existe tamén o movemento acentual contrario (diástole), máis xeral por canto a tendencia acentual maioritaria en galego é a paroxítona:

lóstrego (de *lostregar*<*LŪSTRĪCĀRE)>lostrego

ŌCĒĀNU>océano>oceano

PASSĒRE>*PASSĀRU>passaro>páxaro>paxaro

PĒRSĪCU>pessego>péxego>pexego

CAMBIO POR CONTAMINACIÓN LEXICAL

§140. Moitas evolucións fonéticas son debidas ás mutuas influencias vocabulares, moi habituais en todas as linguas, sen-

244 Como noutros casos, téndese a unha especialización semántica: cantiga (medieval, de amigo, etc.) vs. cántiga (popular).

do difícil distinguir estritamente o que se debe á etimoloxía do que responde a un cruzamento entre vocábulos.

Cruzamentos lexicais

§141. Ás veces, dous elementos ou formas lingüísticas combínanse producindo unha forma nova²⁴⁵:

agua + auga>arc. e dial. augua

ALA + ANSA>asa

*BARO (xerm.) + VĪRĪLE>baril

caramelo (<CALAMĒLLU) + carámbano>caramelo

martelo (<*MARTĒLLU) + tarabela (<TĒRĒBĒLLA)>martabela

millar (<MĪLLIĀRE)>milleiro (<MĪLLIARĪU) + cento (<CĒNTU)>millenta

(vid. §174)

rabuxa (<*RABŪGĪNE?) + rañar (<ARANĒA?) e uña (<ŪNGŪLA)>rabuñar

ruxir (<RŪGĪRE) + renxer (<RĪNGĒRE)>runxir

SŪBĪRE + RŪPES>rubir (cfr. *subir*)

Etimoloxía popular

§142. É frecuente a tendencia popular a asociar unha palabra a un determinado sentido, provocando numerosas alteracións fonéticas en moitos vocábulos:

ADMANESCĒRE>amañecer (por *mañā*) (cfr. *amencer* e dial. *amaicer*)

antonte (<ante+onte)>dial. antronte (por *outro*)

ASTRŌLŌGU>com. astrólogo>med. estrologo (por *estrela*)

cheminée (fr.)>chaminea (por *chama*)

CŪNĒU>cunho>com. cuño>pop. cruño (por *cravar*)

DELPHĪNU>golfinho (por infl. de *golfo*)

farrapeiro (de *farrapo*)>farroupeiro (por *roupa*)

HĪRŪNDĪNĒA (por HĪRŪNDĪNE)>andoriña (por *andar*)

ĪNTĒGRU>antergo (por *antigo*) (cfr. med. entrego~entergo 'adulto')

IŌCŪLĀRE>jogoral>com. xogoral>pop. xogalar (por *xogar*)

IŪCANĪCĪA>longaínza (por *longo*)

MĒLANCHŌLĪA>com. melancolía>pop. malencolía (por *mal*)

245 Certamente, no campo da morfoloxía o cruzamento actúa con moita frecuencia, exercendo a analoxía un papel fundamental na aparición de novas formas: sufixo -*dade* en, por exemplo, *liberdade* (<LIBĒRTĀTE) ou *mortandade* (<MŌRTALĪTĀTE), novos plurais hipercaracterizados como *leises* ou *reises* (vid. §150), terminacións verbais -*stedes* ou -*chedes* para a P5 do Pretérito (vid. §182f), etc.

nabiza (de *nabo*)>dial. rabiza (por *rabo*)
 PĚRFĬDĬA>porfia (por infl. de *por*)
 *PRŮNĚU (por PRŮNU)>abruño>dial. agruño (por *agre*)
 REPŌŠĬTA>resposta (por *responder*)
 rossinbol (prov.)>reiseñor (por *rei* e *señor*)
 RŮMĬNĀRE>remoer (por *moer*)
 SACRISTĀNU>com. sacristán>pop. sancristán (por *san* e *santo*)
 saltasebe (<salta+sebe)>altasebe (por *alto*)
 SANGŮŠŮGA>sanguesuga>dial. zumezuga (por *zume* e *zugar*)
 TĚGĚLLA (por TĚGŮLLA)>tixela>tixola (por *ola* ou *cazola*)
 SŌLĬTATE>soidade>saudade (por *saúde*)
 TĚRRĬTŌRĬU>com. territorio>med. terratorio (por *terra*)
 TĬMŌRŌSU>temoroso>pop. temeroso (por *temer*)
 VAGABŮNDU>vagabundo>pop. vagamundo (por *vagar* e *mundo*)
 valoroso (de *valor*)>pop. valeroso (por *valer*)
 VĚRŮCŮLU>ferrollo (por *ferro*)
 VĬNĚTU>viñedo (por *viño* e *viña*)

Alteración de prefixos e sílabas iniciais

§143a. Sen excluír nalgún caso un proceso de asimilación ou disimilación, así como interrelacións semánticas e lexicais, é moi frecuente o cruzamento e/ou a confusión dalgúns prefixos e sílabas iniciais:

1. EX- + IN- > med. eix-~enx->mod. enx- (ou ens-) (cfr. §79b.4, 95b):

EXAGŮ>ensaio
 *EXALTIĀRE>enxalçar>enxalzar
 *EXAMĬNE>enxame
 *EXAQUĀRE>enxaguar
 EXARTĬA>enxarcía
 EXĚMPLU>med. eixempro~enxempro (cfr. mod. *exemplo*)
 EXSŮCĀRE>med. eixugar~enxugar>enxugar
 EXSŮCTU>med. eixuito~enxuito>enxoito

Ás veces, existen pares lexicais pola procedencia dun ou doutro prefixo:

DĚ-ĚX-DĚ>desde vs. pop. dende (<DĚ-ĬN-DĚ)
 DĚ-ĚX-PŌST>despois vs. dial. dempois (<DĚ-ĬN-PŌST)

ĬN-TŮNC>entón vs. arc. e dial. estonces (<*ĚX-TŮNCE)

2. as- (ABS-, AS-, AUS-), os- (<ŌBS-)>es- (<ĚX-, s-)²⁴⁶ (cfr. §12c):
 ABSĈŌNDĚRE>esconder AUSĈŮLTĀRE>escoitar
 ASPARĀGU>espargo ŌBSCŮRU>escuro

§143b. Na mesma liña, existen numerosas vacilacións de sílaba inicial:

1. en-/an-:

ANTE-ŌCŮLU>com. antollo>pop. entollo
 *ANTEPARĀRE>arc. emparar (com. amparar)
 Henrique (do xerm.)>arc. e pop. Hanrique
 ĬNTER>entre>arc. e pop. antre (e med. *ontre*)
 ĬNTRŌĬTU>com. entroido>pop. antroido (e med. *ontroido*)
 ĬNTŮNC>com. entón>med. antón
 MĚDĬĈĬNA>com. menciña>pop. manciña

2. a-/en-²⁴⁷:

AFFECTĀRE>afeitar/enfeitar
 arriçar~arrizar (med.)>acirrar/encirrar
 ĬLLŮMĬNĀRE>med. alumêar/enlumêar
 PŮLSĀRE>apuxar/empuxar
 rico (<xerm. REIKS)>arrequecer/enriquecer
 xo! (onomat.)>axotar/enxotar

²⁴⁶ Cfr. tamén OBTŮRĀRE>aturar.

²⁴⁷ Aínda se poderían engadir outras vacilacións populares semellantes, como *encontrar* vs. pop. *alcontrar* (<*ĬNCŌNTRĀRE), *encender* (com. *acender*) vs. pop. *alcender* (<ACCĚNDĚRE), *dedicar* vs. pop. *adicar* (<DĚDĬCĀRE) ou, aínda, *estragar* vs. *destragar* (<*STRAGĀRE), *espir* vs. *despir* (<EXPĚDĬRE), etc.

MORFOSINTAXE

O NOME

§144. Mentres que o número do latín clásico (singular e plural) ten clara continuidade nas linguas románicas, non acontece o mesmo coa flexión de xénero (masculino, feminino, neutro), da que só se conserva masculino e feminino, e de caso (Nominativo, Vocativo, Acusativo, Xenitivo, Dativo e Ablativo), distribuído en cinco grupos de declinacións, do que só se conserva o acusativo, singular e plural.

A DESAPARICIÓN DAS DESINENCIAS CASUAIS

§145a. Na súa forma clásica, o substantivo latino²⁴⁸ tiña doce terminacións (seis no singular e seis no plural) indicadoras da función sintáctica e mais do número²⁴⁹; mais, na realidade, o seu número era menor, dadas as coincidencias entre as desinencias de varios casos (por exemplo, nominativo e vocativo en todas as declinacións agás a segunda en -us, dativo e ablativo singulares na segunda declinación, etc.), cos conseguintes problemas de ambigüidade canto á función e ao significado de cada forma.

§145b. Dous son os factores que provocaron a desaparición dos casos e a asunción de todas as funcións por parte do acusativo.

Por un lado, a simplificación casual era xa a tendencia xeral no grupo de linguas indo-europeas: o latín clásico xa tiña confundido o caso instrumental co ablativo, e o locativo co xenitivo ou, ás veces, co ablativo. Ora ben, na lingua escrita e literaria, este sistema casual funcionou ben até aproximadamente o s. I d. C., pero no latín vulgar hai constancia de que

248 Trataremos unitariamente, no posíbel, o substantivo e mais o adxectivo, en liña coa tradición gramatical que considera o substantivo e o adxectivo englobados na categoría nome (vid., por exemplo, X. X. COSTA CASAS *et alii*, *Nova gramática para a aprendizaxe da lingua*, Coruña, Vía Láctea, 1988, p. 9).

249 O mesmo acontece no adxectivo (sempre anteposto ao substantivo no latín clásico), en que o proceso de desaparición das desinencias casuais se produciu do mesmo modo que nos substantivos (vid. *infra*).

se recorría con frecuencia ao uso multiplicado de preposicións para evitar esas ambigüidades. Así, por exemplo, xa desde o principio, o acusativo de movemento e mais o ablativo de separación precisaban do apoio dunha preposición, ao tempo que o ablativo complemento do comparativo se reforzaba con preposicións; por outra banda, o dativo, como complemento indirecto, alternaba coa construción *ĀD* + acusativo e o xenitivo competía coa construción con *DĒ* (e tamén *ĒX* ou *ĀB*)²⁵⁰. Ademais, mesmo na propia lingua escrita, o vocativo confundíase co nominativo, especialmente en construcións apositivas; deste xeito, o acusativo tende a converterse no caso réxime universal, competindo co ablativo para expresar relacións de distancia, duración, prezo ou lugar, ao tempo que avanzan os seus usos nas construcións preposicionais, que se vān impondo ás formas casuais simples por cuestión de clarezas e eficacia sintáctico-semántica.

O segundo factor desencadeante do sincretismo casual e a acumulación de funcións no acusativo é a confluencia fonética desencadeada no latín vulgar, especialmente no vocalismo:

1. A perda de -*m* final (vid. §83a) implica confusión do acusativo e do ablativo da terceira: ac. *MŌNTE(M)* e *FŌRTE(M)* = abl. *MŌNTE* e *FŌRTE*.

2. A nivelación de *ā* longo e *ă* breve e a perda de -*m* implica nom. *PŌRTĂ* e *ALTĂ* = ac. *PŌRTĂ(M)* e *ALTĂ(M)* = abl. *PŌRTĂ* e *ALTĂ*, da primeira declinación; a nivelación de *ŭ* breve e *ō* longo implica ac. sing. *LŪPŭ(M)* e *ALTŭ(M)* = dat. e mais abl. sing. *LŪPŌ* e *ALTŌ*, na segunda declinación; a nivelación de *ī* breve e *ē* longo implica a confusión de nom. e ac. plurais *MŌNTĒS* e *FŌRTĒS* co xen. sing. *MŌNTĪS* e *FŌRTĪS*, na terceira declinación.

3. Xa coincidía o nom. e ac. plurais da terceira declinación (*LĒŌNES* e *NŪBES* e *FŌRTES*).

²⁵⁰ Vid. exemplos diversos destas construcións nos tratados de latín vulgar, como, por exemplo, no manual de V. VĀĀNĀNEN, *op. cit.*, pp. 196-207 (recollidos algúns deles nalgunha gramática histórica portuguesa, como a de I. de Lima COUTINHO, *Pontos de Gramática Histórica*, Rio de Janeiro, Ao livro técnico, 1976 (7ª ed.), pp. 224-226).

4. Aínda se pode engadir a tendencia dos substantivos imparisílabos a convertérense en parisílabos, creando un nominativo analóxico (o latín literario rexistra *MENTIS* por *MENS*, *BOVIS* por *BOS*; cfr., ademais, *GLIS NON GLIRIS*, *GRUIS NON GRUS*, no *Appendix Probi*).

§145c. Progresivamente, pois, avanza a simplificación casual latina, tanto no singular como no plural, de forma que na *Romania Occidental* fican, arredor do século IV ou V, somente dúas formas casuais (nominativo e acusativo), que unicamente perduraron nos antigos francés e provenzal.

Na Ibero-Romania consolídase o acusativo como caso universal, absorbendo definitivamente todas as funcións, mais con dúas consecuencias sintácticas fundamentais: a orde de palabras (suxeito + verbo + complementos), coa conseguinte fixación de función das palabras na frase, e, por outra parte, a utilización xeneralizada de preposicións.

RESTOS DOS CASOS EN GALEGO

§146. O acusativo converteuse no caso universal de onde proceden todos os nomes substantivos (e adxectivos) do galego, agás un pequeno número pouco significativo de vocábulos cuxa filiación está noutros casos diferentes:

1. Do nominativo:

a. Nomes propios:

MARCŪS>Marcos	IESŪS>Jesus>Xesús
DŌMŊNĪCŪS>Domingos	CAROLŪS>Carlos
PĪLATŪS>Pilatos	

b. O substantivo *deus* (<*DĒUS*) e formas pronominais persoais en función de suxeito (vid. §§153a, 154a) e mais demostrativas (vid. §163).

2. Do xenitivo:

a. Patronímicos:

FERDINANDĪCĪ>Fernández
LŪPĪCĪ>López
MENENDĪCĪ>Méndez

b. Topónimos²⁵¹:

*GOIANĪS>Goiáns/Goiás
 HÖNĚSTĪ>Öeste>Oeste
 MÜNDARICĪ>Mondariz
 VIMARANĪS (de VIMARA)>Guimarães
 WITERICĪ>Guitiriz

c. Na denominación dalgúns dos días da semana²⁵²:

MARTĪS>martes
 IÖVĪS>joves>xoves
 VĚNĚRĪS>venres

E por analoxía coas denominacións anteriores:

LÜNAE>luns
 MÉRCÜRĪ>mércores

d. Nalgunhas palabras compostas:

CÖMĪTE+STABŪLĪ>condestábel
 FĪLĪU+ECCLĚSĪAE>freegues>fregués
 IŪRĪS+PRŪDĚNTĪA>xurisprudencia

3. O dativo pervive en formas do pronome persoal (§§153b, 154b, 155).

4. Do ablativo fican algúns adverbios:

ANTE ANNÖ>antano
 HAC HÖRA>agora
 HÖC ANNÖ>hogano

251 Son numerosísimos os topónimos galegos que derivan de formas do xenitivo, indicando o nome do posesor: "são os nomes pessoais antigos que determinam em grande parte a fisionomia particular da toponímia galega. Trata-se de nomes de senhorios ("possessores"), que desde a época latina, através de toda a Idade Média, se prenderam às propriedades respectivas, as chamadas 'vilas', e se perpetuaram, por via de regra, numa forma fonética que supõe o genitivo, acompanhada ou não do determinado: *Vilachave* = villa Flavii (de Flavius) ao lado do simples *Chave*. Segundo pôde apurar o autor deste artigo, existem hoje, no âmbito galego-português-asturiano, cerca de 2.000 nomes de lugar pertencentes a esta classe de antroponímicos [...]" (cfr. J. M. PIEL, "Considerações gerais sobre toponímia e antroponímia galegas", *Verba*, 6, 1979, p. 7).

252 Estas denominacións (pagás) conviven en galego coas máis tradicionais por *fetras*. Foron proscritas no ano 316 d. C. polo papa Silvestre, que ordenou que fosen substituídas por *FERIA SECUNDA*, *FERIA TERTIA*, etc. (vid. E. B. WILLIAMS, *op. cit.*, p. 124, e C. GARCÍA, "Los días de la semana en gallego", *Verba*, 7, 1980, p. 38.).

A DESAPARICIÓN DO XÉNERO NEUTRO

§147a. O latín clásico distinguía, en principio, tres xéneros herdados do indo-europeo: masculino e feminino nos seres animados, reservando o neutro para os seres inanimados. Mais esta diferenciación xa non funcionaba claramente no propio latín, onde existían substantivos con xénero dubidoso (CASEUS/CASEUM, COLLUM/COLLUS, etc.), ao tempo que algúns masculinos tiñan para o plural un antigo colectivo en -A (LOCUS, LOCI/LOCA).

Así pois, axudado por factores de escasa diferenciación fonética, o neutro desaparece nos substantivos en latín vulgar²⁵³, repartíndose arbitrariamente entre masculino e feminino, tendo en xeral como único condicionamento a fonética.

1. Masculino:

a. Os neutros da segunda declinación eran iguais aos masculinos, agás no nominativo (singular e plural): PRATUM, VINUM, COLLUM vs. LUPUS, pero acusativo PRATU, VINU, COLLU vs. LUPU.

b. Os neutros da cuarta declinación eran iguais aos da segunda cando confluíron as declinacións: CORNU, GELU vs. LUPU.

c. Os neutros da terceira declinación con nominativo e acusativo en -US (TEMPUS, CORPUS, PECTUS, LATUS, pl. TEMPORA, CORPORA, PECTORA, LATERA) foron absorbidos polos masc. en -o/-os, mais presentan formas arcaicas masculinas singulares en -os (*tempos*, *corpos*, *peitos*, *lados*), máis tarde regularizadas coa desaparición de -s final etimolóxico por analoxía (*tempo*, *corpo*, *peito*, *lado*).

d. Un grupo de substantivos neutros imparisílabos da terceira con nominativo e acusativo en -N (vid. §80b.3) ou -R crían un acusativo analóxico (cfr. ac. CARCEREM, do masc. CARCER, CARCERIS), pasando case todos ao masculino:

AERAMEN>*AERAMĪNE>aramé

CŪLMEN>*CŪLMĪNE>cume

253 Na realidade, en galego só fican como restos do neutro latino as formas invariábeis do demostrativo: *isto*, *iso* e *aquilo*. Na lingua medieval tamén se utilizaba no pronome persoal a forma *elo* procedente do neutro *ILLUD*, e, por outra banda, na área dialectal galego-asturiana aínda se utiliza unha forma *lo* como artigo neutro (vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 68).

EXAMEN>*EXAMĬNE>enxame
 ĬNGUEN>*ĬNGŬĬNE>L.T. ĬNGŬĬNA>íngo
 LĚGŬMEN>*LĚGŬMĬNE>legume
 LŬMEN>*LŬMĬNE>lume
 NŌMEN>*NŌMĬNE>nome
 PĚCTEN>*PĚCTĬNE>pente
 VĬMEN>*VĬMĬNE>vime
 MARMOR>*MARMŎRE>mármore
 RŎBUR>*RŎBŎRE>arc. e dial. robre²⁵⁴
 SŬLPUR>*SŬLPŬRE>xofre
 ŬBER>*ŬBĚRE>ubre

Aínda debemos engadir *verme* (L.C. VERMIS, -IS), que, vistas formas medievais como *vermen* ou *vermeē*, debe proceder dunha base *VĚRMĬNE, construída a semellanza das anteriores.

e. Outros, ao tempo que regularizan a súa forma acusativa (así, por exemplo, LAC é reconstruído como *LACTE, polo xen. LACTIS, dat. LACTI, etc.), repártense arbitrariamente, explicándose deste xeito as diverxencias xenéricas de certos vocábulos nas linguas románicas:

CAPUT>masc. cabo	MĚL>*MĚLLE>masc. mel
COCHLĚARE>fem. culler	Ŏs>*ŎSSU>osso>óso
FĚL>*FĚLLE>masc. fel	RĚTE>fem. rede
LAC>*LACTE>masc. leite	SALE>masc. sal
MARE>masc. mar	VAS>*VASU>vaso

2. Feminino:

Os neutros da segunda que se utilizaban normalmente en plural (con desinencia en -A) foron asimilados facilmente á primeira declinación, pasando, por tanto a femininos nas linguas románicas, en xeral, e no galego, en particular.

Así, un grupo deles, en xeral de significación colectiva, deixou descendentes galego-portugueses precisamente a partir destas formas plurais en -A, converténdose, deste xeito, en femininos e formando un novo plural -AS (>-as), ao tempo que nalgún caso se mantén o sentido colectivo:

ARMA>arma	LĬGNA>leña
FĚRRAMĚNTA>ferramenta	ŎPĚRA>obra
FĚSTA>festa	ŎVA>ova
FŎLIA>folla	PĬRA>pera
FRŬCTA>froita	VĚSTĬMĚNTA>vestimenta
GRANA>graa>gra	VŎTA>voda

§147b. A reestruturación do adxectivo coa conseguinte perda dos casos e do xénero neutro foi exactamente a mesma que nos substantivos. En latín existían dúas clases de adxectivos: os de primeira clase apresentaban tres desinencias conforme ao xénero (da primeira o fem. e da segunda o masc. e mais o neutro): ALTUS (masc.), ALTA (fem.), ALTUM (neutro); nos de segunda clase (da terceira declinación), á parte de adxectivos dunha soa terminación (PAUPER, -FRIS; PRUDENS, -TIS; FELIX, -ICIS), existían adxectivos de dúas terminacións: FORTIS (masc. e fem.), FORTE (neutro); os resultados, pois, foron *alto*, *alta*, *altos*, *altas*, e *forte*, *fortes*, respectivamente.

AS DECLINACIÓNS LATINAS E A ORGANIZACIÓN DOS NOMES EN GALEGO

§148a. As cinco declinacións do latín clásico simplifícanse, pasando no latín vulgar a tres unicamente.

A primeira declinación, composta case exclusivamente por substantivos femininos, absorbe a quinta, moi escasa e tamén formada por substantivos femininos: no propio latín xa existían vacilacións de declinación nalgúns substantivos da quinta: AVARITIES, EI OU AVARITIA, AE; LUXURIES, EI OU LUXURIA, AE; MATERIES, EI OU MATERIA, AE.

A segunda, composta por masculinos (SERVUS, -I) e neutros (VINUM, -I), absorbe a cuarta, tamén escasa e maioritariamente formada por femininos (MANUS, -US) e neutros en -U (CORNUS, -I): tamén neste caso xa no latín convivían DOMUS, US OU DOMUS, -I, COLLUS, US e COLLUS, -I, OU FRUCTUS, -US CON FRUCTUS, -I.

A terceira declinación, a máis complexa (xénero non automático, varios conxuntos de terminacións casuais, diferente sí-

²⁵⁴ Documentado, por exemplo, na obra rosaliana, talvez polo esp. *roble* (cfr., de todos os xeitos, os top. *Robra* ou *Reboredo*, entre outros moitos da mesma familia).

laba acentuada e abundancia de substantivos con declinación imparisílaba), pervive na súa heteroxeneidade.

É claro que nos adxectivos as formas se reparten entre a primeira declinación (formas femininas), a segunda (formas masculinas e neutras) e a terceira (adxectivos do segundo grupo en -IS, -E).

§148b. A forte relación entre xénero e forma do vocábulo que en latín clásico existía, mantense, en xeral, nas linguas románicas e en galego-portugués. Deste modo, modernamente, os nomes substantivos²⁵⁵ en galego organízanse da seguinte maneira²⁵⁶:

1. Nomes acabados en -o:

Proveñen dos substantivos da segunda e cuarta declinacións (en -US, masculinos, e mais en -U, neutros), así como dos neutros da terceira cuxo nominativo e acusativo singular era en -O ou -U. Coa excepción do fem. *man* (med. *mão*, dial. *mao*) –e mais algún vocábulo introducido modernamente, como *tribo*– e do masc. *día*, en latín vulgar rapidamente se eliminaron as disidencias formais no xénero, afectando a numerosos nomes de árbores, femininos en -US:

CERASIUS→ac. CĚRAŠŮ>masc. cereijo>cereixo²⁵⁷

FRAXINUS→ac. FRAXĪNU>masc. freixo

PINUS→ac. PINU→PĪNĀRĪU>masc. pinheiro>piñeiro

TAXUS→ac. TAXU>masc. teixo

ULMUS→ac. ŪLMU>masc. olmo

Aínda hai que engadir algúns nomes caracterizados xenericamente desde moi antigo (cfr. §21e):

ČĪCĚRE>*ČĪCĚRU>chícharo

CŪCŪMĚRE>*CŪCŪMĚRU>cogombro

GLACĪE>lazo

²⁵⁵ Loxicamente, os adxectivos de dúas terminacións (-o/-a) responderían aos dous primeiros grupos de substantivos, mentres que os invariábeis (acabados en -e ou consoante) deben ser integrados no terceiro grupo.

²⁵⁶ Débese ter en conta que a frecuente sufixación no latín vulgar favoreceu cambios de xénero no romance, especialmente nos neutros (AURIS→AURĪCŪLA>orella, GENU→GĚNŪCŪLU>xeollo, CAPUT→CAPĪTĪA>cabeza, etc.).

²⁵⁷ Máis usadas modernamente as denominacións *cerdeira* ou *cereixeira*.

GRANDĪNE>grande>grando

GRŪE>*GRŪU>grou

NŌVĚMBRE>*NŌVĚMBRU>novembro

PASSERE>*PASSĀRU>páxaro

Popular e dialectalmente, pervive este proceso de recaracterización masculina (cfr. §21e):

*AERAMĪNE>com. arame>dial. aramio

AXE>eixe>eixo

*CŪLMĪNE>com. cume>dial. cumio

*EXAMĪNE>com. enxame>dial. enxamio

*VĪMĪNE>com. vime>dial. vimio

Aínda se deben engadir algúns masculinos, que adquiren connotacións dimensionais e/ou formais, criados ao longo da historia do galego:

barco←barca<BARCA

leiro←leira<GLARĚA

chanto←chanta<PLANTA

pío←pía<PĪLA

chavello←chavella<CLAVĪCŪLA

pipo←pipa<*PĪPA

bolso←bolsa<BŪRSA

xanelo←xanela<janela<IANŮĚLLA

Así mesmo, deben ser incluídos neste grupo algúns substantivos e adxectivos actualmente acabados en -o ou -u tónicos, produto da crase da vogal final latina no curso da evolución lingüística (vid. §§34c, 38c):

AVĪŌLU>*AVŌLU>arc. avoo>avó

NŌDU>arc. noo>nó

CRŪDU>arc. cruu>cru²⁵⁸

NŪDU>arc. nuu>nu

CŪLU>arc. cuu>cu

SŌLU>arc. soo>só

Do mesmo xeito, hai que incluír algúns vocábulos acabados en ditongo [ów], [áw] e [éw], con tradición gráfica vacilante entre -o e -u finais nos dous últimos:

*CAPPĚLLU>fr. chapel>chapeu

IŪDAEU>judeu>xudeu

*GRŪU>grou

PALU>pau

2. Nomes acabados en -a:

Este grupo está formado fundamentalmente polos femininos da primeira e da quinta declinación, por femininos prove-

²⁵⁸ Popularmente, os adxectivos acabados en -ū tenden a regularizar xenericamente a forma masculina acrecentando -o final en paralelo coa correspondente forma feminina (cru>pop. crúo←fem. crúa, nu>pop. núo←fem. núa).

nientes dos neutros plurais en -A de segunda declinación²⁵⁹ e por nomes da terceira e da cuarta que adquiriron un sufixo diminutivo en latín vulgar:

ACUS→ACŪCŪLA>agulla	CAPUT→CAPĪTĀ>cabeça>cabeza
APIS→APĪCŪLA>abella	CAEPUS→CĒPŪLLA>cebola

Aínda hai que engadir un grupo de nomes de árbores construídos cunha forma adxectiva substitutiva da anterior denominación en -US:

FICUS→(ARBŌRE) FĪCARĪA>figueira
FAGUS→(ARBŌRE) FAGĒA>faia
NUX→(ARBŌRE) NŪCARĪA>nogueira
ILEX→(ARBŌRE) ILĪCĪNARĪA>aciñeira

Por outra parte, reestrutúranse algúns vocábulos do campo semántico do parentesco, como xa notaba o propio *Appendix Probi* (NURUS NON NURA, SOCRUS NON SOCRA). Así:

NŪRU→*NŌRA>nora
SŌCRU→SŌCRA>sogra

Ademais, volvemos a asistir á tendencia xenericamente caracterizadora, agora para o feminino, nun proceso que chega até hoxe nalgún caso (cfr. §19d):

AL-KHASS (ar.)>alface>arc. alfaça	LĒNDĪNE>*LĒNDĪNA>lendêa>lendia
CAULE>couve (e <i>col</i>)>dial. couva	NĒPTE>*NĒPTA>neta
CŪLICE>couce>couça>couza	PŪLICE>*PŪLĪCA>pulga
GRŪE>*GRŪA>grúa	PŪPPE>*PŪPPA>popa

O mesmo que acontecía cos substantivos en -o, debemos engadir algúns femininos criados ao longo da historia da lingua que adquiriron connotacións dimensionais e/ou formais:

agra←agro<AGRU
azouta←azoute<açoute<AS-SAUT (ár.)
cancela←cancelo<CANCELLU
carballea←carballo<carvalho<CARBA (prelat.)
cesta←cesto<CĪSTU
corná←corno<CŌRNU
machada←machado<MARCŪLĀTU

259 Loxicamente, estes substantivos criaron plurais analóxicos (arma→armas, voda→vodas, folla→follas), o mesmo que outros plurais neutros mudaron analoxicamente (CASTĒLLA>*CASTĒLLŌS>castelos, CŌRNŪA>*CŌRNŌS>cornos).

poza←pozo<poço<PŪTĒU
ría←ríu<RĪVU
saca←saco<SACCU

Por outra parte, na lingua actual existen numerosos vocábulos procedentes do grego, de introdución moderna por vía culta, que, a pesar da terminación -a, son masculinos: *cometa* (<COMETA), *planeta* (cfr. arc. *a planeta*) (<PLANETA), *síntoma* (<SYMPTOMA), *sistema* (<SYSTEMA), *tema* (<THEMA), etc., pero, por exemplo, *a cataplasma*. E aínda cómpre indicar a existencia doutros con xénero masculino, nalgúns casos por se asociaren ao mundo tradicionalmente considerado como masculino: *camarada*, *espiritista*, *homicida*, *monarca*, *nauta*, *patriarca*, *pirata*, *xesuíta*, etc.

3. Nomes acabados en -e ou en consoante:

Herdan a complexa terceira declinación, así como os substantivos da quinta que non pasaron á primeira (*face*, *fē*) e un grupo da segunda declinación que cambiou a súa terminación (*cobre*, *fume*, *mestre*, *milagre*, *zume*, etc.), xunto con adxectivos en que se produciron trasvases da primeira clase á segunda (*contente*, *dobre*, *firme*, *libre*, etc.) (vid. §21d.2)²⁶⁰.

Xa que nos substantivos acabados en -e ou -or ou en consoante non hai correspondencia entre forma e xénero, podemos encontrar algunhas variacións de xénero entre o galego-portugués e as formas modernas: os antigos fem. *fin*, *vale* ou *calor* (e, incluso, *vigor* e *valor*) funcionan actualmente como masculinos²⁶¹. O mesmo acontece con *queixume*, *revor* (<RŌBŌRE) ou os substantivos en -age(n) (>mod. -axe), de xénero vacilante na Idade Media, consolidados actualmente como femininos. No propio latín vulgar houbo cambios de xénero: os masc. FRŌNTE, FŌNTE, PARĪETE, SĒRPENTE, por exemplo, convertéronse nos fem. *fronte*, *fonte*, *parede*, *serpente*.

260 Mais tamén se pode constatar o proceso contrario: RŪDE>rude>rudo. Por outra parte, xa no propio latín existían procesos reforzadores da marca xenérica nos adxectivos. Cfr., no *Appendix Probi*, PAUPER MULIER NON PAUPERA MULIER; TRISTIS NON TRISTUS.

261 Aínda que non é difícil achar *fin* e *calor* como femininos, mesmo na lingua literaria actual. O feminino *vale* ou *val* aínda pervive na toponimia e nos apelidos (*Valiña(s)*, *Valouta*, etc.).

Por outra parte, popularmente é moi forte a tendencia a construír femininos en *-a* nos vocábulos coa terminación *-nte* (<-NTE) (*estudiante/-a, presidente/-a*, etc.), especialmente naquelas palabras susceptibles de encubriren realidades sexistas (pero *amante, axente, berexe, protestante*, etc.), de igual modo que os substantivos e adxectivos acabados en *-or, -és*, invariábeis antigamente, teñen hoxe desinencia feminina²⁶²:

señor (<SĚNĪŌRE)→fem. señora

pastor (<PASTŌRE)→fem. pastora

burgués (de *burgo*)→fem. burguesa

portugués (<PŌRTUCALĚNSE)→fem. portuguesa

De todos os xeitos, hai femininos criados pola lingua desde as primeiras etapas: *mestra, monxa, hóspeda, infanta, freira*, etc. Pola contra, desapareceu algún feminino antigo, como *comũa* (fem. de *común*).

O mesmo que acontecía no primeiro grupo con algúns nomes acabados en ditongo *-ou, -au, -eu*, tamén neste grupo se deben incluír algúns substantivos actualmente acabados en ditongo con semivogal palatal, produto da evolución fonética (vid. §§20b, 32d):

GRĚGE>gree>grei

LĚGE>lee>lei

RĚGE>ree>rei

Do mesmo xeito, contamos con algúns substantivos que teoricamente deberían ter desinencia *-o*, mais que os avatares da evolución fonética condicionaron a súa pertenza aos acabados en consoante (vid. §80c.1):

DŌNU>med. dōo>don

SŌNU>med. sōo>son

IĚIŪNU>med. jeĩu>jejun>xexún

TŌNU>med. tōo>ton

A FLEXIÓN DE XÉNERO E A METAFONÍA

§149. Somentemente os substantivos que se referen a seres sexuados (para alén dos casos de xénero dimensional) admiten

flexión de xénero, ao contrario do que a inmensa maioría dos adxectivos, con xénero concordante.

1. En xeral, a flexión estabelécese entre os morfemas *-o* e *-a*, para masculino e feminino, respectivamente, herdeiros de *-U/-A* latinos. Así acontece nos nomes cuxa forma masculina acaba actualmente en *-o* (<-U)²⁶³:

fillo (<FĪLĪU) vs. filla (<FĪLĪA)

fermoso (<FŌRMŌSU) vs. fermosa (<FŌRMŌSA)

reo (<RĚU) vs. rea (<RĚA)

Algúns femininos antigamente irregulares regularizáronse, por analogía co masculino, a partir das formas evolucionadas normalmente:

PARVŪLA>parvoa>parva (por *parvo*)

ANTĪQUA>antigua>antiga (por *antigo*)

Os femininos irregulares aparecen por evolución fonética normal (vid. §4b.7):

IŪDAEA>judea>judía>xudía vs. xudeu (<IŪDAEU)

SĪNE DĚA (?)>sandea>sandía vs. sandeu (<SĪNE DĚU?)

Algo semellante acontece co par *grou* (<*GRŪU) vs. *grúa* (<*GRŪA).

Neste primeiro grupo de nomes, maioritario en galego sobre os doutras terminacións, aínda se acrecenta un trazo redundante de oposición de xénero (naqueles que admiten flexión xenérica), se ben funciona desigual e fragmentariamente no territorio galego: a metafonía²⁶⁴. Numerosos substantivos e adxectivos con vogal *e* ou *o* tónicas abertas (<Ě, Ō) fechan en [é] e [ó] por influencia do *-ŭ* final latino; e, en menor medida, tamén encontramos abertura de [é] e [ó] por influencia de *-A* final (vid. §§4b.4, 5c.1, 7a.4, 8c.1):

canc[é]llo vs. fem. canc[é]lla

s[é]co vs. fem. s[é]ca

graci[ó]so vs. fem. graci[ó]sa

s[ó]gro vs. fem. s[ó]gra

mant[é]llo vs. fem. mant[é]lla

x[ó]lgo vs. fem. x[ó]lga

n[ó]lvo vs. fem. n[ó]lva

²⁶² Con moi raras excepcións: os comparativos *mellor, peor, maior, menor, interior, exterior, inferior, superior, ulterior e posterior* (vid. §151a) e mais o adxectivo *cortés*, cun fem. med. *cortesa*, formado a partir de *corte* (<CŌHŌRTE).

²⁶³ Hai vacilacións no galego literario moderno na terminación *-o/-u* dalgúns vocábulos, nomeadamente cultismos acabados nun posíbel ditongo ou hiato (ateu~ateo, europeo~europeu, etc.).

²⁶⁴ Vid. R. ÁLVAREZ BLANCO, "Consideracións sobre a metafonía nominal galega", *op. cit.*, pp. 141-157.

Por outra parte, popularmente é moi forte a tendencia a construír femininos en *-a* nos vocábulos coa terminación *-nte* (<NTE) (*estudiante/-a, presidente/-a*, etc.), especialmente naquelas palabras subsceptíbeis de encubriren realidades sexistas (pero *amante, axente, herexe, protestante*, etc.), de igual modo que os substantivos e adxectivos acabados en *-or, -és*, invariábeis antigamente, teñen hoxe desinencia feminina²⁶²:

señor (<SĚNĬŌRE)→fem. señora

pastor (<PASTŌRE)→fem. pastora

burgués (de *burgo*)→fem. burguesa

portugués (<PŌRTUCALĚNSE)→fem. portuguesa

De todos os xeitos, hai femininos criados pola lingua desde as primeiras etapas: *mestra, monxa, hóspeda, infanta, freira*, etc. Pola contra, desapareceu algún feminino antigo, como *comũa* (fem. de *común*).

O mesmo que acontecía no primeiro grupo con algúns nomes acabados en ditongo *-ou, -au, -eu*, tamén neste grupo se deben incluír algúns substantivos actualmente acabados en ditongo con semivogal palatal, produto da evolución fonética (vid. §§20b, 32d):

GRĚGE>gree>grei

LĚGE>lee>lei

RĚGE>ree>rei

Do mesmo xeito, contamos con algúns substantivos que teoricamente deberían ter desinencia *-o*, mais que os avatares da evolución fonética condicionaron a súa pertenza aos acabados en consoante (vid. §80c.1):

DŌNU>med. dōo>don

SŌNU>med. sōo>son

IĚIŪNU>med. jejūu>jejun>xexún

TŌNU>med. tōo>ton

A FLEXIÓN DE XÉNERO E A METAFONÍA

§149. Somente os substantivos que se referen a seres sexuados (para alén dos casos de xénero dimensional) admiten

flexión de xénero, ao contrario do que a inmensa maioría dos adxectivos, con xénero concordante.

1. En xeral, a flexión estabelécese entre os morfemas *-o* e *-a*, para masculino e feminino, respectivamente, herdeiros de *-U/-A* latinos. Así acontece nos nomes cuxa forma masculina acaba actualmente en *-o* (<U)²⁶³:

fillo (<FĬLĬU) vs. filla (<FĬLĬA)

fermoso (<FŌRMŌSU) vs. fermosa (<FŌRMŌSA)

reo (<RĚU) vs. rea (<RĚA)

Algúns femininos antigamente irregulares regularizáronse, por analogía co masculino, a partir das formas evolucionadas normalmente:

PARVŪLA>parvoa>parva (por *parvo*)

ANTĬQUA>antigua>antiga (por *antigo*)

Os femininos irregulares aparecen por evolución fonética normal (vid. §4b.7):

IŪDAEA>judea>judia>xudía vs. xudeu (<IŪDAEU)

SĬNE DĚA (?)>sandea>sandía vs. sandeu (<SĬNE DĚU?)

Algo semellante acontece co par *grou* (<*GRŪU) vs. *grúa* (<*GRŪA).

Neste primeiro grupo de nomes, maioritario en galego sobre os doutras terminacións, aínda se acrecenta un trazo redundante de oposición de xénero (naqueles que admiten flexión xenérica), se ben funciona desigual e fragmentariamente no territorio galego: a metafonía²⁶⁴. Numerosos substantivos e adxectivos con vogal *e* ou *o* tónicas abertas (<Ě, ō) fechan en [é] e [ó] por influencia do *-ŭ* final latino; e, en menor medida, tamén encontramos abertura de [é] e [ó] por influencia de *-A* final (vid. §§4b.4, 5c.1, 7a.4, 8c.1):

canc[é]llo vs. fem. canc[é]lla

s[é]lco vs. fem. s[é]lca

graci[ó]so vs. fem. graci[ó]sa

s[ó]lgro vs. fem. s[ó]lgra

mant[é]llo vs. fem. mant[é]lla

x[ó]lgo vs. fem. x[ó]lga

n[ó]lvo vs. fem. n[ó]lva

²⁶² Con moi raras excepcións: os comparativos *mellor, peor, maior, menor, interior, exterior, inferior, superior, ulterior e posterior* (vid. §151a) e mais o adxectivo *cortés*, cun fem. med. *cortesa*, formado a partir de *corte* (<CŌHŌRTE).

²⁶³ Hai vacilacións no galego literario moderno na terminación *-o/-u* dalgúns vocábulos, nomeadamente cultismos acabados nun posíbel ditongo ou hiato (ateu-ateo, europeo-europeu, etc.).

²⁶⁴ Vid. R. ÁLVAREZ BLANCO, "Consideracións sobre a metafonía nominal galega", *op. cit.*, pp. 141-157.

Por outra parte, a maioría das flexións *-e* (<-E)/*-a* son modernas (para algúns cambios *-o>-e*, vid. §21d.3):

elefante (<ĚĽĚPHANTE) vs. fem. elefanta

infante (<INFANTE) vs. fem. infanta

mestre (<MAGĚSTRU) vs. fem. mestra (<MAGĚSTRA)

Outros nomes, actualmente acabados en *-o* ou *-u* tónicos, engaden *-a*, aínda que diacronicamente pertencen á flexión *-o* (*-u*)/*-a* (vid. §§34c, 38c):

AVĚLU>*AVĚLU>arc. avoo>avó vs. AVĚĽA>*AVĚĽA>avoa

CRĚDU>arc. cruu>crú vs. CRĚĽA>crúa²⁶⁵.

2. Por teren perdido o *-E* final latino na evolución ao romance, os nomes actualmente acabados en consoante *-s* (<-SE), *-l* (<-LE), *-r* (<-RE), *-z* (<-CE) (vid. §20c), agás *-n* (vid. *infra*), engaden o morfema *-a*:

DĚCTĚRE>doutor vs. fem. DĚCTĚRA>doutora

IĚDĚCE>juiz>xuíz vs. fem. xuíza

Mais no caso das palabras acabadas actualmente en *-n* (<-NE) (vid. §20c.1), a formación do feminino é diferente nos vocábulos tradicionais en relación aos de moderna introdución.

Por unha banda, as palabras patrimoniais coa terminación masculina *-án* e *-ón* presentan, pola caída de *-N* intervocálico, unha forma anómala desde o punto de vista estritamente sincrónico:

LĚONE>león vs. fem. LĚONA>med. leña>leoa

GĚRMĀNU>med. irmão>irmán vs. fem. GĚRMĀNA>med. irmāa>irmá²⁶⁶.

No caso das palabras coa terminación masculina común *-án*, procedente da terminación latina *-ANU*, apresetáanse numerosas combinacións dialectais entre masculino e feminino no territorio galego, das que son maioritarias *irmao* vs. *irmā* (bloques central e oriental), *irmán* vs. *irmán* (bloque occidental) e *irmā* vs. *irmā* (nordeste do occidental e noreste do cen-

tral). Aínda se poden engadir outras combinacións, todas elas fronteirizas entre os bloques occidental e central, para alén da terminación medieval conservada nos Ancares²⁶⁷.

Por outra banda, as palabras máis modernas non presentan desaparición da nasal intervocálica, interpretándonos entón a flexión feminina como regular:

solteirón (de *solteiro*) vs. solteirona

louván (de *louvar*?) vs. louvana.

3. Aqueles casos en que aparecen sufixos irregulares nas formas femininas son, habitualmente, herdadas directamente do latín.

a. *-esa* (<-ĚSSA)²⁶⁸:

CĚMĚTĚSSA>condessa>condesa

ABBATĚSSA>abadessa>abadesa

b. *-triz* (<-TRĚCE) en nomes acabados en *-dor* ou *-tor* no masculino (en xeral, tardíos):

ACTRĚCE>actriz

ĚMPĚRATRĚCE>emperatriz

c. Outras terminacións como *-ina*, *-iña* ou *-iga* non constitúen sufixos produtivos senón formas anómalas, de orixe descoñecida (*rapariga*) ou aparecidas na evolución fonética desde o latín (HĚRĚE>heroe vs. HĚRĚĚNA>heroína; GALLU>galo vs. GALLĚNA>galia>galinha>galinha).

4. Os chamados femininos irregulares proveñen de bases lexicais radicalmente diferentes²⁶⁹:

castrón (de *castrar*) vs. cabra (<CAPRA)

boi (<BĚVE), touro (<TAURU) vs. vaca (<VACCA)

265 De todos os xeitos, obsérvase a tendencia a recharacterizar modernamente este tipo de vocábulos: *cru*>pop. *crúo*, *nu*>pop. *núo*, etc. (vid. n. 258).

266 Algo semellante acontece cos xentilicios en *-ao/-á* (*lancarao* vs. *lancará*, de Lancara; *limiao* vs. *limiá*, da Limia; etc.) que manteñen en galego, por coherencia lingüístico-territorial, a desinencia dialectal *-ao*, fronte á común *-án*.

267 Se ben parece clara a oposición entre solucións con simple desnasalamento nos bloques central e oriental face á consonantización da nasalidade vocálica no bloque occidental, téñense feito varias propostas para a xénese das múltiples combinacións de diferentes solucións dialectais galegas (todas elas situadas entre o bloque occidental e central), entre as que destaca a de J. I. PÉREZ PASCUAL (vid. "Observaciones en torno a la desaparición de la *-N* intervocálica en gallego", *op. cit.*), que propón unha explicación de base morfolóxica. Na realidade, posibelmente os cruzamentos fonético-morfolóxicos entre os bloques occidental e central sexan suficientes para producir tal variedade de combinacións na zona fronteiriza entre estes territorios.

268 Outras formas con *-esa* (med. [éza] > mod. [ésa]), como *duquesa*, *marquesa*, etc., foron formadas a partir do masculino.

269 Aínda poderíamos engadir a flexión irregular *frade* (e *freire*) vs. *freira*, por proceder *frade* de *FRATRE* (fronte a *freire*, evolución diverxente, ou a través do prov. *fraire*).

cabaleiro (<CABALLĀRĪU), varón (<do xerm. *BARO) vs. dama (do fr. *dame*)

cabalo (<CABALLU) vs. egua (<ĒQUA)

can (<CANE) vs. cadela (<CATĒLLA)

carneiro (<*CARNĀRĪU) vs. ovella (<ÖVĪCŪLA)

compadre (<COMPATRE) vs. comadre (<L.T. COMMATRE)

frei (apócope de *freire*) vs. sor (de SÖRÖRE, polo cat. *sor*)

home (<HÖMĪNE), marido (<MARĪTU) vs. muller (<MŪLĪĒRE)

padrasto (<PATRASTRE) vs. madrastra (<*MATRASTA)

padre (<PATRE) vs. madre (<MATRE)

padriño (<*PATRĪNU) vs. madriña (<L.M. *MATRĪNA)

pai (<padre<PATRE) vs. nai ou mai (<madre<MATRE)

perdigón (<PĒRDICŌNE?) vs. perdiz (<PĒRDĪCE)

príncipe (<PRĪNCĪPE) vs. princesa (do fr. *princesse*, polo esp. *princesa*)

rei (<RĒGE) vs. raíña (<RĒGĪNA)

xenro (<GĒNĒRU) vs. nora (<*NÖRA)

A FLEXIÓN DE NÚMERO

§150. Na Romanía Occidental, e, por tanto, no galego-portugués, impúxose a marca -s como desinencia de plural, feito lóxico se temos en conta que o acusativo de catro das cinco declinacións tiña este fonema na súa desinencia, agás na primeira declinación; de todos os xeitos, débese ter en conta que xa existía no acusativo da primeira declinación latina unha antiga desinencia -AS, de carácter dialectal, que parece reaparecer con forza no latín vulgar.

Naquelas palabras en que existe flexión numérica²⁷⁰, esta establécese do seguinte xeito:

1. As palabras que acaban en vogal acrecentan unicamente o morfema -s, situación directamente herdada do latín:

pedra (<PĒTRA) vs. pedras (<PĒTRAS)

libro (<livro<LĪBRU) vs. libros (<livros<LĪBRŌS)

²⁷⁰ Son relativamente frecuentes os casos en que se manteñen invariábeis certos vocábulos, tanto en singular (*balor, fe, norte, prata, xaneiro*, etc.), como en plural (*cartos, cóxegas, exequias*, etc.).

lei, rei (<LĒGE, RĒGE) vs. leis, reis (<LĒGES, RĒGES)²⁷¹

2. As palabras que actualmente acaban en consoante -r (<-RE), -s (<-SE), -z (<-CE), -l (<-LE) e -n (<-NE) (vid. §20c) partían da mesma situación en latín:

AMŌRE vs. AMŌRES (>amor vs. amores)

MĒNSE vs. MĒNSES (>mes vs. meses)

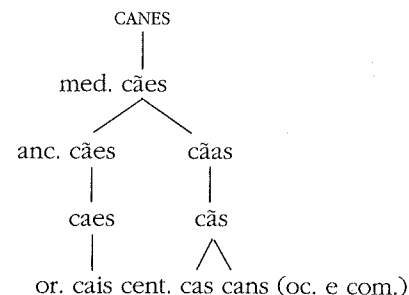
VŌCE vs. VŌCES (>voz vs. voces>voces)

CANE vs. CANES (>can vs. cães>cans)

RĒGĀLE vs. RĒGĀLES (real vs. reaes>reais)

Ora ben, nos dous últimos casos a desaparición das consoantes intervocálicas -N- e -L- nas formas plurais (en singular pérdese -E final, vid. §20c) provocou un duplo comportamento, de xeito que aparece o alomorfo -es nos tres primeiros casos, fronte á irregularidade morfolóxica dos plurais acabados en -NES e -LES.

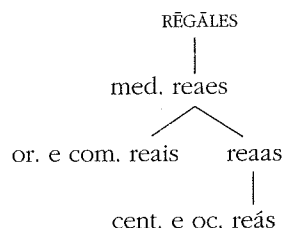
Canto aos plurais das palabras acabadas en -n (<-ANE, -ENE, -ONE, -UNE), asistimos a unha diferente evolución no territorio galego (cfr. §37a):

No que respecta ás palabras acabadas en -l debemos distinguir varios grupos:

a. Palabras oxítonas non monosilábicas (cfr. §37a):

²⁷¹ Popularmente existen tamén as formas *leises* e *reises* como plurais hipercaracterizados de *lei* e *rei*. Seguramente o fenómeno contrario é o responsábel da regularización morfolóxica dos arc. *ourivez* (<AURĪFĪCE) e *simpres* (<SĪMPLĪCE): a partir dos plurais *ourivezes* e *simpreses* chegaríase a *ourive/ourives* e *simple/simples*.

Cando a terminación é *-il*, en todo o territorio se produce asimilación progresiva: INFANTĪLES>infanties>infantiis>infantís (cfr. §38d)²⁷².

b. Palabras monosilábicas: En xeral son vocábulos en que modernamente se perde o *-e* final por estar precedido de *-l-*, procedente da xeminada *-LL-* latina (cfr. §20c.2): FÖLLE>arc. folle>mod. fol vs. FÖLLES>foles. Responden a este esquema *fel, mel, mol, pel, val, (aqu)el*; desde antigo, *mal* mantén o *-l-* intervocálico no plural: MALES>males.

Aínda hai que engadir neste grupo estranxeirismos como *gol-goles, rol-roles*, e outros casos en que actualmente se vacila entre a xeneralización analóxica e a evolución patrimonial: *sa-les* vs. *sais*, *soles* vs. *sois*, *tales* vs. *tais* (med. *taes*) e *cales* vs. *cais* (med. *quaes*) (cfr. §71b).

c. As palabras paroxítonas acabadas en *-il* son de introdución máis serodia; é por isto que se vacila no galego actual entre a asimilación ao grupo maioritario (FACĪLES>fáceis, como RĒGĀLES>reais) e a conservación de *-l-* intervocálico (*fáciles*), favorecida polas difíceis condicións sociolingüísticas padecidas pola nosa lingua desde o derradeiro período medieval (cfr. §71c)²⁷³.

272 Loxicamente, na rexión galego-asturiana en que conserva o *-l-* intervocálico latino, as terminacións plurais (dialectais) son *-ales, -eles, -iles, -oles* e *-ules* (vid. §71a), que tamén se rexistran no resto do territorio galego por interferencia morfolóxica do español, aínda que tamén neste caso se intenta xustificar esta innovación desde o propio galego como unha extensión analóxica de *-es* a partir doutros plurais, especialmente dos monosílabos en *-l* (vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 64-65).

Cronoloxicamente, as formas anunciadoras dos plurais con crase vocálica xa se documentan sobre todo a partir do século XV, con terminacións do tipo *-aas, -oos*, etc. para as palabras acabadas en *-l*, así como *-ōos, -oons*, etc. para as acabadas en *-n*.

273 Algún caso que fica fóra desta exposición prodúcese por outros condicionamentos: latinismo en *cónsules* ou galicismo en *avales* e *controles* (aínda que xa son frecuentes as formas regularizadas *avais* e *controis*).

A GRADACIÓN NO ADXECTIVO: COMPARATIVO E SUPERLATIVO

§151a. No latín clásico, o comparativo formábase por procedementos sintéticos a través da adición das desinencias *-ĪOR* (masc. e fem.)/*-IUS* (neutro) ao adxectivo, e o superlativo, por meio da desinencia *-ĪSSĪMUS, -A, -UM*: FORTIS, comp. FORTIOR, *-IUS*, sup. FORTISSIMUS, *-A, -UM*.

Mais xa desde antigo se utilizaba no propio latín un procedemento analítico cos adxectivos que presentaban hiato nas dúas vogais finais (ARDUUS, IDONEUS, DUBIUS, etc.): ARDUUS, comp. MAGIS OU PLUS ARDUUS, sup. MAXIME ARDUUS.

No latín vulgar triunfou a tendencia analítica, formándose o comparativo de superioridade con MAGĪS (>máis) na Ibero-Romania (cfr. fr. *plus*, it. *piu*, gal-port. arc. *chus*), o de inferioridade con MĪNŪS (>med. mēos, meos, mod. menos) e o de igualdade con TANTU (>tan). Para a distribución das conxuncións comparativas *que/ca* e *como/coma* como introdutoras do segundo termo da comparación, vid. §245c.

Actualmente, só se conservan os comparativos irregulares latinos máis frecuentes²⁷⁴:

MĒLĪŌRE>mellor (de *bo*)

PĒĪŌRE>peor (de *mao*)

MAIŌRE>maior>maor>moor>med. mor, mod. maior (de *grande*)²⁷⁵

MĪNŌRE>med. mēor, meor, mod. menor (de *pequeno*)

Outros comparativos, orixinariamente sintéticos, entraron na lingua como empréstimos cultos tardíos, perdendo, agás *inferior* e *superior*, o seu valor comparativo:

inferior (<INFĒRĪŌRE, de INFERUS)

superior (<SŪPĒRĪŌRE, de SUPERUS)

interior (<ĪNTĒRĪŌRE, de *INTERUS)

exterior (<ĒXTĒRĪŌRE, de EXTERUS)

274 *Señor* (<SĒNĪŌRE) non ten contido comparativo. Téñase en conta, por outra banda, que as formas comparativas *maior, menor, mellor* e *peor* manteñen vogal tónica fechada en galego, a diferenza do portugués.

275 E a forma pop. *meirande*, procedente de *mais grande*, con redución fonética anómala *-sgr->r* e evolución *-ai->-ei-*, só explicábeis por desgaste fonético (cfr. §26d).

Por outra parte, téñase en conta que o adxectivo *grande*, anteposto, pode apocoparse en *gran* (vid. §133), se ben modernamente tende a non utilizarse, agás en palabras compostas: *gran-mestre, gran-cruz, Gran-Bretaña*.

ulterior (<ŪLTĚŘĪŮRE, de ULTRA)

posterior (<PŌSTĚŘĪŮRE, de POSTERUS)

§151b. Tamén é de procedencia erudita a desinencia superlativa *-ísimo* (<-issimo<-ĭssĭmu), de introdución serodia, como se observa na forma dalgúns adxectivos: *bonísimo*, *fidelísimo*, *crudelísimo*. E o mesmo acontece coa desinencia *-érrimo* (*paupérrimo*, *aspérrimo*, etc.), de carácter aínda máis culto, que compite coa desinencia máis xeral (*pobrísim*o, etc.).

A fórmula analítica tradicional do superlativo funciona con *moi* (ou *moito*) e *ben*, que reaparece con forza no galego moderno, a partir das varias posibilidades existentes no latín popular e familiar (SANE, VALDE, VEHEMENTER, FORTITER, BENE, MULTUM).

Na lingua actual tamén fican uns poucos superlativos sintéticos, empréstimos cultos tardíos:

ŌPTĭMU>óptimo (de *bo*)

MAXĭMU>máximo (de *grande*)

INFĭMU>ínfimo (de *mao*)

MĭNĭMU>mínimo (de *pequeno*)

OS PRONOMES PERSOAIS

§152. O contraste existente no pronome persoal entre a primeira e segunda persoa fronte á terceira (pronomes identificadores), xa sinalada por diversos lingüistas que salientan o seu peculiar carácter categórico, tamén existía no propio latín, onde se utilizaban nesta persoa os pronomes demostrativos *is* e *ille* (e *hic* é mais *iste*), face ás formas propiamente persoais da primeira e segunda. Así pois, “o sistema de pronomes persoais se ampliou con a emerxencia de uma série de 3ª persoa. O proceso geral foi reservar para essa função um dos pronomes demonstrativos, esvaziado da sua significação dêitica. Ao pronome *ille* coube, desde a fase imperial de latim vulgar, esse novo papel”²⁷⁶.

Por outra parte, os pronomes latinos tiñan morfemas desinenciais que indicaban xénero, número e caso, igual que os nomes, conservándose, nos pronomes persoais, formas provenientes dos casos nominativo, acusativo e dativo.

FORMAS TÓNICAS

§153a. Con función de suxeito, na primeira e segunda persoas temos os pronomes *eu*, *ti*, no singular, e *nós*, *vós*, no plural, xunto coa forma de tratamento *vosté(s)*.

1. ĔGŌ>[É]u>eu.

A forma común do pronome singular de primeira persoa é *eu* [éw], fechada pola semivogal final, aínda que dialectalmente se conserva a pronuncia aberta.

2. TŪ>arc. e dial. tu>ti.

A transformación de *tu* (conservado en amplas zonas do territorio galego²⁷⁷) en *ti* non é posíbel do punto de vista fonético (cfr. §9c); tivo que se producir por un fenómeno de analogía coa forma *ti* do complemento preposicional: debeu comezar por un uso paralelo ao do arc. *mí* por *eu* (vid. *infra*), do-

²⁷⁶ Cfr. J. Mattoso CÂMARA Jr., *op. cit.*, p. 92.

²⁷⁷ Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 74-75.

cuméntandose xa algún caso na Idade Media: «mais di-me ti, que trobas desigual» (Lourenço/Joan Vaasquez, V 1035, v. 12)²⁷⁸. Mais a súa utilización non é exclusiva do galego, xa que tamén se rexistra en Gil Vicente: «Ora vamos eu e ti ó longo desta ribeira»; «mas casemo-nos eu e ti»²⁷⁹.

Por outra parte, o seu uso como segundo termo da comparación, universal en galego moderno introducido polas conxuncións *ca* e *coma* (dialectal en portugués, mais xa presente na lingua medieval²⁸⁰), tamén debeu influír para a consolidación da forma *ti* como suxeito da segunda persoa singular (vid. §245c).

3. NÓS>nós, VÓS>vós.

Xa desde a lingua medieval, as formas *nós* e *vós* presentan vocalismo aberto, sen dúbida por influencia dos posesivos *no-so* e *vo-so* (vid. §165).

En concorrencia con *nós* e *vós*, as formas reforzadas *nosoutros* e *vosoutros*, procedentes do latín vulgar NŌS+ALTĒROS e VŌS+ALTĒROS son utilizadas no galego actual basicamente na área dialectal mindoniense, mais cunha presenza territorial antigamente máis ampla, e xa esporadicamente presente nos textos medievais como *nós outros* e *vós outros*: «Nós é un plural inclusivo, isto é, non pon límites ó número daqueles que xunto con *eu* forman parte do *nós*, mentres que *nosoutros* é a forma do plural exclusivo, porque representa un grupo pechado no que está incluído *eu*, pero que se opón a outras persoas ou a outros grupos que non teñen cabida dentro dese plural, co que se quere salientar que quedan excluídos del»²⁸¹.

4. Por outra parte, a única forma específica de tratamento en galego moderno é o descendente da antiga fórmula *vossa mercee* (<*VŌSTRA MERCĒDE), que desembocou na lingua falada

moderna en *vosté* ou *vostede*, formas refeitas a partir dun cruzamento coa forma habitual do español *usted* (cfr. port. *você*). De todos os xeitos, na lingua medieval era frecuente a aparición da forma *nós* como plural de maxestade, e a forma de cortesía *vós* utilizado como suxeito²⁸².

§153b. Como pronomes persoais en función de complemento con preposición funcionan modernamente as formas *min*, *tí*, *comigo*, *contigo*, *connosco* e *convosco*, á parte de *nós* e *vós*.

1. MĪHĪ>mi>mī>min.

A forma *min*, con nasalización progresiva por causa da consoante nasal inicial (vid. §79b.3), xa aparece desde os primeiros textos galego-portugueses, convivindo inicialmente coa forma etimolóxica *mī*.

Na lingua antiga podemos encontrar usos de *mī* (no canto de *eu*) como suxeito: «Os grandes nossos amores, / que mī e vós sempr'ouvemos, / nunca lhi cima fizemos / coma Brancafrol e Flores» (Joan García de Guilhade, B 755/V 358, v. 8); na prosa notarial, pódense citar outras documentacións deste mesmo uso: «E nossas cartas que min e meu marido Martin Fernandes teemos de nossos heredamentos e de nossas gaancias»; «Mando-lhe do quinhon meu das vacas que compramos min e el do nos<s>o serviçal»; «mais que as avia d'aver o dito don Gonçalo, arcebispo, en nome de sa pessoa de tanto por tanto como aquel que era da avoenga e min, Domingo Periz»; etc.²⁸³.

Igual que a forma *ti*, no galego actual *min* é universal como segundo termo de comparación cando introducida polas conxuncións comparativas *ca* e *coma*.

2. TĪBĪ>ti.

Sen dúbida, a forma *mī* contribuíu á desaparición de -B- intervocálico en TIBĪ, sobre todo se temos en conta que esta de-

278 A pasaxe «Ve [t]i, ve [t]i...» dos *Miragres de Santiago*, citada por M. C. ARES VÁZQUEZ («O pronome persoal suxeito na prosa galega medieval», in M. BREA LÓPEZ / F. FERNÁNDEZ REI (coords.): *op. cit.*, p. 51) é de interpretación dubidosa, xa que é produto, ademais, dunha corrección do editor do texto.

279 Citado en J. J. NUNES, *op. cit.*, p. 240, e M. Said ALI, *Gramática Histórica da Língua Portuguesa*, Rio de Janeiro, Livraria Acadêmica/Ed. Melhoramentos, 1971 (7ª ed.), p. 95.

280 Vid. M. Said ALI, *op. cit.*, p. 95.

281 Cfr. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 75.

282 No occidente coruñés aínda pervive esta forma arcaica de tratamento con *vós* (*ibid.*, p. 76).

283 Textos tirados de M. C. ARES VÁZQUEZ, *op. cit.*, p. 50, e de C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, p. 663.

saparición non foi unha evolución fonética xeneralizada (vid. §54c).

3. MĒCŪM>mego>migo>comigo, TĒCŪM>tego>tigo>contigo.

As formas latinas MECUM e SECUM evolucionaron regularmente a *mego* e *tego*, mais xa convivindo con *migo* e *tigo* (por presión de *mí* e *tí*) no galego-portugués (cfr. o arc. *sigo* por *consigo*, vid. §154b). Mais tamén desde o principio xa aparecen as formas novamente reforzadas coa preposición CUM inicial: CŪM MĒCŪM>conmigo>comigo²⁸⁴ (con asimilación regresiva -nm->-m-, vid. §101c), CŪM TĒCŪM>contigo.

4. NŌBĪSCŪM>NŌSCŪM>nosco>connosco, VŌBĪSCŪM>VŌSCŪM>vosco>convosco.

As formas clásicas NŌBĪSCŪM e VŌBĪSCŪM, certamente reducidas a NŌSCŪ(M) e VŌSCŪ(M) no latín vulgar (citadas no *Appendix Probi*), deron orixe aos antigos *nosco* e *vosco*, que despois tamén foron novamente reforzados coa preposición CŪM inicial.

§153c. Na lingua medieval, as formas *nós*, *vós* (e *ele(s)*, *ela(s)*), así como *min*, presentan algunhas particularidades sintácticas dignas de atención²⁸⁵.

As formas *nós* e *vós* son frecuentemente empregadas como complemento introducido pola prep. *a*, en lugar das correspondentes formas átonas: «estas cousas sobreditas que a vós vendemos» (1296), «que vós a nós destes» (1298), «dou a vós» (1308) «que avedes de dar a nós, o dito don abade» (1453); do mesmo xeito, poden aparecer estas formas introducidas pola prep. *de* en lugar do posesivo: «tio de vós» (1335), «amigo de nós e de nos<s>o mosteiro» (1335), «do dito mosteiro que agora é de nós» (1442), etc.

Por outra parte, a forma *min* pode aparecer como C.D. sen preposición: «e obbligo min e meus bens» (1307), «e ponho min e os ditos friigueses» (1290), etc.

§154a. Dos pronomes que no latín se utilizaban para a terceira persoa (IS, ILLE, HIC, ISTE), sobreviviu ILLE, forma demostrativa de onde tamén procede o artigo (vid. §160a) e o demostrativo de terceira persoa (co reforzo de ECCUM polo desgaste fonético) (vid. §163a). Funcionan como suxeito e complemento con preposición as seguintes formas:

ILLE>ele>el

ILLA>[é]lla>ela

ILLŪD>arc. elo

A forma *el* convive no período medieval con *ele*, con mantemento normal de -e final despois da xeminada -LL-. Mais o desgaste fonético é forte, consolidándose modernamente a forma apocopada, como, por outra parte, xa sucedeu noutros vocábulos como *val*, *fol*, etc (vid. §20c.2).

Dialectalmente, a forma masculina presenta a variante *il*, na área lucu-auriense do bloque central (seguramente por metafonía producida por -E final, vid. §5b.4), mentres a forma feminina *ela* conserva a pronuncia etimolóxica na metade oriental do territorio da Galiza, fonte á abertura xeral de [é] en [ê], por efecto da metafonía por -A final (vid. §5c.1)²⁸⁶.

As formas plurais son formacións secundarias sobre o singular (lat. ILLI, ILLAE, ILLA), mais na área galego-asturiana mantense un masculino plural etimolóxico *elos* (en liña cos plurais demostrativos tamén etimolóxicos, vid. §163b), procedente do acusativo, que xa aparece documentado en textos medievais: «Cabelos, los meus cabelos, / el-Rei m'enviou por ellos» (Joan Zorro, B 1154/V 756, v. 2); «que ellos en aquela noite aviirian seu acordo et lhe darian boa resposta» (*Corónica de Santa Maria de Iria*); «por ende, dixeron que ellos se concertaban ambos en esta maneira», na prosa notarial²⁸⁷.

A forma medieval *elo*, procedente do neutro latino ILLŪD non sobreviviu en galego moderno, substituída polas formas invariábeis do demostrativo (*isto*, *iso*, *aquilo*), aínda que na lingua literaria moderna se utiliza esporadicamente este arcaísmo.

Do mesmo xeito que *nós* e *vós* (cfr. §153c), tamén as for-

284 Dialectalmente, aparece no occidente coruñés unha forma *comingo*, por influencia da forma *min*.

285 Vid. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, pp. 666-667, de onde tiramos os exemplos.

286 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 44 e 73.

287 Os exemplos en prosa foron tirados de M. C. ARES VÁZQUEZ, *op. cit.*, p. 52.

mas de terceira persoa poden funcionar como complemento sen prep. na lingua medieval: «des que vi ela, que por meu mal vi» (Vasco Rodriguez de Calvelo, A296/B996/V585, v. 9, «damos ela a vós que lavredes ela» (1287), «damos ele a vós e a toda vossa voz» (1301), etc.²⁸⁸.

As formas pronominais de terceira persoa contraen canonicamente coa prep. *de* (*del*, *dela*, *deles*, *delas*) e, dialectalmente, coa prep. *con* (*co'el*, *co'ela*, *co'eles*, *co'elas*), ao tempo que se aglutinan coa prep. *en* (*nel*, *nela*, *neles*, *nelas*) (vid. §244e).

§154b. Na terceira persoa do pronome persoal existen formas reflexivas tónicas:

SĪBĪ>si

SĒCŪM>sego>sigo>consigo

As formas reflexivas de terceira persoa *si* (tónica) e *se* (átona, vid. *infra*) son os únicos reflexivos de orixe latina con forma propia (*me*, *te*, *nos*, etc. comparten forma con outras funcións).

A evolución de SIBI e SECUM é perfectamente paralela á de TIBI e MECUM OU TECUM, respectivamente (vid. §153b).

FORMAS ÁTONAS

§155. Na primeira e segunda persoas existen actualmente as formas *me*, *te*, *che*, *nos* e *vos*, como pronomes persoais átonos.

1. MĒ>me.

A forma *me* recolle as funcións do ac. MĒ e do dat. MĪHĪ, con vacilación formal *me~mi* no período medieval, paralela a *te~ti*, *lbe~lbi*, *se~si* (e *xe~xi*), talvez por influencia dos dativos cuxa función chegan a absorber.

2. TĒ>te, che.

Mentres que no período trovadoresco é frecuente a utilización de *te* como forma única para as funcións de acusativo e dativo, aínda que coa esporádica aparición de *che*, especialmente en textos galego-portugueses norteenos, isto é, galegos,

esta forma palatalizada aumenta progresivamente a súa presenza no galego postrovadoresco, consolidándose modernamente a división de funcións (*te* para C.D. e *che* para o C.I.), agás en dous pequenos territorios: o occidente coruñés cheísta (forma *che* para C.D e C.I., mantendo *te* como reflexivo), e dúas illas no sul de Pontevedra e mais no galego exterior, onde existe 'teísmo' (forma *te* para C.D e C.I.)²⁸⁹.

A orixe da forma *che* parte da palatalización da inicialmente forma única *te*, cando precedida de -s (normalmente dunha forma verbal) e seguida de vogal, especialmente as formas de pronome persoal de terceira persoa *o(s)*, *a(s)*: -s+te+o>s-tjo>s-cho (vid. §104b); a partir de aquí, polo modelo de *me*, *se*, etc., tirouse unha forma pronominal *che* especializada para a función de complemento indirecto.

Así pois, a forma *che*, de utilización crecente ao longo do período medieval, acabou impoñéndose pola súa rendibilidade no sistema, con especialización de función face a *te*.

3. NŌS>nos, VŌS>vos.

Estas formas átonas, con vocalismo fechado como corresponde á etimoloxía e á súa atonicidade, poden aparecer como *nus* e *vus* en textos medievais (especialmente nas cantigas transmitidas polo *Cancioneiro da Ajuda*).

§156a. Na terceira persoa funcionan como complemento directo as formas *o(s)*, *a(s)*²⁹⁰:

ĪLLŪ>lo>o

ĪLLŌS>los>os

ĪLLA>la>a

ĪLLAS>las>as

Mentres as formas tónicas (suxeito e complemento con preposición) manteñen a vogal inicial polo seu carácter tónico, cando en función de C.D., átono, despois da simplificación da xeminada perden por aférese a sílaba inicial (vid. §13d.1) e chégase ás formas antigas *lo*, *la*, *los*, *las*. Posteriormente, aínda desaparece o *l-* inicial por fonética sintáctica (vid. §70b).

289 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 76-77.

290 Face ás formas comúns, absolutamente maioritarias, no galego de Asturias *lo(s)* e *la(s)* son as únicas formas existentes en calquera posición, polo mantemento de -l- intervocálico (vid. §71a) (vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 78).

288 Vid. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, p. 667.

Non obstante, no galego moderno o pronome *o(s)*, *a(s)* presenta os alomorfos *-lo(s)*, *-la(s)* e *-no(s)*, *-na(s)* en distribución complementaria con *o(s)*, *a(s)*²⁹¹:

1. As formas antigas, con *l*- inicial, reaparecen sistemáticamente despois de forma verbal acabada en *-r* ou *-s*, por causa da asimilación regresiva que se produce en fonética sintáctica (cfr. §126d)²⁹²:

amas-lo>amal-lo>ámalo

amar-lo>amal-lo>amalo

De igual maneira, estas formas alomórficas son tamén sistemáticos cos adverbios *u* (vid. §235c) e *eis* (vid. §235d):

ÜBĪ-ĪLLU>ub'lo>ul-lo>ulo

eis-lo>eil-lo>eilo

Estes alomorfes *-lo*, *-la*, *-los* e *-las* aparecían no período galego-portugués (como en portugués moderno) nos casos de mesóclise (ou tmese): amá-lo-ia, amá-lo-ias, etc. (cfr. §§186c, 187c).

2. Por outra parte, o alomorfos *-no*, *-na*, *-nos* e *-nas* apresentam-se:

a. Despois de forma verbal acabada en consoante nasal, por un proceso de asimilación progresiva coa forma antiga *lo(s)*, *la(s)* (cfr. §81a)²⁹³:

aman-lo>aman-no>ámano

comeron-lo>comeron-no>comérono

b. Polo mesmo proceso, aparecen foneticamente (sen representación gráfica moderna) despois dos adverbios *non*, *ta-*

291 Fronte aos alomorfos xerais *-lo(s)*, *-la(s)* e *-no(s)*, *-na(s)*, existen tamén outros de carácter dialectal, moi minoritarios en galego: a forma *’l* ou *el* tras vogal ou forma verbal acabada en *-iu* e *-ou*, basicamente no galego dos Ancares; *i* ou *e*, no canto de *o* e *a*, tras forma verbal acabada en vogal aparece esporadicamente en falas do nordeste coruñés e do norte lugués (vid. a pormenorizada distribución de todas as formas dialectais en *ibid.*, pp. 78-79).

292 Na realidade, na lingua popular é aínda máis frecuente a aparición deste alomorfo, por asimilación ao *-r* ou *-s* doutras palabras: po-lo facer (= por o facer), Deu-lo queira (= Deus o queira), mentre-lo fas (= mentres o fas), etc. Vid. n. 234.

293 Hai pronuncias dialectais de carácter minoritario sen a asimilación -nn->n (*coméronno*, etc.) no occidente de Coruña e Pontevedra e mais no leste de Lugo, así como outras variantes con n velar (*coméronbo*) en falas de Zamora, da Limia Baixa e do sul pontevedrés (vid. *ibid.*, p. 79).

mén, ben, do relativo *quen* e dos indefinidos *alguén* e *ninguén* (cfr. grafías antigas como *nen no*, *non no*, *quen no*, etc.) (cfr. §81a).

non-lo>non-no >non o [nóno]

tamen-lo>tamen-no>tamén o [taméno]

ben-lo>ben-no>ben o [béno]

quen-lo>quen-no>quen o [kénɔ]

alguen-lo>alguen-no>alguén o [algéno]

c. No galego moderno aparecen estes mesmos alomorfos despois de forma verbal acabada en ditongo (decrecente) *-ai*, *-ei*, *-ou*, *-eu*, *-iu*:

vai-o>vaino

comeu-o>comeuno

amei-o>ameino

partiu-o>partiuno

amou-o>amouno

A explicación tradicional xustificaba a aparición de *-n-* como unha consoante eufónica (mais nunca se rexistra epéntese de *-n-* en ningún contexto fonético) nunha secuencia trivocálica, certamente inusual en galego. Mais coidamos que a súa orixe debe buscarse nunha extensión analóxica do alomorfo *-no* desde as formas verbais acabadas en consoante nasal (P1 do Pretérito de Indicativo e P6 de todos os tempos): a partir de *comino* (arc. e dial. *comi-o*) e *cómeno* (arc. *comenno*, *comẽno*) non é difícil a consideración de *o* como *-no* e a súa extensión para evitar unha secuencia trivocálica escasa en galego (cfr. §182f.3).

Dialectalmente, no galego aínda se manteñen as formas primitivas *o(s)*, *a(s)* despois de ditongo decrecente (*partiuo*, *deixouo*, *seio*, etc.) no galego oriental (fóra da área galego-asturiana), na Limia Baixa, no sul de Pontevedra e mais no occidente coruñés²⁹⁴.

§156b. Como pron. pers. de 3ª p. en función de C.I. utilízanse as formas *lle* e *lles*, procedentes do dativo:

ĩllĩ>le>lhe>lle

$$\text{ill} \rightarrow \text{les} \rightarrow \text{hes} \rightarrow \text{les}$$

294 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 78-79.

A palatalización da forma pronominal *lle* somente se pode explicar, como a de *che* (vid. §155.2), por fonética sintáctica a partir da forma singular: seguida moi frecuentemente de vogal, a primeira forma con aférese (isto é, *li* ou *le*) palataliza e provoca a aparición dunha forma *lle* (med. *lbe* ou *lbi*) coherente con *me*, *te*, etc. (*le+o>ljo>llo→lle*) A forma plural, loxicamente, tírase a partir do singular, pois o morfema de número impediría a palatalización da consoante lateral.

De todos os xeitos, en rexións extremadamente conservadoras (nos concellos zamoranos de Lubián e Hermisende) mantense dialectalmente a forma máis antiga e etimolóxica *le*²⁹⁵, tamén documentada na lingua medieval.

Especialmente nalgunha rexión occidental (en falas da ría de Arousa) é frecuente a forma dialectal *ñe* por *lle*, evolución producida a partir dos numerosos contextos en que o pronome é precedido por forma verbal plural, acabada, por tanto, en consoante nasal: *lévanlle>lévañe*, e de aí tírase a forma *ñe* (cfr. ŪNGŪLA>ung'la>unlla>uña)²⁹⁶.

§156c. Como forma reflexiva átona de terceira persoa utilízase a forma *se*: *sē>se* (e arc. *xē*).

A forma *xe* (ou *xí*), usada como reflexivo ou dativo ético (e moi frecuentemente cun uso expletivo²⁹⁷) na lingua medieval, debe nacer da combinación de *se* cos pronomes *o(s)* ou *a(s)* (sen excluír totalmente a tendencia á palatalización de *s-* inicial, vid. §63c): *se+a*, *se+o>sja*, *sjo>xa*, *xo*, de onde se tira unha forma *xe* que despois pode aparecer como *xí* pola vacilación *me/mi*, etc.

§157. Os pronomes átonos de terceira persoa en función de C.D. presentan unha ampla frecuencia de encontro con outros pronomes átonos en función de C.I., resolvéndose historicamente con crase nuns casos, e con asimilación e simplificación consonántica noutros:

mē+ŷllŷ>me+lo>me+o>mo, etc.

tē+ŷllŷ>te+lo>(s)te+o>cho, etc.

ŷllŷ+ŷllŷ>lle+lo>lle+o>lho>llo, etc.

nōs+ŷllŷ>nos+lo>nol-lo>nolo, etc.

vōs+ŷllŷ>vos+lo>vol-lo>volo, etc.

ŷllŷ+ŷllŷ>lles+lo>llel-lo>lhel-lo>llelo, etc.

A combinación *llelo*, canónica no estándar galego actual para o encontro entre os pronomes *lles* e *o(s)*, *a(s)*, é ignorada actualmente en parte do territorio galego (e no portugués), onde practicamente non se utiliza a forma plural, tendo *llo(s)*, *lla(s)* como único resultado da aglutinación²⁹⁸, en sintonía co uso como singular e plural que xa se documenta no propio galego-portugués para a forma singular *lle*²⁹⁹.

§158. Canto á colocación das formas átonas do pronome persoal (que se mantivo sen cambios substanciais desde o galego-portugués até a actualidade) é esta unha das particularidades máis interesantes da nosa lingua: se as linguas románicas foron adoptando preferentemente a posición preverbal ou proclítica, o galego (e o portugués) perpetuou ao longo da súa historia como normal (non marcada) a posición posverbal, mantendo nisto unha solución máis arcaica e complexa. Sendo a enclítica a posición non marcada, nunha serie de circunstancias sintácticas, o pronome colócase en posición preverbal: cláusulas subordinadas, a presenza de determinados adverbios ao principio da cláusula, cando esta vai introducida por unha partícula interrogativa, exclamativa ou negativa, etc. Mais o realmente decisivo na posición dos clíticos está no desexo de salientar determinados elementos. Son as estruturas informativas, pois, as que mellor poden explicar as excepcións que se producen nas regras xerais, difíceis de sistematizar doutro modo³⁰⁰.

²⁹⁵ *Ibid.*, p. 80.

²⁹⁶ *Ibid.*, pp. 79-80.

²⁹⁷ Cfr. o seguinte exemplo: «todo esto per nosso mordomo salvo o aforado d'ante que xe seja per seu foro» (1292) (vid. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, p. 672).

²⁹⁸ Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 79-80.

²⁹⁹ Vid. R. LORENZO, *La traducción gallega... II. Glosario*, *op. cit.*, s.v. *lla*.

³⁰⁰ Para a colocación dos clíticos no galego medieval, vid. V. OGANDO, «A colocación do pronome átono en relación co verbo no galego-portugués medieval», *Verba*, 7, 1980, pp. 251-282.

O ARTIGO

§159. O latín clásico carecía de artigo³⁰¹, mais o uso de *ILLE* no latín vulgar como presentador aumenta progresivamente até ás linguas romances, en que se consolida, polo regular, a súa utilización xeneralizada, independentemente de que o consideremos como pronome identificador en función adxectiva³⁰² ou como clase de palabras independente.

§160a. Así pois, o demostrativo *ILLE* desemboca, na súa forma acusativa, nas formas antigas *lo*, *la*, *los*, *las*, en que o proceso de aférese por atonicidade e simplificación de xeminada lateral é exactamente igual ao acontecido no pronome persoal de terceira persoa en función de complemento directo. A perda de *-l-* secundario prodúcese, do mesmo xeito que no pronome, por fonética sintáctica, nos numerosos contextos en que ficaría intervocálico (vid. §156a):

ILLŪ>lo>o	ILLŌS>los>os
ILLĀ>la>a	ILLĀS>las>as

Face á forma común masculina *o*, mantense, aínda que con vacilacións, fundamentalmente na área asturiana do galego oriental, a forma diverxente *el* (*l'* en posición antevocálica), produto da apócope de *-o* final cun proceso anómalo, sobre todo se temos en conta a asimetría establecida neste paradigma dialectal do artigo: *el/a/os/as*³⁰³.

Até a época moderna chega aínda a forma *el* no galego común perante o substantivo *rei*, como fórmula de respecto (*el-Rei*), de amplo uso na literatura medieval (xunto co esporádico *el-Conde*)³⁰⁴. Para alén das explicacións desta forma como castelanismo, asturianismo ou leonesismo³⁰⁵, o mantemento da

vogal inicial *e*, ao mesmo tempo, a apócope pódense perfectamente xustificar por un proceso de pronuncia enfática: *ILLU RĒ GE>*élo rége>el-rei*.

§160b. A carón das formas normais do artigo, teñen grande vitalidade, especialmente na lingua oral e popular, os alomorfos *-lo*, *-la*, *-los*, *-las*³⁰⁶, que aparecen por fonética sintáctica despois de palabra acabada en *-r* ou en *-s* desde os primeiros tempos do galego-portugués³⁰⁷. Modernamente, é canónica a súa utilización tras a preposición *por* (*por-lo>pol-lo>polo*) e mais na aglutinación co adverbio *eis* (*eis-lo>eil-lo>ei-lo*) e co antigo *u* (*ŪBĪ-ILLŪ>ub'lo>ul-lo>u-lo*).

Mais no rexistro oral (con representación variábel na lingua escrita) maniféstanse tamén estes alomorfos nos seguintes casos³⁰⁸:

1. Despois de forma verbal acabada en *-s* ou en *-r*:

*comes-lo caldo>comel-lo caldo>cóme-lo caldo ("comes o caldo")

*comer-lo caldo>comel-lo caldo>come-lo caldo ("comer o caldo")

2. Tras as preposicións acabadas en *-s* ou en *-r*:

*des-lo>del-lo>arc. delo (cfr. §244a)

*tras-lo>tral-lo>tralo ("tras o")

3. Tras os pronomes *nos*, *vos* e *lles* e, inclusive, tras *nós* e *vós* cando levan algún tipo de especificación:

306 Para aglutinacións populares e dialectais como *éntrelos/-as* e *sóbrelos/-las*, vid. n. 235.

Coherentemente coa existencia do alomorfo *lo*, pode aparecer na lingua oral un alomorfo *no* despois de formas verbais acabadas en *-n*: *comen o caldo* [kómoeno káldo]. Dialectalmente, só nunha parte do territorio ourensán non se produce esta asimilación despois de *-r* (vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 67-68). Cfr., por exemplo, o título oteriano *Por os vieiros da saudade* (Vigo, Galaxia, 1952).

307 De todos os xeitos, as representacións gráficas arcaicas do tipo *por lo-porlo-per lo-perlo*, *todos los*, *mais lo*, *ambos los*, *atroes lo*, *atões lo*, *tras lo*, infinitivo + *lo* (+ substantivo), etc. (ao lado de *pelo-pelo*, *todos los*, *matlo*, *ambolos*, *depolo*, *tralo*, etc.) parecen encubrir unha realidade practicamente universal como é a asimilación (independente da súa representación gráfica, eliminada en portugués moderno (agás en *pelo*) e seriamente contestada como grafía no galego común (salvo *polo*).

308 Na formalización escrita, cando se utilizan graficamente os alomorfos, estes non se representan tras participios verbais, substantivos, adverbios, etc., tal e como aparecen na lingua popular e, esporadicamente, como reflexo do rexistro oral (en que a aparición do alomorfo *-lo* é moi frecuente), nalgúns autores da nosa literatura moderna (vid. n. 234). Por outra banda, o antigo *l-* do artigo pervive, ademais, nalgúns locucións adverbiais como as arc. *al fin* e *al de menos*, ou na pop. *alomenos* (vid. §238).

301 Referímonos unicamente ao chamado artigo 'definido' ou 'determinado', xa que o 'indefinido' ou 'indeterminado' será contemplado nos indefinidos (vid. §168a).

302 Vid. X. X. COSTA CASAS *et alii*, *op. cit.*, p. 9.

303 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 68. Neste mesmo territorio consérvase, así mesmo, unha forma neutra *lo*, descendente do neutro latino *ILLUD*.

304 Algúns autores modernos utilízana tamén perante outros substantivos, en especial *Señor* ('Deus').

305 Vid., por exemplo, J. P. MACHADO, *op. cit.*, s.v. *el*.

*levounos-lo caldo>levounol-lo caldo>levóuno-lo caldo (“levounos o caldo”)

*nos-los dous>nol-los dous>nó-los dous (“nós os dous”)

4. Tras a conxunción copulativa (*e*) *mais*: *ũu e mais-lo outro>un e mail-lo outro>un e mailo outro (“un e mais o outro”).

5. Despois dos indefinidos *ambos/-as*, *entrambos/-as* e *todos/-as*:

*ambos-los dous>ambol-los dous>ámbolos dous (“ambos os dous”)

*todos-los>todol-los>tódolos (“todos os”)

§160c. Canto ao resultado dos encontros das formas do artigo con algunhas preposicións³⁰⁹, as solucións son diversas (vid. §244e):

1. O encontro da preposición *de* co artigo resolveuse por meio dunha crase desde os primeiros tempos da lingua, ao contrario do que aconteceu no encontro entre o artigo e a preposición *con*, en que só modernamente se documenta a xeneralización da contracción³¹⁰: *de+lo>de+o>do*; *con+o>cono>cõo>coo>co*

2. A preposición *en* sofre aférese da vogal inicial na súa aglutinación co artigo: *en+lo>en-no>eno>no*.

3. Asimilación no encontro coa preposición *por* (vid. §160b): *por+lo>pol-lo>polo*.

4. Con relación ao encontro da preposición *a* co artigo masculino *o(s)*, é indubitábel que no período medieval galego-portugués o resultado xeral é *ao*, bisilábico na poesía trovadoresca³¹¹. Mais tamén é certo que o resultado fonético moderno case absolutamente universal é o produto da asimilación e cra-

se (*ao>[o]o>[o]*), independentemente de que o estándar ortográfico galego estableza ou non a forma plena como a representación máis axeitada para este encontro vocálico (resolvido oralmente do mesmo xeito por fonética sintáctica, vid. §39c.2)³¹².

§161. Con relación á utilización do artigo nos sintagmas en que o posesivo funciona como adxacente do nome, é claro que no galego moderno o artigo aparece obrigatoriamente, coas coñecidas excepcións dos vocativos e dos nomes que indican parentesco (sobre todo ascendente). Mais tamén é evidente que a presenza obrigatoria do artigo nestas construcións é produto dunha evolución progresiva da lingua, xa que no período medieval é ben minoritaria tal presenza nestes sintagmas na prosa literaria (aproximadamente, nun 20% das posíbeis ocorrencias)³¹³, mais na prosa notarial, “o emprego do artigo definido é largamente superior à sua omissão”³¹⁴.

Face ás explicacións tradicionais (xustificación por analogía cos sintagmas en que o posesivo ía posposto, ou, senón, por énfase expresiva), C. Hermida presenta unha explicación máis coherente: “A maior frecuencia de aparición de artigos [na lingua medieval] naquelas estruturas nas que non existe unha coincidencia entre o suxeito da cláusula e a persoa designada

312 A polémica entre a grafía “ao” e “ó” xa ten as súas orixes no século XIX (vid. X. ALONSO MONTERO, *Constitución del gallego en lengua literaria. Datos de una problemática cultural y sociológica en el siglo XIX*, Lugo, Celta, 1970, pp. 46-47).

Canto á antigüidade da resolución deste encontro por meio da asimilación e posterior crase, só se poden documentar catro ou cinco casos seguros de *ó* na lírica trovadoresca, sendo no galego medio cando se xeneraliza a pronuncia reducida. Vexamos un exemplo de Juan Correa Mendoza y Sotomayor nos romances das Festas Minervais de 1697: “Se fora na antigüidade / Oin dezer ós mais vellos / Lle levantarán Estatuas” (vv. 57-59). No século XVIII, contra o parecer e a práctica de Fr. M. Sarmiento, o Padre Sobreira recomendaba a representación con *ó*: “O. Art. masc. y neutro, sincopado de la preposición A, y del art. O. Tiene acento abierto, antepónese a los nombres, y señala el término de la acción del verbo, como: *vou ó rio, veño ó muiño, castiguen ó rapaz*. Al” (tiramos esta citación de R. MARINO PAZ, “Estudio introductorio”, *op. cit.*, p. 65).

313 Utilizamos os datos subministrados por C. HERMIDA, “O artigo co posesivo adxacente no galego medieval. Unha hipótese”, in R. LORENZO (ed.): *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas*, VI, Universidade de Santiago de Compostela, 1989, A Coruña, Fundación “Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa”, 1994, pp. 297-308.

314 Cfr. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, p. 680.

309 É obvio que na área dialectal galego-asturiana as solucións dos encontros entre as preposicións *a*, *con*, *pra*, *de* e *en* e o artigo son diverxentes do galego común: *al*, *col*, *pral*, *del*, *nel* (vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 68).

310 Tamén só é a partir do galego medio que se rexistra a crase entre a forma reducida *pra* da preposición *para* coas formas do artigo (vid. §§29c.2, 131b, 244e.1).

311 Tamén nalgún poeta moderno *ao* conta como dúas sílabas, fronte á forma asimilada e reducida *ó*, que conta como unha. Así acontece, por exemplo, na maior parte da poesía pondaliana.

polo posesivo e o feito de que a unha maior porcentaxe de sintagmas non concertados [isto é, cun posesivo non reflexivo] lle corresponda un aumento de ocorrencias de artigos antepostos ó posesivo, fan supor que a non concertación debeu ser unha das causas primeiras que posibilitou o uso do artigo nunha estrutura sintáctica (POS. + NOME) á que, en principio, non tiña acceso este determinante [...].

A natural tendencia da lingua a que unha mesma función sexa desempeñada por unha única forma e, polo tanto, de que unha mesma estrutura realice un sinalamento igual en tódolos contextos nos que apareza, desencadeou a busca dun procedemento que eliminase as diferencias entre estes sintagmas e que lograra que nos non concertados a persoa designada polo posesivo sobresaíse do conxunto expresivo tanto como nos concertados.

Que fose a anteposición do artigo ó posesivo o mecanismo elixido para realiza-lo reforzamento do posuidor xustifícase pola semellanza con outras estruturas e polo propio papel que desempeña o artigo na lingua.

[...] Cando se precisou habilitar unha nova estrutura que servise para sinalar dobremente o posuidor, optouse por un esquema xa creado (DET. + POS.) e elixiuse o determinante que ata ese momento nunca aparecera nese contexto e que ademais, por non estar dotado de contido semántico propio, era o máis axeitado para recibir un valor que antes non posuía.

A elección do artigo tamén foi favorecida pola similitude existente entre a nova función que realizaría como acompañante do posesivo e a xa desempeñada como antecedente do nome. Como determinante-pospresentador encadra e remarca a extensión coa que debe ser tomado un nome xa presentado ou pertencente ó contexto no que se verifica o discurso; como antecedente do posesivo tamén encadra e remarca, non un nome xa presentado, senón un posuidor que se presentará posteriormente [...].

A expansión e aumento do uso nos sintagmas concertados é signo [...] dun progresivo abandono do valor primeiro que ti-

ña o artigo nestas estruturas –claramente expresivo– para ir adquirindo o propio, aquel que posuía sempre que antecedía un nome: o da determinación”. E, paralelamente, o posesivo “vai perdendo a capacidade determinadora para limitarse a precisa-las características do nome [...] ou, o que é o mesmo, pasa de determinante a modificador”³¹⁵.

315 Cfr. C. HERMIDA, *op. cit.*, pp. 304-305. Téñase en conta, por outra parte, que na lingua medieval, a posposición do posesivo ao substantivo ten un valor enfático (‘por alma mía’, en 1267, por exemplo), e que, polo menos na prosa notarial, ao contrario do galego moderno, o artigo non se utilizaba co indefinido *todo* en función adxectiva (vid. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, p. 680).

OS DEMOSTRATIVOS

§162. O sistema de demostrativos latinos era máis amplo e complexo do que os diversos sistemas románicos: á parte dun sistema de tres elementos (HIC, HAEC, HOC para a primeira persoa; ISTE, ISTA, ISTUD para a segunda, e ILLE, ILLA, ILLUD para a terceira), existía un demostrativo anafórico (IS, EA, ID), outro de identidade (IDEM, EADEM, IDEM) e outro máis de identidade adversativa (IPSE, IPSA, IPSUD).

§163a. Desde este complexo sistema chégase en galego a un esquema ternario ou tripartido, en que se reorganizan as formas e se redistribúen as funcións, simplificando a serie da terceira persoa latina e referindo a posición espacio-temporal dun determinado obxecto en relación ás tres persoas gramaticais:

HIC, HAEC, HOC	→	Ø
ISTE, ISTA, ISTUD	→	este, esta, isto
ILLE, ILLA, ILLUD	→	aquel, aqu[é]lla, aquilo
IS, EA, ID	→	Ø
IDEM, EADEM, IDEM	→	Ø
IPSE, IPSA, IPSUD	→	ese, esa, iso

O reforzo *ACCU³¹⁶ para ILLE é lóxico tendo en conta o desgaste a que está sometida esta forma por dar lugar tamén ao artigo e ao pron. pers. de terceira persoa (suxeito e C.D.). A evolución fonética inicial, pois, é simple, perdéndose, en liña coa evolución morfolóxica xeral, as desinencias casuais, ao tempo que fican as formas correspondentes ao nominativo, e non do acusativo como inicialmente esperaríamos:

ISTE, ISTA, ISTUD > med. este, esta, esto

IPSE, IPSA, IPSUD > med. esse, essa, esso

*ACCU-ILLE, *ACCU-ILLA, *ACCU-ILLUD > med. aquel(e), aquela, aquilo

Este é o sistema medieval galego-portugués, con vacilación *aquale/aquel* (vid. §20c.2)³¹⁷, que se completaba aínda con formas reforzadas para as dúas primeiras persoas (aínda que a se-

gunda era moi rara), en liña co reforzo xeral da terceira persoa:

*ACCU-ISTE > aqueste (-a, -o)

*ACCU-IPSE > aquesse (-a, -o)

§163b. Mais no devir histórico, a pesar da perda do neutro na flexión xenérica, fica unha forma invariábel en cada persoa (sen flexión de xénero nen de número, que algunhas gramáticas seguen, talvez por inercia, denominando neutra), individualizada foneticamente (esto > isto; esso > isso > iso; aquilo > aquilo), sobre todo a partir do último período medieval. As formas invariábeis con hipercaracterización aparecen só moi esporadicamente na lírica trovadoresca (vid. Joan Soarez Coelho, A 175/B 326, v. 16 –só en A–; D. Pedro de Portugal, B 1431/V 1041, v. 12) e nas *Cantigas de Santa Maria* (2.60, 225.68), documentándose cada vez con maior frecuencia na prosa segundo avanzamos no tempo³¹⁸. De todos os xeitos, no *Foro Real* de Afonso X, unha obra prosística relativamente temperá, documéntanse abondosamente as formas *isto* e *ysto*, *isso* e *yso* e mais *aquillo*, *aquillo* e *aquilo*, a carón das formas etimolóxicas, aínda maioritarias³¹⁹, o mesmo que na prosa notarial, onde se documentan desde os últimos anos do s. XIII.

A fechazón da vogal tónica ([é] > [í]) debeuse producir por un proceso de hipercaracterización destas formas invariábeis fronte ás formas regulares, masculina e feminina. Tradicionalmente tense explicado recorrendo á metafonía (mais esta só parece actuar fechando a vogal *e* en *i* no caso da metafonía dialectal por *-e* final, vid. §5b.4) ou á influencia do adverbio *aquí* inicialmente sobre a antiga forma reforzada *aquesto* (> aquisto) e despois estendida á forma simple³²⁰.

As formas plurais (*estes/-as*; *eses/-as*; *aqueles/-as*) son formadas secundariamente sobre o singular, mais aínda na actualidade se manteñen plurais etimolóxicos (dialectais) na área gale-

aquís (lémbrese, por exemplo, o verso rosaliano «Aqués que tén fama d'honrados na vila»).

318 Vid. R. LORENZO, *La traducción gallega... II. Glosario*, op. cit., s.v. *este* e *esse*.

319 Vid. J. de Azevedo FERREIRA, *Afonso X: Foro Real. Volume II. Glossário*, Lisboa, INIC, 1987, s.v. *isto*, *esso* e *aquello*.

320 Vid. n. 20.

316 A forma clásica era *ĒCCUM*, mais debeu ser influído por *AC* ou *ATQUE* (vid. C. H. GRANDGENT, op. cit., pp. 70-71, §65).

317 Modernamente, a forma *aquel* chegou a xerar as formas plurais analóxicas *aqueis* e

go-asturiana, procedentes do acusativo, isto é, *estos*, *esos* e *aquelos*, en liña co plural *elos* para o pronome persoal de terceira persoa (vid. §154a).

§163c. Así pois, asistimos á constitución no galego común dun sistema demostrativo de tres elementos (*este*, *esta*, *isto*), utilizado espontaneamente no extremo nordeste coruñés e no sudoeste pontevedrés, en que a forma feminina de terceira persoa, *aquela*, apresenta vogal tónica aberta no territorio occidental galego (talvez por influxo de *-ela*), fronte ás formas *esta* e *esa*, que só en rexións fronteirizas ou próximas a Portugal mostran abertura metafónica da vogal tónica por *-A* final. Este sistema canónico superponse sobre a realidade dialectal, que presenta no territorio galego outras variantes de diversa extensión e vitalidade³²¹:

1. Sistema antigo: *este-esta-esto*, utilizado maioritariamente no territorio galego. A forma feminina de terceira persoa presenta vogal tónica medioaberta na metade occidental da Galiza (vid. §5c.1).

2. Sistema con forma masculina hipercharacterizada (*iste-esta-esto*), propio da área lucu-auriense do bloque central, en liña coa forma pronominal *il* (vid. §154a)³²², onde se observa metafonía por *-e* final sobre as formas masculinas: *iste(s)*, *ise(s)*, *aquil(es)* (vid. §5b.4).

§163d. Por outra parte, no galego moderno, tamén se consolidou un sistema demostrativo reforzado co indefinido *outro*, con variación xenérica e numérica, utilizado cando no enunciado existe unha idea de sinalamento, normalmente en contraposición a outro demostrativo:

este+outro (-a, -os, -as)>est'outro>estoutro, etc.

ese+outro (-a, -os, -as)>es'outro>esoutro, etc.

aquel+outro (-a, -os, -as)>aquel'outro>aqueloutro, etc.

321 Vid. a distribución dos diversos sistemas así como as diferentes combinacións de variantes en F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 69-73.

322 Son verdadeiramente esporádicas as formas femininas *ista*, *isa* e *aquila*, analóxicas coa forma masculina.

OS POSESIVOS

§164. O latín dispuña dos seguintes posesivos, que se declinaban polo modelo da primeira clase de adxectivos (ALTUS, -A, -UM) e concordaban en xénero e número co substantivo:

	<i>Un posuidor</i>	<i>Varios posuidores</i>
1ª p.	MEUS, -A, -UM	NOSTER, -A, -UM
2ª p.	TUUS, -A, -UM	VESTER, -A, -UM
3ª p.	SUUS, -A, -UM	SUUS, -A, -UM

§165a. Como acontece co nome, pérdense as desinencias casuais e o xénero neutro, procedendo as formas galegas dos correspondentes acusativos:

1. Un posuidor:

a. MĒU>m[é]u>meu.

No galego-portugués, a forma *meu* aínda presenta vogal tónica aberta, fechándose posteriormente [é] en [e] por influencia do *-u* final do ditongo. Na lingua medieval existiu tamén unha variante minoritaria *mou*, analóxica coas formas etimolóxicas *tou* e *sou* de segunda e terceira persoa, respectivamente (vid. *infra*)³²³.

b. MĒA>mia>mīa>minha>miña.

A evolución xeral da forma feminina resulta da nasalización da vogal tónica (para a evolución do hiato -éa- en -ía-, vid. §4b.7) a partir da consoante nasal explosiva inicial (vid. §79b.3), aínda que no bloque oriental se conservan as formas máis antigas: *mīa* (na área galego-asturiana) e *mīa* no galego ancarés³²⁴.

No galego-portugués, especialmente na lingua trovadoresca, existía tamén unha forma átona *mia-mba* (ou *ma*) que

323 Para algunhas formas anómalas e esporádicas deste e doutros posesivos na lingua medieval, vid. J. L. PENSADO, "Para la historia del posesivo en gallego y portugués: Formas extravagantes", *Revista de Filología Románica*, 1983, 1, pp. 185-191.

324 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 73-74.

formaba parte dunha serie con *ta* e *sa*, desaparecidas na lingua moderna.

c. TŪU>teu.

A evolución esperada é *tou*, forma minoritaria na lingua medieval e conservada actualmente en puntos do bloque oriental e do occidente coruñés³²⁵. A forma que se impuxo procede dunha mudanza analóxica a partir da forma masculina de primeira persoa.

A forma plural *teus* (<TŪŌS) segue a evolución da forma singular.

d. TŪA>túa.

A forma reducida en posición átona *ta*, relativamente frecuente na lingua trovadoresca, non se consolidou modernamente.

Para a evolución do hiato *-óa-* en *-úa-*, vid. §8b.5.

e. SŪU>seu.

O mesmo que acontece coa forma masculina de segunda persoa, mantense dialectalmente a forma medieval minoritaria *sou*, sendo a forma común a analóxica con *meu* (vid. *supra*).

De igual xeito que *teus*, a forma plural *seus* (<SŪŌS) tamén segue a evolución da forma singular.

f. SŪA>súa.

Tamén na terceira persoa desapareceu a forma antiga *sa*, átona, utilizada no galego-portugués medieval, sobre todo na lingua da lírica trovadoresca, aínda que aparece tamén con frecuencia na prosa notarial³²⁶.

Para a evolución do hiato *-óa-* en *-úa-*, vid. §8b.5.

2. Varios posuidores:

a. NŌSTRU>*NŌSSU>nosso>noso, NŌSTRA>*NŌSSA>nossa>nosa.

As formas antigas e actuais deben proceder dunha forma latino-vulgar *NŌSSU e *NŌSSA (cfr. esp. arc. *nuesso*), xa que non existe explicación satisfactoria para unha evolución *-STR->-SS-* (vid. §98c). De todos os xeitos, na lingua medieval rexístrase a forma *nostro* perante o substantivo *Senhor* ('Deus'), seguramente por influencia eclesiástica.

b. VĚSTRU>*VŌSTRU>*VŌSSU>vosso>voso, VĚSTRA>*VŌSTRA>*VŌSSA>vossa>vosa.

As formas clásicas *vestru* e *vestra* mudaron por analoxía coa primeira persoa en *vostu* e *vostu* no seo do propio latín vulgar. Para a súa evolución, vid. *supra*.

§165b. En galego moderno existen aínda outras formas especiais (que acompañan sempre ao obxecto posuído, nunca ao posuidor), con valor posesivo-distributivo, *cadanseu(s)*, *cadansúa(s)*, orixinadas pola aglutinación de *cada un seu* e *cada un súa*, respectivamente.

Na lingua popular (con moi esporádicos reflexos na literatura) aínda se pode documentar un "posesivo de respeito" utilizado unicamente con *padre*, *madre* (e *madriña*), *tío*, *señor* e *amo*, recollido por algunha gramática moderna: *mi(s)*, *tu(s)*, *su(s)*, *noso(s)/a(s)*, *voso(s)/a(s)*, *su(s)*³²⁷. Estas formas, na nosa opinión, proceden do español, lingua que socialmente, en relación ao galego, pode cumprir funcións tanto eufemísticas como de respeito, de explicación clara do punto de vista sociolingüístico.

325 Vid. *ibid.* No territorio de *tou* e *sou* tamén pode aparecer a forma analóxica *mou* para a primeira persoa.

326 Estas formas átonas normalmente non fan precedidas de artigo, aínda que tamén aparecen construcións na prosa notarial en que aparece o determinante: «mando [...] a ma aze-mela», «mando [...] a ma gorgeira», «mando [...] a ma saia vedra», «mando a ma capa», «mando a ma loriga», «et mando que pela ma cuba [...]» e «e as mas geolheiras» son exemplos tirados dun documento de 1290 (vid. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, pp. 680-681). Téñase en conta, por outra parte, que era frecuente na lingua medieval a introdución da prep. *de* + pron. pers. para desfacer a ambigüidade do posesivo de terceira persoa: «a sua morte deles», por exemplo (*ibid.*, p. 682).

327 Vid. R. ÁLVAREZ BLANCO *et alii*, *Gramática Galega*, Vigo, Galaxia, 1986, pp. 223-224. Por outra parte, sobre todo na literatura decimonónica pode aparecer a forma *'ña*, aférese de *miña*.

OS RELATIVOS (INTERROGATIVOS, EXCLAMATIVOS)

§166a. No latín clásico os pronomes relativo e interrogativo somente se diferenciaban no nominativo singular: QUI, QUAE, QUOD vs. QUIS (QUI), QUIS, QUID. O latín vulgar unificou os paradigmas en favor de QUI (masc.), QUAE (fem.) e QUID ou QUOD (neutro).

Por outra banda, coa excepción de *cuvo* (vid. §166b), todos os pronomes relativos poden cumprir en galego unha función interrogativa ou exclamativa, aínda que no período medieval existiu un *cuvo* interrogativo, correspondente a *quen*.

§166b. O relativo universal en galego é *que*, utilizado para persoas e cousas, procedendo do acusativo QUĒM, con perda regular de -M final de acusativo, ou, senón, de QUĪD, aínda que con absorción de funcións de QUI e QUAE; como interrogativo e exclamativo si debe proceder da forma interrogativa neutra QUĪD.

Para persoas utilízase a forma *quen*, procedente do acusativo masculino QUĒM, con conservación da consoante nasal final polo seu carácter monosilábico (cfr. *ren*, *con*, *en*, vid. §83b).

Do pronome interrogativo-exclamativo QUALIS ('de que clase, condición, natureza, etc.'), na súa forma acusativa (QUALEM), deriva a forma medieval *qual*, evolucionada na maior parte do territorio galego a *cal* (que esixe anteposición do art., constituíndo, por tanto, unha locución relativa), ficando a forma dialectal *cual* nas rexións en que se conserva a vogal labiovelar do grupo QU- inicial (vid. §48). A forma plural maioritaria na lingua moderna é *cales* (con plural analóxico, vid. §§71b, 150), aínda que nos rexistros formais tamén se rexistra *caís*, forma continuadora da med. *quaes*. Por outra parte, a forma *cal* vai precedida obrigatoriamente de artigo, ao contrario da lingua medieval, onde se documentan casos en que o determinante está ausente: «en aquela vinha que chaman da Pedra das Caendas, qual de nós ouve e tomou para poer vinha Fernan Eanes Galego, vosso cunhado, per carta» (1282), «pero con todo meu sisso e meu entendemento qual Deus teve por ben de

mo melhor dar» (1348), «et a ñu vos<s>o filho ou filha que vós ambos ajades de consũu qual nomear o postromeiro de vós ao ponto de seu finamento» (1426)³²⁸, etc.

A única forma con variación de xénero e de número, xunto con *cuvo*, é *canto* (-a, -os, -as), procedente de QUANTU (vid. §48.1), tamén utilizado como pronome indefinido (vid. §168c).

A forma *cuvo* (tamén con varición xenérica e numérica), evolución natural do medieval *cuvo*, procedente do acusativo de CUIUS, -A, -UM, interrogativo pouco usado en latín, que só se conserva na Hispania e na Sardeña, é de utilización exclusivamente escrita no galego moderno (igual que acontece con *cuvo* en portugués e *cuyo* en español). Na realidade, como elemento pertencente ao rexistro culto e formal, desapareceu dos usos orais e populares no galego medio ao longo dos Séculos Escuros, substituída por locucións relativas do tipo de *o cal*.

328 Exemplos tirados de C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, p. 697.

OS INDEFINIDOS

§167. Certamente, a clase de palabras denominada tradicionalmente como indefinidos é extremamente heteroxénea, agrupando unha serie de vocábulos que se caracterizan por compartiren unha idea de imprecisión ou de indeterminación, con relación á noción de número, cantidade ou identidade de alguén ou de algo. A falta de homoxeneidade dos indefinidos ten condicionado un tratamento gramatical moi diverso para esta clase de palabras nas gramáticas de orientación sincrónica³²⁹.

§168a. Na evolución do latín ao romance desapareceron numerosos indefinidos (QUIS, QUISPIAM, QUIDAM, QUISQUE, UNUSQUISQUE, QUISQUAM, ULLUS, NEMO, NULLUS, NEUTER, QUIVIS, etc.), ficando unicamente uns poucos dos existentes no latín:

*ALĪCŪNU (de ALIQUIS co reforzo UNUS)>algũu>algũ>algún (-nha, -s, -nhas) (vid. *infra*)

ALĪQUĒM>alguén (con conservación de -M final, vid. §83b, e acentuación oxítónica por influencia de *quen*)

ALĪQUŌD>algo (vid. §60b)

ALTĒRĪ (dat.)>outri>outre>outren (o paso de *outri* a *outre* explícase pola analoxía con outros pronomes en que existía a vacilación da vogal palatal final (cfr. *me~mi*, *lbe~lbi*, etc.); canto á súa presenza na lingua moderna, é nulo o seu uso nos rexistros populares, e escaso no galego literario, onde tamén se documenta *outrén*, con acentuación oxítónica por influencia de *quen*, *alguén* ou *ninguén*)

ALTĒRU (recollendo o valor de ALIUS)>outro (-a, -os, -as)

CATA (do gr., substituindo a QUISQUE)>cada³³⁰

CĒRTU (con incorporación do valor de QUIDAM)>certo (-a, -os, -as)

(RĒM) NATA (substituindo a NIHL)>nada³³¹

NĒC-QUĒM>ninguén (vid. §§13b.2, 79b.3, 83b)

NĒC-ŪNU (substituindo a NEMO)>ningún(s), -nha(s): o mesmo que acontece con *ninguén*, aparece a consoante a partir da nasalización da vogal *i* ou *e*, como mostran formas arcaicas do tipo *nñun* e *nēun* (que convivían con *nēgũu* e *nīgũu*), orixe da variante dialectal *niñún*, forma canónica en portugués moderno (*nenhum*) (vid. §§79b.3, 79c).

TALE>tal (para o plural tais/tales, vid. §150.2)

TŌTU (con adquisición do valor de OMNIS)>todo (-a, -os, -as)

ŪNU>un, unha, uns, unhas (vid. §80e)³³²

§168b. Outros pronomes indefinidos perdéronse co paso do tempo entre o galego-portugués e galego moderno:

ALĪUD>*ALĪD>med. al ('outra cousa')³³³

HŌMĪNE>med. home(n), de valor impersonal semellante ao fr. *on* ou esp. arc. *omne*

METĪPSE>med. medes ('mesmo, o mesmo')

NŪLLU>med. nullo (do prov.)³³⁴, substituído modernamente por *ningún*

NĒC-MĪCACŪLA>arc. nemigalha ('nada, absolutamente nada')

QUĪS>arc. quis ('cada un')³³⁵

331 A expresión RĒM NATA ('cousa nacida') deixou como resultado a forma *nada*, que triunfou no período moderno fronte ao arcaico *ren* (vid. §168b).

332 Para alén das formas dial. fem. *úa* e *ũa* (vid. §180e), como plurais masc. aparecen as formas dial. *us* (vid. §38d), *uls* (forma analóxica rexistrada no territorio oriental) e a frecuente *unbos*, formada analoxicamente a partir das formas fem. *unba* e *unbas*. As mesmas variantes aparecen para os indefinidos *algún* e *ningún*.

333 Para os esporádicos usos de *al* substantivado ('o outro, o restante') ou con función adverbial ('doutro modo'), vid. exemplos en R. LORENZO, *La traducción gallega... II. Glosario*, op. cit., s.v.

Por outra parte, a forma *al* intervéen na formación do indefinido arcaico *al-quanto* ('un pouco, algo; algún, algúns').

334 Este pronome documéntase especialmente na lingua da poesía trovadoresca, mais tamén se rexistra esporadicamente na prosa: «e eu que non avia i por fazer a vós nulha demanda de ren que seja de nós abade» (1265), «per nulha maneira» (1271) (vid. C. de Azevedo MAIA, op. cit., p. 704).

Se se quixese evitar a idea do empréstimo, poderíase pensar nunha base latino-vulgar *NŪLLU.

335 Esta forma intervéen na formación doutros pronomes antigos, como *quis qual* ou *quis cada un*. Vid. exemplos en J. J. NUNES, op. cit., p. 264.

329 Para un tratamento tradicional, vid. R. ÁLVAREZ *et alii*, *Gramática Galega*, op. cit., pp. 227-264; para unha visión máis innovadora, vid. X. X. COSTA CASAS *et alii*, op. cit., pp. 12-14.

330 Na lingua medieval *cada* aparece asociado moi frecuentemente co tamén indefinido *un*: «cada ùu ano», «cada ùu día», «cada ùa vez», etc.

RĒM (NATA)>ren, que aínda conserva usos no galego literario³³⁶.

Aínda se poden rexistrar outros indefinidos arcaicos procedentes de aglutinacións, como *quequer* 'calquer, quenquer' (<que+quer), *ja-que* (<ja+que) e mais *ja-quanto* (<ja+quanto), os dous últimos co significado de 'un pouco, algo', etc.³³⁷.

§168c. Ao longo da historia da nosa lingua, tamén se foron habilitando outros vocábulos como indefinidos, algúns de aparición posmedieval:

ABŪNDU>avondo>abondo (-a, -os, -as)

AMBŌS>ambos (-as)³³⁸

BASTĀNTE (part. de presente de BASTĀRE)>bastante (-s)

QUANTU>canto (-a, -os, -as) (vid. §48.1)

DĒ+MAGĪS>demais (e *demasiado*, -a, -os, -as³³⁹)

MAGĪS>máis

MĪNŪS>mēos, meos>menos (vid. §82)

METĪPSĪMU>mesmo (-a, -os, -as) (vid. §53d)

MŪLTU>moito (-a, -os, -as) (vid. §26b.2)

PAUCU>pouco (-a, -os, -as) (vid. §53b)

PRŌPRĪU>propio (-a, -os, -as)³⁴⁰

TANTU>tanto (-a, -os, -as)

VARIŌS>varios (-as)

§168d. Por outra parte, aínda apareceron outras construcións que dan lugar a novos pronomes indefinidos, como *cadaquén* (de *cada* + *quen*), *entrambos* (-as) (de *entre* + *ambos*), ou *calquer(a)*³⁴¹ e *quenquer(a)*, formados estes últimos,

336 Xunto coa forma *res*, vid. R. ÁLVAREZ BLANCO *et alii*, *Gramática Galega*, *op. cit.*, p. 232.

337 Para os usos de *quequer*, vid. J. J. NUNES, *op. cit.*, p. 265, n. 1. Por outra banda, *ja-que* e *ja-quanto* tamén podían presentar usos adverbiais (*ibid.*, p. 266, n. 1). Aínda se poden documentar outras aglutinacións, como *cujo quer* ('calquer que for a súa orixe').

338 É moi xeral a construción (redundante) *ambos os dous* [ambolosdōws], concorrente con *ambos a dous* (<AMBŌS AC DŪŌS).

339 Talvez a través do español *demasiado*.

340 No galego literario non é descoñecida, de todos os xeitos, a forma latinizante *proprio*.

341 A forma medieval *qualquer* (que ás veces aparecía co substantivo intercalado) admitía variación numérica (*quaesquer*), desaparecida en galego moderno, que só moi esporadicamente utiliza a forma deformada *calisquera* ou a recuperada *caisquer*. Sobre as

respectivamente, de *QUALE* e *QUĒM* coa terceira persoa do verbo *querer* (*quer*), que na lingua popular aparecen sempre con vogal *-a* final, fronte á lingua literaria onde existe vacilación.

formas indefinidas formadas con *-quer*, vid. J. L. RODRÍGUEZ, "Q(u)alquera, quenquera, sequera..., galeguismos?", in *Actas. I Congreso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza* (Ourense, 20-24 Setembro 1984), A Coruña, AGAL, 1986, pp. 367-410.

OS NUMERAIS

CARDINAIS

§169. Os cardinais latinos eran invariábeis, agás UNUS, DUO e TRES, desde DUCENTI a NONGENTI nas centenas, e, finalmente, MILLE (pl. MILIA). Na evolución dos numerais desde o latín ao galego-portugués, para alén do normal proceso de evolución fonética, advírtense cambios de tipo analóxico polo feito de os numerais constituíren unha serie cerrada.

§170a. Un a dez:

ŪNU>ũu>un (vid. §§21b, 80c.1); ŪNA>ũa>unha (vid. §80e).

DŪŌS>dous (vid. §§21b, 34); DŪAS>dúas (vid. §8b.5).

TRĒS>tres³⁴²

QUATTŪŌR>catro (vid. §§48, 87a, 114a).

QUĪNQUE>CĪNQUE>med. cinque>cinco (vid. §48): A terminación -o consolidouse por influencia de *catro*.

SĒX>seis (vid. §95c)

SĒPTE>sete

ŌCTŌ>oito (vid. §26b.1)

NŌVE>nove

DĒCE>dez

§170b. Once a dezanove:

ŪNDĒCĪM>onze>once³⁴³

DŪŌDĒCĪM>doze>doce (vid. §114a)

TRĒDĒCĪM>treze>trece

QUATTŪŌRDĒCĪM>catorze>catorce (vid. §§48.2, 114a)

QUĪNDĒCĪM>quinze>quince

SĒDĒCĪM→*DĒCE AC SĒX>dezasais>dezaseis

SĒPTĒDĒCĪM→*DĒCE AC SĒPTE>dezasete>dezasete

DŪŌDĒVĪGĪNTĪ→*DĒCE AC ŌCTŌ>dezaioito

ŪNDĒVĪGĪNTĪ→*DĒCE AC NŌVE>dezanove

No latín xa existían expresións analíticas do tipo DECEM SEPTEM OU DECEM ET SEPTEM, que se xeneralizaron no latín vulgar, onde debeu concorrer un dobre sistema de composición para os números *dezaseis*, *dezasete*, *dezaioito* e *dezanove*, utilizando as conxuncións ĒT e ĀC (as dúas, xunto con ATQUE, servían para ligar dous números), de xeito que as formas medievais maioritarias revelan a presenza de ĒT (*dez e seis*, *dez e sete*, *dez e oito*, *dez e nove*), fronte ás modernas consolidadas maioritariamente con -a-, procedente da conxunción AC³⁴⁴.

Popular e dialectalmente son moi frecuentes as formas *dazaseis*, *dazasete*, *dazaoito* e *dazanove*, con asimilación vocálica regresiva (cfr. §116b).

Para a conservación de -e final, así como a evolución do grupo romance -d'z- en *once*, *doce*, *trece*, *catorce* e *quince*, vid., respectivamente, §20c.5 e §102.2.

§170c. As decenas:

VĪGĪNTĪ>viinte>vinte (vid. §5b.3).

TRĪGĪNTA>triinta>trinta: O Ī breve tónico latino tornouse i por influencia de *vinte*.

QUADRAGĪNTA>corenta (vid. §§48.2, 89d)³⁴⁵

QUĪNQUAGĪNTA>cinquenta>cincuenta (vid. §48): A influencia de *cinco* evitou a simplificación de kw-.

SĒXAGĪNTA>sessaenta>sessenta>sesenta (vid. §95d).

SĒPTŪAGĪNTA>setaenta>setenta (vid. §114a).

ŌCTŌGĪNTA>*ŌCTAGĪNTA>oitaenta>oitenta

NŌNAGĪNTA>*NŌVAGĪNTA>novaenta>noventa

O [Ē] de *corenta*, *cincuenta*, etc. débese á crase da secuencia -ae- (vid. §30a), presente aínda no período medieval (*sessaenta*, *setaenta*, etc.).

A adición dos cardinais ás decenas faise coa conxunción e (*vinteún*, *vintedous*...; *trinteún*, *trintedous*...), aínda que popular e dialectalmente tamén se rexistran as formas *vintaún*, *vin-*

342 De todos os xeitos, obsérvese a conservación do neutro latino TRIA no top. *Trilacastela* (<TRĪA CASTĒLLA).

343 A forma ŪNDĒCĪM, con ū longo, non era descoñecida en latín.

344 Vid. H. MEIER, "Dezasete, diecisiete, dix-sept", *Boletim de Filologia*, Lisboa, IX, 1948, pp. 287-292. A conxunción latina ac pervive tamén na conx. comparativa *coma* (vid. §245c), na construción *ambos a dous* (vid. n. 338) e, se cadra, intervéñ na formación das preposicións *canda* e *onda* (vid. §244c.1).

345 A forma *cuarenta* tamén se rexistra na lingua escrita moderna.

tadous..., *trintaún*, *trintadous*, etc., seguindo o modelo de *de-
zaseis* a *dezanove* (vid. §170b).

§170d. As centenas e os millares:

CĚNTU>cen (vid. §133a)

DŮCĚNTŌS (L.C. DŮCĚNTOS)>duzentos→mod. douscentos

TRĚCĚNTŌS>trezentos→mod. trescentos

QUADRĚNGĚNTŌS→*QUATTŮŌR CĚNTŌS>quatrocentos>catrocentos

QUĚNGĚNTŌS>quinhentos>quiñentos (vid. §101a) (cfr. *infra*,
cincocentos)

SESCĚNTŌS→*SĚX CĚNTŌS>seiscentos

SĚPTĚNGĚNTŌS→*SĚPTE CĚNTŌS>setecentos

ŌCTĚNGĚNTŌS→*ŌCTŌ CĚNTŌS>oitocentos

NŌNGĚNTŌS→*NŌVE CĚNTŌS>novecientos

MĪLE>mil (vid. §20c.2)

As formas medievais *duzentos* e *trezentos*, como en portugués popular, foron refeitas modernamente en galego. Canto á *quiñentos*, é moito máis popular a forma *cincocentos*, formada a partir das contiguas ou, inclusive, procedente do L.V. *CĚNQUE CĚNTOS.

Popularmente, aínda se conserva un cómputo numérico de base vixesimal, contándose por *centos* até o número dous mil: *dezentos*, *oncecentos*, *docecentos*, *trececentos*, *catorcecentos*, *quincentos*, *dezaseiscentos*, *dezasetecentos*, *dezaoitocentos*, *dezanovecentos* ³⁴⁶.

A forma *millón* procede do fr. *million* ou do it. *millione*. Aínda se poden engadir máis cardinais como *billón* (do fr. *billion*), *trillón* (do fr. *trillion*), *cuatrillón* (do fr. *quatrillon*), etc.

ORDINAIS

§171a. Nos ordinais só aparecen formas patrimoniais nos dez primeiros, aínda que *sexto* e *décimo* son cultismos que substituíron as formas medievais *seisto* e *dezimo* ou *dezemo*, respectivamente:

PRĪMĀRĪU>primeiro

SĚCŮNDU>segundo

TĚRTĪĀRĪU>terceiro

QUARTU>quarto>cuarto

QUĪNTU>quinto

SĚXTU>sexto

SĚPTĪMU>sétimo

ŌCTĀVU>oitavo

NŌVĒNU>noveno (cfr. NŌNU>arc. nono)

DĚCĪMU>décimo³⁴⁷

§171b. A partir de aquí, todos os ordinais son cultismos, en xeral modernos:

UNDĚCĪMU>undécimo / décimo primeiro

DŮŌDĚCĪMU>duodécimo / décimo segundo...

VĪGĚSĪMU>vixésimo

TRĪGĚSĪMU>trixésimo

QUADRAGĚSĪMU>cuadraxésimo

QUĪNQUAGĚSĪMU>quincuaxésimo

SĚXAGĚSĪMU>sexaxésimo

SĚPTŮAGĚSĪMU>septuaxésimo

ŌCTŌGĚSĪMU>octoxésimo

NŌNAGĚSĪMU>nonaxésimo

CĚNTĚSĪMU>centésimo

MĪLLĚSĪMU>milésimo

O ordinal *millonésimo* fórmase a partir de *millón*, segundo o modelo dos restantes ordinais.

MULTIPLICATIVOS

§172. O único multiplicativo non erudito é *dobro* ou *dobre* (vid. §21d.2), aínda así concorrendo coa forma culta *duplo*. Os

³⁴⁶ Vid. R. ÁLVAREZ et alii, *Gramática Galega*, op. cit., p. 268.

³⁴⁷ No galego medieval aparecen aínda outras formas, actualmente desaparecidas, todas de carácter analóxico, como *sesmo-seismo* e *sestimo-seistimo*, *novemo-novimo*, *onzemo*, *dozemo*, etc. (analóxicas de SĚPTĪMU, DĚCĪMU, etc., con acentuación proparoxitona, por tanto). Vid. J. L. PENSADO, "Ordinales desconocidos del galaicoportugués", *Zeitschrift für Romanische Philologie*, 80, fasc. 3-4, 1964, pp. 351-355, e "Perfiles románicos del léxico gallego" (VII. Nuevos ordinales desconocidos en galaico-portugués), *Verba*, 5, 1978, pp. 82-85.

restantes son cultismos, en xeral modernos:

DŮPLU>duplo (cfr. *dobro~dobre*)

TRĚPLU>triplo

QUADRŮPLU>cuádruplo

*QUĚNTŮPLU (de QUĚNTŮPLEX)>quíntuplo

SĚXTŮPLU>séxtuplo

SĚPTŮPLU>séptuplo

ŮCTŮPLU>óctuplo

NŮNU + *-plo*>nónuplo

DĚCŮPLU>décuplo

CĚNTŮPLU>céntuplo

PARTITIVOS

§173. Somente existen tres formas propias do partitivo:

MĚDĚU>med. meo, meio (vid. §105b)>mod. meio/medio³⁴⁸

MĚDĚTĚTĚ>med. meiedade~meadade~medade~meata-de...>mod. metade (con infl. da forma latina)

TĚRTĚU>terço>terzo (vid. §104c)

A partir de *catro* utilízanse as formas dos ordinais, normalmente seguidas do substantivo *parte*³⁴⁹.

COLECTIVOS

§174. É certamente discutíbel a existencia dos denominados tradicionalmente numerais colectivos, xa que, na realidade, todos eles funcionan como nomes substantivos normais:

PARE>par

*PARĚCŮLA>parelha>parella

DĚCĚNA>decena

*DŮŮCĚNA>duzia>ducia

CĚNTĚNA>centena

CĚNTU>cento

MĚLĚĚRE (L.M. por MĚLĚĚRĚU)>milhar>millar

MĚLĚĚRĚU>milheiro>milleiro

Polo modelo dos cultismos *decena* e *centena* aparecen aínda outros colectivos como *quincena*, *vintena*, *trintena* ou *corentena*, con acrecentamento da terminación *-ena*.

Popularmente existe a forma *millenta* (cfr. a loc. adverbial *ás millentas*) formada a partir de *milleiro* ou *millar* coa terminación *-ento* de *cento*, en forma feminina de valor dimensional (vid. §149.1).

Aínda se poden engadir outros substantivos colectivos con significación específica: *dúo* (do it. *duo*), *trío* (do it. *trio*), *cuarteto* (do it. *quartetto*), *quinteto* (do it. *quintetto*); *semana* (<SĚPTĚMĚNA), *trimestre* (<TRĚMĚSTRE), *semestre* (<SĚMĚSTRE), *trienio* (<TRĚNNĚU), *quinquenio* (<QUĚNQUĚNNĚU), *lustro* (<LŮSTRU), *decenio* (<DĚCĚNNĚU), *década* (<DĚCĚDA), *século* (cfr. med. *sego*) (<SAECŮLU), *milenio* (de *mil*, sobre o modelo de *bienio* e *trienio*); *novena* (<NŮVĚNA>med. novêa, novea), *novenario* (de *novena*), etc.

348 A tendencia no galego literario actual é a utilización única da forma *medio*, ou, polo contrario, a diferenciación entre *meio* (subst. e adx. anteposto) e *medio* (adx. posposto). A forma *medio* conta con documentación medieval (*medio* ou *medeo*), especialmente en documentos de carácter tardío, dos séculos XV e XVI, moitas veces inzados de castelanismos (vid. C. de Azevedo MALA, *op. cit.*, p. 623).

349 Os substantivos *carteirón* (<QUARTĚRĚU>arc. quarteiro) e *quinhón* (<QUĚNNĚNE) son antigos partitivos correspondentes a *catro* e *cinco*. Co partitivo de *catro* tamén están relacionados os substantivos *cuarto* (<QUARTU), *cuartilla* (do esp. *cuartilla*), *cuartillo* (do esp. *cuartillo*) e *cartos* (<QUARTŮS).

O VERBO

§175. A diferenza do nome, en que se perde o xénero neutro e mais as desinencias casuais en favor do acusativo como caso universal, no verbo galego persistiu un sistema complexo de flexión, aínda que simplificada en relación ao verbo latino, que, á súa vez, xa sofrera simplificación a respeito do verbo indo-europeo, perdéndose a voz media, o modo optativo e o número dual.

Esta simplificación continúa no galego-portugués, ampliando e consumando a evolución producida no seo do latín vulgar: perdeuse unha conxugación, unificouse, en xeral, o tema do presente co de pretérito, ao tempo que aparecen novas formas con orixe en perífrases, así como o infinitivo flexionado. Ten os mesmos números e persoas (agás no imperativo, onde se perde a terceira persoa *AMATO*, *AMANTO*), conserva os modos e reestrutúrase a expresión temporal, perdéndose a categoría do aspecto.

CONXUGACIÓNS

§176a. En latín clásico existían catro conxugacións, identificadas pola terminación do presente de infinitivo activo, reducidas rapidamente a tres no latín vulgar da Gallaecia:

-ĀRE: *AMĀRE*

-ĒRE: *DĒBĒRE*

-ĒRE: *LAMBĒRE*, *FŪGĒRE*

-ĪRE: *PARTĪRE*

§176b. En galego, a primeira conxugación é a máis rica e fecunda, porque recolle todos os verbos latinos desta conxugación e incorpora aínda algúns máis das outras conxugacións: *MĪNŪĒRE*>minguar, *TÖRRĒRE*>torrar, *FĪDĒRE*>fiar, *MÖLLĪRE*>molhar>mollar, *MĒĪĒRE*>mejar>mexar.

Por outra parte, esta conxugación era xa no latín vulgar a máis rendíbel, porque a ela se incorporaban, con moi raras excepcións, todos os verbos de nova criación (-ĪCĀRE: *FÖLLĪCĀRE*

(de *FÖLLE*)>folgar, -NTĀRE: *EXPAVĒNTĀRE* (polo clásico *EXPAVĒRE*)>espantar, etc.), o mesmo que aconteceu cos xermanismos en -AN (*WARDAN*>gardar) e en -ON (*RAUBON*>roubar).

Este proceso de incorporación de novos verbos á primeira conxugación seguiu producíndose ao longo da historia do galego: -ar (*casar*, de *casa*), -ear (*clarear*, de *claro*), -exar (*pestanexar*, de *pestanda*), -icar (*comicar*, de *comer*), -ntar (*acalentar*, de *calar*), etc. O mesmo acontece no caso dos latinismos modernos (por exemplo, os acabados en -izar) e dos neologismos (*influenciar*, de *influencia*, etc.).

§176c. Na terceira conxugación latina existían dous grupos diferentes: os verbos acabados en -Ō na P1 do Presente de Indicativo (*LAMBŌ*) e os acabados en -ĪŌ (*FŪGĪŌ*), que mantiñan a VT no Imperfeito e no Futuro de Indicativo e mais no Presente de Subxuntivo.

En xeral, os verbos da terceira conxugación clásica pasaron á segunda no latín vulgar (e en galego): *CAPĒRE*>caber, *COMPREHENDĒRE*>comprender, *FACĒRE*>fazer>facer, *LĒGĒRE*>leer>ler, *PŌNĒRE*>pōer>poñer/pór, *SAPĒRE*>saber, *VĒNDĒRE*>vender, etc. A razón de se incorporar a terceira conxugación latina á segunda reside en que, como é habitual, o maioritario arrastra o minoritario: o acento proparoxítono só aparecía no Infinitivo e mais na P4 e P5 do Presente e na P5 do Imperativo da terceira conxugación fronte ás outras tres³⁵⁰.

A fusión da segunda e terceira conxugacións latinas leva consigo:

1. A perda do iode³⁵¹ na P1 do Presente de Indicativo e en todo o Presente de Subxuntivo dos verbos da segunda, por analoxía cos verbos da terceira conxugación (*RĒSPŌNDĒŌ*>respondo, *TĪMĒŌ*>temo, etc., como *LAMBŌ*>lambo).

350 Non obstante, noutras zonas da Romanía acontece o contrario, porque verbos de alta frecuencia de uso (*DĪCĒRE*, *TRAHĒRE*, etc.) conseguen arrastrar os verbos da segunda para a terceira conxugación.

351 Mais *VĪDĒŌ*>vejo>vexo, *TĒNĒŌ*>tenho>teño, *ARDĒŌ*>arc. arco, **PŌNĒŌ*>ponho>poño, etc. A acción do iode estendeuse por veces a toda a conxugación (*toller*, por **TÖLLĪŌ*>tollo, entre outros) a partir da P1 do Presente de Indicativo e de todo o Presente de Subxuntivo.

2. O deslocamento acentual no Infinitivo e mais na P4 e P5 do Presente e na P5 do Imperativo da terceira (LÁMBERE>LAMBÉRE>lamber, LÁMBIMUS>LAMBÍMUS>lambemos, etc.).

3. A substitución de -ŮNT (e -ŮNT) por -ENT na P6 do Presente de Indicativo da terceira conxugación por analoxía coa segunda (VĚNDŮNT>*VĚNDENT>venden; CAPŮNT>*CAPENT>caben, etc., como DĚBENT).

Por outra parte, as dúas conxugacións (segunda e terceira latinas) adoptan inicialmente a terminación *-udo* para o participio pasado da segunda conxugación galega (posteriormente mudada en *-ido* por analoxía coa terceira conxugación).

A diferenza da primeira (e aínda da terceira), a segunda conxugación é a menos rendíbel en galego, aínda que a ela se incorporan os verbos incoativos en -SCĚRE (vid. §179).

§176d. A terceira conxugación romance herda os verbos da cuarta conxugación latina. De todos os xeitos, aínda que os da terceira se incorporan normalmente á segunda conxugación, algúns verbos desta conxugación pasaron en latín vulgar á conxugación en -ĪRE, polo parecido coa cuarta conxugación clásica na maioría dos tempos: CĪNGĚRE>cingir>cinxir, CONSPŮRE>conspir>cuspir, FŮGĚRE>fugir>fuxir, IŮNGĚRE>xunguir (pero dial. *xoncer*), LŮDĚRE>luír, MŮLGĚRE>mungir>munxir (cfr. o port. dial. *monger*), PARĚRE>parir, PĚTĚRE>pedir, SŮCCŮTĚRE>sacudir, SUMĚRE>sumir, TĪNGĚRE>tingir>tinxir; tamén pasan á terceira os acabados en -DŮCĚRE (>-duzir>-ducir) e os cultismos en -ĚRE: ADMĪTTĚRE>admitir, ATTRĪBŮĚRE>atribuír, DĪSCERNĚRE>discernir, DĪSCŮTĚRE>discutir, ĪMBŮĚRE>imbuír, etc.

Por outra parte, aínda algúns verbos da segunda latina pasaron á terceira romance (COMPLĚRE>cumprir, LŮCĚRE>luzir>lucir, POSSĪDĚRE>posuír>posuír, RĪDĚRE>riir>rír), entre outras razóns porque xa no latín había vacilacións na adscrición de conxugación nalgúns verbos entre segunda e terceira (FĚRVĚRE~FĚRVĚRE, FULGĚRE~FULGĚRE, ŌLĚRE~ŌLĚRE, STRĪDĚRE~STRĪDĚRE, SŮBSĪDĚRE~SŮBSĪDĚRE). Tamén se incorporan á terceira os verbos procedentes do xermánico acabados en -IAN: WARNJAN>guarnir, SKIRNJAN>escarnir, WARJAN>guarir~gorir.

§176e. No galego moderno existen certas vacilacións na adscrición dalgúns verbos á segunda ou á terceira conxugación, observándose na lingua popular unha tendencia favorable á terceira, sómente freada pola utilización literaria das formas máis tradicionais. Xa na lingua medieval se observaban algunhas oscilacións (ADDŮCĚRE>med. aduzer~aduzir>mod. aducir, CONFŮNDĚRE>med. cofonder~cofondir>mod. confundir, FĪNGĚRE>med. finger~fingir>mod. finxir, NŌCĚRE>med. nozer~nuzir, PRĚMĚRE>med. premer~premir>mod. premer, ŮNGĚRE>med. onger~ongir>mod. unxir, etc.), semellantes ás que hoxe se observan nos usos literarios de *viver~vivir* (<VĪVĚRE) e *dicer~dicir* (<DĪCĚRE) ou verbos como *conceber~concebir* (<CONCĪPĚRE), *escreber~escribir* (<SCRĪBĚRE), *perceber~percibir* (<PERCĪPĚRE) e *receber~recibir* (<RECĪPĚRE).

Esta tendencia explícase pola neutralización da VT en *i* en moitas formas da segunda e terceira conxugacións nas formas arrizotónicas³⁵²; por outra parte, en *dicer* (pop. *dicir*) e *viver* (pop. *vivir*) inflúe o carácter insólito das secuencias [i...ér], [u...ér] en verbos da segunda conxugación, asimilándose ao modelo xeral, xa que “-i-, -u- en el radical se entiende como característica concomitante de clase mórfica al lado de la VT -i-”³⁵³, de xeito que todos os cultismos (da segunda, terceira ou cuarta latinas) pasan sistematicamente á terceira romance con tal que contén con -i-, -u- no radical (FLŮĚRE>fluír, PROHĪBĚRE>prohibir, ADMĪTTĚRE>admitir, DĪSCŮTĚRE>discutir, etc.).

De todos os xeitos, a interferencia do español condiciona tanto os usos populares como, en moitos casos, a selección literaria das formas utilizadas na lingua común, especialmente en verbos coa estrutura normal [e...ér] (*conceber*, *escreber*, *perceber*, *receber*, etc.), nos que, na nosa opinión, os cambios deben ser explicados pola intensa e duradoira presión do español, a pesar de que algún destes verbos xa presenta no derradeiro período medieval (precisamente cando comeza a coloni-

352 Vid. A. SANTAMARINA, *El Verbo Gallego*, Anejo 4 de *Verba*, Universidad de Santiago de Compostela, 1974, p. 49.

353 Cfr. *ibid.*

zación lingüística da Galiza) formas da terceira conxugación (*escrevir* ou *escribir*, por exemplo)³⁵⁴.

TEMPOS

§177a. O sistema verbal latino dispuña de seis tempos no Indicativo, tres imperfectivos (AMO, presente; AMABAM, imperfecto; AMABO, futuro) e tres perfectivos (AMAVI, perfecto; AMAVERAM, pluscuamperfecto; AMAVERO, futuro perfecto); no Subxuntivo existían catro tempos, dous imperfectivos (AMEM, presente; AMAREM, imperfecto) e dous perfectivos (AMAVERIM, perfecto; AMAVISSEM, pluscuamperfecto).

Esquemáticamente³⁵⁵:

		Indicativo	Subxuntivo
<i>Infectum</i>	Presente:	AMO	AMEM
	Imperfecto:	AMABAM	AMAREM
	Futuro I:	AMABO	
<i>Perfectum</i>	Perfecto:	AMAVI	AMAVERIM
	Pluscuamperfecto:	AMAVERAM	AMAVISSEM
	Futuro II:	AMAVERO	

§177b. Na reestruturación producida no latín vulgar e, concretamente, no sistema verbal galego, prevalece a noción de tempo sobre a de aspecto, desaparecendo a distinción *infectum/perfectum*.

No Indicativo perdéronse os dous tempos clásicos de futuro, aparecendo novas formas de expresión por meio de perífrases.

No Subxuntivo, o valor dos tempos era moi relativo en oracións independentes, mentres que a *consecutio temporum* era a norma rectora nas oracións subordinadas: cando nunha oración principal o verbo estaba en presente ou en futuro, na su-

bordinada o presente de Subxuntivo indicaba a simultaneidade da acción e o perfecto a anterioridade; cando nunha oración principal o verbo ía en pasado, o imperfecto de Subxuntivo da subordinada indicaba a simultaneidade e o pluscuamperfecto a anterioridade. No latín vulgar perdéronse os tempos de perfecto (AMAVERIM) e pluscuamperfecto (AMAVISSE), que ocupa o lugar do imperfecto (AMAREM) de Subxuntivo.

Do Imperativo fican as formas de presente (AMA, AMATE), desaparecendo as formas de Imperativo de futuro (AMATO, AMATO, AMATOTE, AMANTO), ao tempo que se crían as formas negativas.

Pérdense tamén, por outra parte, os dous participios activos de presente (AMANS) e de futuro (AMATURUS), ao igual que o infinitivo perfecto activo (AMAVISSE) e o futuro activo (AMATURUM ESSE), ficando unicamente o infinitivo presente activo (AMARE).

Por outra parte, na conxugación pasiva desapareceron todos os tempos clásicos, case sen deixaren ningún rastro, e o latín vulgar reconstruíu as súas propias formas, interpretadas normalmente como perífrases verbais nas gramáticas sincrónicas actuais.

Como acontecía en latín, o galego dispón unicamente de formas verbais simples³⁵⁶, perdéndose as escasas mostras de tempos compostos, especialmente no caso do pretérito, que se documentan na lingua medieval³⁵⁷: “Precisamente o que caracteriza e individualiza o sistema temporal galego fronte ós seus compañeiros románicos occidentais é o feito de que neste dominio só o primeiro [a criación do Futuro e do Pospretérito] destes dous procesos de temporalización chegou a completarse. O galego, por tanto, carece de “tempos compostos”, pois se ben a documentación medieval proporciona probas do uso das perífrases *aver/seer* + *participio*, o certo é que tales perífrases non chegarían a supera-la primeira etapa, consistente en significacións puramente aspectuais, co que nunca deron orixe

354 Vid. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, pp. 365-366 e 729-730.

355 Esquema tomado de V. VÄÄNÄNEN, *op. cit.*, p. 228.

356 É talvez esta a razón de que en galego se desenvolvese un complexo e rico repertorio de perífrases verbais (vid. G. ROJO, *Perífrasis verbales en el gallego actual*, Anejo 2 de *Verba*, Universidad de Santiago de Compostela, 1974).

357 Vid. exemplos destes tempos en J. HUBER, *Gramática do Português Antigo*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, 1986, pp. 248-249, §408.

a novas funcións temporais no sistema. [...] Deste xeito, atopámonos ante un sistema temporal con rasgos que o individualizan na Romania Occidental, sistema que parece representar un estado de cousas anterior ó segundo proceso de temporalización que dou orixe ós 'tempos compostos'³⁵⁸. Polo contrario, en portugués pervive e desenvolveuse un sistema parcial en que o verbo *ter* cumpre a función de auxiliar, a diferenza do galego, en que as construcións con *ter* + participio constitúen unha perífrase de valor reiterativo.

A VOZ PASIVA E OS VERBOS DEPOENTES

§178a. O latín vulgar tiña unha pasiva sintética (con morfe-mas flexivos) para os tempos formados co tema de presente:

Presente de Indicativo: AMOR ('son amado')

Presente de Subxuntivo: AMER

Imperfeito de Indicativo: AMABAR

Imperfeito de Subxuntivo: AMARER

Futuro Imperfeito de Indicativo: AMABOR

Presente de Imperativo: AMARE

Futuro de Imperativo: AMATOR

Infinitivo Presente: AMARI

Infinitivo Futuro: AMANDUM ESSE

Tamén dispuña dunha pasiva analítica para o resto dos tempos, construída co participio perfecto pasivo + ESSE:

Perfecto de Indicativo: AMATUS SUM ('fun amado')

Pluscuamperfecto de Indicativo: AMATUS ERAM

Futuro Perfecto de Indicativo: AMATUS ERO

Preterito Perfecto de Subxuntivo: AMATUS SIM

Pluscuamperfecto de Subxuntivo: AMATUS ESSEM

Infinitivo Perfecto: AMATUM ESSE

Infinitivo Futuro: AMATUM IRI

Este último sistema, o analítico, triunfou en latín vulgar, xeneralizándose, por tanto, nas linguas románicas en xeral, e no

galego-portugués en particular, pero reestruturándose a partir das formas analíticas e conformándose como unha perífrase verbal normal³⁵⁹:

SUM AMATUS = son amado

FUI AMATUS = fun amado, etc.

Así pois, desaparece toda a pasiva clásica, agás o participio perfecto pasivo, que absorbe os supinos (AMATUM e AMATU).

§178b. A perda da voz pasiva leva consigo a desaparición dos verbos depoentes, verbos con forma pasiva, pero de significación activa (FABULOR 'falo', MORIOR 'morro', SEQUOR 'sigo', etc.). Desaparecen simplemente ou modifícanse segundo o modelo de verbos activos. En xeral, xa teñen forma activa en latín vulgar:

FABULOR, FABULARI → FABULO, FABULARE

LUCTOR, LUCTARI → LUCTO, LUCTARE

SEQUOR, SEQUI → SEQUO, SEQUIRE, etc.

Os que non se regularizaron, convertéronse en incoativos: PATIOR, PATI → PATESCERE, etc.

OS VERBOS INCOATIVOS

§179. Os verbos incoativos, que se referen ao comezo da acción (HORTUS FLORET VS. HORTUS FLORESCIT; TREMO VS. TREMESCO), pertencen todos á terceira conjugación latina coas desinencias -ASCĒRE, -ESCĒRE e -ISCĒRE:

AMARE → AMASCERE

PUTRERE → PUTRESCERE

DORMIRE → DORMISCERE

TREMERE → TREMESCERE

FLORERE → FLORESCERE

Así pois, mantéñense moitos deles en latín vulgar, mais perden o contido que lles era propio, aparecendo aínda novos verbos incoativos, todos da segunda conjugación romance:

CARERE → CARESCERE

OBOEDIRE → OBEDESCERE

358 Cfr. Alexandre VEIGA, "Verbo latino e verbo galego. Notas para unha análise comparativa" (*Verba*, 13, 1986, p. 80), onde se revisa a reestruturación da expresión temporal, modal e aspectual do verbo latino en galego.

359 Sobre as construcións pasivas na lingua medieval, vid. E. MOSCOSO, "As construcións do tipo "ser + participio" nos *Miragres de Santiago*", *Cadernos de Lingua*, 9, Real Academia Galega, 1994, 1º semestre, pp. 129-161.

EXTRERERE→EXTERRESCERE
MERERE→MERESCERE

PARERE→PARESCERE

AS DESINENCIAS

Presentes

§180a. Presente de Indicativo:

I. AM-Ō>amo	
AM-AS>amas	
AM-AT>ama	
AM-ĀMŪS>amamos	
AM-ĀTĪS>amades	
AM-ANT>aman	
II. DĒB-ĒŌ>debo	LAMB-Ō>lambo
DĒB-ES>debes	LAMB-ĪS>lambes
DĒB-ET>debe	LAMB-ĪT>lambe
DĒB-ĒMŪS>debemos	LAMB-ĪMŪS>lambemos
DĒB-ĒTĪS>debedes	LAMB-ĪTĪS>lambedes
DĒB-ENT>deben	LAMB-ŪNT>lamben
III. PART-ĪŌ>parto	
PART-ĪS>partes	
PART-ĪT>parte	
PART-ĪMŪS>partimos	
PART-ĪTĪS>partides	
PART-ĪŪNT>parten	

As desinencias da primeira conjugación seguen fielmente os modelos latinos, producíndose unicamente os esperados cambios fonéticos normais (-T>Ø, Ī>e, etc.).

As desinencias da segunda conjugación romance baséanse fundamentalmente no modelo da segunda latina, que absorbe a terceira, tanto na P1, con desaparición de iode por analoxía (DĒBĒŌ>*DĒBŌ, TĪMĒŌ>*TĪMŌ, MŌVĒŌ>*MŌVŌ, como LAMBŌ, e tamén como AMŌ), como na unificación en -ENT da P6 (LAMBŪNT>*LAMBENT, como DĒBENT) (vid. §176c). Certo é que nalgúns verbos irregulares o iode permanece, metatizándose (CAPĪŌ>caibo) ou actuando sobre a consoante do radical (*PŌNĒŌ

>ponho>poño, etc., así como outros regularizados no curso da historia: ARDĒŌ>med. arço>mod. ardo, FOETĒŌ>med. feço>mod. fedo, etc., vid. §192a). A mesma desaparición do iode se produce na evolución da cuarta conjugación latina á terceira galega³⁶⁰.

A P4 e P5 rizotónicas da terceira conjugación clásica (LAMBĪMŪS, LAMBĪTĪS vs. AMĀMŪS, AMĀTĪS) convértense en arrizotónicas: ao perderse a terceira conjugación clásica, o acento desprazouse ás terminacións, seguindo o modelo xeral de acentuación: LAMBĪMŪS, LAMBĪTĪS (vid. §191a).

Por outra parte, no galego-portugués desaparecía o -e final da P3 tras as consoantes *r*, *l*, *z* e *n* (vid. §20c): quer (<QUAERĪT>), fer (<FĒRĪT>), dol (<DŌLET>), sol (<SŌLET>), sal (<SALĪT>), aduz (<ADDŪCĪT>), conduz (<CONDŪCĪT>), etc. Modernamente, pola tendencia á regularización morfolóxica, foi repostado este -e final en galego (*quere, fere, aduce, conduce*) ou refeita a forma verbal (*doe, soe, sae*). O mesmo acontece, nalgún caso, na P3 do Presente de Subxuntivo (PĒRDŌNET>arc. perdon→mod. perdoe).

Na P5, fronte á canónica e maioritaria conservación, foneticamente regular, da desinencia latina (-ATĪS>-ades, -ĒTĪS, -ĪTĪS>-edes, -ĪTĪS>-ides), prodúcese perda de -d- secundario (vid. §53d) nalgúns territorios galegos (como acontece sistematicamente en portugués canónico), con duplo resultado dialectal, quer con disimilación vocálica (bloque oriental e sul do bloque occidental), quer con asimilación e crase (occidente coruñés)³⁶¹:

AMĀTĪS>com. amades>amaes>dial. amais

>amaas>dial. amás

DĒBĒTĪS>med. devedes>com. debedes>debees>dial. debeis
>dial. debés

PARTĪTĪS>com. partides>parties>partiis>dial. partís

360 De todos os xeitos, aínda fica como resto dialectal en puntos do bloque oriental na P1 do Presente de Indicativo e no Presente de Subxuntivo de verbos da segunda e terceira conjugación con *a* como VR: *abrio* (<APĒRĪŌ>), *ardio* (<ARDĒŌ>), *batío* (<BATTŪŌ>), *lambio* (<LAMBŌ>), *nacio* (<NASCŌ>), *partío* (<PARTĪŌ>), *valío* (<VALĒŌ>), etc. A razón desta presenza, non sempre etimolóxica, pode residir no interese por evitar homonimias (vid. A. SANTA-MARINA, *op. cit.*, pp. 50-52).

361 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 89-90.

Hai que rexistrar aínda unha outra desinencia dialectal *-ndes* (*amandes*, *debendes*, *partindes*) no sudeste galego, produto dunha posíbel influencia de *tendes*, *vindes* ou *pondes*³⁶²: *AMĀTĪS*>med. e com. *amades*>dial. *amandes*.

Este cuádruplo resultado (*amades*, *amais*, *amás*, *amandes*) aparece sistematicamente na P5 de todos os tempos verbais, agás o Pretérito.

§180b. Presente de Subxuntivo:

I. AM-EM>ame

AM-ES>ames

AM-ET>ame

AM-ĒMŪS>amemos

AM-ĒTĪS>amedes

AM-ENT>amen

II. DĒB-ĒAM>deba

DĒB-ĒAS>debas

DĒB-ĒAT>deba

DĒB-ĒĀMŪS>debamos

DĒB-ĒĀTĪS>debades

DĒB-ĒANT>deban

LAMB-AM>lamba

LAMB-AS>lambas

LAMB-AT>lamba

LAMB-ĀMŪS>lambamos

LAMB-ĀTĪS>lambades

LAMB-ANT>lamban

III. PART-ĪAM>parta

PART-ĪAS>partas

PART-ĪAT>parta

PART-ĪĀMŪS>partamos

PART-ĪĀTĪS>partades

PART-ĪANT>partan

A desaparición de iode na segunda e cuarta conxugación latinas, xa no latín vulgar, é paralela á producida na evolución do Presente de Indicativo (-ĒŌ, -ĪŌ>-o) (vid. §180a).

Na P4 e P5 existen formas populares e dialectais rizotónicas nas tres conxugacións (*ámemos*, *ámedes*; *débamos*, *débades*; *pártamos*, *pártades*) por analoxía co resto das persoas, con VR sempre tónica³⁶³ (vid. §191b).

³⁶² *Ibid.*

³⁶³ Vid. a distribución territorial das diversas formas en *ibid.*, p. 85.

§180c. Presente de Imperativo

As formas conservadas presentan evolución fonética normal³⁶⁴:

AM-A>ama DĒB-E>debe LAMB-E>lambe PART-Ī>parte

AM-ĀTE>amade DĒB-ĒTE>debede LAMB-ĪTE>lambede PART-ĪTE>partide

Antigas formas imperativas como *di*, *fa*, ou *adu*, procedentes das formas clásicas *DĪC*, *FAC* e *ADDŪC*, foron refeitas modernamente regularizándose pola P3 do Presente de Indicativo: *di* (vid. §206e), *fai* (vid. §208f), *aduce* (vid. §180a)

En latín só existía o imperativo positivo; o negativo formábase co verbo *NOLO* seguido de infinitivo:

NOLI AMARE! 'non queiras amar'

NOLITE AMARE! 'non queirades amar'

Desaparece *NOLO* e pasa a formarse co adverbio *non* mais o Presente de Subxuntivo (*non ames*, *non amedes*), herdando unha construción alternativa do latín clásico (a utilización do subxuntivo de mandato como imperativo, tanto en forma positiva como negativa).

Copretérito

§181.

I. AM-ĀBAM>amava>amaba

AM-ĀBAS>amavas>amabas

AM-ĀBAT>amava>amaba

AM-ĀBĀMŪS>amavamos>amábamos

AM-ĀBĀTĪS>amavades>amábades

AM-ĀBANT>amavan>amaban

II. DĒB-ĒBAM>devia>debía

DĒB-ĒBAS>devias>debías

DĒB-ĒBAT>devia>debía

DĒB-ĒBĀMŪS>deviamos>debíamos

DĒB-ĒBĀTĪS>deviades>debíades

DĒB-ĒBANT>devian>debían

³⁶⁴ É de salientar que a caída de *-d-* secundario nas formas imperativas (*AMĀTE*>*amade*>dial. *amai/amá*) ocupa territorialmente un maior espazo na Galiza do que esta mesma evolución nas P5 dos demais tempos (vid. §180), afectando tamén á maior parte de Ourense e o sul de Pontevedra (vid. *ibid.*, p. 90). Non parece improbable que a necesaria pronuncia enfática do Imperativo contribuíse ao enfraquecemento de *-d-*, resultado da oclusiva dental xorda intervocálica latina.

LAMB-ĒBAM>lambía
 LAMB-ĒBAS>lambías
 LAMB-ĒBAT>lambía
 LAMB-ĒBĀMŪS>lambiamos>lambíamos
 LAMB-ĒBĀTĪS>lambiades>lambíades
 LAMB-ĒBANT>lambían

III. PART-ĪEBAM>partía
 PART-ĪEBAS>partías
 PART-ĪEBAT>partía
 PART-ĪEBĀMŪS>partiamos>partíamos
 PART-ĪEBĀTĪS>partiades>partíades
 PART-ĪEBANT>partían

No latín vulgar, a desinencia da cuarta conxugación “regularízase” en coherencia coas das restantes conxugacións: -ĪEBAM>-ĪBAM³⁶⁵.

Fronte á conservación da consoante oclusiva bilabial sonora do latín nas desinencias da primeira conxugación (-B->-v->-b-, vid. §54a), destaca a súa desaparición na segunda e terceira, explicábel polo contexto fonético e mais tamén, talvez, por extensión analóxica a partir de formas disimiladas de DĒBĒBAM (>*devea>devia>debía) ou de HABĒBAM (>*havea>havia>había).

Em amplas zonas da Galiza e na propia lingua escrita consérvase e mantense a acentuación paroxítónica latina das P4 e P5 (o mesmo que no Antepretérito, Pospretérito e Pretérito de Subxuntivo), mudada en proparoxtónica por analoxía acentual coas P1, P2, P3 e P5 noutras rexións da Galiza³⁶⁶ (vid. §191b).

Para a evolución dos copretéritos dos verbos cuxo radical acababa en consoante nasal -n- (*puña, tiña, viña*), vid. §§214d, 219d, 223b.

365 Os verbos da terceira mixta (-ĪEBAM) que pasaron á segunda romance niveláronse en *-ĒBAM, fronte aos que pasaron á terceira, que se nivelaron en *-ĪBAM, aínda que tamén existen testemuños latino-vulgares que atestan -ĒBAM; fose -ĒBA(M) ou -ĪBA(M), o resultado fonético é sempre o mesmo pola evolución regular -ēa->-ía- (vid. §5b.4).

366 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 85.

Por outra parte, na zona de acentuación analóxica pode aparecer -nos como SNP en lugar do etimolóxico -mos, concretamente no occidente coruñés e nalgũa fala do sudoeste pontevedrés (*ibid.*, p. 89). Este trazo dialectal está tamén rexistrado en Portugal nalgũas falas miñotas.

Das formas irregulares directamente latinas, só se mantivo o Copretérito do verbo ESSE (ERAM, ERAS, etc.).

Pretérito e tempos afíns

Pretérito de Indicativo

§182a. O Pretérito é o tempo que, sen dúbida, presenta unha maior complexidade. Pódense distinguir tres grupos diferentes:

1. Pretéritos fracos (con acento na desinencia): AM-ĀVĪ (AMĀRE), AUD-ĪVĪ (AUDĪRE).
2. Pretéritos fortes (con acento na raíz): VĪD-Ī (VĪDERE), HAB-ŪĪ (HABĒRE), PŌS-ŪĪ (PŌNERE), VĒNĪ (VĒNIRE).
3. Pretéritos reduplicados: CĒCĪDĪ (CADĒRE).

§182b. A maioría dos pretéritos fracos eran da primeira e cuarta conxugacións latinas: AMAVI, PARTIVI. No latín vulgar prodúcense cambios fonéticos que explican as actuais desinencias da primeira e terceira conxugación³⁶⁷:

- I. AM-Ā(V)Ī>AMAI>amei
 AM-Ā(VĪ)STĪ>AMASTI>amache(s)
 AM-ĀV(Ī)T>AMAUT>amou
 AM-Ā(VĪ)MŪS>AMAMUS>amamos
 AM-Ā(VĪ)STĪS>AMASTIS>amastes
 AM-Ā(VĒ)RŪNT>AMARUNT>amaron

- III. PART-Ī(V)Ī>PARTII>partin
 PART-Ī(VĪ)STĪ>PARTISTI>partiche(s)
 PART-ĪV(Ī)T>PARTIUT>partiu
 PART-Ī(VĪ)MŪS>PARTIMUS>partimos
 PART-Ī(VĪ)STĪS>PARTISTIS>partistes
 PART-Ī(VĒ)RŪNT>PARTIRUNT>partiron

A terceira conxugación non ten pretéritos fracos: é forte por natureza (cfr. os infinitivos). Por outra banda, os escasos pretéritos fracos da segunda mantiñan a vogal -E- do infinitivo diante do -v- (DELĒRE→DELEVĪT, (ĪM)PLĒRE→(IM)PLEVĪT, FLĒRE→FLEVĪT), dos

367 Lembrese que a cuarta conxugación xa en latín clásico presentaba a alternativa -ĪVĪ para -ĪVĪ (axudando, por tanto, ao proceso -ĀVĪ>-AI, na primeira).

que só sobrevivou en galego o segundo (ĪMLĒVĪ>enchín). Así pois, os numerosos pretéritos fortes da segunda conxugación latina refixéronse sobre o modelo fraco da primeira e cuarta conxugación latinas.

§182c. Dentro dos pretéritos fortes debemos distinguir varios grupos:

a) Con -ŭ- entre raíz e desinencia, característico da segunda conxugación (mais algún na primeira, terceira e cuarta conxugacións):

HABUI	SAPUI	TIMUI
HABUISTI	SAPUISTI	TIMUISTI
HABUIT	SAPUIT	TIMUIT
HABUIMUS	SAPUIMUS	TIMUIMUS
HABUISTIS	SAPUISTIS	TIMUISTIS
HABUERUNT	SAPUERUNT	TIMUERUNT

Consérvanse algúns deles, hoxe verbos irregulares con pretérito forte: HABŪĪ>houben, PŌTŪĪ>puiden, PŌSŪĪ>puxen, CAPŪĪ>couben, SAPŪĪ>souben, PLACŪĪ>prouguen, SĒDŪĪ (L.C. SĒDĪ)>med. sive, etc.

b) Pretéritos sigmáticos, con -s- ou -x- diante da terminación, característicos da terceira conxugación (e algúns da segunda): MANĒRE→MANSĪ; MĪTTĒRE→MĪSĪ; SCRĪBĒRE→SCRĪPSĪ; DĪCĒRE→DĪXĪ:

MISI	SCRIPSI	DIXI
MISISTI	SCRIPSISTI	DIXISTI
MISIT	SCRIPSIT	DIXIT
MISIMUS	SCRIPSIMUS	DIXIMUS
MISISTIS	SCRIPSISTIS	DIXISTIS
MISERUNT	SCRIPSERUNT	DIXERUNT

Mantivéronse algúns deles como fortes (DĪXĪ>dixen, *TRAXŪĪ→por TRAXĪ→trouxen, DŪXĪ>med. adusse) e criáronse algúns máis: QUAESĪVĪ>*QUĒSĪ (>quixen); moitos outros desapareceron e refixéronse polo modelo fraco: ARDĒRE, ARSĪ (>ardi>ardín); CĪNGĒRE, CĪNXĪ (>cingi>cinxín); CŌQUĒRE, CŌXĪ (>cozi>cocín); ĒRĪGĒRE, ĒRĒXĪ (>ergi>erguín); MĪTTĒRE, MĪSĪ (>meti>metín); RĪDĒRE, RĪSĪ (>ri>rin); SCRĪBĒRE, SCRĪPSĪ (>escrevi>escrebín); TĪNGĒRE, TĪNXĪ (>tingi>tinxín); TŌRQUĒRE, TŌRSĪ (>torci>torcín); TRADŪCĒRE, TRADŪXĪ (>traduzi>traducín); etc.

c) Un terceiro grupo de pretéritos non intercalaba nada entre a raíz e a desinencia, mais xeralmente alongaba a vogal da raíz ou cerraba a súa articulación: pertencían á segunda e terceira conxugación, mais algún da cuarta (VĒNĪRE→VĒNĪ): FACĒRE→FĒCĪ; VĪDĒRE→VĪDĪ; LĒGĒRE→LĒGĪ:

FECI	VIDI	LEGI
FECISTI	VIDISTI	LEGISTI
FECIT	VIDIT	LEGIT
FECIMUS	VIDIMUS	LEGIMUS
FECISTIS	VIDISTIS	LEGISTIS
FECERUNT	VIDERUNT	LEGERUNT

Só se mantiveron como fortes FĒCĪ (>fixen), VĪDĪ (>vin), LĒGĪ (>lin) e VĒNĪ (>vin). Os demais (RĒCĪPĒRE, RĒCĒPĪ; RŪMPĒRE, RŪPĪ; VĪNCĒRE, VĪCĪ; etc.) refixéronse polo modelo fraco sobre o infinitivo (*recebín, rompín, vencín*, etc.).

§182d. Así pois, permanece unha parte dos pretéritos fortes en latín vulgar, dando lugar aos pretéritos fortes galego-portugueses mantidos até hoxe nos verbos irregulares (vid. §§204-223). Non obstante, outros moitos regularizáronse (TĪMŪĪ>*timŭi>temín, APĒRŪĪ>*aperŭi>abrín), o mesmo que aconteceu con todos os reduplicados (xa máis numerosos en grego do que en latín), a maioría da terceira conxugación latina, mais os verbos DARE e STARE: CADĒRE→CĒCĪDĪ; CŪRRĒRE→CŪCŪRRĪ; DARE→DĒDĪ, STARE→STĒTĪ:

CECIDI	CUCURRI	DEDI
CECIDISTI	CUCURRISTI	DEDISTI
CECIDIT	CUCURRIT	DEDIT
CECIDIMUS	CUCURRIMUS	DEDIMUS
CECIDISTIS	CUCURRISTIS	DEDISTIS
CECIDERUNT	CUCURRERUNT	DEDERUNT

Todos os reduplicados (CREDERE, CREDIDI; MORDERE, MOMORDI; TENDERE, TETENDI; VENDERE, VENDIDI; etc.), pois, agás DĒDĪ (vid. §205c), pasaron a fracos regulares (STĒTĪ evoluiu analoxicamente, vid. §207c, e *crer* tivo un pretérito arcaico *crive*, de *CRĒDŪĪ, vid. §228):

CŪCŪRRĪ>*currŭi>corri>corrín
CĒCĪDĪ>*cadŭi>caí>caín, etc.

§182e. Así pois, as desinencias do Pretérito dos verbos regulares da segunda conjugación semellan, en principio, analóxicas, visto que os fracos latinos (agás *IMPLEVĪ*) desapareceron:

-Ī>-i>ín

-ESTĪ>-iste, -este>-iche(s)~eche(s)

-*EUT>-eu

-EMŪS>-emos

-ESTĪS>-estes

-ERŪNT>-eron

Certamente, debeu criarse unha serie de desinencias regularizadas en coherencia coas da primeira e terceira conjugación, especialmente na P3: *-eu* en coherencia con *-ou* (primeira) e *-iu* (terceira). O esperábel para a P1 sería unha regularización analóxica sobre a desinencia *-ĒVĪ* (>*-ei), mais non existe constancia de tal resultado. É por isto que seguramente se constrúe sobre o modelo da terceira conjugación romance (maioritaria en relación á segunda), aínda que calquera dos tres grupos de pretéritos, se contamos co paso regularizador de acentuación forte en fraca (agás nos irregulares que a conservan) levan a unha desinencia *-í* (>-ín) para a P1, inclusive en *DĒBŪĪ* (o modelo maioritario), con perda, foneticamente normal, do wau (vid. §114a).

§182f. As desinencias de Pretérito son as que presentan unha maior complexidade evolutiva e unha maior variedade de resultados.

1. A desinencia *-n* da P1 é xeral³⁶⁸ en galego moderno, tanto nos pretéritos fracos de segunda e terceira conjugación como nos pretéritos fortes, aínda que a consoante nasal final xa se documenta esporadicamente en textos galegos medievais pos-trovadorescos, así como en falas dialectais portuguesas.

Tradicionalmente explícase a súa aparición como un fenómeno inducido a partir do único pretérito que presenta etimoloxicamente consoante nasal final na P1 (*VĒNĪ*>*vēi*>*vīi*>*vī*>*vin*, vid.

§223c) e tamén da forma *son* (<*sŭm*, vid. §218b). Mais non parece razón suficiente a influencia destas dúas formas verbais para admitir sen máis que *-n* se xeneralizase sistematicamente na segunda e terceira conjugacións (e, dialectalmente, na primeira).

Outra causa concorrente para a extensión desta evolución pode ser a existencia do alomorfo *-no(s)*, *-na(s)* do pronome persoal de terceira persoa *o(s)*, *a(s)*: a falsa segmentación de formas verbais da P6 con pronome enclítico (*amárono*, med. *amaronno*, *amarōno*, *amarono*) pode explicar a presenza deste alomorfe coa P3 dos pretéritos (vid. §156a) e non sería difícil que comezase a aparecer despois da P1, acabada en vogal, aínda que só se consolidase, por razóns eufónicas, despois de ditongo. Deste xeito, consolidaríase na P1 da segunda e da terceira conjugación para evitar homonimias (*comí-a/comía*, *partí-o/partiu~partío*), ficando como resto dialectal nas formas de primeira conjugación (*amein*), ás veces con monotongación analóxica das outras conjugacións (*amén*, en liña con *comín* e *partín*)³⁶⁹.

Canto á cronoloxía da aparición de *-n* na P1 do Pretérito dos verbos da segunda e terceira conjugacións, documéntanse exemplos polo menos a partir do final do século XIII, aínda que aparece con especial frecuencia no século XV: *scrivin* (1299), *escrivin* (1407), *comin* (1419), *vendin* (1419), *fizin* (1497), *rescebin* (1516)³⁷⁰.

2. A VT na P2 do Pretérito dos verbos da segunda conjugación vacila entre [i] (debido á acción metafónica de *-ī* longo final da desinencia (*LAMBĪSTĪ*>*lambiste*>*lambiche*) (vid. §5b.3), basicamente nos bloques central e oriental, e a innovadora presenza analóxica de [é] (*lambeche~lambeste*) no bloque occidental³⁷¹. Ademais, está moi estendida na P2 de Pretérito un

369 A aparición de *ame(i)n* condiciona a súa extensión ao Futuro de Indicativo: *amare(i)n*. Vid. a distribución (e mais a doutras formas como *don*, *von*, *estón*, *he(i)n* ou *se(i)n*), en F. FERNÁNDEZ REI, *ibid.*, p. 87. Nas rías de Arousa e de Pontevedra chega a unificarse o paradigma da P1 dos pretéritos das tres conjugacións, mudando analoxicamente a primeira: dial. *amín* = com. *debín* = com. *partín* (*ibid.*, p. 81).

370 Vid. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, p. 743. Cfr., tamén, as formas *comin*, *destroin*, *oin*, *padecin*, *sáin* e *vin* nos *Miragres de Santiago*.

371 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 82.

368 Con excepción dalgunhas falas, fundamentalmente do galego exterior (vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 85-86).

-s final analóxico, inducido pola desinencia de todas as segundas persoas do paradigma verbal (agás no Imperativo).

Por outra parte, a palatalización da terminación xeneralizouse modernamente en todo o galego, agás algúns territorios occidentais onde se utiliza a forma máis antiga *amaste(s)*, *debeste(s)* e *partiste(s)*³⁷², a partir de contextos en que a forma verbal ía seguida de vogal, especialmente do pronome persoal *o(s)*, *a(s)*, de xeito que xa nos textos postrovadorescos se documenta o paso intermedio (-*sche*~-*sch*i): *amaste+o*>*amastjo*>*amaschio*>*amache+o* (vid. §104b).

3. Na desinencia da P3 existen dialectalmente neutralizacións entre os verbos de segunda e terceira conxugación, xa en favor da segunda (*debeu*, dial. *parteu*), xa en favor da terceira (*partiu*, dial. *debiu*)³⁷³. Por outra banda, tamén se rexistran pronunciacións con hiato nestas desinencias en certas rexións galegas (dial. *debeo*, *partío*)³⁷⁴.

4. Face ao galego común, que presenta VT [é] nos pretéritos fracos dos verbos da segunda conxugación, no galego de Asturias mantense o [é] etimolóxico (*deb[é]mos*) como nos pretéritos fortes (vid. §202), mentres que no centro e sul do galego exterior aparece VT [í] no pretérito e tempos afíns, igual que nos verbos da terceira conxugación (dial. *debimos*, *debira*, etc., como *partimos*)³⁷⁵.

5. A carón da desinencia xeral -*stes* para a P5, tamén se documentan no territorio galego formas como -*stedes* (*amástedes*), hipercaracterizadas coa desinencia xeral -*des* das P5, e -*chedes* (*amáchedes*), construída a partir da desinencia de P2, co acrecentamento da antecitada terminación -*des*³⁷⁶.

6. No occidente coruñés e en puntos illados da Galiza, a P6 presenta unha desinencia -*no* (dial. *amano*, *debeno*, *partino*)

procedente dunha probábel asimilación consonántica regresiva e posterior disimilación (*amaron*>*amanon*>*amano*)³⁷⁷.

§182g. Para a desinencia da P3 nos pretéritos fortes, vid. §203.

Antepretérito

§183a. A perda de -*ve*- no antepretérito foi xeral en latín vulgar para a primeira e terceira conxugación romance:

- I. AM-A(VĚ)RAM>*amara*
AM-A(VĚ)RAS>*amaras*
AM-A(VĚ)RAT>*amara*
AM-A(VĚ)RĀMŪS>*amaramos*>*amáramos*
AM-A(VĚ)RĀTĪS>*amarades*>*amárades*
AM-A(VĚ)RANT>*amaran*

- III. PART-Ī(VĚ)RAM>*partira*
PART-Ī(VĚ)RAS>*partiras*
PART-Ī(VĚ)RAT>*partira*
PART-Ī(VĚ)RĀMŪS>*partiramos*>*partíramos*
PART-Ī(VĚ)RĀTĪS>*partirades*>*partírades*
PART-Ī(VĚ)RANT>*partiran*

§183b. E para a segunda conxugación, a evolución foi semellante:

- II. ĪMPL-Ē(VĚ)RAM>*enchera*
ĪMPL-Ē(VĚ)RAS>*encheras*
ĪMPL-Ē(VĚ)RAT>*enchera*
ĪMPL-Ē(VĚ)RĀMŪS>*encheramos*>*enchéramos*
ĪMPL-Ē(VĚ)RĀTĪS>*encherades*>*enchérades*
ĪMPL-Ē(VĚ)RANT>*encheran*

DĒB-(Ū)ĒRAM>*devera*>*debera*
DĒB-(Ū)ĒRAS>*deveras*>*deberas*
DĒB-(Ū)ĒRAT>*devera*>*debera*
DĒB-(Ū)ĒRĀMŪS>*deveramos*>*debéramos*
DĒB-(Ū)ĒRĀTĪS>*deverades*>*debérades*
DĒB-(Ū)ĒRANT>*deveran*>*deberan*

377 *Ibid.*, pp. 90-91. Literariamente, tamén foi xeral na poesía pondaliana (cfr. n. 374).

372 *Ibid.*, p. 87.

373 *Ibid.*, p. 84.

374 *Ibid.*, pp. 87-88. Somente as formas do tipo *partío* tiveron algún uso literario moderno, especialmente na poesía pondaliana (cfr. n. 377).

375 *Ibid.*, p. 84.

376 *Ibid.*, p. 90.

RĚSPŮND-ĚRAM>respondera
 RĚSPŮND-ĚRAS>responderas
 RĚSPŮND-ĚRAT>respondera
 RĚSPŮND-ĚRĀMŮS>responderamos>respondéramos
 RĚSPŮND-ĚRĀTĪS>responderades>respondérades
 RĚSPŮND-ĚRANT>responderan

Para o cambio de acentuación nas P4 e P5, vid. §181.

Para o timbre da VT na segunda conxugación, vid. §192c.

Pretérito de Subxuntivo

§184. Neste tempo, repítese o mesmo esquema que no Antepretérito de Indicativo:

- I. AM-A(VĚ)SSEM>amasse>amase
 AM-A(VĚ)SSES>amasses>amases
 AM-A(VĚ)SSET>amasse>amase
 AM-A(VĚ)SSĚMŮS>amassemos>amásemos
 AM-A(VĚ)SSĚTĪS>amassedes>amásedes
 AM-A(VĚ)SSENT>amassen>amasen
- III. PART-Ī(VĚ)SSEM>partisse>partise
 PART-Ī(VĚ)SSES>partisses>partises
 PART-Ī(VĚ)SSET>partisse>partise
 PART-Ī(VĚ)SSĚMŮS>partissemos>partísemos
 PART-Ī(VĚ)SSĚTĪS>partissedes>partísedes
 PART-Ī(VĚ)SSENT>partissen>partisen

A partir dos diferentes modelos, a evolución da segunda conxugación foi tamén regular:

- II. ĬMPL-Ě(VĚ)SSEM>enchesse>enchese
 ĬMPL-Ě(VĚ)SSES>enchesses>encheses
 ĬMPL-Ě(VĚ)SSET>enchesse>enchese
 ĬMPL-Ě(VĚ)SSĚMŮS>enchessemos>enchésemos
 ĬMPL-Ě(VĚ)SSĚTĪS>enchessedes>enchésedes
 ĬMPL-Ě(VĚ)SSENT>enchessen>enchesen
- DĚB-(Ů)ĬSSEM>debesse>debese
 DĚB-(Ů)ĬSSES>debesse>debese
 DĚB-(Ů)ĬSSET>debesse>debese

DĚB-(Ů)ĬSSĚMŮS>debessemos>debésemos
 DĚB-(Ů)ĬSSĚTĪS>debessedes>debésedes
 DĚB-(Ů)ĬSSENT>debessen>debesen

RĚSPŮND-ĬSSEM>respondesse>respondese
 RĚSPŮND-ĬSSES>respondesses>respondeses
 RĚSPŮND-ĬSSET>respondesse>respondese
 RĚSPŮND-ĬSSĚMŮS>respondessemos>respondésemos
 RĚSPŮND-ĬSSĚTĪS>respondessedes>respondésedes
 RĚSPŮND-ĬSSENT>respondessen>respondesen

Para o cambio de acentuación nas P4 e P5, vid. §181.

Para o timbre da VT na segunda conxugación, vid. §192c.

Futuro de Subxuntivo

§185. O Futuro de Subxuntivo, de escaso rendemento na actual lingua oral, provén do futuro perfecto de Indicativo (AMAVERO, formado coa raíz do pretérito máis as formas de futuro de ESSE como terminación), coa influencia do perfecto de Subxuntivo (AMAVERIM).

Para a primeira e terceira conxugacións:

I. AM-A(VĚ)RŮ>amar	III. PART-Ī(VĚ)RŮ>partir
AM-A(VĚ)RĪS>amares	PART-Ī(VĚ)RĪS>partires
AM-A(VĚ)RĪT>amar	PART-Ī(VĚ)RĪT>partir
AM-A(VĚ)RĪMŮS>amarmos	PART-Ī(VĚ)RĪMŮS>partirmos
AM-A(VĚ)RĪTĪS>amardes	PART-Ī(VĚ)RĪTĪS>partirdes
AM-A(VĚ)RĪNT>amaren	PART-Ī(VĚ)RĪNT>partiren

Nos diferentes modelos da segunda conxugación:

- II. ĬMPL-Ě(VĚ)RŮ>encher
 ĬMPL-Ě(VĚ)RĪS>encheres
 ĬMPL-Ě(VĚ)RĪT>encher
 ĬMPL-Ě(VĚ)RĪMŮS>encheremos
 ĬMPL-Ě(VĚ)RĪTĪS>encherdes
 ĬMPL-Ě(VĚ)RĪNT>encheren
- DĚB-(Ů)ĚRŮ>dever>deber
 DĚB-(Ů)ĚRĪS>deveres>deberes
 DĚB-(Ů)ĚRĪT>dever>deber
 DĚB-(Ů)ĚRĪMŮS>devermos>debermos

DĒB-(Ů)ĚŘĪTĪS>deverdes>deberdes

DĒB-(Ů)ĚŘĪNT>deveren>deberen

RĚSPÖND-ĚRŌ>responder

RĚSPÖND-ĚŘĪS>responderes

RĚSPÖND-ĚŘĪT>responder

RĚSPÖND-ĚŘĪMŮS>responderemos

RĚSPÖND-ĚŘĪTĪS>responderdes

RĚSPÖND-ĚŘĪNT>responderen

Para o timbre da VT na segunda conjugación, vid. §192c.

Futuros

Futuro de Indicativo

§186a. O Futuro de Indicativo en latín clásico ofrecía un paradigma moi diversificado:

AM-ABO	DEB-EBO	LAMB-AM	PART-IAM
AM-ABIS	DEB-EBIS	LAMB-ES	PART-IES
AM-ABIT	DEB-EBIT	LAMB-ET	PART-IET
AM-ABIMUS	DEB-EBIMUS	LAMB-EMUS	PART-IEMUS
AM-ABITIS	DEB-EBITIS	LAMB-ETIS	PART-IETIS
AM-ABUNT	DEB-EBUNT	LAMB-ENT	PART-IENT

§186b. Estas formas clásicas do Futuro de Indicativo desaparecen en latín vulgar e nas linguas románicas basicamente por dúas razóns:

1. Só se mantén a identidade na primeira e segunda conjugación polo *-b-* (común ao imperfecto)

2. As confluencias fonéticas entre persoas e tempos eran inevitábeis:

a) A forma AMABĪT confluía necesariamente coa P3 do perfecto de indicativo (AMAVĪT) (vid. §§54a, 54b).

b) A P1 do futuro, da terceira e cuarta conjugación (LAMBAM, PARTIAM) era igual á P1 do presente de Subxuntivo.

c) A evolución fonética faría confluír as formas de presente e futuro na terceira conjugación clásica, agás a primeira persoa.

Así pois, a tendencia analítica do latín vulgar utilizou unha perífrase que xa estaba en uso para formar un novo tempo de futuro:

AMĀRE HABĒŌ 'hei de amar'

AMĀRE HABES 'has de amar', etc.

O cambio semántico non era difícil, xa que o que se debe facer hai que facelo no futuro; deste xeito, utilízanse as formas, xa reducidas no latín vulgar, do presente de HABĒRE (onde puido influír a analoxía con DAS, DAT ou STAS, STAT..., ademais da redución fonética pola súa función como auxiliar): *AĪŌ, *AS, *AT, *(AB)ĒMŮS, *(AB)ĒTĪS, *ANT: "A combinación do infinitivo imperfecto como o presente do verbo *habere* (port. *haver*), em grande parte da România, se estabeleceu como uma locução volitiva, focalizando, do presente, a vontade que uma ocorrência se desse. Concomitantemente, se estabelecia uma locução paralela, do ponto de vista do passado. O falante, que no momento atual declara que quer cantar, que pretende cantar, que está no propósito de cantar, por exemplo, (*cantare habeo*), também podia reportar-se a um momento pretérito em que teve a mesma vontade, a mesma pretensão, o mesmo propósito. Daí, nas Gálias e na Ibéria uma locução análoga com o pretérito imperfecto de *habere* (*cantare habebam*)³⁷⁸.

Así:

I. *AMĀRE+AĪŌ>amarei

*AMĀRE+AS>amarás

*AMĀRE+AT>amará

*AMĀRE+ĒMŮS>amaremos

*AMĀRE+ĒTĪS>amaredes

*AMĀRE+ANT>amarán

*DĒBĒRE+AĪŌ>deverei>deberei

*DĒBĒRE+AS>deverás>deberás

*DĒBĒRE+AT>deverá>deberá

*DĒBĒRE+ĒMŮS>deveremos>deberemos

*DĒBĒRE+ĒTĪS>deveredes>deberedes

*DEBERE+ANT>deverán>deberán

*PARTĪRE+AĪŌ>partirei

*PARTĪRE+AS>partirás

*PARTĪRE+AT>partirá

378 Cfr. J. Mattoso CÂMARA Jr., *op. cit.*, p. 130.

*PARTĪRE+ĒMŪS>partiremos

*PARTĪRE+ĒTĪS>partiredes

*PARTĪRE+ANT>partirán

A P1 do Futuro pode presentar en falas do bloque occidental fundamentalmente³⁷⁹ a mesma caracterización con *-n* que se xeneralizou na P1 de Pretérito dos verbos da segunda e terceira conjugación. Así, existen formas con acrecentamento de *-n* (*amarein*) e mais con redución de ditongo (*amarén*), coherentes coas P1 dialectais do Pretérito (vid. §182f.1):

amarei>dial. amarein>dial. amarén

deberei>dial. deberein>dial. deberén

partirei>dial. partirein>dial. partirén

§186c. No galego-portugués medieval, a natureza analítica deste tempo (e mais do Pospretérito) estaba plenamente vixente, sendo posíbel a separación da forma de infinitivo da desinencia por medio dun pronome persoal (mesóclise): *amá-lo-ei*, *amar-vos-ei*, etc., a carón de *amarei-o*, *amarei-vos*, etc. Esta construción desapareceu en galego moderno, manténdose aínda no portugués literario.

§186d. En determinados verbos (como *falir*, *ferir*, *guarir*, *pór*, *querer*, *saír*, *ter*, *valer* ou *vir*, xunto con algún máis desaparecido, como *māer*, vid. §232) a formación moderna do Futuro (e do Pospretérito) regularizouse a partir da forma de infinitivo, substituindo as formas irregulares medievais, produto dunha evolución fonética normal con perda de vogal pretónica ou intertónica (*FALLĒRE-AĪŌ>falirei>falrei, por exemplo):

med. falrei>mod. falirei (vid. §230)

med. ferrei>mod. ferirei

med. guarrei>mod. guarirei

med. porrei>mod. porei/poñerei (vid. §214f)

med. querrei>mod. quererei (vid. §216f)

med. salrei>mod. sairei (vid. §§197.2, 230)

med. terrei>mod. terei (vid. §219f)

med. valrei>mod. valerei (vid. §221e)

med. verrei>mod. virei (vid. §223d)

Por outra parte, os verbos *dicere* e *facere* parecen formar o Futuro sobre unha base *dir* e *far* (mais cfr. *adurei* e *jarei*) (vid. §206d)³⁸⁰.

Pospretérito

§187a. No latín vulgar tamén se criou, paralelamente ao tempo de futuro, un novo tempo (pospretérito, futuro hipotético ou condicional), co cal aparece unha nova función temporal inexistente no Indicativo do verbo latino: a expresión dunha relación de posterioridade a unha referencia pasada.

Para a formación deste novo tempo, utilízanse co infinitivo as desinencias reducidas do imperfecto de HABERE:

(HAB)ĒBAM>-EA>-ía

(HAB)ĒBAS>-EAS>-ías

(HAB)ĒBAT>-EA>-ía

(HAB)ĒBĀMŪS>-EAMUS>-íamos

(HAB)ĒBĀTĪS>-EATIS>-íades

(HAB)ĒBANT>-EANT>-ían

§187b. Deste xeito se forman os actuais paradigmas:

I. *AMĀRE+ĒA>amaría

*AMĀRE+ĒAS>amarías

*AMĀRE+ĒA>amaría

*AMĀRE+ĒĀMŪS>amariamos>amaríamos

*AMĀRE+ĒĀTĪS>amariades>amariades

*AMĀRE+ĒANT>amarían

II. *DĒBĒRE+ĒA>deveria>debería

*DĒBĒRE+ĒAS>deverias>deberías

*DĒBĒRE+ĒA>deveria>debería

*DĒBĒRE+ĒĀMŪS>deveríamos>deberíamos

*DĒBĒRE+ĒĀTĪS>deveríades>deberíades

*DĒBĒRE+ĒANT>deverían>deberían

380 Tanto *dir* como *far* (documentado nas *Coplas* de M. Sarmiento) están rexistrados na actualidade moi marxinamente e poderían ser criacións analóxicas tiradas do futuro, como, á inversa, as formas populares e dialectais *dicirei*, *facerei*, *faguerei*, etc. (vid. n. 418). Vid. R. MARINO PAZ, "Estudio introductorio", *op. cit.*, p. 74, n. 228.

379 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 87.

- III. *PARTĪRE+ĒA>partiría
 *PARTĪRE+ĒAS>partirías
 *PARTĪRE+ĒA>partiría
 *PARTĪRE+ĒAMŪS>partiriamos>partiríamos
 *PARTĪRE+ĒĀTĪS>partiriades>partiríades
 *PARTĪRE+Ē SANT>partirían

Para o cambio de acentuación nas P4 e P5, vid. §181.
 Para a regularización de formas medievais, vid. §186d.

§187c. O mesmo que o Futuro, na lingua medieval o Pospretérito conservaba o seu carácter de tempo analítico, coa posíbel intercalación do pronome persoal átono entre a base e a desinencia: *amā-lo-ia*, *amar-vos-ia*, etc. (vid. §186c).

Infinitivo

§188a. As terminacións do infinitivo non flexionado galego correspóndense coas terminacións latinas do infinitivo presente activo, o único conservado:

AMĀRE>amar	LAMBĒRE>lamber
DĒBĒRE>dever>deber	PARTĪRE>partir

§188b. Ora ben, un dos trazos fundamentais que individualizan o territorio galego-portugués no conxunto da Romania é a presenza de desinencias para o infinitivo, constituíndo un verdadeiro tempo conxugado: o infinitivo flexionado.

A orixe destas desinencias (-ø, -es, -ø, -mos, -des, -en) é certamente discutida, téndose atribuído tradicionalmente ao imperfecto de Subxuntivo latino (AMAREM)³⁸¹; mais os últimos estudos parecen demostrar a súa orixe espontánea; contra a teoría tradicional pódese argüír o seguinte³⁸²:

1. “O imperfecto de subxuntivo latino non sobrevivíu no territorio galego-portugués, o mesmo que no resto da Romania

excepto Cerdeña, onde pasou a ocupar o lugar do pluscuamperfecto do mesmo modo [...]”.

2. Os empregos propios da FC [forma conxugada] só corresponden moi parcialmente ós do imperfecto de subxuntivo, do que se pretende derivala [...]”.

3. “Canto máis recuamos no tempo aproximándonos ás fontes latinas da lingua, a sintaxe da FC alónxase aínda máis da do imperfecto de subxuntivo, non admitíndoo en varias construcións modernas nas que se debería esperar a súa aparición desde os primeiros documentos galego-portugueses, de ser verdadeira a hipótese”.

4. “A omisión da conxunción *ut*, que para os defensores da teoría debéu constituír a ponte natural entre o imperfecto de subxuntivo e o infinitivo conxugado, dáse nas oracións completivas [...], nas que a lingua antiga descoñece o emprego da FC, mentres que a utilización de *ut* continúa normal e obrigatoria nas oracións finais [...], nas que a FC é máis frecuente xa desde os primeiros textos escritos da lingua”.

Por outra banda, T. Maurer, recoñecendo a importancia que a confusión do futuro de subxuntivo latino co infinitivo puido ter para a aparición das formas flexionadas, establece catro etapas no desenvolvemento das formas flexionadas do infinitivo³⁸³:

1ª Aparición do infinitivo rexido por preposición no latín vulgar.

2ª Criación dunha oración de infinitivo con suxeito no caso nominativo.

3ª Transferencia analóxica das desinencias persoais das formas finitas do verbo ao infinitivo nos casos en que este admitía un suxeito en nominativo.

4ª Progresiva extensión das formas flexionadas a construcións en que orixinariamente se utilizaba a forma impersonal, desde que tivesen un sentido persoal claro ou latente.

Así pois, o emprego do infinitivo flexionado segue unha liña ininterrompida desde a lingua medieval até a moderna, en que os usos non varían esencialmente a respecto dos antigos³⁸⁴.

³⁸¹ Vid. a exposición das diversas teorías en E. B. WILLIAMS, *op. cit.*, pp. 186-188; T. H. Maurer Jr., *O Infinito Flexionado Português (Estudo Histórico-descritivo)*, São Paulo, Companhia Editora Nacional, 1968, especialmente as pp. 5-102; F. GONDAR, *O infinitivo conxugado en galego*, Anejo 13 de *Verba*, Universidad de Santiago de Compostela, 1978, pp. 11-19.

³⁸² Citamos a F. GONDAR, *op. cit.*, pp. 14-16.

³⁸³ Seguimos a excelente síntese de Francisco GONDAR (*ibid.*, pp. 16-17).

³⁸⁴ Para un estudo detallado do emprego do Infinitivo flexionado na prosa notarial medie-

Xerundio

§189a. O xerundio, o substantivo verbal neutro, mantense no galego común como forma verbal non conxugábel:

AMĀNDŪM>amando LAMBĒNDŪM>lambendo
DĒBĒNDŪM>debendo PARTĪENDŪM>partindo

Na terceira conxugación regularizouse con vogal *-i-* como VT, en coherencia coa da primeira (*-a-*) e coa da segunda conxugación (*-e-*).

§189b. Dialectalmente, nun reducido territorio galego, aparece flexión no xerundio (rexistrada tamén en portugués), certamente por formación espontánea (vid. §188b), recollida literariamente nalgún autor clásico galego («Voltándomos ó cimiterio falamos da terra», Castelao, *Un ollo de vidro*)³⁸⁵:

amando
amando
amando
amándomos
amándodes
amando

Participio

§190a. En latín clásico, o participio perfecto pasivo era paralelo ao tempo de perfecto: fraco, en xeral, na primeira e cuarta conxugacións, e forte na segunda e terceira.

§190b. No latín vulgar mantéñense regularmente os participios fracos da primeira e cuarta conxugacións, formados coa raíz do infinitivo + *TUS*, e declinados como adxectivos:

AMĀTU>amado
PARTĪTU>partido

A segunda conxugación en *-ĒRE* formaba participios pasivos fracos en *-ĒTUS* (COMPLĒTUS, DELĒTUS, ĪMPLĒTUS), pero caíron en desuso ou cambiaron de conxugación.

val, vid. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, pp. 759-767.

385 Vid. R. CARBALLO CALERO, "Xerundio galego con desinencias persoais", in *Filología y didáctica hispánica. Homenaje al Profesor Hans-Karl Schneider*, I, Hamburg, Helmut Buske, 1975, pp. 29-31; e tamén "No galego de Rianxo existe un xerundio flesional", *Grial*, 50, outubro-novembre-décembre, 1975, pp. 497-499.

Os participios fracos da terceira conxugación en *-ĒRE*, con pretérito en *-ŪI*, mudaban o *ŭ* breve da raíz e terminaban en *-ŪTUS* (CONSŪTUS, BATTŪTUS, TRIBŪTUS), evolucionando a *-udo*, que se converteu na desinencia xeral do participio de todos os verbos da segunda conxugación na primeira etapa da lingua (no período medieval), aínda que xa convive coa terminación *-ido* na lírica trovadoresca galego-portuguesa (ao contrario da prosa, onde predomina a forma *-udo*, absolutamente maioritaria nos ss. XIII e XIV), de frecuencia progresiva no período medieval, estendéndose desde a terceira conxugación até facer desaparecer a desinencia da segunda romance³⁸⁶, entre outras razóns, pola ausencia de apoio estrutural no resto da conxugación para a vogal *-u-* no participio:

BATTŪTU>med. batudo→mod. batido
CRĒDĪTU→med. creudo→mod. crido
VĪCTU→med. vençudo→mod. vencido

Aínda hai que engadir algúns verbos da segunda e terceira conxugación que tiñan participio forte "regular" en *-ĪTUS*, que se manteñen con mudanza de acentuación:

HABĒRE→HABĪTU>havido>habido
BĪBĒRE→BĪBĪTU>bebido

Por outra parte, os participios fortes presentaban raíz diferente á do infinitivo ou do perfecto:

CAPĒRE→CAPTUS SCRĪBĒRE→SCRIPTUS
CLAUDĒRE→CLAUSUS VĪNCĒRE→VICTUS
DĪCĒRE→DICTUS MĪSCĒRE→MIXTUS
MĪTTĒRE→MISSUS VĪDĒRE→VISUS
PŌNĒRE→POSITUS

O latín vulgar prefería os fracos, substituíndose, por tanto, moitos deles:

SENSUS→SĒNTĪTU>sentido VENTUS→VĒNĪTU>vido
SALTUS→SALĪTU>saído MISSUS→MĪTTĪTU>metido, etc.

Non obstante, algúns participios fortes mantivéronse no la-

386 As formas que se manteñen son participios irregulares (*mudo*, de *moer*), perderon o seu carácter de participio e funcionan como adxectivos (ACŪTU>agudo, MĪNŪTU>miúdo, etc.) ou ficaron petrificados en topónimos (cfr., por exemplo, *Punta Batuda*).

tín vulgar e, tamén, no galego-portugués, persistindo en galego moderno³⁸⁷:

APĒRTU>aberto	PŌŠĪTU>posto
COOPĒRTU>coberto>cuberto	SCRĪPTU>escrito
FRĪCTU>frito	RŪPTU>roto
FACTU>feito	VĪSTU>visto
DĪCTU>dito	

En bastantes casos, conviven actualmente os resultados forte e fraco:

absolto (<ABSŌLŪTU)/absolvido
colleito (<COLLĒCTU)/collido
comesto (<COMĒSTU)/comido
eleito (<ELĒCTU)/elixido
enxoito (<EXSŪCTU)/enxugado
impreso (<IMPRĒSSU)/imprimido
nado (<NATU)/nacido, etc.

§190c. O participio de presente activo do latín clásico perdeu a súa cualidade verbal e mantívose, quer como substantivo, quer como adxectivo:

AMĀNTE(M)>amante	TĒNĒNTE(M)>tenente
CANTĀNTE(M)>cantante	DŌRMĪĒNTE(M)>durmente, etc.
PŌNĒNTE(M)>poente/poñente	

O RADICAL

Verbos regulares

A regularización acentual

§191a. Os verbos da terceira conjugación latina en -ĒRE acentuaban a antepenúltima sílaba da P4 e P5 do presente de Indicativo (VĒNDĪMUS, VĒNDĪTĪS) e no Imperativo plural (VĒNDĪTE). Ao desaparecer esta conjugación absorbida pola conjugación en -ĒRE (ou -ĪRE), acentuáronse como DĒBĒMUS, DĒBĒTIS, DĒBĒTE, ou como PARTĪMŪS, PARTĪTĪS, PARTĪTE, dando en galego *vendemos*, *vendedes*, *vendede* e ficando como únicos restos da

acentuación latina as formas arcaicas, presentes na lírica trovadoresca, *treides* e *treide* (vid. §220e).

Por outra parte, en SŪCCŪTĒRE, APĒRĪRE e outros verbos polisílabos da terceira e cuarta conjugación latina, o acento sufría deslocamentos especiais a causa da inserción de -E-, -I- derivativos: SŪCCŪTŌ, APĒRŌ, diferían de SŪCCŪTĪS, APĒRĪS. A diferenza acentual desapareceu en latín vulgar, impóndose en cada verbo o padrón acentual regular, xa baseándose na P1 (*APĒRŌ, APĒRĪS, APĒRĪT), xa nas demais formas (*SŪCCŪTŌ, SŪCCŪTĪS, SŪCCŪTĪT).

Ademais, dado que no Presente de Indicativo todas as formas son paroxítonas, os verbos de procedencia culta, en lugar de respeitaren a acentuación proparoxítona que a etimoloxía esixe nas formas fortes cuxa penúltima vogal era breve en latín, tomaron nesas formas acentuación paroxítona: no canto de *ilūmino, *comūnico ou *cóloco, que responderían aos latinos ĪLLŪMĪNŌ, CŌMMŪNĪCŌ ou CŌLLŌCŌ, aparece *ilumino*, *comunico* e *coloco* (a carón dos patrimoniais *alumeo~alumo*, *comungo* e *colgo*), segundo o padrón dos verbos regulares, onde non hai formas fortes esdrúxulas por causa da perda da vogal postónica ou pola caída de consoantes intervocálicas.

Así mesmo, no Pretérito (e nos tempos afíns) da segunda conjugación, o acento latino, diversificado posicionalmente, foi regularizado de modo que a vogal tónica fose sempre a VT:

RĒSPŌNDĪ>respondín
RĒSPŌNDĪT>respondeu
RĒSPŌNDĪMŪS>respondemos
RĒSPŌNDĒRŪNT>responderon, etc.

Para a acentuación dos pretéritos fortes, vid. §200.

§191b. Como xa se viu (vid. §181), grande parte do territorio galego mantén a acentuación paroxítona latina nas P4 e P5 do Copretérito, Antepretérito e Pospretérito (AMABĀMŪS>*amabamos*, AMABĀTĪS>*amabades*, etc.). Non obstante, aparece cada vez con maior forza a regularización acentual con desprazamento acentual do SMT á VT (amabamos>amábamos, amabades>amábades, etc.).

Por outra parte, a acentuación etimolóxica da P4 e P5 do

³⁸⁷ Bastantes participios fortes sobreviven agora como adxectivos (*estreito*, *farto*, *tinto*, *teso*, etc.) ou como substantivos (*cinto*, *colleita*, *devesa*, *xeito*, etc.).

Pretérito de Subxuntivo (*amaseamos, amasedes*) é xa residual en galego, manténdose modernamente con relativa frecuencia na lingua literaria por coherencia do paradigma verbal³⁸⁸.

Dialectalmente, tamén nas P4 e P5 do Presente de Subxuntivo se produce nalgúnhas falas galegas un deslocamento acentual, desde o SMT á raíz (*amemos*>dial. *ámemos, amedes*>dial. *ámedes; debamos*>dial. *débamos, debades*>dial. *débades; partamos*>dial. *pártamos, partades*>dial. *pártades*), paralelo ao producido no Copretérito, Antepretérito, Pospretérito e Pretérito de Subxuntivo (vid. §180b)³⁸⁹.

§191c. Nos verbos acabados en *-iar* e *-uar* existen actualmente en galego dous diferentes modelos de conxugación (sempre regular), segundo nas P1, P2, P3 e P6 do Presente de Indicativo e de Subxuntivo (e na P2 do Presente de Imperativo) se manteña ou non ditongo crecente³⁹⁰:

1. afío	afíe	acentúo	acentúe
afías	afíes	acentúas	acentúes
afía	afíe	acentúa	acentúe
afían	afíen	acentúan	acentúen
2. copio	copie	minguo	mingüe
copias	copies	minguas	mingües
copía	copie	mingua	mingüe
copian	copien	minguan	mingüen

A razón pode provir da acentuación do substantivo correspondente a cada verbo, que no segundo grupo presenta case sempre a terminación átona *-io* ou *-ia* (*copiar, copia; cambiar, cambio; minguar, mingua; etc.*).

388 A partir das *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego* da Real Academia Galega/Instituto da Lingua Galega (Vigo, 1982), que recomendan a acentuación etimolóxica da P4 e P5 no Copretérito, Antepretérito, Pospretérito e, inclusive, no Pretérito de Subxuntivo.

389 Velai a explicación en A. SANTAMARINA: "[...] la acentuación está íntimamente ligada a la VT: en aquellas formas arizotónicas en que la VT existe, el acento es reclamado necesariamente sobre ella; cuando la VT se reduce a ø el acento queda libre y anda errante entre la raíz y el SF" (cfr. *op. cit.*, p. 17).

390 No resto do paradigma a única diferenza está en que as secuencias *-ia-*, *-ie-* son hiatos no primeiro grupo (*afi-a-ba...*; *acentu-a-ba...*) e ditongos no segundo (*cam-bia-ba...*; *mingua-ba...*). Por outra parte, débese ter en conta que o paradigma de *minguar* é compartido por moi poucos verbos (*averiguar, enxaguar, etc.*).

A regularización fonética

§192a. A acción do iode na P1 de Presente de Indicativo e no Presente de Subxuntivo.

Xa temos visto que o iode procedente da VT latina na P1 do Presente de Indicativo e en todas as persoas do Presente de Subxuntivo desapareceu no curso da evolución destes tempos (vid. §§180a, 180b). Ora ben, na lingua medieval mantéñense os resultados fonéticos producidos pola acción do iode nas formas de bastantes verbos, irregulares na altura por causa da palatalización producida pola semivogal nalgúnhas consoantes (*c, t, d, n, l*) ou da súa conservación (ás veces con metátese con *m, v* e *r*) (vid. §§103-113).

A tendencia constante no curso da evolución histórica da lingua foi a regularización do paradigma verbal:

arço (<ARĎĔŌ)/ardes (<ARDES)→ardo/ardes

ouço (<AUDĬŌ)/ouves (<AUDĬS)→ouvo/ouves³⁹¹

Outros convertéronse en semirregulares, mais sempre seguindo o modelo xeral. Entre outros:

comio~coimo (<CŌMĔDŌ)/comes (<CŌMĔDĬS)→como/comes

feço (<FOĔTĔŌ)/fedes (<FOETES)→fedo/fedes

morio~moiro (<*MŎRĬŌ)/morres (<*MŎRĬS)→morro/morres

perço (<*PĔRĎĔŌ)³⁹²/perdes (<PĔRĎĬS)→perdo/perdes

dormio (<DŎRMĬŌ)/dormes (<DŎRMĬS)→durmo/dormes

feiro (<FĔRĬŌ)/feres (<FĔRĬS)→firo/feres

meço (<*MĔTĬŌ)/medes (<*MĔTĬS)→mido/medes

menço (<*MĔNTĬŌ)/mentes (<*MĔNTĬS)→minto/mentes

peço (<*PĔTĬŌ)/pedes (<PĔTĬS)→pido/pedes

senço (<SĔNTĬŌ)/sentes (<SĔNTĬS)→sinto/sentes

servio (<SĔRVĬŌ)/serves (SĔRVĬS)→sirvo/serves

De todos os xeitos, os verbos máis frecuentes continúan actualmente como irregulares:

faço/fazes→fago/fas (vid. §208b)

ponho/pões>poño/pos (vid. §214b)

tenho/têes>teño/tes (vid. §219b)

391 Vid. a conxugación detallada de *ouvir* en §211.

392 No galego medieval tamén aparecen as formas *perco* e *pergo*. Vid. a explicación en J. HUBER, *op. cit.*, pp. 219-220, §378.17.

valho/vales>vallo/vales (vid. §221b)

vejo/vees>vexo/ves (vid. §222a)

venho/vêes>veño/vés (vid. §223a)

§192b. Verbos con radical acabado en [k] ou [g] latinos

Nos verbos pertencentes á primeira conxugación, a forza da analoxía impón, xa desde o comezo, a regularización fonética de todo o Presente de Subxuntivo (e, obviamente, da P1 do Pretérito de Indicativo), a pesar de o contexto fonético esixir resultados diverxentes por acabar o radical nunha consoante susceptíbel de ser palatalizada pola vogal palatal seguinte:

PLĪCŌ, PLĪCAS... VS. PLĪCEM, PLĪCES...>chego, chegas...; chegue, chegues...

NĚGŌ, NĚGAS... VS. NĚGEM, NĚGES...>nego, negas...; negue, negues...

Polo contrario, nos verbos da segunda e terceira conxugación producíase unha irregularidade fonética aínda plenamente presente no período medieval:

ĒRĪGŌ VS. ĒRĪĠS>med. ergo vs. erges

CĪNGŌ VS. CĪNGĪS>med. cingo vs. cinges

PARĒSCŌ VS. PARĒSCĪS>med. pareSCO vs. pareces

Pois ben, en todos os casos se impuxo modernamente a regularización fonética, se ben con resultados desiguais en galego: nos verbos acabados en -SCĒRE (moi numerosos pola presenza dos incoativos) regularizouse sen máis a P1 e todo o Presente de Subxuntivo (*parezo, pareces*, etc.; *pareza, parezas*, etc.); nos outros casos temos resultados dispares, con regularización sistemática sobre a P1 do Pres. de Indicativo (ĒRĪĠERE>erguer) ou sobre o resto das persoas do Presente (CORRĪĠERE>corrixir), fronte a verbos en que aínda actualmente convive unha dobre conxugación segundo se tomase como base a P1 do Presente de Indicativo (e todo o Presente de Subxuntivo) ou as outras persoas do Presente de Indicativo: CĪNGĒRE>cingir~cinguir, TĀNGĒRE>tanxer~tanguer, TĪNGĒRE>tinxir~tinguir, etc.

§192c. A VT nos tempos de pretérito da segunda conxugación

Todos os verbos irregulares con pretérito forte (P1 e P3) teñen [ɛ] como VT, con timbre aberto nas formas fracas:

houb[ɛ]che(s)

houb[ɛ]mos

houb[ɛ]stes

houb[ɛ]ron

E tamén nos tempos afíns ao pretérito:

houb[ɛ]ra...

houb[ɛ]se...

houb[ɛ]r...

A única explicación coherente para esta anomalía no sistema verbal só a achamos a partir da hipótese que defende A. Santamarina³⁹³: orixinariamente o timbre da VT nos tempos de pretérito de todos os verbos da segunda conxugación, incluídos tamén os irregulares (agás *ir, ser, ver*), sería sempre [ɛ]:

*respond[ɛ]o

*respond[ɛ]mos

*respond[ɛ]stes

*respond[ɛ]ron

*respond[ɛ]ra...

*respond[ɛ]se...

*respond[ɛ]r...

Isto sería posíbel por canto a posición do acento se regularizou, seguramente, nunha época moi antiga (cfr. §191a), e o acento de intensidade recaíu sobre unha vogal media breve (ou aberta) en varias formas do tema de pretérito:

RĚSPŌNDĚRŮNT

RĚSPŌNDĚRAM

RĚSPŌNDĚRAS

RĚSPŌNDĚRAT

RĚSPŌNDĚRANT

RĚSPŌNDĚRO

RĚSPŌNDĚRĪS

RĚSPŌNDĚRĪT

RĚSPŌNDĚRĪMŮS

RĚSPŌNDĚRĪTĪS

RĚSPŌNDĚRĪNT

393 *Op. cit.*, pp. 56-60.

A partir destas formas, o paradigma acabaría nivelándose, estendendo [é] ás outras persoas dos tempos de pretérito onde debería haber [é], porque non era rendíbel manter nun mesmo paradigma unha alternancia [é]/[é] na VT (*respond[é]res vs. *respond[é]ses, por exemplo).

Os restos deste vocalismo aberto na VT nos tempos de pretérito aínda son perceptíbeis no galego exterior (o máis arcaizante), sendo, ademais, esixido tamén polas formas do bable occidental, polas formas ditongadas do español (explicadas tradicionalmente a partir de complexas analoxías) e mais polos resultados no aragonés.

Así pois, actualmente os paradigmas verbais presentan na VT dos tempos de Pretérito a oposición [é] nos verbos regulares, fronte a [é] nos irregulares. A razón residirá na nivelación da VT nos verbos regulares a partir das formas maioritarias con [é] dos tempos do tema de presente, fronte aos verbos irregulares con pretérito forte, en que se mantivo a diferenza fonética na VT polo afastamento formal entre o tema de presente e de pretérito.

A neutralización do timbre nas formas arrizotónicas dos verbos da primeira conxugación

§193. Conforme ao padrón fonético xeral, en todos os verbos da primeira conxugación que presentan vogal radical tónica [é] ou [ó] prodúcese neutralización do timbre en [e] e [o] nas formas arrizotónicas, seguindo a tendencia xeral á neutralización do timbre das vogais medioabertas e mediofechadas en posición pretónica a favor das últimas (vid. §10c):

ac[ó]rdo, ac[ó]rdas....vs. ac[o]rdar, ac[o]rdamos....

l[é]vo, l[é]vas....vs. l[e]var, l[e]vamos....

Ora ben, esta neutralización non se produce cando a vogal radical do infinitivo é aberta, aínda que átona, xa sexa por consciencia da composición lexical (*apezar*, de *peza*), por contexto fonético (*enxertar*<INSĒRTĀRE), por crase vocálica (*que(n)cer*<CALĒSCĒRE) ou por pertinencia fonético-semántica (*votar*, de *voto*, fronte a b[o]tar).

Verbos semirregulares

*Verbos con alternancia vocálica*³⁹⁴

*Segunda conxugación*³⁹⁵

§194a. Agás os verbos *querer* e *poder* (con vocalismo sempre aberto, excepto escasas variacións dialectais) e *deber*, *crer*, *ler*, *ver* (con vocalismo fechado), todos os verbos da segunda conxugación romance que presentan vogais de grao medio no radical mostran actualmente alternancia vocálica [é] / [é] e [ó] / [ó] na P1 de Presente de Indicativo e P1, P2, P3 e P6 do Presente de Subxuntivo, fronte ás P2, P3 e P6 do Presente de Indicativo:

bebo	beba	movo	mova
b[é]bes	bebas	m[ó]ves	movas
b[é]be	beba	m[ó]ve	mova
b[é]ben	beban	m[ó]ven	movan

Os verbos en *-ecer* (incoativos) aparecen maioritariamente sen alternancia, aínda que cada vez é máis frecuente a utilización do modelo asimilado ao resto dos verbos da segunda conxugación³⁹⁶.

§194b. Na procedencia latina dos verbos con alternancia podemos distinguir varios grupos:

a. Verbos con Ē, Ō no radical e VT, pertencentes á segunda conxugación latina³⁹⁷:

394 Seguimos neste capítulo as explicacións de A. SANTAMARINA (*op. cit.*, pp. 31-38), incorporando certas observacións de Ana Maria MARTINS (vid. "Metafonía verbal do portugués - uma abordagem histórica", in D. KREMER (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel...*, *op. cit.*, pp. 349-366).

Certamente, a explicación tradicional ofrecida, en xeral, pola filoloxía portuguesa (vid., por exemplo, E. B. WILLIAMS, *op. cit.*, pp. 213-221, §176; J. J. NUNES, *op. cit.*, pp. 285-292; J. PIEL, "A flexão verbal do português (Estudo de morfologia histórica)", in *Estudos de Linguística Histórica Galego-Portuguesa*, Lisboa, Imprensa Nacional/Casa da Moeda, 1989, pp. 220-224) non pode ser válida para o espazo lingüístico galego-portugués en xeral, e para o galego en particular, dado que na P1 do Presente de Indicativo non pode existir fechazón da vogal tónica pola acción combinada do iode e de -o final latino, xa que esta vogal non actúa metafonicamente, como o demostra, por exemplo, a inexistencia de metafonía nominal nos plurais masculinos en portugués (vid. §7b.4).

395 Na primeira conxugación non hai alternancia vocálica, manténdose inalterado o timbre latino-vulgar das formas rizotónicas.

396 Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 80.

397 Agás *morrer* (<L. C. MŌRĪ), da terceira conxugación latina.

FĚRVĚŮ	FĚRVĚAM	MŮVĚŮ	MŮVĚAM
FĚRVES...	FĚRVĚAS...	MŮVES...	MŮVĚAS...

b. Verbos con ě, ō no radical, sen VT, pertencentes á terceira conxugación latina:

VĚRTŮ	VĚRTAM	VŮLVŮ	VŮLVAM
VĚRTĚS...	VĚRTAS...	VŮLVĚS...	VŮLVAS...

c. Verbos con ě, ĭ, ō, ů no radical, maioritariamente pertencentes á terceira conxugación latina³⁹⁸:

VĚNDŮ	MĚTTŮ	CŮNSŮŮ	CŮRRŮ
VĚNDĚS...	MĚTTĚS...	CŮNSŮĚS...	CŮRRĚS...

§194c. Dado que os verbos da terceira conxugación latina se incorporan á segunda (latina e romance) deberon acrecentar moi cedo unha VT (como demostran os casos de *tollo* <*TŌLLŮ ou *poño* <*PŌNĚŮ, entre outros), típica dos verbos da segunda conxugación latina, convertida rapidamente en iode, que, antes de desaparecer, fecharía a vogal radical na primeira persoa do Presente de Indicativo e mais todo o Presente de Subxuntivo, ficando, en xeral, o consonantismo libre da súa acción pola forte tendencia niveladora do paradigma verbal que provoca a desaparición desa VT.

Así, os verbos do terceiro grupo deberían, en principio, apresentar un paradigma fechado, tendo en conta a acción do iode sobre os xa inicialmente fechados [é] e [ó] do radical:

*vindo	*vinda
*v[é]ndes	*vindas
*v[é]nde	*vinda
*v[é]nden	*vindan

Mais, como era de esperar, a acción niveladora da analoxía unificou os paradigmas de todos os verbos (semi-)regulares da segunda conxugación, asimilándoos aos grupos da alternancia vocálica³⁹⁹.

Finalmente, as formas imperativas son sempre fechadas, a pesar de non existir nunca un iode que actuase sobre o voca-

lismo (MŮVE>m[ó]ve, FĚRVE>f[é]rve): a súa ligazón co Presente de Subxuntivo e a rendibilidade da súa distinción fonética coa P3 do Presente de Indicativo pódennos explicar a fechazón da vogal tónica.

Terceira conxugación

Verbos con alternancia máxima

§195a. Na terceira conxugación, existe un importante grupo de verbos que presenta a mesma alternancia que estes verbos semirregulares da segunda, mais agora a distancia fonética é maior: [i] vs. [é], [ú] vs. [ó]:

sirvo	sirva	durmo	durma
s[é]rves	sirvas	d[ó]rmes	durmas
s[é]rve	sirva	d[ó]rme	durma
s[é]rven	sirvan	d[ó]rmen	durman

§195b. En xeral, a súa procedencia latina é a seguinte:

a. Verbos con ě e ō breves como VR (e algún máis con ě longo (MĚTĚŮ, MĚTĚS...):

SĚRVĚŮ	DŮRMĚŮ
SĚRVĚS...	DŮRMĚS...

b. Verbos con ō longo e ů breve como VR:

SŮBĚŮ	CŮNSPŮŮ
SŮBĚS...	CŮNSPŮĚS...

Outros verbos como *sumir* (<SŮMĚRE) ou *frixir* (<FRĚGĚRE)⁴⁰⁰ proceden de formas latinas con ū e ĭ longos, polo que a actual alternancia é de orixe estritamente analóxica (*sumo*, *somes*...; *frixo*, *frexes*...).

§195c. A evolución inicial debeu consistir na acción da VT, convertida en iode, fechando a VR, como aconteceu cos verbos da segunda conxugación (vid. §194c); deste xeito teríamos, nun primeiro momento, os seguintes paradigmas:

s[é]rvo	m[é]ço	d[ó]rmo	subo
s[é]rves...	m[é]des...	d[ó]rmes...	s[ó]bes...

398 Algúns son da segunda, presentando, por tanto, VT: TĚMĚŮ, TĚMES; ĬMPLEŮ, ĬMPLES; etc.

399 Tendo en conta, ademais, a menor acción do iode sobre [é] (vid. §5b.2) e [ó] (vid. §8b.2) que sobre [é] (vid. §4b.3) e [ó] (vid. §7b.1) (vid. A. SANTAMARINA, *op. cit.*, p. 33).

400 Fronte ao maioritario *fritir* (de *frito* <FRĚCTU), sen alternancia.

Precisamente, a documentación medieval proba a existencia de diversas fases, moitas veces convivindo: *servio*, *servo* e *sirvo*, por exemplo⁴⁰¹.

Se compararmos, por exemplo, o paradigma de *servir* e *medir*, resultan unicamente tres formas diferentes, que se nivelarán analoxicamente a favor das formas abertas, axudadas, sen dúbida, pola alternancia que se produce na segunda conjugación (vid. §194):

s[é]rvo	m[é]ço
s[é]rves	m[é]des
s[é]rve	m[é]de
s[é]rven	m[é]den
s[é]rva	m[é]ça
s[é]rvas	m[é]ças
s[é]rva	m[é]ça
s[é]rvan	m[é]ça
s[é]rve	m[é]de

E o mesmo acontecería cos verbos con *o* no radical:

d[ó]rmo	subo
d[ó]rmes	s[ó]bes
d[ó]rme	s[ó]be
d[ó]rmen	s[ó]ben
d[ó]rma	suba
d[ó]rmas	subas
d[ó]rma	suba
d[ó]rma	suba
d[ó]rme	sube

A partir de aquí somente é necesario explicar a evolución da P1 de Presente de Indicativo e todo o Presente de Subxuntivo en que se produce o paso de [é] e [ó] a [i] e [ú]: dado que en galego (e portugués) existe unha forte tendencia á harmonización vocálica por influencia da vogal tónica *í* (cfr. §126c), nos verbos da terceira conjugación as formas arrizotónicas presentan na súa inmensa maioría [i] e [u] radicais, independentemente da grafía: así, teríamos 53 formas verbais⁴⁰² en que

o radical é *serv-*, *durm-*, face a oito en que o radical é *serv-*, *dorm-*:

s[i]rvimos	d[u]rmimos
s[i]rvides	d[u]rmides
s[i]rvía...	d[u]rmía...
s[i]rvín...	d[u]rmín...
s[i]rvira...	d[u]rmira
s[i]rvirei...	d[u]rmirei...
s[i]rviría...	d[u]rmiría...
s[i]rvise...	d[u]rmise...
s[i]rvir...	d[u]rmir...
s[i]rvide	d[u]rmide
s[i]rvir...	d[u]rmir...
s[i]rvindo	d[u]rmindo
s[i]rvido	d[u]rmido

Deste xeito, as formas con *s[e]rv-*, *d[o]rm-* acaban por desaparecer asimiladas ás maioritarias *serv-*, *durm-*, resistindo as formas con *s[é]rv-* e *d[ó]rm-* por non seren susceptíbeis [e] e [o] de fecharen por influencia (harmonización vocálica) de *í* tónico (cfr. p[é]dra/p[é]driña, h[ó]me/h[ó]miño).

Aínda máis, a documentación medieval⁴⁰³ parece mostrar tamén que para estes verbos convivían dúas formas de infinitivo, unha delas con harmonización vocálica (*ferir/firir*, *seguir/siguir*, *fogir/fugir*, *dormir/durmir*), e tres modelos flexionais con outros dous modelos cada un deles:

1		2		3	
a)	b)	a)	b)	a)	b)
fujo	fujo	d[ó]rmo	durmo	s[é]rvo	sirvo
f[ó]ges	fuges	d[ó]rmes	durmes	s[é]rves	sirves
f[ó]ge	fuge	d[ó]rme	durme	s[é]rve	sirve
f[ó]gen	fugen	d[ó]rmen	durmen	s[é]rven	sirven

Como afirma A. M. Martins, "face a esta diversidade de modelos flexionais, ter-se-á verificado uma reorganização de pa-

401 Vid. numerosos exemplos en A. M. MARTINS, *op. cit.*, pp. 354-356.

402 A. SANTAMARINA computa 41 formas unicamente, pois non considera as persoas do In-

nitivo flexionado nen todo o Futuro de Subxuntivo, polo feito de se basear para a súa explicación no modelo dialectal de Navia de Suarna (vid. *op. cit.*, p. 37).

403 Vid. os exemplos en A. M. MARTINS, *op. cit.*, pp. 354-356 e p. 362, n. 13 e 14.

radigmas tendente a eleger un modelo flexional da 3ª conjugación (verbos con /o/, /ε/ e /ɔ/ radicais) que lle garantisse, en paralelo com a 1ª e 2ª conjugacións, uma unidade morfológica que não existia⁴⁰⁴. Así se explica tamén a forte tendencia no galego moderno a unificar os paradigmas a partir da primeira persoa (*sirvo, sirves...*; *durmo, durmes...*), continuadora dunha mesma forza analóxica que xa actuaba no galego-portugués medieval.

Finalmente, as formas imperativas (*sirve*<SĚRVĪ, *durme*<DÖRMĪ) presentan en galego [i], [ú] no radical polas mesmas razóns que explican as formas fechadas de segunda conjugación (vid. §194c).

Verbos con alternancia mínima

§196. Na lingua moderna, todos os verbos da terceira conjugación cuxa procedencia é culta e que presentan [e] como última vogal no radical (*adherir, advertir, divertir, agredir, competir, repetir*, etc.) asimílanse parcialmente ao modelo que acabamos de ver, se ben estenden a vogal radical de P1 do Presente de Indicativo a todas as formas rizotónicas do paradigma conjugacional (e ás P4 e P5 do Presente de Subxuntivo, neste caso arrizotónicas)⁴⁰⁵. Isto é:

advirto	advirta	
advirtes	advirtas	advirte
advirte	advirta	
advertimos	advirtamos	
advertides	advirtades	advertide
advirten	advirtan	

Verbos con radical acabado en [j] na P1 do Presente de Indicativo e no Presente de Subxuntivo

§197. Os verbos acabados en *-aer* (*caer*⁴⁰⁶, *raer*, etc.), *-aír*

(*saír* e derivados), *-oer* (*choer*⁴⁰⁷, *doer*⁴⁰⁸, *moer*, *proer*, *roer*, etc.) e *-oír* (*oír* e derivados) presentan na lingua común un [j] (sen valor morfolóxico) intercalado entre o radical e a desinencia de P1 de Presente de Indicativo e en todo o Presente de Subxuntivo⁴⁰⁹.

Cremos que a orixe deste [j] é diferente segundo os diversos grupos de verbos:

1. Nos verbos en *-aer* e *-oer* trátase claramente dunha vogal anti-hiática (cfr. §135a.1), inclusive nalgún verbo procedente da segunda conjugación latina (DÖLĒŌ>*dolo>doo>doio):

CADŌ>cao>caio	MŌLŌ>moo>moio
CADAM>caa>caia...	MŌLAM>moa>moia...

Mais nas formas arrizotónicas do Presente de Subxuntivo esta vogal epentética aparece, probabelmente, por unificación analóxica de todo o tempo: caíamos, caíades; moíamos, moíades; etc.

Dialectalmente, os verbos en *-oer* manteñen a conjugación plenamente regular: dial. moo, moa, etc.

2. Nos verbos en *-aír* talvez se mantivo a VT latina sen chegar a desaparecer:

SALĪŌ>saio
SALĪAM>saia...

Outras irregularidades deste verbos, como a forma *sal* na P3 do Presente de Indicativo (vid. §180a) ou forma *salrei* e *salría* para o Futuro e o Pospresente (vid. §186d), foron niveladas a partir do período medieval.

3. Nos verbos en *-oír*, seguramente as formas modernas son refeitas a partir do infinitivo *oír* (cfr. AUDĪŌ>arc. ouço, dial. oxo, etc., vid. §211):

407 *Choer* rexístrase tamén baixo a forma *choír* nalgúns rexións galegas.

408 Para alén da antiga forma *dol* para P3 do Presente de Indicativo (vid. §180a), a forma *dolveron* rexístrada nas *Cantigas de Santa Maria* evidencia un paradigma irregular para este verbo na lingua medieval. Vid. §221d.

409 É dubidoso que se trate dun "mecanismo preventivo" fronte á crase (*do, mo, cho...; *dō, *mō, *chō...) a que alude A. SANTAMARINA, como demostran as actuais formas dialectais en galego (e canónicas en portugués), para alén de formas dos verbos acabados en *-oar*: *voo, voas, voa, voan; voo, etc.* (vid. *op. cit.*, pp. 16-17).

404 Cfr. *ibid.*, p. 363.

405 Non son descoñecidas no galego literario, de todos os xeitos, formas alternantes do tipo *advirto/advirtes, advirte, advirten*, etc., con conjugación asimilada aos verbos de alternancia máxima, como acontece en portugués canónico.

406 Como no portugués canónico, este verbo mudou á terceira conjugación (*caír*) en parte do territorio galego (vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 93).

AUDĪŌ>oio
AUDĪAM>oia...

Os verbos *crer*, *ler* e *rir*

§198a. Os avatares da evolución fonética provocaron a aparición dun grupo de tres verbos semirregulares (*crer*, *ler* e *rir* e mais o seus compostos), en que a caída dunha consoante provocou sistematicamente a crase das vogais en contacto (ee>e, eí>ií>i, ii>i, etc.):

LĒĠS>lees>les...	RĪDES>ries>riis>ris...
LĒĠEBAM>leia>liia>lía...	RĪDEBAM>riia>ría...
LĒĠI>lei>li>lin...	RĪDĪ (L.C. RĪSĪ)>rii>ri>rin...
LĒĠĒRAM>leera>lera, etc.	RĪDĒRAM (L.C. RĪSĒRAM)>riira>rira, etc.

Ora ben, na P1 de Presente de Indicativo e en todo o Presente de Subxuntivo non se produce a crase na secuencia vocálica criada, aparecendo, así, unha irregularidade que converte estes verbos en semirregulares:

LĒĠŌ>leo	RĪDŌ (L.C. RĪDĒŌ)>río
LĒĠAM>lea, etc.	RĪDAM (L.C. RĪDĒAM)>ría, etc.

§198b. O verbo *crer*, ao lado dunha forma fraca, tiña tamén un pretérito forte no período medieval (CRĒDŪT>crive), desaparecido posteriormente (vid. §228).

Verbos irregulares

§199. Fronte ao escasísimo número de verbos estritamente irregulares existentes no latín clásico (SUM, ESSE, FUI; POSSUM, POSSE, POTUI; VOLO, VELLE, VOLUI; etc.), a evolución fonética provocou a aparición dun amplo número de irregularidades (algunhas delas xa herdadas directamente do latín), a pesar da forte tendencia niveladora que actúa en todos os paradigmas verbais.

Non obstante, asistimos a unhas constantes evolutivas nos tempos formados coa raíz de pretérito, especialmente naqueles verbos que manteñen pretéritos fortes.

Regularización acentual

§200. Nos pretéritos fortes que ficaron en galego, somente

conservan o acento na raíz a P1 e a P3: *fixen*, *fixo*. A P4 trasladou o acento á desinencia (FĒCIMUS>*fixemos*), así como as tres persoas singulares e a terceira de plural nos tempos afíns ao pretérito (FĒCERAM>*fixera*, FĒCERO+FĒCERIM>*fixer*, etc.). Canto á P6, concorrían FĒCERUNT e FECERUNT, pero a forma actual (*fixeron*) responde ao segundo, intervindo, loxicamente a analoxía cos pretéritos fracos (*amaron*, *deberon*, *partiron*).

VR fechada no Pretérito e tempos afíns

§201. Cando a VR era unha vogal de grao medio, a acción metafónica de -ī longo final féchaa en [i] ou [ú] na P1 dos pretéritos fortes: FĒCĪ>med. fiz vs. FĒCĪT>med. fez (como *pūs* vs. *pos*, *tive* vs. *teve*, etc.) (vid. §5b.3). O vocalismo fechado do radical da P1⁴¹⁰ acaba estendéndose sistematicamente non só a todo o Pretérito mais tamén a todos os tempos afíns⁴¹¹: *fixen*, *fixera*, *fixese*, *fixer*.

VT no Pretérito e tempos afíns

§202. A distancia fonética que existe na maior parte dos verbos irregulares entre os tempos de presente e aqueles formados coa raíz de pretérito xustifica a permanencia da primitiva VT aberta nestes tempos (vid. §192c).

P1 e P3 nos pretéritos fortes

§203a. Pola evolución fonética das terminacións latinas, inicialmente a P1 e P3 compartían a mesma desinencia nos pretéritos fortes (-e ou ø: HABŪT>houve vs. HABŪIT>houve, FĒCĪ>fiz vs. FĒCĪT>fiz, etc), coa conseguinte coincidencia formal nun grupo de verbos en que non era posíbel o influxo metafónico de -ī sobre a VR da P1:

coube (<CAPŪĪ, CAPŪĪT)	quis (<QUAESĪVĪ, QUAESĪVĪT)
dixe (<DĪXĪ, DĪXĪT) ⁴¹²	soube (<SAPŪĪ, SAPŪĪT)

410 Existen, de todos os xeitos, formas dialectais como *fece(n)* ou *teve(n)* en puntos do territorio oriental.

411 Coa excepción de *fun* vs. *fol*, *fomos...*; *fora*, etc.

412 Para a antiga diferenciación no Pretérito no verbo *dizer* entre *dixe* (P1) vs. *disse* (P3), vid. §206c.

houve (<HABŪI, HABŪIT) trouxe (<*TRAXŪI, *TRAXŪIT)⁴¹³
 prougue (<PLACŪI, PLACŪIT)

Noutros verbos, cando o influxo metafónico de -ī se manifestou (vid. §§5b.3, 8b.3), a VR máis fechada indicaba sempre primeira persoa (face á terceira):

estive vs. esteve (*estar*) pus vs. pos (*pōer*)
 fiz vs. fez (*fazer*) tive vs. teve (*tēer*)
 pude vs. pode (*poder*)

§203b. Ora ben, esta situación inicial, que, en esencia, corresponde cronoloxicamente ao galego-portugués do período trovadoresco, comeza a verse alterada pola progresiva tendencia á ruptura da coincidencia formal mediante a aparición da terminación -o na P3 (houve>houvo, etc.).

A xénese do cambio reside no incremento dun SNP -o, analóxico cos pretéritos fracos (cfr. med. *amou*, *deveu~deveo*, *partiu~partio*), favorecido, ademais, pola necesidade de ruptura da homonimia entre persoas verbais (houve vs. houve, soube vs. soubo, trouxe vs. trouxo, etc.):

disse→disso (>dixo)
 fez→fezo (>fixo), etc.

Deste xeito, simplemente se acrecenta o SNP á forma verbal: fez+o>fezo (>fixo)

pos+o>poso (>puxo)

quis+o>quiso (>quixo)

ou muda a desinencia substituíndo o antigo -e:

disse→disso (>dixo) prougue→prougo
 esteve→estevo (>estivo) soube→soubo
 houve→houvo (>houbo) teve→teve (>tivo)
 pode→podo (>puido) trouxe→trouxo

Posteriormente, a identificación formal da P1 aínda se verá reforzada por -n (vid. §182f.1).

Paradigmas dos verbos irregulares

Caber (<CAPĒRE)

§204a. A P1 do Presente de Indicativo é foneticamente regular a partir da forma latina:

CAPĪŌ>caibo

CAPĪS>cabes, etc.

§204b. A mesma orixe ten o Presente de Subxuntivo, tamén por metátese do iode (vid. §110b)⁴¹⁴, procedente da VT latina: SAPIĀM>saiba...

Para a forma dialectal *seipa*, vid. *infra*.

§204c. No Pretérito e nos tempos afíns existe evolución fonética regular, con metátese de wau (vid. §114c), a partir da forma latino-vulgar *CAPŪI que substitúe a clásica CĒPI: *CAPŪI >coube>couben, etc.

Dialectalmente, aparece *coupen* (e *queipo*, *queipa*..., nos Presentes de Indicativo e de Subxuntivo), *coupera*, *coupese* e *couper* con mantemento da oclusiva xorda intervocálica [p] pola presenza de wau (vid. §53b), aínda que estas formas tamén poderían ser explicadas pola interferencia do español.

Dar (<DARE)

§205a. O Presente de Indicativo é regular, agás a P1; o proceso debeu ser DŌ→do+SNP -o>doo>dou (vid. §34c), aínda que puido funcionar a analoxía con *vou*, o mesmo que a forma dialectal *don* se formou por analoxía con *son* (P1 do Presente de Indicativo de *ser*, vid. §218b).

§205b. A forma medieval do Presente de Subxuntivo é etimolóxica: DĒM>dé, fechado modernamente nos puntos onde foi conservado. De todos os xeitos, a forma maioritaria galega

⁴¹³ Aínda habería que engadir as formas correspondentes da conjugación medieval dos verbos *aduzer*, *arder*, *crer*, *erger*, *jazer* e *māer* (vid. §§225-233).

⁴¹⁴ As formas con iode sen metatizar, nos dous presentes (*cabio*; *cabia*..., como no verbo *saber* as formas *sabia*, etc., cfr. §217b), son propias de falas orientais. Por outra parte, tampouco son descoñecidas no territorio galego formas regularizadas deste verbo (*cabo*, *caba*, *cabín*, etc.).

Para a distribución xeográfica das variantes dialectais nos verbos irregulares, a que faremos alusión repetidamente ao longo deste capítulo, vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 92-103.

é *dea*, formada por adición dun SMT de segunda ou terceira conjugación, resolvida dialectalmente en *día*, con tratamento fonético regular do hiato *-éa-* (vid. §5b.5), documentándose xa no período medieval, tanto na lírica como na prosa, as dúas formas. Por outra parte, a forma dialectal minoritaria *deña* é analóxica con *teña* ou *veña* (cfr. dial. *seña*, vid. §218c, e mais *esteña*, vid. §207b, de *ser* e *estar*, respectivamente).

§205c. A evolución do Pretérito é a seguinte:

DĒDĪ>d[ɛ]i>dei

DĒDĪSTĪ>deste>deche(s)

DĒDĪT>d[ɛ]u>deu

DĒDĪMŪS>demos

DĒDĪSTĪS>destes

DĒDĒRŪNT>deron

A forma dialectal *din* é analóxica cos pretéritos fracos de segunda e terceira conjugación (*debín*, *partín*) ou coa forma *vin*, estendéndose ao resto do Pretérito (*diche(s)*, *dimos*, *distes*, *diron*) e mais aos tempos afíns (*dira*, *dise*, etc.).

A forma antiga *diste* (en que actuou metaforicamente o -ī longo final), concorrente con *deste*, desapareceu en favor da segunda, con VT aberta propia dos pretéritos fortes.

Por outra parte, a forma inicialmente aberta *deu* concorria antigamente coa etimolóxica *dei*, de aparición esporádica na lingua medieval, desaparecida modernamente en favor da desinencia nivelada coa terminación *-eu* de P3 de Pretérito dos verbos de segunda conjugación. Esta P3 presenta unha variante dialectal *dou*, xa presente na lingua antiga, bastante estendida modernamente, analóxica coa terminación regular do Pretérito dos verbos de primeira conjugación.

Os tempos afíns ao Pretérito evólúen regularmente: DĒDĒRAM>dera, DĒDĪSEM>desse>dese, DĒDĒRŌ>der.

O vocalismo aberto das P2, P4, P5 e P6 de Pretérito, así como todas as persoas dos tempos afíns, para alén de normal nos verbos irregulares con Pretérito forte (vid. §202), é evolución fonética regular a partir da caída de *-d-* e crase da se-

cuencia *-ee-*, en que o resultado é xeralmente aberto (vid. §32a)⁴¹⁵.

Dicer~Dicir (<DĪCĒRE>med. *dizer*)

§206a. Fronte á constante forma *dizer* do infinitivo nos textos medievais (algunha vez concorrente coa harmonizada *dezer*), aparecen modernamente en galego *decer*, *dicir* (esta maioritaria, ás veces baixo a forma *decir*, de máis que probábel influxo español) e mais a literaria *dicer*, fiel continuadora da forma medieval.

Para o cambio de conjugación, da segunda á terceira, neste e noutros verbos, vid. §176e.

§206b. No Presente de Indicativo houbo reestruturación moderna a partir do paradigma medieval:

DĪCO>digo

DĪCĪS>dizes→dis

DĪCĪT>diz→di

DĪCĪMŪS>dizemos>dicemos

DĪCĪTĪS>dizedes>dicedes

DĪCŪNT>*DĪCENT>dizen→din

Para alén da conservación, especialmente en puntos do bloque oriental, das formas (hoxe dialectais) *dices*, *dice* e *dicen* (continuadoras das formas antigas), asistimos, como no caso de *facer* (vid. §208b) a unha probábel reinterpretación de *diz* (sobrevivente no adverbio *disque*, vid. §241) como forma de P2 ([dídiz]>[díz]>[dís]) e a aparición conseguinte de *di* como forma para P3, arrastrando o plural *din* (xa documentado arredor de 1535 polo Bacharel Olea). De todos os xeitos, non podemos excluír influencias doutras formas verbais como *dás*, *da*, *dan* ou *vas*, *vai*, *van*⁴¹⁶.

Loxicamente, cando se parte do infinitivo moderno *dicir*, a forma de P4 e P5 é, respectivamente, *dicimos* e *dicides*⁴¹⁷.

415 WILLIAMS explica a evolución dalgunhas formas por síncope da vogal postónica: DĒDĒRAM>*dedra>d[ɛ]ra (vid. *op. cit.*, p. 226, §182.3).

416 Sería excesivamente forzada unha explicación foneticista do tipo *dizes>*diz's>dis*.

417 O mesmo acontece no Xerundio (*dicendo/dicindo*) e co Imperativo (vid. §206e).

§206c. O Pretérito de Indicativo e tempos afíns nivélanse foneticamente a partir de P1 do Pretérito:

DĪXĪ>dixe>dixen
 DĪXĪSTĪ>disseste>dixeche(s)
 DĪXĪT>disse>disso>dixo
 DĪXĪMŪS>dissemos>dixemos
 DĪXĪSTĪS>dissestes>dixestes
 DĪXĒRŪNT>disseron>dixeron

Aínda que na P1 a forma *disse* non era descoñecida na lingua medieval, ao igual que as formas palatalizadas para o resto das persoas, o paradigma máis xeral na Idade Media só mostra palatalización nesta persoa (vid. §§20a, 95a). A palatalización xeneralizada modernamente parte, pois, da P1 (cfr. §201) e é solidaria coa producida noutros pretéritos fortes como *fixen* (cfr. §208d), *puxen* (cfr. §214e) ou *quixen* (cfr. §216c).

Os restantes tempos de pretérito responden tamén a este mesmo modelo:

DĪXĒRAM>dissera>dixera, etc.
 DĪXĪSSEM>dissesse>dixese, etc.
 DĪXĒRŌ>disser>dixer, etc.

§206d. O Futuro e Pospretérito deste verbo parecen remeter, en principio, a unha base formada con *DĪRE, talvez inducida polo imperativo DĪC (o mesmo que *FARE, no canto de FACĒRE)⁴¹⁸: *DĪRE-AĪŌ>direi, etc.

Mais estas formas pódense explicar foneticamente por meio dun proceso de asimilación regresiva -z'r->-r- (*DĪCĒRE-AĪŌ>dizerei>diz'rei>direi) (vid. §102.3), semellante á producida no grupo -n'r->-rr- (vid. §101f.3), en formas verbais medievais como *marrei*, *porrei*, *terrei* e *verrei* (vid. §214f). Á parte de *direi*, as formas *adurei* (vid. §225) *farei* (§208e) e *jarei* (§231) parecen confirmar esta hipótese.

418 Vid. C. H. GRANDGENT, *op. cit.*, p. 249, § 406. Para *FARE, vid. as pp. 246-247, §404. Isolada e marxinalmente no territorio galego rexístranse, así e todo, unha forma *far* (utilizada por M. Sarmiento na redacción das súas coplas) e *dir*, hipotéticos restos da terceira conxugación latina (vid. R. MARÍÑO PAZ, "Estudio introductorio", *op. cit.*, p. 74, n. 228).

§206e. O Imperativo moderno *di*, *dicede* (~*dicide*) continúa na P2 a forma clásica latina DĪC, favorecida pola refacción moderna da P3 do Presente de Indicativo (fronte ao portugués, que a refixo a partir da forma canónica *diz* da P3 do Presente de Indicativo).

§206f. O Participio *dito* é forte, procedente de *DĪCTU (L.C. DĪCTU).

Estar (<STARE)

§207a. Como acontece co verbo *dar*, o Presente de Indicativo é regular, agás a P1; o proceso tamén debeu ser STŌ→sto+SNP -o>stoo>estou, aínda que puido funcionar a analoxía con *vou*, o mesmo que a forma dialectal *estón* se formou por analoxía con *son* (vid. §205a).

§207b. A forma medieval do Presente de Subxuntivo é etimolóxica: STĒM>esté, fechado modernamente nas zonas onde foi conservado. Mais a forma galega maioritaria é *estea*, formada por adición temperá dun SMT de segunda e terceira conxugación, que xa evoluciona ao med. *estia* con evolución fonética normal -ēa>-ía (cfr. dial. *día*, dun anterior *dea*, vid. §205b). A estendida forma dialectal *esteña* é analóxica con *teña* ou *veña* (cfr. *seña*, de *ser*, vid. §218c, e *deña*, de *dar*, vid. 205b), o mesmo que a variante *estexa* (case exclusivamente literaria na actualidade) é analóxica con *sexa*.

§207c. O Pretérito (e tempos afíns) deriva da forma med. *estive* (mod. *estiven*), analóxica de *sive* (e *tive*) (vid. §218e), xa que non pode proceder da forma latina STĒTĪ, cuxo resultado *estede* só se documenta raras veces na lingua medieval. A VR fechada da P1 (*estive* vs. *esteveste*, *esteve*, etc.) esténdese a todo o paradigma do Pretérito e dos tempos afíns⁴¹⁹ (vid. §201).

No Pretérito de Subxuntivo tamén se rexistra moi esporadicamente na lingua medieval a forma analóxica *estesse*.

419 De todos os xeitos, en puntos do territorio oriental consérvase a raíz *estev-* (como tamén *tev-*, para *ter*).

§207d. O Imperativo é regular, mais dialectalmente aparece unha forma *estén* para a P2, coherente coa dial. *sen* (vid. §218f).

Facer (<FACĒRE>med. *fazer*)

§208a. A carón da forma xeral do infinitivo *facer*, continuadora do med. *fazer*, documéntanse en diversos puntos do territorio galego formas como *faguer* (inducida por *fago*), *faer* (posibelmente formada a partir das modernas P2 e P3 do Presente de Indicativo) e *fer* (<faer>⁴²⁰) (cfr. as formas infinitivas dialectais *traguer* e *trer* de *traer*, vid. §220a).

§208b. O Presente de Indicativo foi feito modernamente a partir das formas antigas:

FACĪŌ>faço→fago

FACĪs>fazes→fas

FACĪT>faz→fai

FACĪMŪs>fazemos>facemos

FACĪTĪs>fazedes>facedes

FACĪŪNT>*FACENT>fazen→fan

Como acontecía con *dicer*, as formas modernas refeitas (*fago*⁴²¹, *fas*, *fai*, *fan*) non teñen xustificación fonética clara e deben explicarse a partir do paradigma moderno de *dicer*, e tamén con posíbel influencia do Presente de *haber* ou, mesmo, de *ir*, co proceso de reinterpretación da P3 como P2 e a conseguinte reestruturación (vid. §206b).

De todos os xeitos, *fago*, *faga*, etc. xa se rexistran en documentos galegos do século XV (ao lado das formas etimolóxicas) e foron utilizadas posteriormente por Gil Vicente para caracterizar a linguaxe popular portuguesa.

§208c. Fronte ao med. *faça*, evolución fonética normal de FACĪAM (vid. §104a), as formas modernas do Presente de Subxuntivo (*faga*, dial. *faia*) son coherentes coa P1 do Presente de Indicativo (com. *fago*, dial. *faio*).

420 É significativo que *faer* apareza en áreas en que a P2 do Presente de Indicativo é *faes-fais* ao lado de *fas*.

421 Na zona de *faer*, a P1 é, loxicamente, *faio*.

§208d. A forma antiga do Pretérito (e dos tempos afíns) é evolución fonética normal a partir das formas latinas:

FĒCĪ>fiz~fige>fixen

FĒCĪSTĪ>fizeste~fizeste>fixeche(s)

FĒCĪT>fez>fezo>fixo

FĒCĪMŪs>fizemos>fixemos

FĒCĪSTĪs>fizestes>fixestes

FĒCĪRŪNT>fizeron>fixeron

A forma *fige* (~*figi*), con palatalización consonántica pola vogal palatal final -ī como *dixen* (<med. dixe), *puxen* (<med. pus~puge), *quixen* (<med. quis~quige) e *trouxen* (<med. trouxe) (vid. §20a), xa se documenta en textos antigos e desembo-ca, con enxordecemento da sibilante sonora (vid. §121a), no moderno *fixen* (coherente, por outra parte, con *dixen*, *puxen* e *quixen*). A partir da P1 refaise o resto do paradigma do Pretérito e dos tempos afíns (fezera>fixera, fizesse>fixese, fazer>fixer) (vid. §201).

Como no caso de *ter*, mantense dialectalmente o radical antigo *fex-*, ás veces sen palatalizar (*fec-*, *fic-*) en zonas especialmente conservadoras, ao lado doutras formas como *figu-* (arrastradas por *fago*).

§208e. Para o Futuro (*farei*) e Pospretérito (*faría*), vid. §206d.

§208f. Como tamén aconteceu con *dicer*, o Imperativo refíxose modernamente na P2 (*fai*), segundo o modelo da P3 do Presente de Indicativo, substituindo o arcaico *fa*, procedente de FAC (vid. §206e).

§208g. O Participio é forte: FACTU>feito.

Haber (<HABĒRE>med. *baver*)

§209a. O paradigma do Presente de Indicativo parte da evolución das formas latino-vulgares:

HABĒŌ>*HAIŌ>hei

HABES>*HAS>has

HABET>*HAT>ha, hai
 HABĒMŪS>havemos>habemos
 HABĒTĪS>havedes>habedes
 HABENT>*HANT>han

A forma *hai* procede da aglutinación do pronome adverbial *i* (<ĪBĪ) (vid. §242) á forma verbal *ha*, a partir de frecuentes sintagmas como *ha i...* na lingua antiga (cfr., por exemplo, a expresión trovadoresca *ha i gran sazón*).

Para a P1 existe algún exemplo medieval da forma *hajo*, analóxica co Presente de Subxuntivo), que chega polo menos ao século XVII⁴²².

Dialectalmente tamén as P4 e P5 aparecen reducidas en *be-mos*, *bedes*, en coherencia co resto das persoas de Presente.

§209b. O Presente de Subxuntivo é evolución fonética normal das formas latinas, con desaparición de -B- (vid. §54c): HABĒAM>haja>haxa.

Tamén se rexistran dialectalmente formas analóxicas como *haba* ou *baiba* (cfr. *saiba* e dial. *saba*) (vid. §217b).

§209c. Nos tempos de Pretérito (forte) hai metátese regular de wau (vid. §114c): HABŪT>houve>houben; HABŪĒRA>houvera>houbera; etc.

Ir (<ĪRE)

§210a. A actual conxugación de *ir* procede da confluencia dos verbos latinos *IRE*, *VADĒRE* e mais *ESSE*.

No Presente de Indicativo conviven formas procedentes dos verbos *IRE* e *VADERE*:

VADŌ>vao>vau>vou (vid. §31b)
 VADĪS>vas
 VADĪT>vai
 ĪMŪS>imos
 ĪTĪS>ides
 VADŪNT>*VADENT>van

422 Aparece, por exemplo, no *Entremés dos Labradores de Caldelas*: «mais non lle ajo d'agardar / tanta ratólaca...» (v. 115).

Dialectalmente, non son descoñecidas tamén formas como *vamos* (<VADĪMŪS) e *vades* (<VADĪTĪS), case sempre convivindo coas tradicionais.

§210b. No Presente de Subxuntivo, ĒAM é substituído por VADAM: VADAM>med. vaa>vaia, con resultado condicionado pola aparición dun *i* anti-hiático. Mais o resultado con crase (*va*, *vas...*), común co portugués, documéntase en galego aínda relativamente tarde⁴²³.

§210c. O Copretérito é regular a partir de ĪBAM>ía, etc. (vid. §54c). A forma dialectal *iña* aparece inducida por analoxía con *viña* (e *tiña*), seguramente polo escaso corpo fonético da forma regular.

§210d. O Pretérito e tempos afíns proceden das correspondentes formas de *ESSE* (FUI por II, de escaso corpo fonético):

FŪI>fui>fun
 FŪISTĪ>*FŪSTĪ>fuste, foste>fuche(s)~foche(s)
 FŪIT>foi
 FŪIMŪS>*FŪMŪS>fomos
 FŪISTĪS>*FŪSTĪS>fostes
 FŪĒRŪNT>*FŪRŪNT>foron

A redución fonética da secuencia -ui- de P1 está condicionada pola aparición do SNP -n (vid. §182f.1), que cría en galego unha secuencia fonotacticamente anómala (*-úin-).

A forma *fuche(s)* de P2 aparece pola influencia de -ī longo final, coherente coa terminación -iche(s) para a P2 dos pretéritos da segunda conxugación (vid. §182e); dialectalmente tamén é relativamente frecuente a forma *fumos* para a P4 (analóxica coa P1).

A raíz *FŪ- de Pretérito deu orixe tamén aos tempos afíns: *fora* (<FŪĒRAM), *fose* (<FŪĪSSEM) e *for* (<FŪĒRŌ).

423 Rexístrase tamén unha vez no *Entremés dos Labradores de Caldelas*: «Quen tuber medo que fuja / e va-se mui naramalla» (v. 90). Na actualidade, esta forma pervive na expresión *va que (non)*.

§210e. A forma clásica *ĒUNDŪM* do Xerundio foi refeita sobre o modelo dos verbos de terceira conxugación: *indo*.

Ouvir~Oír (<AUDĪRE)

§211a. No galego actual consérvanse diversas formas para o infinitivo deste verbo: *ouír*, *ouvir*, *ouguir* e *oír*. A primeira forma, minoritaria e dialectal, é a máis conservadora a partir de *AUDĪRE*, con simple caída de -d- intervocálico (vid. §55). As formas *ouvir* (medieval e territorialmente marxinal salvo nos usos literarios) e *ouguir* (dial. oriental) presentan consoante epentética provocada pola aparición dunha inusual secuencia vocálica -out- que tamén se resolveu por meio de redución, dando lugar á maioritaria forma *oír*, xa abondosamente documentada na Idade Media (vid. §§23b, 135b.1).

§211b. A conxugación histórica deste verbo, de evolución fonética normal, mostra a recorrente oposición entre a P1 do Presente de Indicativo e de todo o Presente de Subxuntivo fronte ao resto do paradigma, en que se podía ou non transparentar tanto a conxugación sobre *oír* como sobre *ouvir*:

AUDĪŌ>ouço>ouzo	AUDĪAM>ouça>ouza
AUDĪS>ouves...	AUDĪAS>ouças>ouzas...

Certamente, na actualidade, á parte dunha maioritaria conxugación semirregular *oio*, *oes*...; *oia*, etc. (vid. §197), aínda se conserva a conxugación tradicional: *ouzo*, *ouves*...; *ouza*, etc., ao lado dunha regularización analóxica de todo o paradigma (*ouvo*, *ouves*, etc.) e dunha combinación *ouzo*, *oes*, etc., que no galego exterior pode aparecer como *ozco~uzco* (<AUDĪSCŌ), *oes*, etc.

Parir (<PARĒRE)

§212. A única irregularidade que se rexistra no verbo *parir* maniféstase na P1 de Presente de Indicativo⁴²⁴ e en todo o Presente de Subxuntivo, onde se mantén metatizada a VT latina, talvez para evitar a hominimia co verbo *parar*:

424 Non son descoñecidas, porén, formas populares que estenden o radical de P1 á P2, P3 e P6 do Presente de Indicativo e mais á P2 de Imperativo: *paires*, *paire*, etc.

PARĪŌ>pairo

PARĪS>pares...

O Pretérito e tempos afíns (L.C. *PEPERI*, etc.) foron regularizados sobre o modelo dos verbos fracos: *PĒPĒRĪ>*PARĪI>pari>parín*, etc.

*Poder (<L.C. POSSE>*PŌTĒRE)*

§213a. O Infinitivo procede do latín vulgar **PŌTĒRE*, regularizado sobre as formas maioritarias do paradigma (*POTES*, *POTUI*, etc.).

§213b. O paradigma latino do Presente de Indicativo foi parcialmente regularizado no latín vulgar sobre o modelo da segunda conxugación:

PŌSSŪM>posso→podo
PŌTES>podes
PŌTEST>*PŌTET>pode
PŌSSŪMUS>*PŌTĒMŪS>podemos
PŌTĒSTĪS>*PŌTĒTĪS>podedes
PŌSSŪNT>*PŌTĒNT>poden

Fronte á forma medieval *posso* (<PŌSSŪM) de P1 de Presente de Indicativo, aparece no galego común *podo* ([pódol] (con vogal tónica aberta como *quero*) ou [pódo], como os verbos semirregulares con alternancia vocálica na segunda conxugación, vid. §194), regularización moderna producida a partir do resto do paradigma deste tempo⁴²⁵. As variantes dialectais *poi-do* e *podio* son coherentes co moderno paradigma do Presente de Subxuntivo (vid. *infra*).

§213c. A forma medieval para o Presente de Subxuntivo é, en coherencia co Presente de Indicativo, *possa*, etc., procedente de **PŌSSAM*, **PŌSSAS*..., que substituíra o clásico *PŌSSĪM*, *PŌSSĪS*...). Modernamente, esta forma foi reemprazada maioritariamente por *poida* (analóxica de *queira*, mais tamén de *caiba* ou *saiba*) e mais *poda* (analóxica con *podo*)⁴²⁶, que, á súa vez,

425 Partir dunha forma **PŌTĒŌ* levaríanos a **pozo*.

426 E tamén a dial. *podia* (cfr. as formas dial. *cabia* e *sabia*).

condicionaron as diversas formas da P1 de Presente de Indicativo (vid. *supra*).

§213d. O Pretérito (e tempos afíns) presentan modernamente [u] como VR (vid. §201) en confronto co modelo medieval que xeralmente ofrecía o modelo *pude* vs. *podeste*, *po-de...*; *podera*, *podesse*, *poder*, etc., conforme á conxugación latina PÖTŪI, PÖTŪISTĪ...; PÖTŪĒRAM, PÖTŪISSEM, PÖTŪĒRŌ, etc.

Mais a especial particularidade destes tempos na lingua moderna está na raíz *puid-*, que se presenta en competencia equilibrada con *pud-*. A segunda continúa a forma maioritaria medieval (aínda que na lingua antiga xa podía aparecer a raíz con ditongo, cfr. *poide* nos *Miragres de Santiago* ou *puiden* nas *Cantigas de Santa Maria*) e é coherente co resto dos verbos con pretérito forte sen ditongo no radical (*fixen*, *quixen*, *tiven*, *estiven*, *puxen*); a forma *puiden* (ás veces, *poiden*) pode ser produto da disimilación de *-ou-* (vid. §99b): PÖTŪI>*poude⁴²⁷>poi-de>puiden>puiden...

Pór~Poñer (<PÖNĒRE>med. *pōer*, *poer*)

§214a. Modernamente, conviven no territorio galego o infinitivo tradicional *pór* ao lado do innovador *poñer*, analóxico coa P1 de Presente de Indicativo, mentres que no galego exterior aínda se conserva a antiga forma *poer* do infinitivo (e, coherentemente, *poemos*, *poía*, *poerei*, etc.).

De todos os xeitos, é difícil explicar foneticamente a evolución da secuencia *-oé-* cara unha crase a partir das formas medievais *pōer* e a desnasalada *poer*, por causa do anómalo cambio de acentuación (*oé>óe>óo>ó*) (vid. §§36a, 36b).

§214b. O paradigma común do Presente de Indicativo mantense irregular, a partir da conxugación latina:

PÖNŌ>*PÖNĒŌ>ponho>poño

PÖNĪS>pōes>poes>pos

PÖNĪT>pon *poi*

427 Esta forma aparece en portugués popular e rexional.

PÖNĪMŪS>pōemos>poemos>pomos/poñemos

PÖNĪTĪS>pōedes>pondes/poñedes

PÖNŪNT>*PÖNENT>pōen>pón/poñen

As formas de P4, P5 e P6, con consoante nasal palatal, son refeitas, como a forma *poñer* do Infinitivo, a partir de P1 (cfr., tamén, *teñen*, *veñen*). Para a P2, P3 e P6, no bloque oriental, aparecen as formas dialectais *pois*, *pon~poi* e *poin*, coherentes con *teis*, *ten* e *tein* de *ter* (cfr. §219b), e mais *veis*, *ven* e *vein* de *vir* (cfr. §223a).

§214c. Para o Presente de Subxuntivo debemos tamén partir dunha forma latino-vulgar con VT analóxica, como a P1 do Presente de Indicativo: *PÖNĒAM>ponha>poña, etc.

§214d. No Copretérito convive unha dupla conxugación: unha analóxica, innovadora, refeita a partir do infini *poñer* (*poñía*, etc.), ao lado da tradicional, foneticamente regular (PÖNĒBAM>*ponia>pōia>poinha>puinha>punha>puña), en que, para alén da absorción de *i* pola consoante nasal palatal (vid. §6c), funcionou tamén a analogía con *tiña* ou *viña*.

§214e. Pretérito:

PÖSŪI>pus~puge>puxen

PÖSŪISTĪ>puseste, poseste>puxeche(s)

PÖSŪIT>pos>poso>puxo

PÖSŪIMŪS>posemos>puxemos

PÖSŪISTĪS>posestes>puxestes

PÖSŪĒRŪNT>poseron>puxeron

O *-ī* longo final palataliza a P1 (vid. §20a), ao tempo que inflexiona (xunto con *wau* que acaba desaparecendo⁴²⁸) a VR (vid. §7b.5), estendéndose depois a todo o paradigma do Pretérito e dos tempos afíns: PÖSŪĒRA>posera>puxera, etc. (vid. §201).

Dialectalmente aparece un radical *puñ-* (*puñeche*, *puñera*, etc.), raro na P1 e na P3 do Pretérito, por influencia do infinitivo *poñer*.

428 Aínda que podemos partir de *PÖSĪ (vid. C. H. GRANDGENT, *op. cit.*, p. 263, §409).

§214f. Tanto *porei* (e dial. *poerei*) como *poñerei* (e as formas de Pospretérito *poría* e *poñería*) son formas refeitas a partir do infinitivo correspondente, substituindo o med. *porrei* (e *porria*), produto da asimilación regresiva no grupo consonántico -n'r- (vid. §101f.3) que aparece no Futuro deste verbo: *PŌNĒRE+AIŌ>pon'rei>med. porrei, etc. (vid. §186d). Así se explican tamén as formas antigas do futuro dos verbos *māer* (cfr. §232), *tēer* (cfr. §219f) e *vūr* (cfr. §223d).

§214g. O Participio é forte: PŌSĪTU>posto (vid. §7b.4).

Pracer (<PLACĒRE>med. *prazer*)

§215. Este verbo é regular nos tempos do tema de presente, face ao Pretérito e tempos afíns, irregulares por seren derivados directamente do pretérito forte latino: PLACŪI>prougue..., PLACŪĒRAM>prouguera, etc.

No período medieval, estas formas convivían coas minoritarias *prouve*, *prouvera*, etc., analóxicas de *bouve*, *bouvera*, etc.

Querer (<QUAERĒRE>)

§216a. O Presente de Indicativo mantén o [é] etimolóxico nas formas rizotónicas⁴²⁹:

QUAERŌ>quero

QUAERĪS>queres

QUAERĪT>quer>quere

QUAERĪMŪS>queremos

QUAERĪTĪS>queredes

QUAERŪNT>*QUAERENT>queren

A forma antiga (e dialectal) *quer* foi substituída modernamente pola analóxica *quere* (vid. §180a), ficando aquela imobilizada como conxunción disxuntiva (vid. §245b), ademais de contribuír á formación de pronomes indefinidos (vid. §168d).

Dialectalmente, aparece no occidente coruñés a forma *ques* para a P2, convivindo coa regular *queres*, talvez por analoxía con *dis* ou *fas* (e *tes* ou *vés*).

⁴²⁹ Naturalmente, formas como *quere* (ou *quixese*) presentan [é] na rexión en que actúa a metafonía por -e final (vid. §5b.4).

§216b. O paradigma do Presente de Subxuntivo esixe unha base *QUAERĪAM (por QUAERAM), con VT analóxica, para explicar o moderno *queira*, que contrasta, sorprendentemente, coa P1 do Presente de Indicativo, xa que esperaríamos tamén unha forma **queiro*.

No galego exterior rexístranse actualmente as formas *quera* ([kéra] ou [kéral]), tamén documentada esporadicamente na lingua medieval, analóxica co Presente de Indicativo, e *quira*, analóxica co Pretérito e tempos afíns.

§216c. O pretérito fraco latino QUAESIVI foi substituído en latín vulgar por un paradigma forte:

QUAESĪVĪ>*QUĒSĪ>quis~quige>quixen

QUAESĪVĪSTĪ>*QUĒSĪSTĪ>quisiste, quiseste>quixeche(s)

QUAESĪVĪT>*QUĒSĪT>quis>quiso>quixo

QUAESĪVĪMŪS>*QUĒSĪMŪS>quisemos>quixemos

QUAESĪVĪSTĪS>*QUĒSĪSTĪS>quisestes>quixestes

QUAESĪVĪRŪNT>*QUĒSĪRŪNT>quiseron>quixeron

O paso de [e] a [i] no radical da P1 é explicado por Williams⁴³⁰ pola dupla acción combinada do iode e do -ī final (*QUAESĪI>quige>quis), o mesmo que na P2 (*QUAESĪISTĪ>*QUĒSIESTĪ), con extensión de [i] a todo o paradigma pola posición pretónica de [e], substituindo as formas *quis* e *quiseste* ás iniciais formas palatalizadas *quige* e *quigeste*. Mais nos pretéritos fracos estas formas palatalizadas semellan algo máis tardías na lingua medieval (cfr. *fiz/fige*, *pus/puge*, etc.), polo que é de supor que tamén neste caso a forma palatalizada por -ī final fose posterior, consolidándose e estendéndose a todo o paradigma deste tempo e dos afíns en galego: *quixen*, *quixera*, *quixese*, *quixer*. A. Santamarina prefire explicar o radical a partir da P2 do Pretérito: QUAESĪVĪSTĪ>QUAESĪSTĪ>*KWESIESTE⁴³¹.

O certo é que desde o principio, a diferenza doutros pretéritos fortes, xa aparece fechada a VR en todas as persoas, sen

⁴³⁰ *Op. cit.*, p. 238, §194.7.

⁴³¹ *Op. cit.*, p. 44. De todos os xeitos, este é o único verbo en que o Pretérito forte aparece nivelado na súa VR (cfr. *fiz/fez*, *pus/pos*, etc.), o cal indica que o proceso debeu ser moi antigo.

dúbida extensión temperá (cfr. med. *fiz/fez*, *pus/pos*, *tive/teve*, etc.) da VR da P1 a todo o paradigma (vid. §201). As formas palatalizadas son coherentes cos outros pretéritos fortes que tamén as teñen: *puxen*, *fixen* e, inclusive, *dixen* (cfr. §208d).

§216d. O antigo Futuro *querrei* (<*QUAERĒRE+AĪŌ>quere-rei>quer'rei) foi substituído modernamente polo regularizado *quererei* a partir da forma do Infinitivo (cfr. §186d).

Saber (<SAPĒRE>)

§217a. A evolución do verbo é idéntica á de *caber*, coa excepción da P1 de Presente de Indicativo, que debe ser analóxica de *hei*, vista a imposibilidade fonética de evolución a partir da forma latina SAPĪŌ (cfr. §53a).

Para a P1 documéntase tamén a forma dialectal *se(i)n*, especialmente nas falas en que aparece un SNP *-n* na P1 dos pretéritos dos verbos da primeira conjugación (vid. §182f.1), así como no futuro das tres conjugacións (vid. §186b).

§217b. No Presente de Subxuntivo, a carón das formas comúns *saiba* (<SAPĪAM>), etc., rexístrase dialectalmente un paradigma dialectal *saba...*, analóxico de *saber*, ademais de *seipa*, en liña con *queipa*, de *caber* (vid. §204b)⁴³².

§217c. Como acontece no verbo *caber* (vid. §204c), a variación dialectal [p]/[b] do Presente de Subxuntivo tamén se produce no Pretérito e tempos afíns: *saiba/seipa*, *souben/soupen*, *soubera/soupera*, etc.

Ser (<SĒDĒRE>med. *seer*)

§218a. O Infinitivo *ser* non procede da forma clásica ESSE, senón de SĒDĒRE, cuxa semántica ('estar sentado') é facilmente perceptíbel en numerosos contextos da lingua medieval.

Na actual conjugación do verbo conviven tempos derivados de SĒDĒRE e de ESSE, fronte aos usos medievais en que apa-

recía un paradigma completo cos tempos derivados de SĒDĒRE ao lado de tempos conxugados por ESSE.

§218b. Presente de Indicativo:

SŪM>son

ĒS>es

ĒST>é

SŪMŪS>somos

*SŪTĪS (L.C. ĒSTĪS)>sodes

SŪNT>son

A P1 apresentaba no galego-portugués outras formas derivadas dunha base *SONO (con acrecentamento dun SNP *-o* que xa se produciu na P1 do Presente de Indicativo doutros verbos vid. §205a), que deu como resultado as formas medievais *sōo*, *soo* e *sou*; esta aínda pervive dialectalmente en galego, xunto coas formas *soio* (con *-i-* anti-hiático) e *seño* (analóxica con *seña*, vid. *infra*).

A P3 dispuña na lingua medieval dunha forma *éste*, foneticamente regular (considerando unha vogal paragóxica de apoio para resolver a secuencia *-st* final, vid. §137a), conconrente coa maioritaria *é*, produto da analoxía coas P3 verbais que nunca presentan *-s* final (o resultado fonético normal sería **es*), para alén da necesaria diferenciación formal coa P2.

Paralelamente con este paradigma existía no galego-portugués medieval unha conjugación baseada en SĒDĒRE:

SĒDŌ>*SĒDĒO>sejo

SĒDES>sees

SĒDET>sec

SĒDĒMŪS>seemos

SĒDĒTĪS>seedes

SĒDĒNT>seen

§218c. O Presente de Subxuntivo remete ao paradigma de SĒDĒRE: SĒDĒAM>seja>sexa, etc. Aínda ten grande vitalidade a forma dialectal *seña*, analóxica de *teña* (e *veña*). A extensión popular actual da forma *sea* (e *seia*, con epéntese), resultado foneticamente posíbel de SĒDĒAM (vid. §105b), é sospeitosa de

⁴³² Na lingua medieval xa aparecen formas como *sabia-sabea*, *saba* ou, inclusive, *saibia*.

castelanismo, aínda que no galego exterior pervive a forma *sía* co tratamento fonético normal do hiato *-éa-* (vid. §5b.5), á parte de se documentar no período medieval desde o s. XIII: SĒDĒAM>arc. e dial. *sea*>dial. *sía* (vid. §205b).

§218d. O Copretérito *era* procede do tempo correspondente de ESSE (ĔRAM), mais na lingua medieval convivía co derivado de SĒDĒRE: SĒDĒBAM>seia>med. *siia*, etc.

§218e. Tamén no Pretérito existiu na Idade Media o paradigma baseado en SĒDĒRE: SĒDŮĪ (L.C. SĒDĪ)>sive... (vid. §114c), estendido analoxicamente aos tempos afíns (*severa*, *sevesse*, *sever*).

Para as antigas e actuais formas descendentes de ESSE no Pretérito (FŮĪ), Antepretérito (FŮĔRAM), Pretérito de Subxuntivo (FŮĪSSEM) e Futuro de Subxuntivo (FŮĔRŌ), coincidentes coas do verbo *ir*, vid. §210d.

§218f. As formas do Imperativo derivan de SĒDĒRE:

SĒDE>see>se

SĒDĒTE>seede>sede

En parte do territorio galego aparece para a P2 a forma dialectal *sen*, analóxica de *ten* e *ven* (e *pon*).

Ter (<TĒNĒRE>med. *tēer*, *teer*)

§219a. O Infinitivo *ter* presenta dialectalmente unha variante moi minoritaria *tir* (e *timos...*, *tindo*, etc.), seguramente inducida polos tempos que presentan [i] como VR (*tiña*, *tiven*, *tivera*, *tivese*, *tiver*).

§219b. O Presente de Indicativo é foneticamente regular:

TĒNĒŌ>tenho>teño

TĒNES>têes>tees>tes

TĒNET>ten

TĒNĒMŪS>têemos>teemos>temos

TĒNĒTĪS>têedes>têdes>tendes/tedes

TĒNĒNT>tēen>teen>tén/teñen

A forma *tendes* (como *vindes*, de VĒNĪTĪS) é resultado xerao pola vogal nasalizada, convivindo coa desnasalada *tedes* (vid. §79b.2).

Teñen é forma analóxica xerada pola P1 *teño* (cfr. *poñen*, cfr. §214b, e *veñen*, cfr. §223a), favorecida pola ruptura da homonimia entre a P3 e a P6.

Para as formas dialectais orientais *teis* (P2) e *tein* (P6), vid. §214b.

§219c. Presente de Subxuntivo: TĒNĒAM>tenha>teña, etc.

§219d. Tamén o Copretérito evolúe regularmente a partir das formas latinas: TĒNĒBAM>*tenia>tēia>tīia>tiinha>tinha>tiña, etc. (vid. §80c.2).

§219e. A forma do Pretérito (*tiven*) e dos tempos afíns (*tivera*, *tivese*, *tiver*) parte das formas medievais *tive* (P1) e *teve* (P3), formas analóxicas de *sive* (e *seve*) (vid. §218e), pola imposibilidade de evolución fonética a *tive* desde a forma latina TĒNŮT⁴³³.

Formas co radical arcaico *tev-* aínda se conservan dialectalmente no galego oriental.

§219f. O Futuro antigo *terrei* (*TĒNĒRE+AIŌ>ten'rei>med. *terrei*...) foi feito desde ben cedo a partir da forma do infinitivo, documentándose xa as formas regularizadas na lírica troadoresca: *tēerei*>*teerei*>*terei* (vid. §214f).

§219g. A forma antiga do Participio *têudo*~*teudo* (<*TĒNŮTU)⁴³⁴ foi rapidamente substituída pola analóxica *tido*.

433 J. PIEL alude a unha hipotética evolución TĒNŮI>tēnvi>tive, onde se produciría unha asimilación consonántica inédita: *nv>v (vid. "A flexão verbal do português", *op. cit.*, p. 234); máis difícil é aínda a proposta de Meyer-Lübke: TĒNŮI>tēui... A explicación fonética, no canto da analóxica, é certamente dificultosa, pero "para aqueles fanáticos de la fonética podíamos dar todavía una solución más "fonética" que las anteriores si considerásemos que TĒNŮI dio lugar a una forma derivada *tenēvi (=audiui) de donde *tēve>teve>teven, etc" (cfr. A. SANTAMARINA, *op. cit.*, pp. 41-42).

434 Así se explica a forma medieval (e actual portuguesa) do substantivo *conteúdo*.

Traer (<TRAHĒRE?)

§220a. En galego, a forma xeral moderna *traer*⁴³⁵ parece remeter directamente ao clásico TRAHERE, cuxo resultado se impoñería sobre a forma medieval *trager*, que debía, á súa vez, convivir cunha forma alternativa *trager*, actualmente sobrevivente fragmentaria en todo o territorio galego.

O proceso puido ser o seguinte: debeuse formar un Presente *TRAGŌ, *TRAGĪS, *TRAGĪT, etc. (seguindo o modelo de REGO, REGERE, REXI, RECTUM OU DICO, DICERE, DIXI, DICTUM⁴³⁶) esixido polo paradigma medieval *trago*, *trages*, *trage*, etc., con alternancia [g]:[ʒ] semellante á de *cingo*:*cinges*, etc. (vid. §192b). A partir de aquí aparece o Infinitivo *trager* (ou xa de *TRAGERE), xeral na lingua antiga, formado sobre as formas con fricativa prepalatal sonora (*trages*, *trage*, etc.), e, ao mesmo tempo, un Infinitivo formado sobre a P1 (*trago*→*trager*, cfr. *erguer*, por *ergo*, ou o dial. *faguer*, por *fago*, vid. §208a), que sobrevive a nivel dialectal na actualidade.

Se ben isto explica os paradigmas arcaicos do Presente de Indicativo e de Subxuntivo (*traga*, etc.), fican por explicar as formas modernas galegas. Na actual conjugación de *traer* posibelmente se mistura unha refacción total, semellante á acontecida con *dicer* e *facer* (a partir de *traes*, *trae* e *traen*, xurdiría tamén *traio*, *traemos* e *traedes*), xunto coa conjugación clásica de TRAHĒRE (TRAHŌ>traio, etc., aínda que o que esperaríamos na P1 sería *trou, como VADŌ>vou) e mais un posíbel paralelismo co presente de verbos como *caer* (*caio*, *caes*, *cae*...).

Lémbrese, de todos os xeitos, que a conjugación do Presente de Indicativo co dial. *trager* realízase con *traguemos* e *tragedes* como P4 e P5 e, en menor medida, *tragues*, *trague* e *traguen* para as restantes persoas.

435 E as formas dialectais *trer* (cfr. §208a) e *traír*, cos correspondentes tempos regulares coherentes coa forma de Infinitivo. Para as diversas formas e variantes, vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, pp. 101-102.

436 O modelo de DICĒRE puido conformar un Infinitivo *TRACĒRE e unha conjugación analóxica *TRACO, *TRACĪS, etc., que explicaría as actuais formas portuguesas *trazer*, *trago*, *trazes*, etc., aparecendo con forza a partir do final da Idade Media (vid. C. de Azevedo MAIA, *op. cit.*, pp. 844-845).

§220b. A partir de *traer*, o actual paradigma do Copretérito (*traía*...) e dos restantes tempos regulares é normal, o mesmo que o antigo *tragia*..., ou os dialectais *traguía*, *tría*... en relación ao med. *trager* e aos dial. *trager* e *trer*, respectivamente.

§220c. A forma do Pretérito e dos tempos afíns esixe unha base *TRAXŪĪ (en lugar do clásico TRAXĪ), que explica o medieval *trouxe* (tamén *trougue*<*TRACŪĪ, e *trouve*, por analoxía con *bouve*) e o moderno *trouxen*⁴³⁷.

En coherencia co dial. *trager* aparecen tamén os paradigmas *trouguen*, *trouguera*, etc., mais existen outras moitas formas dialectais minoritarias (*troixen*, *truxen*, *truien* e *truen*) espalladas polo territorio da Galiza.

§220d. O Futuro antigo *tragerei* foi feito modernamente sobre o infinitivo: *traerei*, etc.

§220e. As formas arcaicas *trei* (<TRAHE) e *treide* (<TRAHĪTE) do Imperativo, ao lado de *tragede* foron tamén modernamente feitas a partir do Infinitivo: *trae*, *traede*.

§220f. O antigo Participio forte *treito* (<TRACTU) foi substituído polo analóxico *traído* (e dial. *traguido*).

Valer (<VALĒRE)

§221a. O mantemento de -l- en *valer* pode deberse á homonimia que se produciría co verbo *ver* (arc. *veer*), se se consumar a evolución normal VALĒRE>*vaer>*veer⁴³⁸.

§221b. A irregularidade que na actualidade presenta este verbo límitase á P1 do Presente de Indicativo e a todo o Presente de Subxuntivo, en que se produce palatalización de -l- pola acción do iode proveniente da VT latina:

437 Para a palatalización do grupo -ks- vid. §20a e mais a n. 168.

438 Vid. outros argumentos en E. B. WILLIAMS (*op. cit.*, p. 246, §201.1), recollendo os razoamentos de J. Leite de VASCONCELLOS (vid. *op. cit.*, p. 267).

No galego da área asturiana este verbo pertence á terceira conjugación (*valir*). Vid. F. FERNÁNDEZ REI, *op. cit.*, p. 102.

VALĚŮ>valho>vallo

VALĚAM>valha>valla, etc.

De todos os xeitos, é frecuente no bloque occidental a innovadora tendencia a regularizar analoxicamente a conxugación deste verbo: *valo*, *vales...*; *vala*, etc.

A P3 do Presente de Indicativo sofía antigamente, o mesmo que na actual lingua popular, perda regular de *-e* final tras *l* (VALET>val), restaurada, por coherencia no paradigma, nos usos escritos (vid. §180a).

§221c. Do pretérito forte latino (VALŪĪ) non documentamos as formas medievais esperadas, aínda que se rexistra dialectalmente en galego moderno o resultado foneticamente normal *voulen*, etc., con metátese de *wau* (vid. §114c), substituído maioritariamente pola forma regularizada *valín*, etc.

§221d. Dos tempos afíns ao Pretérito existiron formas medievais provenientes do pretérito forte latino (*valvera*, *valvesse* e *valver*), polo menos na lírica trovadoresca, substituídas modernamente polas regularizadas *valera*, *valese* e *valer*. Na evolución fonética anómala (vid. §114c) destas formas (VALŪĚRAM, VALŪĚSSEM, VALŪĚRŌ), semellante á de *dolveran* (vid. §197), documentado nas *Cantigas de Santa Maria*, talvez influíron formas fortes de Pretéritos (e formas afíns) como *crive*, *crevera*, *crevesse* e mais outras en que aparece o elemento consonántico *-v-* (*tive*, *tivera*, *tivesse*, etc.).

§221e. Modernamente desapareceron as formas antigas de Futuro (*valrei*) e de Pospretérito (*valria*), con caída de vogal pretónica (vid. §17a), regularizadas sobre o infinitivo: *valerei*, *valería* (cfr. §186d).

Ver (<VĪĎĚRE>med. *veer*)

§222a. O Presente de Indicativo é regular na súa evolución fonética:

VĪĎĚŮ>vejo>vexo

VĪDES>vees>ves

VĪDET>vee>ve

VĪĎĚMŪS>veemos>vemos

VĪĎĚTĪS>veedes>vedes

VĪĎENT>veen>ven

§222b. Nas formas do Presente de Subxuntivo prodúcese a mesma evolución que na P1 do Presente de Indicativo: VĪĎĚAM>veja>vexa, etc.

§222c. No resto da conxugación, este verbo responde ao modelo do grupo de verbos semirregulares *crer*, *ler*, e *rir* (vid. §198a), xa que se produce crase entre VR e VT latinas como consecuencia da evolución fonética: VĪĎĚBAM>veia>viia>vía, etc.

§222d. Pola moderna adición de *-n* (vid. §182f.1), a P1 do Pretérito é homónima coa mesma do verbo *vir* (vid. §223c): VĪĎĪ>vii>med. vi>mod. vin.

A evolución xeral da P3 (VĪĎĪT>viiu) é analóxica coa desinencia *-iu* de terceira conxugación, aínda que é frecuente a forma dialectal *veu* [béw] (cfr. *veu* [béw], de *vir*), xa presente na lingua medieval, produto da analoxía coa terminación *-eu* dos verbos de segunda conxugación.

§222e. O Participio arcaico *veudo* desaparece substituído por *visto*, procedente de *VĪSTU (polo clásico VĪSUM).

Vir (VĚNĪRE>vēir>med. *vīr*, *viir*)

§223a. Presente de Indicativo:

VĚNĪŮ>venho>veño

VĚNĪS>vēes>vees>vés

VĚNĪT>vén

VĚNĪMŪS>vēimos>viimos>viimos>vimos

VĚNĪTĪS>vēides>viides>vīdes>vindes/vides

VĚNĪŪNT>*VENENT>vēen>veen>vén/veñen

Para a vacilación *vindes/vides*, así como para a aparición da forma analóxica *veñen* na P6, vid. §214b. As formas dialectais

veis e *vein* tamén son coherentes coas tamén dial. *pois* e *poin*, de *pór*, e mais *teis* e *tein*, de *ter* (vid. §214b).

§223b. A evolución das formas de Copretérito é paralela á do verbo *ter*: *vĕnĭĕbam*>**venia*>*vĕia*>*vĭia*>*viinha*>*vinha*>*viña*, etc. (cfr. §219d).

§223c. Pretérito:

vĕnĭ>*vĕi*>*vĭi*>*vĭ*>*vin*

vĕnĭstĭ>*vĕiste*>*vĭiste*>*vĭeste*>*viñeche*(s)

• *vĕnĭt*>**veno*>*vĕo*>*veo*>*veu* [bĕw]

vĕnĭmŭs>*vĕemos*>*vĭemos*>*viñemos*

vĕnĭstĭs>*vĕestes*>*vĭestes*>*viñestes*

vĕnĕrŭnt>*vĕeron*>*vĭeron*>*viñeron*

A forma *vin* da P1 é a única que etimoloxicamente presenta consoante nasal final, que, segundo a explicación máis tradicional, se propagaría en galego a todas as P1 dos pretéritos (vid. §182f.1); dialectalmente é tamén relativamente frecuente no galego moderno a forma *viñen* (analóxica coas P4-P6), que rompe a homonimia con *vin* do verbo *ver* (cfr. 222d).

A aparición das formas palatalizadas en P2, P4, P5 e P6 a partir da secuencia -ĕe- é normal foneticamente, por disimilación (cfr. §32) e posterior xeración de nasal palatal a partir da vogal *i* nasalizada (vid. §79c); así se explican os pontuais resultados dialectais minoritarios con simple desnasalización (*vĕemos*>*veemos*>dial. *viemos*...) e con crase vocálica (*vĕemos*>*veemos*>dial *vemos* [bĕmos]), ao lado doutro resultado dialectal con radical constante *vi-*. Para a VT aberta, vid. §202.

A P3 tamén presenta formas dialectais como *viu* (na rexión en que *mirar* substituíu a *ver*) e *ven* (resultado fonético regular de *vĕnĭr*).

Os tempos afíns do Pretérito evolucionan coherentemente coas formas fracas do Pretérito: *vĕnĕram*>*vĕera*>*vĭera*>*viñera* (e dial. *viera*, *vera*, *vira*...), etc.

§223d. As formas antigas *verrei* e *verria* para o Futuro e o Pospretérito, foneticamente regulares (**vĕnĭre*+*AIŌ*, etc., con

asimilación -*n'r*->*rr*), foron refeitas a partir do infinitivo: *virei*, *viría* (vid. §214f).

§223e. O participio arcaico *vĕudo*~*vĭudo* (<**vĕnŭtu*) foi rapidamente substituído por *vido* (ou *vindo*, dialectal e minoritario en galego) (<**vĕnĭtu*).

Outros verbos irregulares arcaicos

§224. Para alén dos verbos que apresentaban irregularidade na P1 do Presente de Indicativo e en todo o Presente de Subxuntivo, regularizados modernamente (vid. §192a), existían na lingua medieval outros verbos que presentaban irregularidades no paradigma, actualmente nivelado pola acción da analoxía.

§225. *Aduzer* (<*ADDŪCĒRE*)

Este verbo presentaba un paradigma absolutamente paralelo ao de *dizer* (vid. §206), produto da evolución fonética normal desde a conjugación latina:

a) Raíz *adug-* na P1 do Presente de Indicativo e todo o Presente de Subxuntivo: *adugo* (<*ADDŪCŌ*) vs. *aduzes* (<*ADDŪCĪS*), etc.

b) Raíz *aduss-* no Pretérito e tempos afíns (*adusse*<*ADDŪXĪT*, *adussera*<*ADDŪXĒRAT*, etc.), con palatalización na P1 de Pretérito, como *dixe*: *ADDŪXĪ*>*aduxe*.

c) As formas de Futuro e Pospretérito son tamén paralelas ás de *dizer*: *adurei*, *aduria*, etc. (vid. §206d).

d) Forma *adu* para a P2 de Imperativo, directamente do lat. *ADDŪC*.

§226. *Arder* (<*ARDĒRE*)

Ademais da irregularidade *arço*/*ardes* nivelada no galego moderno (vid. §192a), na lingua arcaica aparecía un radical *ars-* no Pretérito (forte) e tempos afíns (*arsi*, *arsera*, *arsesse*, *arser*) que remete directamente ao lat. *ARST*⁴³⁹.

439 Vid. as formas en J. J. NUNES, *op. cit.*, p. 323.

§227. *Bēeizer~Beenzer* (<BĚNĚDĪCĚRE)

O paradigma deste verbo, regularizado modernamente sobre o infinitivo *beicer* (~*bencer*) presentaba na lingua medieval⁴⁴⁰ a alternancia [g]/[dz] entre a P1 do Presente de Indicativo e todo o Presente de Subxuntivo, fronte ao resto do paradigma: *bēigo* (*bieigo*, *beengo*...) vs. *bēezes*, etc. (vid. §192b).

O Participio era *bēeito* (>*bieito*~*bento*), do lat. BĚNĚDĪCTU (cfr. §79b.2).

§228. *Creer* (<CRĚDĚRE) e *Doer* (<DŮLĚRE)

O Pretérito (e os tempos afíns) de *creer* presentaban a raíz *criv-*: *crive*<CRĚDŮĪ, *crevera*<CRĚDŮĚRAM, etc.. Do mesmo xeito, no verbo *doer* está documentada a forma *dolveran* (<DŮLŮĚRANT) no período medieval (cfr. §221d). Ambas as dúas solucións son produto da consonantización de wau nas secuencias -DW- e -LW- (vid. §114c).

§229. *Erger* (<ERĠĜĚRE)

No Pretérito documéntase a forma *ersi*, de *ERSĪ, por EREXĪ.

§230. *Falir* (<FALLĚRE) e *Sair* (<SALĪRE)

O Futuro e o Pospretérito aparecían como *falrei* e *falria*, *salrei* e *salria* (como *valrei* e *valria*) pola perda de vogal pre-tónica desde a base latino-vulgar: *FALLĚRE-AĪŌ e *SALĪRE-AĪŌ (vid. §186d).

§231. *Jazer* (<IACĚRE)

A evolución deste verbo é moi semellante á do verbo *pracer* (vid. §215), con regularización total do paradigma na lingua moderna (*xazo*, *xacia*, *xacerei*, *xacín*, etc.).

Na lingua medieval existía oposición entre a P1 do Presente de Indicativo (e o Presente de Subxuntivo) e o resto das persoas: IACĚŌ>*IASCŌ>med. *jasco* (>mod. *xazo*)⁴⁴¹ vs. IACES>*jazes* (>mod. *xaces*), etc.

440 A forma *beigan* aínda está documentada no século XIX («béigano os demos», en E. Pondal).

441 WILLIAMS, sen citar a forma medieval xeral *jasco*, alude a unha forma arcaica *jaço*, subs-

O Pretérito (e tempos afíns) evolucionou como correspondente a un pretérito forte, se ben a esperada forma *jougue*⁴⁴² (<IACŮĪ) aparece normalmente como *jouve*, por analoxía con *boue*, o mesmo que o arc. *prouve* por *prougue* (vid. §215). Os tempos Antepretérito, Pretérito de Subxuntivo e Futuro de Subxuntivo eran coherentes coas formas de Pretérito de Indicativo (*jouvera*, *jouvesse*, *jouer*).

No Futuro e no Pospretérito aparecía a forma *jarei* e *jaria*, en liña con *direi*, *farei* e *adurei* (vid. §206d).

§232. *Māer* (<MANĚRE)

Este verbo, desaparecido na lingua moderna, presentaba un paradigma moi semellante ao de *pōer*, dada a coincidencia fonética básica entre os dous verbos (vid. §214):

a) Presente: *manho* (<MANĚŌ), *māes* (<MANES), *man* (<MANET), *māemos* (<MANĚMŮS), etc.

b) Pretérito (e tempos afíns): *masi* (<MASĪ), etc.

c) Futuro (e Pospretérito): *marrei* (<*MANĚRE-AĪŌ), etc. (vid. §214f).

§233. *Prender* (<PREHENDĚRE OU PRĚNDĚRE)

O verbo *prender* presentaba a raíz *pres-* no Pretérito (*pris~prige* na P1) e nos tempos afíns como evolución da *PREHENSĪ OU *PRĚNSĪ, polo clásico PREHENDĪ.

tituída en portugués moderno pola analóxica *jazo* (op. cit., p. 231, §188.2).

442 Citada por E. B. WILLIAMS, *ibid.* (§188.5).

O ADVERBIO

§234a. O latín clásico criaba adverbios derivándoos de adxectivos, mediante a adición da terminación -E aos adxectivos de tres terminacións (MALUS→MALE)⁴⁴³ e da terminación -ITER aos de dúas terminacións (FORTIS→FORTITER), e mais polo emprego do neutro singular do adxectivo (MULTUM, FACILEM).

Outros adverbios clásicos non derivaban de adxectivos (ETIAM 'aínda', IAM 'xa', SEMPER 'sempre', SEMEL 'unha vez', etc.), dos que algúns pasaron ao galego-portugués, ao tempo que no curso do tempo se foron criando moitos outros novos en galego.

§234b. No galego-portugués non existe ningún procedemento analítico de formación de adverbios, coa excepción da utilización de *-mente*, especialmente nos adverbios de modo (vid. §237a), e mais do denominado *-s* adverbial, que se estendeu analoxicamente por influencia de certos adverbios que acababan en *-s* (med. *cras*, *atrás* ou *de trás*, *despois*, med. *foras*, *máis*, *menos*, etc.).

Na realidade, este *-s* adverbial somente se consolidou nos adverbios *antes*, *mentres* e *xalundes* (e mais, talvez, en *quizaís* ou *quizabes*), documentándose tamén noutras formas medievais, hoxe arcaicas, como *nuncas*, *certas* ou *ergas*⁴⁴⁴, ou na locución *a poucas*.

Na actualidade, o *-s* adverbial analóxico rexístrase popular e dialectalmente en formas como *ontes* ou locucións como *a rentes*, ou, sobre todo, na terminación *-mente* de certos adverbios, en especial *somentes*, forma que conta con certa presenza na lingua literaria moderna.

ADVERBIOS DE LUGAR

§235a. Os adverbios de lugar absolutos ou irreferentes⁴⁴⁵ organizanse en varias series. A serie en *-í* mostra unha clara relación cos demostrativos:

aquí<*ACCU-HĪC

aí<ĀD + arc. *i* (vid. §242)

alí<ĀD-ĪLLĪC

Dialectalmente rexístranse as formas *eiquí* (moi frecuente na lingua literaria), *eí* e *eilí*, seguramente xurdidas a partir da palatalización do [a] de *aí* e despois estendidas aos outros elementos da serie: *aí*>dial. *eí*→*aquí*>dial. *aquí*>dial. *eiquí*→*alí*>dial. *eilí* (cfr. §26d).

Paralelamente, existen outras dúas series, en principio diferenciadas aspectualmente: unha serie en *-ó* (movemento translocal) e unha serie en *-á* (repouso ou movemento intralocal), que na lingua falada soen convivir como sinónimas:

acó<*ACCU-HŌC

acá<*ACCU-HAC

aló<AD-ĪLLŌC

alá<AD-ĪLLAC

Estas series aínda son completadas polo adverbio *acolá* (<*ACCU-ĪLLAC), que se aplica a calquera punto do campo de *aí* ou *alí*⁴⁴⁶.

Literariamente, son moi utilizados os adverbios *aquén* (<*ACCU HĪNC) e *alén* (<AD ĪLLĪNC), que na lingua medieval presentan a forma *aquende* e *alende*, posibelmente xeradas pola aglutinación do adverbio inicial coa preposición *de*⁴⁴⁷.

§235b. Os principais adverbios de lugar relativos ou referentes son os seguintes:

DĒ-ĪNTRŌ>dentro

FŌRAS>med. *foras*>mod. *fóra*

CĪRCA>cerca

⁴⁴³ Dos que só fican descendentes dalgúns, como BĒNE, MALE, TARDE ou LŌNGE.

⁴⁴⁴ Este adverbio, que funcionaba na lingua medieval fundamentalmente como preposición, co valor de 'excepto', procede de ERGO (>med. *ergo*), aparecendo a variante *ergas* polo modelo doutros adverbios arcaicos como *foras*, *nuncas* ou *certas*.

⁴⁴⁵ Para a organización do adverbio, seguimos a clasificación proposta por R. ÁLVAREZ *et alii*, *Gramática Galega*, op. cit., pp. 421-467. Téñase en conta tamén que algúns adverbios poden formar parte, asemade, de varios grupos.

⁴⁴⁶ Para as complexas relacións entre estes adverbios no galego actual, vid. *ibid.*, pp. 422-426.

⁴⁴⁷ Tamén se suxeriron os étimos *ACCU ĪNDE e *ACCU ĪLLĪC ĪNDE, respectivamente (vid. J. P. MACHADO, op. cit., s.v.).

*PRĚTTU>arc. e dial. preto>perto

LÖNGE>longe>lonxe

DĚ+ĪNANTE>děante>deante>diante

AB-ANTE (L.T.)>avante⁴⁴⁸

Outros adverbios deste tipo foron construídos a partir de aglutinacións con preposicións:

a/de+redor (<RĚTRŌ?)>arredor/derredor

a/en/de+riba (<RĪPA)>arriba/enriba/derriba

a/en+cima (<CĪMA, do gr.)>acima/encima

a/de/en+baixo (<*BASSŪ)>abaixo/embaixo/debaixo

a/de+diante>adiante/dediante (pop.)

a/de+tras (<TRANS)>atrás/detrás⁴⁴⁹

Na lingua medieval eran moi frecuentes, ademais, os adverbios *suso* (<L.V. *SŪSU, L.C. SŪRSUM) e *juso* (<L.V. *JŪSU, por influencia de *SŪSU, L.C. DĚŌRSUM).

§235c. Como adverbios de lugar presentativos funcionan actualmente as formas *velaquí* (dial. *veleiquí*) e, sobre todo, *velaí*, ambos os dous nados da aglutinación da P2 do Presente de Indicativo do verbo *ver* (*ves*) co pronome *o* e mais os adverbios *aquí* e *aí*, respectivamente: velo+aí>velaí, velo+aquí>velaquí. De uso máis literario é a forma *eis* (probabelmente xurdida a partir de Ěx con influencia de ĚCCE), que tamén pode aparecer aglutinado co artigo (vid. §160b) e co pronome *o(s)*, *a(s)* (vid. §156a).

Na lingua medieval rexístrase tamén a forma *aque*, procedente de ĚCCE ou de *ACCŪ (por ECCUM, vid. §163a), talvez con influencia de ATQUE.

§235d. O adverbio interrogativo por excelencia é *onde* (<ŮNDE) (cfr. dial. *unde*, vid. §8b.1), xunto co antigo adverbio *u* (<ŮBĪ) (vid. §§8b.3, 54c), de abundosa utilización na lingua medieval, mais conservado actualmente só na aglutinación co artigo ou pronome *o(s)*, *a(s)*: *u-lo(s)*, *u-la(s)* (cfr. §§156a.1, 160b).

⁴⁴⁸ Seguramente a través do fr., como demostra a variante medieval *avan*.

⁴⁴⁹ Coas variantes dialectais *atrals* e *detrals* (fundamentalmente mindonieneses), por influencia de *máis*.

§235e. Como adverbios indefinidos utilízanse fundamentalmente *algures* (cfr. lat. ALĪCŪBĪ, co mesmo significado), refacción moderna, a través da contaminación con *algo* ou *algún*, do arcaico *albures* ou *albur*, seguramente a través do prov. *alhors* e *albor* (relacionado co lat. ALĪŮBĪ, talvez con influencia de ALĪŌRSU), e mais *ningures*, talvez construído sobre o modelo de *algures*, con influencia de *ningún*. Rexístrase, así mesmo, a forma *xalundes* ('calquera outro lugar') procedente de ALĪŮNDE, con -s adverbial analóxico (vid. §234b), reforzado co adverbio *xa* (cfr. *xacando*, vid. §236c).

§235f. As locucións adverbiais de lugar son numerosas en galego⁴⁵⁰, formadas, como todas as locucións deste tipo, por meio da combinación de preposición e substantivo ou adverbio (*por riba*, *por cima*, *por baixo*, *ao pé*, *ao redor*, etc.).

De todos os xeitos, convén subliñar dúas locucións especialmente frecuentes: *a carón*, formada a partir de *CARŌNE (da declinación vulgar CARO, *CARŌNIS, por CARO, CARNIS)⁴⁵¹ e *a/ao rente* ou (pop. *a/ao rentes*), procedente de RADĚNTE (>raente>rente), participio de presente do verbo RADĚRE.

Na lingua medieval existían máis locucións adverbiais de tempo, hoxe desaparecidas, como, entre outras, *a redro* 'para atrás' (<RĚTRŌ), *a festo* ou *a enfesto* ('enriba, para enriba, en declive'), formada sobre INFĚSTU ('hostil'), ou *a emproo* (con variantes como *ambroo*, *amproo*, etc.) 'para baixo', procedente de ĪN PRŌNŌ.

ADVERBIOS DE TEMPO

§236a. A maioría dos adverbios de tempo absolutos ou irreferentes no galego actual proceden de formas xa documen-

⁴⁵⁰ A nómima de locucións adverbiais (e preposicionais) en galego moderno é moi ampla, dada a continua creación de novas formas ao longo da historia, sen peneira nen selección literaria durante varios séculos (vid. unha exhaustiva relación de locucións adverbiais utilizadas no galego actual no capítulo dedicado ao adverbio por R. ÁLVAREZ *et alii*, *Gramática Galega*, op. cit., pp. 421-467). Así pois, unicamente salientaremos aquelas locucións que presenten maior interese do punto de vista histórico ou etimolóxico.

⁴⁵¹ Algúns autores xustifican esta locución a partir do aumentativo de *cara* (vid., por exemplo, J. P. MACHADO, op. cit., s.v.).

tadas na lingua medieval:

ANTE ANNŌ>antano

HŌC ANNŌ>hogano

AD NŌCTE>ãoite>õoite>õite>com. onte (dial. oite) (vid. §§79b.2, 94c)⁴⁵²

HŌDĪE>hoje>hoxe⁴⁵³. Cfr. o adv. med. *eire* (<HĒRĪ)⁴⁵⁴.

(HŌRA) *MANĒĀNA (por MANE)>manhã>manhã>mañá⁴⁵⁵. Cfr. o med. *cras* (<CRAS).

ANTE>med. ante>antes (vid. §234b)

HAC HŌRA>agora

AD HŌRA>aora>oora>ora

Por outra parte, a orixe da forma común *despois* está en PŌST, coa aglutinación de dúas preposicións: DĒ+ĒX+PŌST. Así se explican outras variantes como a medieval (e actual portuguesa) *depois* (<DĒ+PŌST) ou a dialectal *dempois* (<DĒ+ĪN+PŌST). O ditongo final xeral en galego (cfr. as formas dial. *despós*, *dempós*, tamén existentes na lingua medieval) ten a súa orixe na analoxía con outros adverbios acabados en ditongo, como *máis*.

Mais a lingua aínda criou outros adverbios complementares:

trasantonte<tras+antonte

antonte<ante+onte

pasadomañá<pasado+mañá

outrora<outra+hora

arestora<a esta hora (con cruzamente con *ora* e *agora*)

§236b. Todos os adverbios de tempo relativos ou referentes se documentan desde os primeiros momentos do galego-portugués⁴⁵⁶:

⁴⁵² Para a forma pop. e dial. *ontes*, vid. §234b.

⁴⁵³ Cfr. a loc. medieval *des oimais* (<DE-EX+oimais, do prov.), coa variante *des (b)ojemais*, acomodada ao espírito da lingua.

⁴⁵⁴ O ditongo inicial fórmase pola metátese do iode que aparece, por fonética sintáctica, en contextos frecuentes do tipo HERI AD NOCTEM (vid. J. COROMINAS/J. A. PASCUAL, *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Ed. Gredos, 1980-1991, s.v. *ayer*).

⁴⁵⁵ A diferenza do que ocorre en portugués (*amanhã* vs. *manhã*), no galego común non se distingue entre o día seguinte e a primeira parte do día, agás dialectalmente en que se opón *mañán* e *miñán* (vid. §127b).

⁴⁵⁶ Coa excepción do frecuentísimo *daquela* (<de+aquela) que convive no galego actual con *entón*, como adverbio, aínda pode tamén funcionar como conxunción consecutiva.

AD+ĪNDE+AD(?)>aínda, que convive con *inda* (<ĪNDE+AD?) (vid. §130a)

IAM>ja>xa

DŪM ĪNTĒRĪM>domentre>med. dementre>med. mentre>mentres (vid. §§130a, 234b)⁴⁵⁷

ĪNTŪNC>entón. Cfr. os arc. e dial. *entonce(s)* (<*ĪNTŪNCE) e *estonce(s)* (<*EX-TŪNCE).

AGĪNA>agĩa>aginha>axiña (e dial. *asiña*, vid. §127a.2)

(ĪN) LŌCŌ>logo

CĪTŌ>cedo

TARDE>tarde

Cómpre salientar aínda outros adverbios arcaicos como *fes-tinho* 'de presa' (<L.T. FĒSTĪNŌ), *toste* 'cedo, de presa' (procedente directamente do lat. TŌSTU, vid. §21d.2, ou a través do prov. *tost*), ou *apres* (<APRĒSSU), que tamén entrou no galego-portugués a través do francés ou do provenzal.

§236c. Como adverbios indefinidos pódense citar:

SĒMPER>sempre

NŪMQUAM>nunca (cfr. med. *nuncas*, vid. §234b)

Popularmente é tamén utilizado o adverbio *xacando* ('noutro tempo, naquel tempo') procedente da aglutinación de *xa* mais *cando* (cfr. a locución med. *ja-quando* 'algunha vez').

§236d. Como adverbio interrogativo de tempo existe a forma *cando* (dial. *quando*), procedente de QUANDŌ (vid. §48.1). Débese ter en conta que *cando* e *como* (vid. §237c) xa tiñan en latín, como en galego, tamén función de conx. subordinativas (cfr. §245c), sen perderen o seu valor adverbial de indicación de tempo e de modo, respectivamente.

§236e. Entre as locucións de tempo cómpre salientar algunha medieval moi frecuente, como *des i* 'desde ese momento' (<DĒ-ĒX + i) ou *toda via* 'sempre, constantemente' (TŌTA VĪA).

⁴⁵⁷ A partir de *mentres* criouse modernamente a variante *entrementes* (<entre+mentres), paralela ás formas arcaicas *dementre* ou *enmentre*, en que o primeiro elemento foi interpretado como unha preposición segmentábel.

Na lingua moderna teñen bastante presenza fórmulas e locucións adverbiais como *en canto* (<en+canto), sinónima de *mentres*, ou *o outro onte* e *antes de antonte*, equivalentes a *trasantonte*. Por outra parte, a locución *boxe en día* (ás veces grafado *boxendía*) refunde os antigos *hoje (en) este día* e *hoje en día*.

Do adverbio clásico COTĪDĪE (ou QUOTĪDĪE) formouse a locución *de cote*, que convive con *a/de cotío*, coa mesma orixe (seguramente a través do L.T. COTĪDĪŌ).

Por outra banda, aínda se conserva a forma antiga *amiúde* (<AD-MĪNŪTĪM), que compite desvantaxosamente coa forma *a miúdo*, refeita sobre a forma primitiva.

ADVERBIOS DE MODO

§237a. En latín vulgar criouse a partir do substantivo MENS, MENTIS un sufixo para os adverbios de modo (BŌNA MĒNTE, por exemplo). Progresivamente vaise perdendo o sentido orixinal de ‘mente, ánimo’ para se consolidar como un verdadeiro sufixo, que xera numerosos adverbios de modo construídos fundamentalmente a partir de adxectivos na súa forma feminina singular (*boamente, claramente*, etc.), aínda que poden aparecer outros derivados de indefinidos ou, inclusive, doutro adverbio (*outramente, mesmamente, talmente, casemente, paseniñamente*, etc.)⁴⁵⁸.

De todos os xeitos, dalgunha maneira os adv. en *-mente*, a pesar da aglutinación producida, continúan a funcionar como unha loc. desde o momento en que manteñen unha dobre acentuación (no adx. base e mais en *-mente*) e, sobre todo, pola posibilidade de coordinar dous ou máis adx. con *-mente* só no final da secuencia: “falou clara, valente e arriscadamente”.

§237b. Outra serie relativamente aberta de adverbios de modo está constituída por aqueles adxectivos ou participios

⁴⁵⁸ Algúns destes adverbios (*mesmamente, talmente, casemente*) son adverbios de cantidade e precisión, outros (*primeiramente, ultimamente*) son adverbios de orde, e outros (*probabelmente, posibelmente*), de dúbida.

(na súa forma non marcada) que teñen un uso adverbial e que se presentan habitualmente asociados a un reducido número de verbos (*alto, baixo, claro, forte*, etc.), agás *doado* (<DŌNĀTU >dōado) e *seguido*, que son empregados practicamente con calquera tipo de verbo⁴⁵⁹.

§237c. Outros adverbios de modo son os seguintes:

AD-SŪMMATĪM>assomade>asemade (e dial. *asomade*)

AD-SĪC>assi>así

BĒNE>ben

MĒLĪŌRE>melhor>mellor

QUŌMŌDŌ>como

MALE>mal

PĒIŌRE>peor (>pop. *pior*)

Na lingua medieval era relativamente frecuente algún outro adverbio como *anvidos* (<AD-ĪNVĪTŪS) ‘contra vontade’ ou *ensembla* (coa variante *ensembla*) ‘xunto con, en conxunto’, procedente do fr. *emsemble* (<INSĒMUL, por INSĪMUL).

Modernamente aparecen aínda outros adverbios como *engorde* (<ĪN ŌRDĪNE, vid. §79d), tamén utilizado na súa forma diminutiva (*engordiño*), o mesmo que o adverbio *paseniño* (talvez formado a partir de *paso*, do mesmo modo que a forma pop. *pouqueniño*, se formou a partir de *pouco*).

§237d. Entre as frecuentes locucións adverbiais de modo⁴⁶⁰, xeralmente de orixe transparente, cómpre salientar as seguintes: *de vagar(iño)*, formada a partir do infinitivo substantivado *vagar* (<VACĀRE); *de súpeto* (relacionada co lat. SŪPĪTU), continuadora da antiga *de supito*, que convive con outras locucións sinónimas como *de socato* ou *de sotaque*, de orixe escura; *ao chou*, dunha probábel apócope de *chouto* (cfr. §133a), *a reo*, do prov. *a re* (do xerm. REDS); *ás toas*, a partir de (*a*)*toar*, do fr.

⁴⁵⁹ Vid. R. ÁLVAREZ *et alii*, *Gramática Galega*, op. cit., pp. 442-443.

⁴⁶⁰ A relación de locucións adverbiais de modo é extensísima, debido á facilidade con que un substantivo ou adxectivo introducido por un transpositor preposicional (*a, con, de, en, por*) se pode converter en adverbio. Vid. unha relación exemplificadora en A. SANTAMARINA, “El adverbio gallego. Estudio basado en el habla del Valle del Suarna (Fonsagrada, Lugo)”, *Verba*, 2, 1975, pp. 89-93.

toer 'tirar de algo'; *a treu*, do xerm. TREF, talvez polo cat. *treu*; etc. Do mesmo modo, seguramente entrou do provenzal a loc. med. *a dur*, ou *de dur*, 'difícilmente' (documentada algunha vez como *a duro*), do lat. AD DŪRU ou DĒ DŪRU, moi frecuente na lingua trovadoresca, igual que *en dōado* (<ĪN DŌNĀTU).

Por outra parte, existe a tendencia a converter en sinónimas as locucións *a feito* (<a+feito) 'sen escoller, na orde en que está', e *a eito* (de a+eito, procedente de ĪCTU 'golpe') 'en cantidade'.

A locución *de/en balde* ten a súa orixe no ár. BATIL ('inútil'), base compartida, por outra banda, polos adxectivos *baldío* e *baldeiro*.

ADVERBIOS DE CANTIDADE E PRECISIÓN

§238. Á parte de formas como *ben*, *só*⁴⁶¹ ou *xusto*, que poden ser utilizados como adverbios de cantidade, a maioría destes son pronomes indefinidos (vid. §168) empregados adverbialmente. Entre outros:

ABŪNDU>avondo>abondo (e *dabondo*, reforzada coa prep. *de*)

ALĪQUŌD>algo

BASTĀNTE (part. activo de *bastar*<L.M. BASTĀRE, do gr.)>bastante

MAGĪS>máis

MĒDĪU>meio~medio (vid. §173)

MĪNŪS>med. mēos, meos>mod. menos

MŪLTŪ>moito (e *moi*, vid. §133a) (vid. §26b.2)

PAUCU>pouco

QUASĪ>case (vid. §48.1)⁴⁶²

TANTU>tanto (e *tan*, vid. §133a)

461 No galego literario do presente século foi moi utilizada a forma *soío*, aparente produto da aparición dun *i* anti-hiático após a desaparición do -l- intervocálico (sōlu>soo>soío vs. só). Por outra parte, na lingua medieval rexístrase a forma *soo* a carón da forma apocopada *sol*, que en frases negativas equivalía a 'nen sequera, nen mesmo'. A locución *sol que* presentaba diferentes valores: 'a penas', 'desde que', 'unha vez que', etc. En pé de igualdade, a forma *samente* (na lingua literaria dos últimos anos, tamén *soamente*) convive con *só*.

462 Popularmente, este adverbio pode aparecer reforzado con *que* (*cáseque*), procedente de construcións en que *case* faise seguido da conxunción funcionando como reforzo (case que caín>cáseque caín).

Canto á forma *sequer(a)*, que tamén ten usos como conxunción (equivalente a 'aínda que'), é de formación semellante á dos pronomes relativos *calquer(a)* e *quenquer(a)* (vid. §168d).

No galego medieval documéntanse tamén outros adverbios⁴⁶³:

AD SATĪS>arc. assaz (polo prov. *assatz*)>lit. asaz

PLŪS>med. chus (desprazado por *máis*)

outro (<ALTĒRU) + si (<SĪC)>arc. outrossi ('tamén')

Na lingua popular é relativamente frecuente a aparición das formas *casemente* e *mesmamente* (vid. §237a) a carón de *case* e *mesmo*, respectivamente. Tamén ten unha importante presenza popular a expresión adverbial *alomenos*, en que se mantén petrificada a forma arcaica do artigo; o primitivo *l-* do artigo sobrevive do mesmo xeito na locución arcaica *al de menos* (tamén documentada como *al de meos*, *al mēos*, etc.), que chega en galego ao século XVII, o mesmo que a locución *al fin*⁴⁶⁴.

ADVERBIOS DE NEGACIÓN

§239. Á parte de *ningures* (vid. §235e) e *tampouco* (<tan+pouco), os adverbios de negación son:

NŌN>non⁴⁶⁵

NŪMQUAM>nunca (e med. *nonca*, vid. §8b.1, e *nuncas*, vid. §234b)

IAM MAGĪS>jamais>xamais

463 Lémbrese, ademais, a función adverbial dos indefinidos medievais xurdidos de aglutinacións do adverbio *ja* con *quanto* (*ja-quanto*) ou *que* (*ja-que*) (vid. §168b).

464 *Al de menos* aínda se rexistra no v. 38 do *Romanze gallego* presentado ao certame das Festas Minervais da Universidade de Santiago de 1697 por Juan Correa Mendoza y Sotomayor (-eu digo que j'al de menos / todos os de este destreyto / muyta obrigaçon lle temos-); *al fin* documéntase no *Entremés dos labradores de Caldelas*, v. 271 (-al fin, nós fíjemos ben-).

465 Para os encontros do adv. *non* co pron. pers. *o(s)*, *a(s)* resolvidos con perda de -n e posterior crase coa forma do pronome na lingua popular, vid. §81b.

ADVERBIOS DE AFIRMACIÓN

§240. Aínda que o procedemento máis xeral para a afirmación consiste na repetición do verbo⁴⁶⁶, o adverbio de uso xeneralizado en galego é *si* (procedente de *sīc*), xunto con *tamen* (<TAM BĒNE, vid. §101a), que funciona, ademais, como adverbio de inclusión.

Á parte destes adverbios e de numerosas locucións de carácter afirmativo (*de certo*, *así mesmo*, etc., etc.), son moi utilizados popularmente as formas *xa ora* (<xa+ora), *afē* e *abofē* (de *a boa fe*, vid. §133a)⁴⁶⁷, continuadoras as dúas últimas de expresións medievais como *per bōa fe* ou *a la fe*.

ADVERBIOS DE DÚBIDA

§241. Os principais adverbios de dúbida son os seguintes:

talvez<TALE VĪCE

disque<arc. *diz* (P3 do Presente de Indicativo de *dizer*, vid. §206b) + conx. *que* (vid. §245c)

seica~seique~sei (P1 do Presente de Indicativo de *saber*) + conx. *que*~med. *ca*

A actual forma común *quizais* (que alterna con *quizabes*, máis regular foneticamente) debe proceder de *quī sapīt*, a partir das formas medievais *quiça* e *quiçai* (con -s adverbial, vid. §234b), talvez a través do castelán⁴⁶⁸.

A locución de dúbida máis común é *se cadra* (da conx. *se* + *cadra*, de *cadrar*<QUADRĀRE), á parte doutras como *polo visto*, *ao mellor*, etc.

OUTROS ADVERBIOS

§242. Aínda se podería falar doutros adverbios, como os de orde, onde se incluírían algunhas formas en -mente (*primeiramente*, *ultimamente*, *finalmente*), á parte do ordinal *primei-*

ro e de adverbios inicialmente de tempo, como *logo* ou *despois*, e de locucións como *ao/de primeiro*, *ao comezo*, etc.

Os adverbios inclusivos, por outra parte, estarían constituídos polo indefinido *mesmo* (vid. §168), a preposición *até~ata* (vid. §244b) e o adxectivo *incluso* (<INCLŪSU, participio de INCLŪDERE), que alterna coa forma *inclusive*.

Finalmente, os denominados adverbios pronominais (ou pronomes adverbiais) *i*, de ĪBĪ (vid. §§5b.3, 54c) e *ende* (coa forma apocopada *én*, vid. §133a), procedente de ĪNDE, merecen unha consideración especial polo seu amplísimo uso na lingua medieval, á parte de dar orixe á forma *hai* (vid. §209a) no primeiro caso, e de contribuír á formación da conxunción adversativa *porén*, o segundo (vid. §245d)⁴⁶⁹.

466 Vid. R. ÁLVAREZ et alii, *Gramática Galega*, op. cit., pp. 464-465.

467 As formas pop. *afellas* e *abofellas* presentan sufixación expresiva.

468 Aínda se rexistran outras variantes como *quezais* (de uso literario especialmente no século XIX) e as populares *cecais* e *cicaís*, con metátese (vid. §138b).

469 Sobre estes adverbios na lingua medieval, vid. M. BREA, "Anotacións sobre o uso dos adverbios pronominais en galego-portugués", in D. KREMER (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel...*, op. cit., pp. 181-190.

Por outra parte, na lingua medieval, especialmente na lírica trovadoresca, e sen continuidade nos séculos posteriores, aparecen con moita frecuencia as partículas *ar~er* e *per*, case sempre asociadas e antepostas a formas verbais, normalmente cun valor de reforzo e de intensificación. Vid., respectivamente, M. BREA, "La partícula gallego-portuguesa *ar/er*", in *Homenaje a Alonso Zamora Vicente*, I, Madrid, Castalia, 1988, pp. 45-57, e J. L. RODRÍGUEZ, "A propósito de la partícula PER, intensiva o perfectiva en la lengua medieval gallego-portuguesa", *Verba*, 3, 1976, pp. 295-308.

A PREPOSICIÓN

§243. A pesar de as preposicións teren unha función basicamente gramatical, tamén é certo que constitúen unha serie relativamente aberta, relacionada en moitos casos co adverbio (algúns poden adquirir valor preposicional, especialmente en combinación coa preposición *de*, dando lugar a múltiples locucións prepositivas⁴⁷⁰) e mais coa conxunción.

§244a. Moitas das preposicións clásicas perdéronse no latín vulgar e popular⁴⁷¹, con frecuente transvase, parcial ou total, de valores (APUD→AD, EX, AB→DE, OB→PRO, ULTRA→TRANS, etc.), aínda que sobreviven como prefixos na composición lexical.

Mais grande parte das preposicións latinas pasaron ao galego-portugués:

ĀD>a⁴⁷²

ANTE>ante

CĪRCA>cerca

CŌNTRA>contra

CŪM>con

DĒ>de

ĪN>en

ĪNTER>entre (cfr. med. *ontre*⁴⁷³, e arc. e pop. *antre*)

SĒCŪNDU>segundo

SĪNE>sen

SŪB>so(b) (>pop. su)⁴⁷⁴

470 O mesmo que acontece co adverbio, vid. unha amplísima nómina de locucións prepositivas presente en R. ÁLVAREZ *et alii*, *Gramática Galega*, op. cit., pp. 477-514.

471 Vid. unha perspectiva románica en M. BREA, "Las preposiciones, del latín a las lenguas románicas", *Verba*, 12, 1985, pp. 147-182.

472 Para o emprego desta preposición con C.D. na lingua medieval (certamente menor do que en galego moderno), vid. M. S. LÓPEZ MARTÍNEZ, *O complemento directo con preposición a en galego*, Anexo 36 de *Verba*, Universidade de Santiago de Compostela, 1993.

473 Para a aparición desta forma puido contribuír a preposición *contra*, aínda que, como *antre*, se pode explicar pola vacilación da vogal átona.

474 A aparición desta preposición como elemento de composición mostra esta mesma vacilación, especialmente en numerosos topónimos: (cfr. asolagar/asulagar (pop), de sŭb + lago, ou sŭb-CASTRU>Socastro/Sucastro, sŭb-RĪPAS>Sorribas/Surribas, etc.). Por outra banda, a forma relatinizada *sob*, xeral no portugués literario, tampouco é descoñecida no galego escrito.

Para a asimilación *so-lo* (<SŪB-ILLU) na lingua medieval, vid. §91c.

SŪPER>sobre

TRANS>tras

A preposición *por*, que ten a súa orixe no latín PRŌ, convive no período medieval coa forma *per* (<PĒR), sendo con frecuencia perceptíbel neste caso o valor de 'a través de', e tamén coa forma *par* (seguramente galicismo), sempre en fórmulas do tipo *par Deus*, *par Nostro Senhor*, etc.

Noutros casos, as preposicións galegas teñen a súa orixe na combinación de varias no latín vulgar:

AD+PŌST>após

DĒ+ĒX/ĪN+DĒ>desde~dende (cfr. DĒ+ĒX>arc. des)

ĒX+CŌNTRA>arc. escontra

PRŌ/PĒR+AD>med. pora~pera (e *para*)>mod. para (pop. pra, vid. §12d.2)

PĒR+ANTE>perante (cfr. pop. *por ante*)

A preposición (e conxunción) *senón* formouse, evidentemente, a partir da aglutinación da conx. condicional *se* (vid. §244c) e o adv. *non*.

§244b. A forma *até* ou *ata* procede do árabe HATTA, talvez con influencia das preposicións latinas AD TĒNUS, baixo a forma *AD TĒNES, que explicaría a forma *até*, así como grande parte das innumerábeis variantes que esta preposición presenta na lingua medieval: *ata*, *ataa*, *aata*, *ta*, *taa*; *atra*, *atro*, *tro*, *trões*, *atroen*, *atroes*; *atães*, *ataes*, *atêe*, *atêen*, *ate*, *atee*, *atees*, *ates*, *tee*, *têe*, *atêes*, etc. De todos os xeitos, na lingua popular (e mesmo en parte do galego literario) está estendida a forma *astra*, procedente do esp. *hasta*, con *r* epentético (vid. §135b.2)⁴⁷⁵.

§244c. Aínda se rexistran outras moitas preposicións, de di-

475 A forma *ata* ten un uso crecente no galego literario (cfr. n. 388), a pesar de que todo parece indicar que a forma medieval era oxítóna (vid. R. CARVALHO CALERO, "Ata, desata e reata", in *Umba voz na Galiza. Artigos de jornal (1933-1985)*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco, 1992, pp. 176-177). Así o demostra a aparición de *ata* en rima con *ja* e *ala* nas *Cantigas de Santa Maria* (203.25-27).

De todos os xeitos, a forma *até* ten un amplo uso na lingua literaria, documentándose desde os primeiros textos galegos medievais (vid., por exemplo, *Cantigas de Santa Maria*, 33.37, 157.22, 424.30).

ferentes orixes, que foron aparecendo ao longo da historia do galego:

1. As preposicións *onda* e *canda* (dial. e pop. *ondia*, *candia*) foron formadas sobre os adverbios *onde* e *cando*, respectivamente, seguindo o modelo doutras preposicións como *contra*, *cara* ou *para*. De todos os xeitos, non é despreciable a hipótese dunha formación análoga á da conxunción comparativa *coma* (vid. §245c): *QUANDŌ AC>canda, *ŪNDE AC>onda⁴⁷⁶.

2. Os substantivos *cara* e *cabo* deron lugar ás preposicións *cara* (*a*) (dial. *caria*, cfr. *ondia* e *candia*), que concorre con *a*, *contra* e *para* indicando 'en dirección a', e mais *cabo* (coa variante dialectal *cabe*, seguramente por influencia doutras preposicións como *desde* ou *entre*).

3. Dos adxectivos *conforme* (<CONFŎRME) e *salvo* (<SALVU) derivan as correspondentes preposicións *conforme* (concorrente con *segundo* e *consoante*) e *salvo*.

4. De participios de presente latinos proceden as prep. *consoante* (pop. *consonte*) (<CONSŎNĀTE, de CONSŎNĀRE), *durante* (<DŪRĀTE, de DŪRĀRE), *mediante* (<MĒDĪĀTE, de MĒDĪĀRE), *salvante* (<SALVĀTE, de SALVĀRE) e *tirante* (de *tirar*, de orixe escura). Na lingua medieval aínda se documentan outras formas semellantes, como *eixente~enxente* (de *eixir~enxir*<EXĪRE) ou *sainte* (de *sair*<SALĪRE).

5. De participios e xerundios proceden as prep. *excepto* (<EXCĒPTU, de EXCĪPĒRE), *quitado* e *quitando* (de *quitar*, formado a partir do adxectivo med. *quite*, ou a través do fr. *quitter*) e mais *sacado* e *sacando* (de *sacar*, talvez do gót. *sakan*).

6. Aínda se rexistran popular (e literariamente) outras preposicións como *agás* (talvez de QUASĪ, xa documentada polo Bacharel Olea no s. XVI), *deica* (<de aquí~eiquí a), *malia* (formada probablemente a partir do adv. *mal*) ou *xunta* (<xunto+a, cfr. *onda*, *canda*).

476 Vid. A. SANTAMARINA, "Contribución pra un estudio das partículas comparativas *que* =ca e como =coma en galego", *Verba*, 1, 1974, p. 30.

§244d. Entre as múltiples locucións prepositivas existentes no galego moderno, en xeral de orixe transparente, cómpre salientar as seguintes, de grande uso literario na súa maioría:

1. As locución *(a/en) cas de* e mais *en col de* formáronse a partir dos substantivos *casa* e *colo*, con apócope producida pola súa posición átona (vid. §133a); cun proceso semellante, por aférese de *amor* (vid. §130b) xurdiu a locución *por mor de*, que aínda convive coa forma plena *por amor de*.

2. A locución *a/en prol de* formouse sobre o substantivo *prol* ('proveito, utilidade') de intenso uso na lingua medieval, procedente do vulgar PRŎDE, por PRŎDĒST, con evolución certamente anómala⁴⁷⁷.

3. *Co adaxo de* e *(en) verbo de* comparten unha orixe semántica común, xa que derivan dos substantivos ADAGĪU ('proverbio') e VĒRBU ('palabra, proverbio')⁴⁷⁸.

4. A loc. *en troques de* parece terse formado sobre o substantivo *troque* (con -s adverbial, vid. §234b), derivado regresivo de *trocar*, de orixe escura.

5. A equivalencia acústica (cfr. §129) parece estar na base da locución *bardante de*⁴⁷⁹, probablemente procedente do xerm. WARDON.

§244e. Debido ao seu carácter de partículas átonas, algunhas preposicións sofren modificacións fonéticas no seu encontro con outras palabras gramaticais no galego común:

1. A preposición *de* sofre elisión vocálica no seu encontro co artigo (*do*, *da*, *dos*, *das*), cos demostrativos (*deste*, *dese*, *daque*, etc.; *destro*, *desoutro*, *daque*, etc.) e mais cos indefinidos *un*, *algún* e *outro* (*dun*, *dunha*, *duns*, *dunhas*; *dalgún*, *dalgunha*, *dalgúns*, *dalgunhas*; *doutro*, *doutra*, *dou-*

477 Vid. J. P. MACHADO, *op. cit.*, s.v.

478 Con estas locucións mostra certa conexión semántica na súa orixe a locución *a/ao son de*, derivada de SŎNU (>sŏo>sŏ>son) (vid. §80c.1).

479 Esta locución presenta unha variante popular con -s adverbial (*bardantes de*), o mesmo que *a pesares de* (com. *a pesar de*) e *a partires de* (com. *a partir de*).

tros, doutras), continuando no galego común moderno o que xa era práctica habitual na lingua medieval.

Os encontros da preposición *a* co artigo, habitualmente resolvidos na Idade Media como *ao, aa, aos, aas*, continuaron a súa evolución até se resolveren en crase sistemática: *ao* [o], *á* [a], *aos* [os], *ás* [as] (vid. §39c.2).

A preposición *con* contrae modernamente no seu encontro co artigo e co indefinido *un(s), unha(s)* (cfr. §81b):

con+o>cono>cõo>coo>co, etc. (cfr. as formas med. *conlo, conno, cono*)

con+a>cona>cõa>coa (>pop. *ca*)

con+un>conun>cõun>coun>cuun>cun, etc.

Dialectalmente, os encontros desta prep. co demostrativo e cos pronomes persoais *el(es), ela(s)* tamén se resolven con perda de *-n-* secundario (vid. §81b):

con+este>coneste>cõeste>dial. co'este, etc.

con+el>conel>cõel>dial. co'el, etc.

Popularmente tamén existe crase vocálica nos encontros entre a forma popular reducida *pra* da preposición *para* co artigo (vid. §131b):

pra+o>prao>pop. pró [prɔ] *pra+os>pop. prós* [prɔs]

pra+a>pop. prá [prɔ] *pra+as>pop. prás* [prɔs]

2. A preposición *en* sofre aférese na aglutinación co artigo (*ĩn+ĩllu>en lo>med. enno>med. eno>no*, etc.), cos demostrativos (*ĩn+ĩste>en este>eneste>neste*, etc. —cfr. as formas medievais *ẽeste, eeste, este*, etc.— e *en+estoutro>nestoutro*, etc.) e co pron. pers. *el* (*ĩn+ĩlle>en el>enel>nel*, etc., cfr. o esporádico resultado medieval *ẽele*), e, modernamente, cos indefinidos *un* (*en+un>enun>nun*, etc.), *algún* (*en+algún>enalgun>nalgún*, etc.) e *outro* (*en+outro>enoutro>noutro*, etc.) (vid. §130d).

3. A preposición *por* aglutínase co artigo pola asimilación regresiva e posterior simplificación (*r-l>l-l>l*) que se produce no seu encontro co artigo: *por+lo>por-lo>pol-lo>polo*, etc. (vid. §87d).

A CONXUNCIÓN

§245a. Como aconteceu coa preposición, grande parte das conxuncións latinas desapareceron no curso da formación do galego-portugués, substituídas por outras sinónimas ou de nova formación: *CUM* 'cando', *ETSI* 'aínda que', *IGITUR* 'por iso', *SED* 'pero, mais', *UT* 'que', etc.

§245b. Mais no galego pervive un número importante de conxuncións coordenativas latinas:

*ĒT>e*⁴⁸⁰, que conserva maioritariamente a pronuncia aberta [e], mais tamén pode aparecer como fechada [e] e, mesmo, como [i], especialmente perante palabra comezada por vogal (vid. §39c.3)⁴⁸¹.

NĒC>nen (vid. §79b.3), que popularmente presenta tendencia á fechazón (pop. *nin*) polo seu carácter átono e mais pola influencia dos indefinidos *ningún* e *ninguén* (cfr. *sŭB>so(b)>pop. su*)⁴⁸².

Como conxunción disxuntiva funciona actualmente *ou* (<*AUT*)⁴⁸³, que nas oracións distributivas ou alternativas convive co uso doutras fórmulas xurdidas a partir de adverbios (*ben...ben, ora...ora, xa...xa*), relativos (*cal...cal*) ou verbos (*quer...quer*⁴⁸⁴, *sexa...sexa*).

A conxunción latina *SED* foi desprazada por *MAGĪS* no latín vulgar, dando como resultado a forma *mais*, xeral na Idade Media⁴⁸⁵, que xa convivía con *pero* [peró] (cfr. as locucións me-

480 A forma medieval *et* é, obviamente, unha grafía latinizante (cfr. §61). Sobre o seu uso na prosa medieval, vid. W.-D. STEMPER, "Para o estudo da conxunción e na prosa narrativa do portugués medieval", *Boletim de Filologia*, Lisboa. 18 (*Actas do IX Congresso Internacional de Lingüística Românica*, II), 1961, pp. 229-242.

481 É xeral a construción copulativa reforzada con *mais* (*e mais*), ás veces baixo a forma *a mais* (<*AC MAGĪS*), que en enumeracións bimembres pode ser substituída pola forma *mais*: "ti e eu", "ti e mais eu", "ti mais eu".

482 Para a desaparición, na lingua popular, por fonética sintáctica, de *-n* na conx. *nen* ou *nin* perante palabra comezada por vogal, vid. §81b.

483 Na lingua medieval tamén se rexistra a forma *vel* (<*VĒL*), que, para alén de conx. disxuntiva, podía presentar outros valores como 'polo menos, tamén, etc.', á parte de usos como conx. concesiva (vid. n. 493).

484 *Quer* é a P3 do Presente de Indicativo do verbo *querer*, inmovilizada como conxunción (vid. §216a).

485 Xunto coa variante medieval esporádica *mas*, que desaparece no galego moderno, aínda

dievais *mais pero*, 'non obstante', *pero que* 'aínda que'), procedente do posclásico PĒR HÖC, que sobrevive modernamente no galego común con mudanza de acentuación, posibelmente por influxo do español, a carón dunha moi minoritaria pronuncia oxítona na rexión oriental (que xustifica a frecuente e xeral forma sincopada *pro*)⁴⁸⁶.

§245c. Ao contrario do que acontece coas conxuncións co-ordenativas, para alén de *cando* e *como* (vid. §236d) poucas subordinativas sobreviven en galego-portugués.

A conxunción condicional máis xeral é *se*, procedente de *sī*, convertida en *se* polo uso proclítico⁴⁸⁷.

Por outra parte, a conxunción subordinativa por excelencia é *que*, produto da evolución do interrogativo neutro *quīd*, que herdou en latín vulgar as funcións da forma clásica *quōd*, que xa cumpría unha función subordinativa en latín. Na realidade, é probábel que exista unha confluencia entre *quīd* e a conxunción causal *quīa* (>med. *ca*, por redución fonética), que na lingua medieval era utilizada tanto como conxunción causal como completiva (introdutora de oracións dependentes de verbos como *creer*, *coidar*, *dizer*, *entender*, *saber*, etc.), modernamente absorbida por *que*⁴⁸⁸, convertido, ao final, nunha partícula multifuncional.

que esta forma, produto da redución fonética de *mais* como partícula átona, ten documentación literaria decimonónica, seguramente por influencia do portugués, onde se acabou consolidando a distinción *mais* (adv.) vs. *mas* (conx.).

486 Sobre os usos de *pero* na lingua medieval, vid. M. V. Mattos e SILVA, "Pero e Porém: mudanzas em curso na fase arcaica da lingua portuguesa", *Boletim de Filologia*, Lisboa, 29, 1984, pp. 129-152.

487 De todos os xeitos, a conx. latina *sī* xa presentaba *ī* breve en combinacións como *siquis*, *siquidem*.

Para a complexa construción das oracións condicionais introducidas por *se*, en que aumenta modernamente a utilización do Antepretérito de Indicativo na prótase (seguramente por influxo do español, aínda que xa se rexistra a súa aparición na lingua antiga), vid. R. ÁLVAREZ BLANCO *et alii*, *Gramática Galega*, op. cit., pp. 532-538. Para o estudo do uso de Futuro de Subxuntivo fronte ao Presente de Subxuntivo na prótase das oracións condicionais introducidas por *se* na lingua medieval, así como unha argumentación explicativa das condicións estruturais en que se produciu a limitación do uso do futuro no galego moderno, vid. H. MONTEAGUDO ROMERO, "Subx. futuro / indic. presente na prótase das oracións condicionais do galego medieval", in R. LORENZO (ed.): *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas*, op. cit., pp. 337-352.

488 Talvez o adverbio *seica* é a única mostra de sobrevivencia moderna deste *ca* completivo (vid. §241).

Como conxuncións comparativas continúan na lingua moderna as formas *que* e *ca* e mais *como* e *coma*⁴⁸⁹ xa documentados no galego medieval xunto coa forma desaparecida *come*⁴⁹⁰. A forma *ca* é descendente directo da conx. latina *QUAM* (vid. §48.2) ao tempo que a forma *coma* procede de *QUOMODŌ ĀC* e *come* "non pode ser outra cousa que un *QUOMODO ET* [...] que orixinariamente non foi senón unha fórmula enfática de afirmación comparativa que resaltaba a identidade de sentido"⁴⁹¹.

As formas *que* e *ca* concorren con *(do) que* e *como*, respectivamente, nas estruturas comparativas de desigualdade (de superioridade ou prioridade: *máis/antes... (do) que/ca*, e de inferioridade ou posterioridade: *menos/despois... (do) que/ca*) e mais de igualdade (*tanto... como/coma*). Canto á distribución no galego actual, as formas *ca* e *coma* son de uso universal perante as formas oblicuas tónicas do pronome persoal, fronte a *como* e *(do) que*, que son utilizados cando o segundo termo da comparación está representado por un predicado con verbo en forma finita; no resto dos casos existe vacilación entre as dúas posibilidades, tanto na lingua oral como na literaria.

Na lingua oral, as conxuncións *ca* e *coma* (así como a conxunción *que*) contraen sistematicamente co artigo producíndose unha crase que dá lugar a un fonema vocálico aberto (*ca+o>c[ɔ]*, *ca+a>c[ɔ]*; *coma+o>com[ɔ]*, *coma+a>com[ɔ]*) (vid. §39c.2), se ben non é sistemática a súa representación na lingua escrita⁴⁹².

§245d. De todos os xeitos, no galego moderno a nómína de conxuncións é moi ampla, xa que numerosos adverbios e

489 Na lingua medieval, *coma* é forma minoritaria fronte a *como* e *come*. Vexamos algunhas documentacións: «nunca lhi cima fazemos / coma Brancafrol e Flores» (Joan Garcia de Guilhade, B 755/V 358, v. 8; «ca lhi averr<a> ende coma a min» (Pero Garcia Burgales, B 200, v. 17); «e se alguer: veer tamben da nossa parte coma da estranha» (1296) (citación tirada de C. de Azevedo MAIA, op. cit., p. 528).

490 Para a utilización desta forma na lingua da lírica trovadoresca, vid. M. FERREIRO, *As cantigas de Rodrigo Eanes de Vasconcelos. Edición crítica con introdución, notas e glosário*, Santiago de Compostela, Laiovento, 1992, p. 64.

491 Cfr. A. SANTAMARINA, "Contribución...", op. cit., p. 29.

492 Neste caso, unicamente se podería representar a contracción entre *ca* e o artigo: "cô, cá, cós, cás".

preposicións poden funcionar como tais (vid. §243). Así, para alén de formacións modernas como *porén* (<arc. por ende <PRŌ ĪNDE), *emporiso* (<en+por+iso), etc., e de primitivas locucións formadas con *que*, mais actualmente aglutinadas (*desque*, *conque*, *porque*), aínda habería que acrecentar numerosas locucións conxuntivas criadas a partir doutros elementos, en xeral con intervención da conx. *que*: preposicións (*agás que*, *até que*, *para que*, *sen que*, etc.), adverbios (*ora/agora ben*, *aínda que*⁴⁹³, *por mais que*, etc.), substantivos (*de modo/xeito/maneira que*, *ben que*, *mal que*, *a/por causa de que*, etc.), indefinidos (*con tal (de) que*, *a pouco que*, *a nada que*, etc.) e outras formacións (*non obstante*, *así e todo*, etc.)⁴⁹⁴.

493 A forma popular *unque* seguramente procede dunha adaptación do esp. *aunque*; con todo, non se pode rexeitar totalmente a hipótese de que proceda dunha redución popular de *aínda que*.

Na lingua medieval, a carón de *aínda que* como loc. concesiva, tamén se documenta a forma *macar*, procedente do gr. MACARIE, e outras conxuncións ou locucións como *empero*, *pero que*, (*a/en/per*) *como quer que*, *quanto quer que* e, incluso, *vel* (vid. X. M. GÓMEZ CLEMENTE, "Notas sobre a expresión concesiva no galego medieval", in M. BREA LÓPEZ / F. FERNÁNDEZ REI (coords.): *op. cit.*, pp. 179-198).

494 Vid. unha ampla relación en R. ÁLVAREZ *et alii*, *Gramática Galega*, *op. cit.*, pp. 525-549. Loxicamente, algunhas locucións conxuntivas que eran utilizadas na lingua medieval desapareceron no devir histórico da lingua, como as antecitadas *mais pero* e *pero que* ou a frecuente *cada que* ('cada vez que, sempre que'), que procede, obviamente, de *cada vez que*.

A INTERXECCIÓN

§246. A interxección constitúe tamén unha categoría de límites imprecisos, especialmente en relación ao adverbio e á conxunción.

O repertorio de interxeccións é moi amplo⁴⁹⁵, sendo en xeral de orixe onomatopeica e de significación basicamente contextual: *ah* [á], *ai* [áj], *bah* [bá], *boh* [bó]~[bō], *ca* [ká], *eh* [é], *ei* [éj], *bala* [ála], *oi* [ój]⁴⁹⁶, *ola* [óla], *ouh* [ów], etc.

Outras interxeccións teñen outras orixes, como a apelativa *bo* [s] (e *bom* [óm]), que, sendo unha forma apocopada de *home* (vid. §133a), é de uso xeral en galego con calquera interlocutor (nalgúns territorios convive con *ne* [né], apócope de *nena*, que se utiliza especialmente con interlocutores de sexo feminino), ou *vaites*, procedente da aglutinación de *vai* (P3 do Presente de Indicativo de *ir*) co pronome persoal *te* e mais -s adverbial (vid. §234b).

A interxección *oxalá* procede do árabe (<UA XA ILLAH 'queira Deus'), talvez a través do español (non se documenta antes do século XVI, aparecendo nesta altura en portugués⁴⁹⁷), como parece confirmar a variante popular galega *ogallá*, con adaptación fonética [x]>[g] e palatalización expresiva semellante á rexistrada, por exemplo, na forma pop. do subst. *gallope* (com. *galope*).

Por outra parte, a expresión interxectiva *madia leva/levaba/levou* (ás veces, *madia ten*), de uso moi frecuente, debe proceder dun anterior *mao día leva* (<*MALU DĪA LĒVAT)⁴⁹⁸, con redución fonética do adxectivo *mao* en *ma* pola súa atonicidade⁴⁹⁹, deslocamento acentual e inversión semántica de ca-

495 Sobre todo se considerarmos as numerosísimas interxeccións populares utilizadas cos animais, case todas elas de orixe onomatopeica, así como outras formas, orixinariamente verbos, substantivos, etc., que poden ter contextualmente unha función interxectiva.

496 Esta interxección podería provir da P3 do Presente de Indicativo de *oír* (AUDĪT>oe>oi) (cfr. §§37b, 211b).

497 Vid. J. P. MACHADO, *op. cit.*, s.v.

498 Aínda se conserva a expresión interxectiva *mao día* co mesmo uso.

499 Esta redución de *mao* en *ma* está documentada, por exemplo, no *Entremés dos Labradores de Caldeas*, v. 165 («ma Pascoa e ma San Juan / che dé Deus e ma mañan»). Vid., de todos os xeitos, J. L. PENSADO, "Perfiles románicos del léxico gallego" (II. Un eco del 'dies' femenino en galaico-portugués: 'maadía'/'madía'), *Verba*, 5, 1978, pp. 66-69.

rácter irónico. Outra interxección de significación contextual é *canté* (<canto+é), de importante presenza no galego moderno (inclusive no literario), como testemuña o Padre Sarmiento: «Famoso adverbio gallego que se aplica a mil asuntos. Afirman con él, niegan, admiran, se mofan, etc. [...]»⁵⁰⁰.

Cómpre, finalmente, salientar as formas interxectivas *benia* e *malia* (esta tamén conx. concesiva), que poderían remeter ao lat. *BĒNE HABĒAT* e *MALE HABĒAT*; mais seguramente se formaron en época moderna a partir dos subst. *ben* e *mal*, respectivamente (cfr. as formas pop. *caria*, *ondia*, *candia*, etc., das prep. *cara*, *onda*, *canda*, etc., vid. §244c).

BIBLIOGRAFÍA FUNDAMENTAL

500 Cfr. Fr. Martín SARMIENTO, *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*. Ed. y estudio de J. L. PENSADO, Universidad de Salamanca, 1973, p. 269.

En portugués, ademais de *canté*, documéntanse, a partir de Camões, as formas *quanté*, *quantés* e *quanteu* (<quanto+eu), algunhas delas con presenza dialectal na actualidade.

BIBLIOGRAFÍA FUNDAMENTAL

- ALARCOS LLORACH, E., "Resultados de G^{ei} en la Península", *Archivum*, Oviedo, 4, 1954, pp. 330-342.
- ALI, M. Said, *Gramática Histórica da Língua Portuguesa*, Rio de Janeiro, Livr. Acadêmica, 1971 (7ª ed.).
- ALONSO, D., *Obras completas*. I. *Estudios lingüísticos peninsulares*, Madrid, Gredos, 1972.
- Á[LVAREZ] B[LANCO], R. *et alii*, "Galego", in *Gran Enciclopedia Gallega*, XIV, pp. 222-255.
- ÁLVAREZ BLANCO, R., "Consideracións sobre a metafonía nominal galega", in D. KREMER (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*, Instituto de Cultura e Língua Portuguesa/Consello da Cultura Galega, Tübingen, Max Niemeyer, 1988, pp. 141-157.
- ARES VÁZQUEZ, M. C., "O pronomes persoal suxeito na prosa galega medieval", in M. BREA LÓPEZ / F. FERNÁNDEZ REI (coords.): *Homenaxe ó profesor Constantino García*, I, Santiago, Departamento de Filoloxía Galega/Universidade, 1991, pp. 49-55.
- BOLÉO, M. de Paiva, *Estudos de Linguística Portuguesa e Românica*, Coimbra, Acta Universitatis Conimbricensis, 1974 (vol. 1, t. I), 1975 (vol. 1, t. II).
- BREA, M., "Las preposiciones, del latín a las lenguas románicas", *Verba*, 12, 1985, pp. 147-182.
- BREA, M., "Anotacións sobre o uso dos adverbios pronominais en galego-portugués", in D. KREMER (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*, Tübingen, Instituto da Cultura e Língua Portuguesa/Consello da Cultura Galega, 1988, pp. 181-190.
- CÂMARA Jr., J. Mattoso, *História e Estrutura da Língua Portuguesa*, Rio de Janeiro, Padrão, 1985 (4ª ed.).
- CARBALLO CALERO, R., "No galego de Rianxo existe un xerundio flesional", *Grial*, 50, 1975, pp. 497-499.
- CARVALHO, D. Garcia / NASCIMENTO, M., *Gramática Histórica*, São Paulo, Ática, 1984 (14ª ed.).

- CARVALHO, J. Brandão, "Évolution philologique, interférences grammaticales et aérologie: à propos des résultats de -anu/-ana en galicien", *Vox Romanica*, Bern, 47, 1988, pp. 184-198.
- CARVALHO, J. Brandão, "Nasalité et structure syllabique en portugais et en galicien: approche non linéaire et panchronique d'un problème phonologique", *Verba*, 15, 1988, pp. 237-263.
- CARVALHO, J. Brandão, "L'évolution des sonantes ibéro-romanes et la chute de -n-, -l- en gallaico-portugais", *Revue de Linguistique Romane*, Strasbourg, 53, 209-310, 1989, pp. 159-188.
- CARVALHO, J. G. H. de, *Estudos Linguísticos*, Coimbra (Atlântida Editora, 1973, 2ª ed. (1º vol.); Coimbra Editora, 1984 (2º e 3º vols.)).
- CASTRO, I., *Curso de História da Língua Portuguesa*, Lisboa, Universidade Aberta, 1991.
- CIDRÁS ESCÁNEO, F. A., "A indeterminación do axente na lingua das *Cantigas de Santa María*", *Verba*, 13, 1986, pp. 181-235; 14, 1987, pp. 217-270.
- CINTRA, L. F. Lindley, *Estudos de Dialectologia Portuguesa*, Lisboa, Sá da Costa, 1983.
- CINTRA, L. F. Lindley, *A linguagem dos Foros de Castelo Rodrigo. Seu confronto com a dos Foros de Alfaiates, Castelo Bom, Castelo Melhor, Coria, Cáceres e Usagres. Contribuição para o estudo do leonês e do galego-português do séc. XIII*, Lisboa, Imprensa Nacional/Casa da Moeda, 1984 (2ª ed.).
- COUCEIRO FREIJOMIL, A., *El idioma gallego. Historia. Gramática. Literatura*, Barcelona, Casa Editorial Alberto Martín, 1935.
- COUTINHO, I. de Lima, *Pontos de Gramática Histórica*, Rio de Janeiro, Ao Livro Técnico, 1976 (7ª ed.).
- CRUZEIRO, M. E., *Processos de Intensificação no Português dos séculos XIII a XV*, Lisboa, Publ. do Centro de Estudos Filológicos, 1973.

- DIAS, A. E. da Silva, *Syntaxe Historica Portuguesa*, Lisboa, Livr. Clásica Editora, 1970 (5ª ed.).
- FAGAN, D. S., "Some Historical Parallels wiht Galician-Portuguese Nasalization", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale*, Sezione romanza, Napoli, 14, 1, 1972, pp. 19-44.
- FERNÁNDEZ REI, F., *Dialectoloxía da lingua galega*, Vigo, Xerais, 1990.
- GARCÍA DE DIEGO, V., *Elementos de gramática histórica galega (Fonética-Morfología) 1909* (Edición facsimilar), Anexo 23 de *Verba*, Universidade de Santiago, 1984.
- GARCÍA GONDAR, F., *O infinitivo conxugado en galego*, Anexo 13 de *Verba*, Universidad de Santiago, 1978.
- GÓMEZ CLEMENTE, X. M., "Notas sobre a expresión concessiva no galego medieval", in M. BREA LÓPEZ / F. FERNÁNDEZ REI (coords.): *Homenaxe ó profesor Constantino García*, I, Santiago, Departamento de Filoloxía Galega/Universidade, 1991, pp. 179-198.
- GONZÁLEZ GONZÁLEZ, M., "Subsistemas de sibilantes no galego actual", in D. KREMER (ed.): *Actes du XVIIIème Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, Université de Trier (Trèves, 1986), III, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, 1991, pp. 531-548.
- HAUY, A. Boainain, *Historia da língua portuguesa. I. Séculos XII, XIII e XIV*, São Paulo, Ática, 1989.
- HERMIDA, C., "O alomorfo *lo* do artigo nas cantigas medievais", *Cadernos de Lingua*, 4, Real Academia Galega, 1991, 2º semestre, pp. 71-85.
- HERMIDA, C., "O artigo co posesivo adxacente no galego medieval: Unha hipótese", in R. LORENZO (ed.): *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas (Santiago, 1989)*, VI, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1992, pp. 297-308.
- HUBER, *Gramática do Português Antigo*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, 1986.

- Instituto da Lingua Galega, *Atlas Lingüístico Galego*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa, 1990 (I. *Morfoloxía verbal*, 2 vols.), 1995 (II. *Morfoloxía non verbal*).
- LÓPEZ, M. S., *O complemento directo con preposición a en galego*, Anexo 36 de *Verba*, Universidade de Santiago de Compostela, 1991.
- LÓPEZ GATO, R. M., "A negación total ou conexional en galego medieval", in M. BREA LÓPEZ / F. FERNÁNDEZ REI (coords.): *Homenaxe ó profesor Constantino García*, I, Santiago, Departamento de Filoloxía Galega/Universidade, 1991, pp. 269-281.
- LORENZO, R., "Introducción", in *Crónica Troiana*, A Coruña, Fundación Barrié de la Maza, 1985, pp. 5-211.
- LORENZO, R., "Algunhas consideracións sobre a *História do galego-português* de Clarinda Azevedo de Maia", *Verba*, 14, 1987, pp. 441-488.
- LORENZO, R., "Consideracións sobre as vocais nasais e o ditongo -ão en portugués", in D. KREMER (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*, Instituto de Cultura e Língua Portuguesa/Consello da Cultura Galega, Tübingen, Max Niemeyer, 1988, pp. 289-326.
- LORENZO, R., "Algunhas consideracións sobre a evolución do vocalismo en galego e portugués", in *Actas do VIII Encontro da Associação Portuguesa de Linguística*, Lisboa, Faculdade de Letras, 1993, pp. 9-26.
- LORENZO, R., "Algunhas consideracións sobre a evolución do sistema consonántico do galego medieval ó moderno", in J. KABATEK / A. SCHÖNBERGER (eds.): *Sprache, Literatur und Kultur Galiciens. Acten des 2.gemeinsamen Kolloquiums der deutschsprachigen Lusitanistik und Katalanistik (Berlin, 10.-12. September 1992)*; *lusitanistischer Teil*, Frankfurt am Main, TFM/Domus Editoria Europaea, 1993, pp. 13-26.
- LOURO, J. I., "Metafonia do e tónico portugués", *Boletim de Filologia*, Lisboa, 18 (*Actas do IX Congresso Internacional de Linguística Românica*, II), 1961, pp. 105-113.
- LÜDTKE, H., "Notas de paleontologia linguística. 1. A evolução do grupo -nu- latino", *Boletim de Filologia*, Lisboa, 14, 1953, pp. 160-167.
- LÜDTKE, H., "Notas de paleontologia linguística. 2. A evolução do grupo -li- em português", *Boletim de Filologia*, Lisboa, 14, 1953, pp. 314-317.
- LÜDTKE, H., "Notas de paleontologia linguística. 3. Fazer/far-, dizer/dir- e a origem do futuro românico", *Boletim de Filologia*, Lisboa, 14, 1953, pp. 317-321.
- LUZ, M. dos Santos, "Fórmulas de tratamento no português arcaico", *Revista Portuguesa de Filologia*, Coimbra, 7, 1956, pp. 251-363; 8, 1957, pp. 187-252; 9, 1958-1959, pp. 55-157.
- MAIA, C. de Azevedo, *História do Galego-Português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (Com referência à situação do galego moderno)*, Coimbra, I.N.I.C., 1986.
- MARIÑO PAZ, X. R., "Estudio introductorio", in Fr. Martín SARMIENTO, *Coloquio de vinte e quatro rústicos*. Edición crítica e estudio introductorio de..., Pontevedra, Consello da Cultura Galega, 1995, pp. 7-102.
- MARTINS, A. M., "Metafonia verbal no português. Uma abordagem histórica", in D. KREMER (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*, Instituto de Cultura e Língua Portuguesa/Consello da Cultura Galega, Tübingen, Max Niemeyer, pp. 349-366.
- MATTOS E SILVA, R. V., *Estruturas Trecentistas. Elementos para uma Gramática do Português Arcaico*, Lisboa, Imprensa Nacional/Casa da Moeda, 1989.
- MATTOS E SILVA, R. V., *O Português Arcaico: Fonologia*, São Paulo/Bahia, Editora Contexto, 1991.
- MAURER Jr., T. H., *O Infinito Flexionado Português (Estudo Histórico-Descritivo)*, São Paulo, Companhia Editora Nacional, 1968.

- MEILÁN, A., "Sobre la forma "El" del artículo en Gallego-Portugués", *Archivum*, Oviedo, 31-32, 1981-1982, pp. 527-541.
- MONJOUR, A., "Notes de dialectologie ouest-hispanique: résultats particuliers du suffixe *-ola* en galicien et en asturien", *Revue de Linguistique Romane*, Strasbourg, 52, 207-208, 1988, pp. 371-384.
- MONTEAGUDO, X. H., "Subxuntivo futuro e indicativo presente na prátase das oracións condicionais do galego medieval", in R. LORENZO (ed.): *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas (Santiago, 1989)*, VI, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1992, pp. 336-352.
- MOSCOSO, E., "As construcións do tipo "ser + participio" nos *Miragres de Santiago*", *Cadernos de Lingua*, 9, Real Academia Galega, 1994, 1º semestre, pp. 129-161.
- NARO, A. J., *Estudos Diacrónicos*, Petrópolis, Vozes, 1973.
- NETO, S. da Silva, *História da Língua Portuguesa*, Rio de Janeiro, Presença, 1979 (3ª ed.).
- NUNES, J. J., *Compêndio de Gramática Histórica Portuguesa (Fonética e Morfologia)*, Lisboa, Livr. Clássica Editora, 1960 (6ª ed.).
- OGANDO, V., "A colocación do pronome átono en relación co verbo no galego-portugués medieval", *Verba*, 7, 1980, pp. 251-282.
- PÁDUA, M. da P. Canais e Mariz de, *A Ordem das Palavras no Português Arcaico (Frases de Verbo Transitivo)*, Suplemento da *Revista Portuguesa de Filologia*, Instituto de Estudos Românicos, Faculdade de Letras, Coimbra, 1960.
- PELLEGRINI, G. B., "Appunti sugli effetti della nasalizzazione in portoghese e altrove", *Annali dell'Institutum Universitario Orientale*, Sezione Romanza, Napoli, 3, 1, 1961, pp. 115-126.
- PENSADO, J. L., "Ordinales desconocidos del Galaico-portugués", *Zeitschrift für Romanische Philologie*, Tübingen, 80, 1964, pp. 351-355.
- PENSADO, J. L., "Interferencias estructurales castellano-gallegas: el problema de la geada y sus causas", *Revista de Filología Española*, Madrid, 53, 1970, pp. 27-44.
- PENSADO, J. L., "Perfiles románicos del léxico gallego", *Verba*, 5, 1978, pp. 63-92.
- PENSADO, J. L. / PENSADO RUÍZ, C., "*Gueada*" y "*geada*" gallegas, Anexo 21 de *Verba*, Universidade de Santiago, 1983.
- PENSADO RUÍZ, C., "Nu en gallego y portugués. Multiplicidad de tratamientos como consecuencia de la interacción de cambios fonéticos", *Verba*, 12, 1985, pp. 31-60.
- PENSADO RUÍZ, C., "*Comba*, *ravha* y otras grafías en portugués medieval", *Verba*, 13, 1986, pp. 329-341.
- PÉREZ PASCUAL, J. I., "Observaciones en torno a la desaparición de la -n- intervocálica en gallego", *Verba*, 9, 1982, pp. 201-213.
- PÉREZ PASCUAL, I. / REBOLEIRO GONZÁLEZ, A., *História da língua*, A Coruña, Vía Láctea, 1987.
- PIEL, J. M., "Considerações sobre a metafonía portuguesa", *Biblos*, Coimbra, 18, 1942, pp. 365-371.
- PIEL, J. M., *Estudos de Linguística Histórica Galego-Portuguesa*, Lisboa, Imprensa Nacional/Casa da Moeda, 1989.
- PORTO DAPENA, J. A., "As vocaes átonas e, o, a en contaito con labial", *Grial*, 19, 1968, pp. 30-39.
- PORTO DAPENA, J. A., "Alternancias vocálicas en los nombres y verbos gallego-portugueses", *Thesaurus*, Bogotá, 28, 1973, pp. 526-544.
- POTTIER, B., "Port. el-rei", in *Lingüística moderna y filología hispánica*, Madrid, Gredos, 1968, pp. 214-216.
- POUSA ORTEGA, H., "O fenómeno da ditongación goianesa. Características principais", in M. BREA LÓPEZ / F. FERNÁNDEZ REI: *Homenaxe ó profesor Constantino García*, I, Santiago, Departamento de Filoloxía Galega/Universidade, 1991, pp. 403-418.
- PRIETO ALONSO, D., "Algunhas hipóteses sobre a geada", *Verba*, 7, 1980, pp. 223-242.

- RAMOS, M. A., "Nota lingüística", in E. GONÇALVES / M. A. RAMOS: *A lírica galego-portuguesa*, Lisboa, Comunicação, 1983, pp. 81-118.
- Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega, *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*, Vigo, 1987 (7ª ed.).
- RIIHO, T., "Sobre la yuxtaposición de los pronombres personales tónico y átono en el gallego-portugués antiguo", in R. LORENZO (ed.): *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas (Santiago, 1989)*, VI, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1992, pp. 239-245.
- RIVAS QUINTAS, E., *Lingua galega. Historia e fenomenoloxía*, Lugo, Alvarellos, 1989.
- RIVAS QUINTAS, E., *Lingua galega, níveis primitivos*, Santiago de Compostela, Ed. Laiovento, 1994.
- RÚBECAMP, R., "A linguagem das *Cantigas de Santa Maria* de Afonso X o Sábio", *Boletim de Filologia*, Lisboa, 1, 1933, pp. 273-356; 2, 1933, pp. 141-152.
- SANTAMARINA, A., "Contribución pra un estudio das partículas comparativas *que=ca* e *como=coma* en galego", *Verba*, 1, 1974, pp. 16-30.
- SANTAMARINA, A., *El verbo gallego*, Anejo 4 de *Verba*, Universidad de Santiago, 1974.
- SANTAMARINA, A., "Novas consideracións ó redor das orixes da 'geada'", *Verba*, 7, 1980, pp. 243-250.
- SARMENTO, H., *Gramática Histórica e Comparativa da Língua Portuguesa*, Póvoa de Varzim, Vasconcelos e Pinto, 1917.
- SCHROTEN, J., "Interpretación de la geada gallega", *Verba*, 7, 1980, pp. 209-227.
- SEQUEIRA, F. J. Martins, *Gramática Histórica da Língua Portuguesa*, Lisboa, Livr. Popular, [1959] (3ª ed.).
- SILVEIRA, Sousa da, *Fonética Sintática*, Rio de Janeiro, Fundação Getúlio Vargas, 1971.
- SILVEIRA, Sousa da, *Lições de Português*, Rio de Janeiro, Livros de Portugal, 1972 (8ª ed.).
- SLETSJØE, L., *Le développement de l et n en ancien portugais. Étude fondée sur les diplômes des Portugaliae Monumenta Historica*, Paris, Presses Universitaires d'Oslo, 1959.
- SLETSJØE, L., "Nombre y lumbre - nome y lume. Las desinencias latinas *-men* y *-minem* en español y portugués", *Zeitschrift für romanische Philologie*, Frankfurt, 82, 1966, pp. 275-297.
- TEYSSIER, P., *História da Língua Portuguesa*, Lisboa, Sá da Costa, 1990 (4ª ed.).
- VASCONCELOS, A. Garcia Ribeiro de, *Grammatica Histórica da Língua Portuguesa*, Paris-Lisboa, Aillaud, 1901.
- VASCONCELOS, J. Leite de, *Lições de Filologia Portuguesa*, Rio de Janeiro, Livros de Portugal, 1966 (5ª ed.).
- VASCONCELOS, J. Leite de, *Opúsculos*, 7 vols., Coimbra, Imprensa da Universidade, 1928 (I. *Filologia*, II. *Dialectologia*), 1929 (IV. *Filologia*), 1931 (III. *Onomatologia*), 1938 (V, VII. *Etnologia*), 1985 (VI. *Dialectologia*).
- VASCONCELOS, J. Leite de, *Esquisse d'une Dialectologie Portugaise*, Lisboa, I.N.I.C., 1987 (3ª ed. por M. A. Valle CINTRA).
- VEIGA, A., "Oír, col, e outros casos de [ó] < au en galego", *Verba*, 9, 1982, pp. 153-200.
- VEIGA, A., "Verbo latino e verbo galego. Notas para unha análise comparativa", *Verba*, 13, 1986, pp. 75-125.
- VEIGA, A., "Notas sobre algúns procesos reductivos de ditongos decrecentes en galego", *Verba*, 13, 1986, pp. 301-311.
- VEIGA, A., "Reaproximación estructural a la lenición protorro-mance", *Verba*, 15, 1988, pp. 17-78.
- VEIGA, A., "Sobre a decadencia do subxuntivo en prátases condicionais en galego e español e a subxuntivización da forma *cantara*", in M. BREA LÓPEZ / F. FERNÁNDEZ REI: *Homenaxe ó profesor Constantino García*, II, Santiago, Departamento de Filoloxía Galega/Universidade, 1991, pp. 497-539.
- VEIGA, A., "Sobre a reorganización das oposicións temporais

en subxuntivo e subxuntivo irreal na diacronía do verbo hispánico", in R. LORENZO (ed.): *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas (Santiago, 1989)*, V, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1992, pp. 435-466.

VEIGA ARIAS, A., *Algunas calas en los orígenes del gallego*, Vigo, Galaxia, 1983.

WILLIAMS, E. A., *Do Latim ao Português. Fonologia e Morfologia Históricas da Língua Portuguesa*, Rio de Janeiro, Tempo Brasileiro, 1975 (3ª ed.).

ÍNDICE DE PALABRAS GALEGAS CITADAS

ÍNDICE DE PALABRAS GALEGAS CITADAS

- a (art.): §39c, §135a.2, §160a
a (pron.): §39c, §39c.1, §135a.2, §156a
a (prep.): §39c.2, §61, §160c.4, §244a, §244e.1
á: n. 93, §244e.1
a carón: §235f
a dur: §237d
a duro: §237d
a eito: §237d
a emproo: §235f
a enfesto: §235f
a feito: §237d
a festo: §235f
a la fe: §240
a mais: n. 481
a miúdo: §236e
a nada que: §245d
a partir de: n. 479
a partires de: n. 479
a pesar de: n. 479
a pesares de: n. 479
a poucas: §234b
a pouco que: §245d
a redro: §235f
a reo: §237d
a treu: §237d
a/ao rente: §235f
a/ao rentes: §235f
a/ao son de: n. 478
a/de cotío: §236e
a/en cas de: §19c, §133a, §244d.1
a/en prol de: §244d.2
(a/en/per) como quer que: n. 493
a/por causa de que: §245d
aa: §244e.1
aata: §244b
aba: §29
abade: §50
abadesa: §149.3
abaixo: §235b
abelaira: n. 71
Abeledo: §79b.2
abeleira: n. 71
Abelenda: §79b.2
abella: §5b.2, §53a, §91b, §148b.2
abeneiro: §129.1
aberto: §12a, §190b
abofé: §19c, §133a, §240
abofellas: n. 467
abondar: §54a
abondo: §168c, §238
aborrecer: §98d.2
Abraira: n. 71
abrigar: §17d.4
abril: §12a, §53a, §89b
abrín: §182d
abrio: n. 360
abrir: §17a
abrouxar: §135b.2
abruño: §43b, §142
absolto: §190b
absolvido: §190b
absoluto: §96b
abubela: §130b

Este índice pretende recoller todas as palabras (e locucións) galegas citadas ao longo deste volume da Gramática, atendendo só aos resultados finais das evolucións, non aos pasos intermedios (frecuentemente documentados), excepto cando estes van especificados como 'común', 'medieval', 'arcaico', 'dialectal' ou 'popular'. Por outra parte, débese ter en conta que as formas medievais (sen ningún acento gráfico), dialectais, populares, etc. (isto é, todas aquelas que non pertencen ao "galego común") van en letra itálica, ao tempo que vai en negra a referencia a aqueles parágrafos en que aparece total ou parcialmente a conxugación dalgúns verbos, a onde remeten tamén os infinitivos antigos e dialectais respectivos; neste sentido, no repertorio de formas verbais non incluímos, por razóns obvias, todas aquelas que aparecen no capítulo correspondente á conxugación de cada verbo.

abur: §56c
 acá: §235a
 acaecer: §134a
 acalentar: §176b
 acedo: §5a
 acender: §51, n. 247
 acento: §51
 acentuar: **§191C**
 aceptar: §51
 acceso: §51, §101d
 acevo: §135b.2
 acev(r)o: §66
 acha: §91a
 achaiar: §29
 achar: §91a
 acima: §235b
 aciñeira: §148b.2
 acio: §80b.2
 acirrar: §138b, §143b.2
 acivro: §66, §135b.2
 acó: §235a
 acolá: §235a
 acontecer: §134a
 acougar: n. 180
 actriz: §149.3
 acubular: §129.2
 acugular: §129.2
 achegar: §134a
 adaxo: vid. *co adaxo de*
 adega: §12d.1, §102.1
 Ádega: §138b
 adeministrar: §136
 ademirar: §136
 adequirir: §136
 adiante: §235b
 adicar: n. 247
 adiviñar: §79c, §134a
 administrar: §136
 admirar: §136
 admitir: §176d, §176e
 adoecer: §71a, §134a
 adoutivo: §92b
 adquirir: §136
 adro: §113a
 adu: §180c
 aduce: §180a, §180c
 aducir: §50, §57a, §176e
 adurei: §102.3
 adusse: §182c
 aduz: §180a
 aduzer: §176e, **§225**
 aduzir: §176e
 advertir: **§196**
 afé: §240
 afeitar: §143b.2
 afellas: n. 467
 afiar: **§191C**
 aflixir: §91e
 afoto: §134b
 afouto: §23b, §134a
 afriçon: §91d
 afrigir: §91e
 afrixir: §91e
 agás: §244c.6
 agás que: §245d
 ágoa: n. 36, §28
 agoiro: §23b, §56b, §113c
 agora: §19a, §53a, §146.4, §236a
 agora ben: §245d
 agosto: §23b, §56b
 agouro: §113c
 agra: §148b.2
 agradecer: §134a
 agro: §148b.2
 agruño: §142
 agua: n. 36, §28
 agudo: §9a, n. 386
 Águeda: §138b
 aguiá: §3b, §25c, §60c, §71a
 aguillón: §60c
 agüiro: §113c
 agulla: §91b, §148b.2
 aguzar: §104a
 ahi!: §246
 ail: §246
 aí: §235a

aiga: §25c
 aínda: §38b, §236b
 aínda que: §245d
 aipo: §110b
 atquí: §235a
 aira: §26c
 airexa: §26c
 aixada: §25d.3, §98d.3
 al (contr.): n. 309
 al (<AIUD): §61, §168b
 al de menos: n. 308, §238
 al de meos: §238
 al fin: n. 308, §238
 al mēos: §238
 alá: §61, §235a
 alandra: §134a
 alba: §54a, §99a
 alcender: n. 247
 alcolito: §72b
 alcontrar: n. 247
 aldriba: §135b.2
 aleixoar: §134a
 alén: §235a
 alende: §235a
 alfaça: §148b.2
 algo: §18a, §60b, §168a, §238
 alguén: §60c, §83b, §168a
 algún: §168a
 algures: §235e
 albur: §235e
 albures: §235e
 alí: §61, §235a
 alindar: §134a
 alleo: §80b.1
 allo: §109a
 alma: §18a, §127a.2
 almacén: §72b
 almallo: §72b
 almario: §87c
 almorzo: §102.1
 aló: §61, §235a
 (a)lomear: §127a.2, §127b
 alomenos: n. 308, §238

altasebe: §142
 alto: §99a
 alugar: §134a
 alumar: §33a
 alumear: §33a, §134a
 alumēar: §143b.2
 alumeo: §191a
 alumiar: §33a, §130c
 alumo: §191a
 alzar: §99a
 ama: §61
 amá: §53d, n. 364
 amaba: §83a
 amabades: §191b
 amábades: §191b
 amabamos: §191b
 amábamos: §139b.1, §191b
 amache: §20a, §104b
 amáchedes: §182f.5
 amaches: n. 117
 amade: §53d
 amades: §25c, §37b, §53d, §68a, §180a
 amai: §53d, n. 364
 amaicer: §30a, §79b.2, §142
 amais: §25c, §37b, §53d, §180a
 amalló: §134a
 amandes: §180a
 amano: §83c, §182f.6
 amante: §190c
 amanecer: §79b.2, §142
 amar: §20c.3, §87b, **§§180-190**
 amáramos: §139b.1
 amarei: §137c.2
 amareín: §137c.2
 amarén: §137c.2
 amargo: §3b
 amaríamos: §139b.1
 amaron: §83c
 amas: §68a
 amás: §25c, §37b, §53d, §180a
 amasche: §104b
 amase: §20c.4
 amasedes: §191b

amásemos: §139b.1
 amasemos: §191b
amaste: §104b
amástedes: §182f.5
amaste(s): §182f.2
 ambos: §168c
 ambos a dous: n. 338, n. 344
 ambos os dous: n. 338
ambrar: §91d
ambroo: §235f
 amea: §134a
 ameaza: §33a, §79a, §134a
 amedes: §191b
ámedes: §180b, §191b
 amei: §20a, §25c, §137c.2
ameín: §137c.2, §182f.1
 ameixa: §27b, §44b, §98d.3
 amemos: §191b
ámemos: §180b, §191b
amén: §137c.2, §182f.1
 amencer: §30a, §79b.2, §142
 améndoa: §50, §79b.3, §97a
ameneiro: §129.1
amenta: §134b
 amieiro: §129.1
 amigo: §6a, §21a, §53a, §77, §83a
amín: §137c.2, n. 369
 amiúde: §236e
 amizade: §17a, §102.2
 amo: §21a
 amoestar: §36a, §79a
 amor: §8a, §20c.3, §87b, §150.2. Vid. *por amor de*
 amora: §12e, §134a
 amores: §150.2
 amosar: §98c
amostrar: §134b
amoto: §134b
 amparar: §143b.1
 ampola: §70a
amproo: §235f
anamorado: §13c.1
 ancho: §91a

andas: §20d
 andoriña: §142
animaes: §37a
 animais: §20b, §25c, §37a, §68a, §80d, §127d
 animal: §72a
animale: §137a
animás: §20b, §25c, §37a, §80d, §127d
 ano: §3b, §76
anque: n. 493
 antano: §76, §146.4, §236a
ante (adv.): §137c.1, §236a. Vid. *por ante*
ante (prep.): §244a
 antergo: §139a, §142
 antes: §68a, §137c.1, §236a
 antes de antonte: §236e
 antes...(do) que/ca: §245c
 antiga: §60a, §149.1
 antigo: §38a, §60b
antivãa: §66
 antollo: §143b.1
antón: §143b.1
 antonte: §142, §236a. Vid. *antes de antonte*
antre: §13c.1, §143b.1, §244a
antroido: §13c.1, §143b.1
antronte: §142
anvidos: §53a, §237c
 anxo: §18c, §58b, §106
 anzol: §21c.2
anzolo: §21c.2
 año: §97c
 ao: §39c.2, §160c.4, §244e.1
 ao chou: §133a, §237d
 ao comezo: §242
 ao mellor: §241
 ao pé: §235f
 ao redor: §235f
 ao/de primeiro: §242
 apalpar: §99a, §134a
 (a)peitar: §25d.1
 apertar: §138a

apezar: §193
 após: §68a, §134a, §244a
 apouvir: §66
 aprender: §89a
apres: §236b
 apresentar: §134a
 apretar: §138a
 aprobar: §89a
 apuxar: §143b.2
aquanto: §134a
aque: §235c
 aquecer: §30a, §79b.4
aqueis: n. 317
 aquel: §20c.2, §163a
 aquela: §5c.1, §163a
aquel(e): §163a
 aqueles: §163b
aquelo: §163a
aquelos: n. 47, §163b
 aqueloutro: §163d
 aquén: §235a
 aque(n)cer: §134b
aquende: §235a
aqués: n. 317
aguesse: §163a
agueste: §163a
 aquí: §61, §235a
aquil: §163c
aquila: n. 322
 aquilo: §5b.7, n. 253, §163a, §163b
aquisto: n. 20, §163b
ar: n. 469
 arado: §86b, §89c, §127a.2
 arame: §13c.1, §21e, §147a.1, §148b.1
aramio: §21e, §148b.1
 araña: §108a
 árbore: §20c.3, §54a, §100b, §131a
 arboredo: §5a
arb're: §18e, §131a
 arcediogo: §34b, §80b.2
arço: §105c, n. 351, §180a, §192a
arcolito: §72b
arder: §226

ardes: §192a
 ardín: §182c
ardio: n. 360
 ardo: §105c, §180a, §192a
 area: §12a, §33b, §135a.3
 areeira: n. 79
areia: §33b, §135a.3
 aresta: §86a, §98b
 arestora: §236a
argullo: §127b
arieira: n. 79
 arma: §19a, §100a, §147a.2
 armacén: §72b
armallo: §72b
 armas: n. 259
 armentío: §54c
 Arnela: §17a
arradio: §84b, §134b
arrá(n): §134b
arrandear: §134b
arrauto: §92b, §134b
 arrebol: §134a
 arrecantar: §134a
arrecear: §84b, §134b
arrecender: §134b
arrecuar: §134b
 arredar: §89c, §96a, §127a.2
 arredondar: §134a
 arredor: §235b
 (ar)refecer: §127a.2
 arrefriar: §134a
 arrepender: §134a
 arripiar: §71a
 arrefecer: §134a, §143b.2
 arrequentar: §134a
 arrexuntar: §134a
 arriba: §235b
 arrimar: §134a
arriزار: §138b, §143b
arrodeio: §12e, §84b, §134b
 arrolar: §134a
 arrotar: §134a
 arroupar: §134a

arruído: §134b
artello: §5d, §91b, §100a
artigo: §5d, §21b, §91b, §100a
arvor: §20c.3
arvore: §20c.3
arxila: §70a, §100a
as (art.): §160a
as (pron.): §156a
ás millentas: §174
ás toas: §237d
asa: §101d, §141
asaz: §238
ascuitar: §23b
asemade: §237c
así: §237c
así e todo: §245d
así mesmo: §240
asinar: §97c
asiña: §127a.2, §236b
asno: §18a
asobiar: §96a
asolagar: n. 474
asulagar: n. 474
asomade: §237c
asomar: §98c
asosegar: §134b
aspeito: §94a
áspero: §98b
assaz: §238
assolver: §96a
astra: §135b.2, §244b
astrólogo: §142
astrucia: §135b.2
astucia: §135b.2
ata: §242, §244b
ataa: §244b
ataes: §244b
atães: §244b
atal: §134a
atan: §134a
atar: §92a
ate: §244b
até: §242, §244b

até que: §245d
atee: §244b
atêe: §244b
atêen: §244b
atees: §244b
atêes: §244b
ateo: n. 263
ates: §244b
ateu: n. 263
atra: §244b
atrais: n. 449
atrás: §235b
atribuír: §176d
atro: §244b
atroen: §244b
atroes: §244b
aturar: n. 246
auçon: §94a
auga: §25b.5, §60a, §114c
augua: §141
Aurense: §26c
ausente: §25d.3, §96b
ausoluto: §96b
auto: §94a
autor: §94b
autro: §26c
avais: n. 273
avales: n. 273
avan: n. 448
avangelho: §13c.1
avangeo: §13c.1
avantaxe: §130b
avante: §235b
avea: §54b, §80b.1
aversairo: §25b.1
avespa: §12e, §98b, §134a
avesso: §96a
avilín: §96a, §134a
avineira: §79c, §134b
avó: §19b, §21b, §34a, §35b, §112, §148b.1, §149.1
avoa: §7a, §19b, §35b, §149.1
avogado: §96a, §130a

avoo: §148b.1, §149.1
ávrego: §66, §89b
axiña: §58b, §80c.2, §127a.2, §236b
axotar: §143b.2
axudar: §96a, §105a
axuntar: §134b
az: §3b, §20c.5
azouta: §148b.2
azoute: §148b.2

bago: §53a
bagoz: §53a
bahl: §246
baio: §105b
baixar: §107a
baixo: §25b.2. Vid. *por baixo*
balanza: §126a.6
balde: vid. *de/en balde*
baldeiro: §237d
baldío: §237d
balea: §70a
balor: §43b, n. 270
baño: §108a
barca: §148b.1
barco: §148b.1
bardante de: §129.2, §244d.5
bardantes de: n. 479
baril: §141
bastante: §168c, §238
batalla: §114a
bater: §44a, §50, §114a
batido: §190b
batio: n. 360
Batuda: vid. *Punta Batuda*
batudo: §190b
bautizar: §25d.3, §92b
baxo: §27b
bébedo: n. 19, §18a
beber: §44a, §87b, §116, §194
bebido: §190b
becho: §104b
bēeizer: §227
beenzer: §227

bêes: §116
beicer: §32c, §79b.2, §94c
beis: §20b, §80d
beixo: §25b.2, §44a, §107a
ben: §4b.2, §20c.1, §44a, §80a, §237c.
 Vid. *agora ben, ora ben*
ben....ben: §245b
ben que: §245d
bencer: §32c, §79b.2, §94c
bender: §116
benia: §246
bens: §20b, §80d
bento: §24b, §27a, §32c, §79b.2, §94c
Bergantiños: §138a
Bernal: §21c.1, §133c
Bernaldo: §127a.2
Bernardo: §133c
bes: §80d
bescha: §104b
besta: §104b
bever: §116
bévera: §66
bez: §116
bibe: §5b.4
bicho: §5b.2, §104b
bida: §116
bieito: §24b, §27a, §32c, §79b.2, §94c
billón: §170d
binbo: §116
bispo: §5d, §13c.2, §15d.1, §130b
bo: §7b.3: §21b, §34a, §80c.1
boa: §7b.3, §35a, §80b.1
bôa: §40a. Vid. *per bôa fe*
boamente: §237a
boca: §8a, §44a, §50
bodega: §12d.1, §53a, §130b
boh!: §246
boi: §20b, §36b, §44a, §54c, §149.4
bolsa: §87c, §148b.1
bolso: §148b.1
bon: §7b.3, §21b, §34a, §80c.1
bondade: §3b, §17a
boneca: §129.1

bõo: §116
 boroa: §131a
 bosta: §135b.2
 bostela: §43b
 bostra: §135b.2
 botar: §193
 boutizar: §25d.3, §92b
 bouza: §99a
 bradar: §90b
 bragas: §53a, §88
 brama: §129.2
 branco: §90b
 brando: §90b
 brasón: §90b
 bredo: §90b
 brétoma: §18b
 b'roa: §15d.2, §131a
 bruto: §50, §88
 bubela: §130b
 burgúes: §148b.3
 burguesa: §148b.3
 buxo: §25d.2, §27b, §95a

ca (<QUAM): §39c.2, §48.2, §245c. Vid.
antes...(do) que/ca, despois...(do)
que/ca, máis...(do) que/ca,
menos...(do) que/ca

X ca (<QUA): §245c
 ca (<coa): §35a, §244e.1
 cal: §246
 cabaleiro: §25b.1, §149.4
 cabalgar: §17a, §17e
 caballo: §54a, §70a, §149.4
 cabana: §43a
 cabe: §244c.2
 cabelo: §70a
 caben: §21d.1, §176c
 caber: §176c, §204
 cabeza: §104a, n. 256, §148b.2
 cabido: §18c, §53a, §71a
 cable: n. 39
 cabo: §3b, §61, §147a.1, §244c.2
 cabra: §3b, §53a, §89b, §149.4

cada: §168a. Vid. *quis cada un*
cada que: n. 494
 cadanseu: §165b
 cadansúa: §165b
 cadaquén: §168d
 cadáver: §138b
 cadavre: §138b
 cadea: §5a, §12a, §80b.1
 cadêa: §40b
 cadeira: §25d.3, §89d
 cadela: §53a, §149.4
 cadelo: §4b.4
 caderno: §48.2
 cadra: vid. *se cadra*
 cadrar: §48.2
 cadril: §48.2
 cae: §37b
 caen: §37b
 caer: §55, §197.1
 caes: §37b
 cães: §37a, §150.2
 caiba: §25b.3, §53b, §110b
 caibo: §180a
 caín: §182d
 caínzo: §79b.1
 caño: §80c.2
 caio: n. 77, §135a.1
 cais (subst.): §20b, §37a, §80d, §150.2
 cais (pron.): §71b, §166b
 caisquer: n. 341
 caixa: §25d.3, §93
 cajon: §15d.1, §130b
 cal (subst.): §20c.2, §79b.2
 cal (pron.): §48.1, §166b. Vid. *o cal*
 cal...cal: §245b
 calandario: §126b
 calcañar: §108a
 calcaño: §99a
 caldeira: §113b
 caldeiro: §99a
 caldo: §18a, §99a
 calendario: §126b
 cales: §71b, §166b

calidade: §48.2
 calisquera: n. 341
 callar: §35a, §91b
 calor: §71a
 calquer(a): §168d
 calvo: §99a
 camanbo: §48.2, §97c
 cambar: §112
 camisa: §107b
 campa: §80b.2, §139b.1
 campá: §101a
 can: §20c.1, §80a, §149.4, §150.2
 cán: n. 156
 cana: §43a, §76
 cancela: §148b.2
 cancelo: §148b.2
 canda: §39c.2, n. 344, §244c.1
 candeia: §71a
 candia: §244c.1
 X cando: §48.1, §236d, §245c
 canela: §76
 canle: §20c.2, §79b.2
 cans: §20b, §37a, §68a, §80d, §150.2
 cansar: §93
 cantante: §190c
 cantare: §137a
 canté: §246
 cantidade: §48.2
 cantiga: §139b.1
 cántiga: §139b.1
 canto (subst.): §101a
 canto (pron.): §48.1, §166b, §168c. Vid.
en canto
 cañar: §35a
 caño: §35a
 capa: §50
 cara (a): §244c.2
 carabullo: §43b
 carallo: §86a
 carambelo: §141
 caramelo: §127a.2
 caravel: §136
 caravilla: §90a, §136

carballa: §148b.2
 carballo: §148b.2
 carbón: §54a, §100b
 carcañal: §127a.2
 carcer: §20c.3
 cárcere: §20c.3
 cardeal: §79a
 cargar: §53a
 caria: §244c.2
 Carlos: §146.1
 carnear: §100a
 carne: §100a
 carneiro: §149.4
 caro: §86a
 carón: vid. *a carón*
 carraxe: §126a.1
 X carregar: §53a
 carreira: §113b
 carro: §85
 carteirón: n. 349
 cartos: §48.1, n. 270, n. 349
 caruncho: §91a
 cas (<casa): §19c, §133a. Vid. *a/en cas*
de
cas (<CANES): §20b, §37a, §80d, §150.2
 X casa: §67
 X casar (subst.): §72b
 X casar (verb.): §176b
 Casares: §72b
 casas: §68a
 cascar: §48.2
 case: §48.1, §238
 casemente: n. 458, §237a, §238
 cáseque: n. 462
 castaña: §108a
 caste: §21d.2
 Castedo: §79b.2
 castelán: §70a
 castelo: §4b.4, §70a
 Castelo: n. 10
 castelos: n. 259
 Castenda: §79b.2
 castiñeiro: §127a.1

castrón: §149.4
 catar: §92a
 catedral: §138b
 cativo: §92a, §92b
 catorce: §20c.5, §48.2, §102.2, §114a, §170b
catorcecentos: §170d
catredal: §138b
 catro: §48.1, §87a, §114a, §138a, §170a
 catrocentos: §170d
 caudal: §25d.3, §102.1
 causa: vid. *a/por causa de que*
cautivo: §92b
 caveira: §71a
 cavilar: §70a
caxa: §27b
 caxado: §59.2
 caxato: §59.2
 cazar: §92a, §104a
 cea: §5a
 cebar: §54a
 cebo: §5a
 cebola: §13a, §53a, §70a, §148b.2
cecais: n. 468
 cedo: §5a, §21a, §45a, §236b
 cego: §4a, §4b.4, §53a
 cegoña: §8a, §53a
 ceibe: n. 48
ceio: §33b
 cela: §70a
 celeiro: §70a
 cella: §5b.2, §109a
 cen: §133a, §170d
cencia: §128a
centén: §80b.1
 centena: §174
 centeo: §80b.1
 centésimo: §171b
 cento: §4a, §45a, §174
 céntuplo: §172
 ceo: §4a, §23a, §33b
 cepo: §50
 ceptro: §98a
 cera: §86a
 cerca: §45a, §100a, §235b, §244a
 cercear: §79a, §100a
 cerdeira: n. 257
 cereixa: §25b.2, §107a, §127b, §131a
 cereixeira: n. 257
 cereixo: §148b.1
 cerrar: §63b
certas: §234b
 certo: §4b.4, §168a. Vid. *de certo*
 cervexa: §100b, §107a
 cervo: §4a, §100b
 céspede: §98b
 cesta: §148b.2
 cesto: §148b.2
 chaga: §56b, §90a
chaleque: §21d.2
 chama: §3b, §76, §90a
 chamar: §77, §90a
 chaminea: §142
 chan: §3b, §90a
changer: §90a, §101a
 chanta: §148b.1
 chantar: §90a
 canto: §148b.1
chanto: §94b
chão: §40b
 chapeu: §148b.1
chata: §138b
 chato: §90a
 chave: §90a
 chavella: §6b, §90a, §148b.1
 chavello: §148b.1
 Chaves: §90a
 che: §104b, §155.2
 chea: §33b
 cheda: §90a
 chegar: §13a, §53a
 chegas: §192b
 chego: §192b
 chegue: §57a, §192b
 chegues: §192b
cheia: §33b

cheio: §33b, §135a.3
 cheirar: §25d.3, §89d, §90a
chen: §33b, §80b.1
 cheo: §5a, §33b, §80b.1, §90a, §135a.3
 chicharo: §18b, §45b, §148b.1
chicolate: §127b
 chicoria: §45b
chiculate: §127b
 chifrar: §63d, §91d
 chinche: §45b
 chistera: §45b
 cho: §157
 choca: §90a
 chocolate: §127b
choer: §23b
 choir: §23b
 choiva: §25b.4, §54b, §90a, §112
 chorar: §15a, §90a
 chor(ima): §90a
 chorir: §90a
 chou: vid. *ao chou*
 choupa: §90a
 chousa: §23b, §90a
 choutar: §63d, §99a
 chouto: §63d, §99a
 chouvir: §23b
 chover: §90a
 chuchar: §63d
 chumbo: §8b.1, §101a
chus: §90a, §151, §238
 chuvia: §25b.4, §54b, §112
 Cibrán: §113a
cicais: §138b, n. 468
 cidade: §45a, §102.1
 cidra: §113a
 ciencia: §98a, §128a
 cima: vid. *por cima*
 cimento: §127a.1
 cinco: §48.4, §170a
cincocentos: §170d
 cincuenta: §30a, n. 102, §170c
cinges: §192b
 cingo: §58b, §192b
 cinguir: §58b, §192b
cinque: §170a
 cinsa: §79b.1
 cinta: §5b.1
 cinto: §94b, n. 387
 cinxín: §182c
 cinxir: §176d, §192b
 cinza: §38c, §79b.1
cireixa: §127b
 cirio: §5b.2
ciro: §113a
 cirola: §13b.3, §113a
 cisma: §98a
 civís: §20b, §38d
 claramente: §237a
 clarear: §176b
clas: §20c.4, §133d
 clase: §133d
Cloio: §90a
 clube: §137b
c'luna: n. 238
 co: §81b, §160c.1, §244e.1
 co adaxo de: §244d.3
 coa: §35a, §244e.1
 coador: §17c
 coallar: §35a, §91b
 coañar: §35a
 coaño: §35a
 cóbado: §8a, §18a, §18b, §54a
cobicia: n. 188
 cobil: §54a
 cobiza: §15a, §17b, §43a, §104a
 cobra: §7a, §34a, §116
 cobre: §21d.2
cocar: §86b
 cocer: §60c
 cocín: §182c
 cocíña: §60c, §126c.3
coda: §28, §33c
códea: n. 36, §28
 codeso: §65
 codia: n. 36, §28, §33c, §80b.2
codril: §48.2

co'el: §81b, §154a, §244e.1
 coello: §6b, §43a, §79b.2, §91b
 coenllo: §79b.2
 co'este: §81b, §244e.1
 cofonder: §101e, §176e
 cofondir: §176e
 cofortar: §101de
 cofujon: §101e
 cogombro: §21e, §101f.2, §148b.1
 coidar: §26b.1, §36a, §53a, §58a
 coifa: n. 196
 Coímbra: §56a, §113a
 coimo: §192a
 coio: §86b
 coiraza: §113b
 coirmão: §38c
 coiro: §25b.1, §26b.3, §43a, §113c
 coitelo: §4a, §4b.4, §25d.4, §99b
 col (<CAULE): §19d, §23b, §148b.1
 col (<COLLU): vid. *en col de*
 col (contr.): n. 309
 colbe: §43b
 colga: §7a
 colgo: §191a
 colleita: n. 387
 colleito: §190b
 collar: §58a
 collido: §190b
 collo: §109b
 coloco: §191a
 coma: §39c.2, n. 344, §245c. Vid.
tanto...como/coma
 comadre: §149.4
 cómaro: §18b, n. 126, §101a
 cómbaro: §101f.2
 come: §245c
 comenencia: §101a, §128a
 comer: §77
 comes: §192a
 comesto: §190b
 cometa: §148b.2
 comezo: vid. *ao comezo*
 comicar: §176b

comido: §190b
 comigo: §101c, §153b.3
 comingo: n. 284
 comiño: §80c.2
 comio: §192a
 como (verb.): §192a
 X como (conx.): §21a, §48.3, §237c, §245c.
 Vid. *(a/en/por) como quer que,*
tanto...como/coma
 compadre: §149.4
 compaixón: §25b.2, §107b
 compaña: §108a
 complar: n. 165
 compoñer: §101a
 compor: §101a
 comprar: §89a, n. 165
 comprender: §176c
 comuion: §108b
 comuís: §38d, §80d
 común: §20c.1, §76, §80a
 comungar: §76, n. 128
 comungo: §191a
 comunico: §191a
 comúns: §38d, §80d
 comunión: §108b
 comuís: §38d, §80d
 con: §83b, §154a, §160c.1, §244a,
 §244e.1
 con tal (de) que: §245d
 conceber: §176e
 conceito: §92b
 concello: §109a
 concencia: §27d, §128a
 conceución: §25d.5
 concha: §8b.1
 concibir: §176e
 conciencia: §128a
 concruir: §91d
 condado: §17a
 conde: §7b.2, §18a, §101f.1, §126a.2
 condenar: §101b
 condesa: §149.3
 condestábel: §146.2

conduce: §180a
 conduz: §20c.5, §180a
 confesión: §107b
 confesson: §107b
 confisson: §107b
 conforme: §244c.3
 confujon: §107a
 confundir: §176e
 confusión: §107b
 confuson: §107b
 Conga: §31a
 cóngaro: §136
 congostra: §86c, §135b.2
 congro: §89a, §136
 connosco: §98d.1, §101b, §153b.4
 conque: §245d
 consello: §5a, §5b.2, §101d
 consigo: §153b.3, §154b
 constirar: §55, §101d
 consoante: §244c.4
 consonte: §35a, §244c.4
 cónsules: n. 273
 X contar: §17a, §92a
 contente: §21d.2
 contigo: §153b.3
 contra: §39c.2, §244a
 controis: n. 273
 controles: n. 273
 conveniencia: n. 183, §128a
 convento: §54b
 convir: §101a
 convosco: §153b.4
 coñecer: §97c, §98d.2
 coona: §101b
 coovra: §116
 copiar: §191c
 cor: §8a, §34a, §71a
 corda: §100a
 cordeiro: §10c
 corenta: §35a, §48.2, §89d, §170c
 corentena: §174
 coresma: §48.2, §89d
 corna: §148b.2

corno: §43a, §148b.2
 cornos: §68a, n. 259
 coroa: §80b.1, §86a, §131a
 corõa: §40a
 coronica: §136
 corpo: §7b.4, §100a, §147a.1
 corpos: §147a.1
 corraxe: n. 233
 correa: §58a, §106
 correr: §85
 corrín: §182d
 corrixir: §192b
 corruncho: §126c.4
 corta-feira: §48.2
 corte: §34a
 cortés: n. 262
 cortesa: n. 262
 cortiña: §126c.3
 cortiza: §104a
 Coruña: §136
 coruto: §126c.4, §131a
 coruxa: §126c.4, §131a
 coser: §101d, §114a
 coso: §100c
 cossairo: §25b.1, §100c
 Costança: §101d
 Costoia: §105b
 costro: §34a
 costume: §80b.3, §114a, §126c.4
 costura: §17a
 cota: §48.3
 cote: vid. *de cote*
 cotián: §48.3, §105b
 cotío: vid. *a/de cotío*
 cotobelos: §129.1
 cotomelos: §129.1
 coube: §203a
 couben: §53b, §114c, §182c
 couce: §25d.4, §99a
 coudel: §21c.2, §102.1
 coupon: §53b, §114c
 X couro: §26b.3, §113c
 cousa: §23b, §67

cousela: §25d.3
 couselo (<CAPSELLU): §93
 couselo (<CALICELLU): n. 180
 couto: §23b, §53b
 couva: §19d, §23b, §148b.2
 couve: §23b
 couza: n. 180, §148b.2
 coxa: §25d.2
 cóxegas: n. 270
 coxo: §7b.1, §25d.2, §27b
 cramar: §90d
 craro: §90a
 cras (subst.): §20c.4, §133d
 cras (adv.): §236a
 crasta: §90a
 cre: §20b
 crear: §28
 crebar: §138a
 crecer: §98d.2
 crecho: §91a
 creer: **§228**
 crego: §90a
 crei: §20b
 crencha: §91a
 crer: §32a, §55, §88, §194a, **§198**
 crespo: §98b
 creudo: §190b
 cría: §38c
 criado: §33a
 criar: §28
 cribo: §86b, §89c, §127a.2, §127a.3
 crido: §190b
 crischão: §104b
 crista: §88
 cristián: §104b
 Cristovo: §66, §80b.2
 crive: §114c, §182d, §198b
 c'roa: §15d.2, §131a
 crocar: §86b
 Croio: §90a, §105b
 croio: §86b
 crónica: §136
 cru: §21b, §38a, §148b.1, §149.1

crúa: §149.1
 crubir: §138b
 cruel: §5c.2, n. 91, §55, §88
 cruño: §135b.2, §142
 crúo: n. 258, n. 265
 crus: §38a
 c'ruto: §131a
 cruu: §148b.1, §149.1
 c'ruixa: §131a
 cruz: §8d, §20c.5
 cu: §21b, §38a, §148b.1
 cuadraxésimo: §171b
 cuádruplo: §172
 cual: §48.1, §166b
 cuando: §48.1, §236d
 cuanto: §48.1
 cuarenta: n. 345
 cuarta-feira: §48.2
 cuarteto: §174
 cuartilla: n. 349
 cuartillo: n. 349
 cuarto: §171a, n. 349
 cuartos: §48.1
 cuase: §48.1
 cuatrillón: §170d
 cuatro: §48.1
 cuba: §9a
 cuberto: §190b
 cubrir: §34a, §138b
 cucuña: §126c.3
 cuidar: §26b.1
 cuiro: §26b.3, §113c
 cujo: §166b
 cujo quer: n. 337
 culler: §15b.1, §147a.1
 culpa: §8d
 cume: §8b.4, §21e, §99c, §147a.1, §148b.1
 cumio: §21e, §148b.1
 cumprir: §15b.2, §43a, §91d, §176d
 cun: §81b, §244e.1
 cunca: §8b.1
 cuncha: §8b.1, §91a
 cuña: §108a

cuñado: §15b.1, §97c
 cuño: §8b.2, §135b.2, §142
 curar: §16a
 curmán: §15b.1, §38c
 curruncho: §126c.4
 curtiña: §126c.3
 curto: §8d
 curuto: §126c.4
 curuxa: §126c.4
 curvo: §8d
 cus: §38a
 cuspir: §15b.2, §114a, §176d
 custar: §15b.2
 custume: §126c.4
 cuu: §148b.1
 cūu: §79b.3
 Cuvela: n. 236
 cuxo: §59.2, §166b

 dabondo: §238
 dalgún: §244e.1
 dama: §149.4
 danar: §44a
 dano: §101b
 daquel: §244e.1
 daquela: n. 456
 daqueloutro: §244e.1
 dar: **§205**
 dazanove: §170b
 dazaoito: §170b
 dazaseis: §126b, §170b
 dazasete: §170b
 de: §154a, §160c.1, §244a, §244e.1
 de certo: §240
 de cote: §236e
 de dur: §237d
 de modo/xeito/maneira que: §245d
 de socato: §237d
 de sotaque: §237d
 de súpeto: §237d
 de supito: §237d
 de vagar(iño): §237d
 de/en balde: §237d

debades: §191b
 débades: §180b, §191b
 debaixo: §235b
 debamos: §191b
 débamos: §180b, §191b
 débeda: n. 19, §18a
 debedes: §180a
 debeis: §180a
 debendes: §180a
 debeno: §182f.6
 debeo: §182f.3
 deber: §20c.3, §44a, §54a, **§§180-190**,
 §194a
 debés: §180a
 debeste(s): §182f.2
 debeu: §33b
 debía: §181
 debimos: §182f.4
 debín: §137c.2
 debira: §182f.4
 debiu: §182f.3
 debuxo: §126c.2
 década: §174
 decena: §174
 decenio: §174
 decer: vid. *dicer*, *dicir*
 décimo: §171a
 décimo primeiro: §171b
 décimo segundo: §171b
 decir: vid. *dicer*, *dicir*
 decuplo: §172
 dediante: §235b
 dedicar: n. 247
 dedo: §44a, §58a
 defunto: §94b
 degolar: §53a
 dei: §25c
 deica: §244c.6
 deitar: §59.1
 deixar: §25d.2, §95a
 del (de+pron.): §154a
 del (de+art.): n. 309
 delgado: §17a, §44a

demais: §168c
 demasiado: §168c
 dementre: §236b
 demostrar: §101d
 dempois: §143a.1, §236a
 dende: §143a.1, §244a
 dente: §4b.2
 dentro: §138b, §235b
 deostar: §79a
 depois: §236a
 dereito: §94a, §127b, §131a
 derradeiro: §86b, §113b
 derredor: §235b
 derriba: §235b
 ✕ des: §244a
 des i: §236e
 des oimais: n. 453
 des (h)ojemais: n. 453
 desaparecer: §131a
 desde: §143a.1, §244a
 dese: §244e.1
 deseñar: §97c
 desimular: §14b
 desoutro: §244e.1
 des'parecer: §131a
 despeito: §98b
 despir: n. 247
 despois: §26c, §143a.1, §236a
 despois...(do) que/ca: §245c
 despous: §26c
 ✕ desque: §245d
 deste: §244e.1
 destoutro: §244e.1
 destragar: n. 247
 destro: §95c
 desvairar: §25b.1
 detrais: n. 449
 detrás: §235b
 deus: §25a, §146.1
 deveda: n. 19
 deveo: §33b
 devesa: §44a, §66, §101d, n. 387
 deveu: §33b

devi: §137c.2
 devida: n. 19
 dez: §4a, §44a, §170a
 dez e nove: §170b
 dez e oito: §170b
 dez e seis: §170b
 dez e sete: §170b
 dezanove: §170b
 dezanovecentos: §170d
 dezaioito: §170b
 dezaioitocentos: §170d
 dezaseis: §126b, §170b
 dezaseiscentos: §170d
 dezasete: §170b
 dezasetecentos: §170d
 dezentos: §170d
 dezemo: n. 12, §171a
 dezer: vid. *dicer, dicir*
 dezimo: n. 12, §171a
 di: §61, §180c
 ✕ día (subst.): §5b.5. Vid. *hoje en día, hoje (en) este día, boxe en día, mao día*
 día (verb.): n. 18
 diabo: §17a, §44a, §91d, §116
 diabre: §21d.2
 diablo: §17a, §44a, §91d, §116
 diagoo: §44a
 diagão: §40a
 diante: §235b
 dibuxo: §126c.2
 dicer: §176e, §206
 dicir: §176e, §206
 dicirei: n. 380
 diferente: §131a
 dif'rente: §131a
 digno: §5d
 dino: §5d, §97c
 diñeiro: §79c
 dioivo: §71a, §112
 dir: n. 380
 direito: §13b.6, n. 78, §127b
 discernir: §176d

discutir: §176d, §176e
 disque: §241
 disso: §203b
 dite: n. 48
 dito: §190b
 divida: n. 19
 dixe: §20a, §203a
 dixen: §20a, §25d.2, §27b, §95a, §182c
 dixo: §203b
 dizemo: n. 12
 dizer: vid. *dicer, dicir*
 dizimo: n. 12
 dó: §21b, §34c
 do: §160c.1, §244e.1
 (do) que: §245c. Vid. *antes...(do) que/ca, despois...(do) que/ca, máis...(do) que/ca, menos...(do) que/ca*
 doado: §237b
 dōado: vid. *en dōado*
 doar: §44a
 doazón: §104c
 dobrar: §91d
 dobre: §21d.2, §172
 dobro: §21d.2, §172
 dóce: §44a, §99c
 doce: §20c.5, §114a, §170b
 docecentos: §170d
 doe: §37b, §180a
 doen: §37b
 doencia: §104c
 doenza: §104c
 doer: §36a
 doer: §228
 does: §37b
 doio: §109c, §135a.1
 Doiro: §113b
 dois: §26c
 dol: §20c.2, n. 408, §180a
 doloroso: §71d
 dolvera: §114c
 dolveron: n. 408
 domaa: §130a

domear: §79a
 domingo: §5b.1
 Domingos: §146.1
 don (<DOMINU): §21c.1, §133b
 don (<DONU): §21b, §80c.1, §148b.3
 don (verb.): n. 369
 dona: §18a
 doncela: §101b
 dondo: §18a, §101f.1
 donicela: §4a
 dono: §7b.2, §101b
 doo: §135a.1
 dōo: §148b.2
 dooroso: §71d
 dor: §34a, §71a, §87b
 dorido: §34a
 dormes: §192a
 dormio: §192a
 dou: §34c
 dous: §21b, §25a, §26c, §34c, §170a. Vid. *ambos a dous, ambos os dous*
 douscentos: §170d
 douto: §94a
 doutor: §25d.1, §94a, §149.2
 doutora: §149.2
 doutrina: §25d.1, §94a
 doutro: §244e.1
 dozemo: n. 347
 dragón: §88
 d'reito: §13d.1, §131a
 drento: §86d, §138b
 dúas: §8b.5, §170a
 dubidar: §17d.5
 dúbida: §44a
 ducia: §174
 dúcteis: §71c
 dúctiles: §71c
 dulda: §102.1
 duldar: §17d.5
 dulta: §102.1
 dultar: §17d.5
 dun: §244e.1
 dúo: §174

duodécimo: §171b
 duplo: §172
 duquesa: n. 268
dur: vid. *a dur*, *de dur*
 durante: §244c.4
 durar: §16a
 durmente: §190c
 durmir: §15b.3, §195
 durmo: §192a
 duro: §9a. Vid. *a duro*
 duzentos: §170d

e: §39c.3, §61, §127c, §245b. Vid. *así e todo*
'e: n. 291
e mais: n. 481
ēader: §50, §79d
eglesia: n. 105
égoa: n. 36, §28
egreja: n. 105
egua: §4a, n. 36, §25a, §28, §60a, §149.4
ehl: §246
eil: §246
ef: §235a
eido: §25c, §55
etgreja: n. 105
eili: §235a
ei-lo: §160b
eilo: §156a
einda: §38b
eiqui: §235a
eira: §25b.1, §26c, §113b
etire: §20a, §236a
etrexax: §26c
Eirexúa: n. 86
eiruga: §128a
eis: §235c
eito: vid. *a eito*
eivigar: §66
eixada: §26d
eixe: §21e, §25d.2, §95a, §148b.1
eixempro: §91d, §143a.1
eixente: §244c.4

eixerdar: §25d.2, §95b
eixido: §25d.2, §95a
eixilbar: §95b
eixo: §21e, §25d.2, §95a, §148b.1
eixugar: §143a.1
eixuito: §143a.1
el (art.): §160a
el (pron.): §5a, §20c.2, §39c.2, §154a
'el (pron.): n. 291
el(-Rei): §70a, §160a
ela: §5c.1, §154a
ele: §154a
elefanta: §149.1
elefante: §149.1
eleito: §190b
eles: n. 47
elixido: §190b
elmo: §99a
elo (subst.): §30a, §70a, §79a
elo (pron.): n. 20, n. 253, §154a
elos: n. 47, §154a
embaixo: §235b
embigo: §15c, §53e, §91d, §126a.2
embio: §53e
emendar: §101a
emparar: §143b.1
empecer: §55
emperatriz: §149.3
empero: n. 493
emporiso: §245d
empregar: §91d
empeñar: §97c
emproo: vid. *a emproo*
(em)puxar: §99c, §143b.2
en: §83c, §130d, §154a, §160c.2, §244a, §244e.2
én: §20c.6, §133a, §242
en canto: §236e
en col de: §133a, §244d.1
en dōado: §237d
en troques de: §244d.4
(en) verbo de: §244d.3
enamorar: §130a

encender: n. 247
encetar: §92a
encher: §91a, §§183-185
enchín: §182b
encima: §235b
enciño: §80c.2, §126a.2
encirrar: §138b, §143b.2
encontrar: n. 247
encreu: §55
ende: §133a, §242. Vid. *por ende*
endegar: §53a
enemigo: §130c
enfeitar: §143b.2
enfesto: vid. *a enfesto*
engadir: §50, §79d
engalar: §79d
enganar: §76
engêio: §108b
engêo: §108b
éngo: §5b.1
engorde: §79d, §237c
engordioño: §237c
engurra: §138b
enlumeñar: §143b.2
enmentre: n. 457
enno: §244e.2
eno: §244e.2
enriba: §235b
enriquecer: §143b.2
enruga: §138b
ensaio: §79b.4, §95b, §106, §143a.1
ensembra: §237c
ensembra: §237c
ensinar: §97c
ensunlla: §79b.4, §95b
entalar: §91c
enteiro: §25d.3, §89d, §138a, §139a
entergo: §86d, §138a, §142
entollo: §143b.1
entón: §61, §143a.1, §143b.1, §236b
entonce(s): §236b
entrambos: §168d
entraña: §108a

entre: §87a, §138a, §143b.1, §244a
entrecosto: §135b.2
entrecastro: §135b.2
entregar: §138a
entrego: §86d, §138a, §142
éntrelos: n. 235
entrementes: n. 457
entroido: §25a, §26b.1, §53a, §143b.1
entruído: §26b.1
envexa: §101a, §105a
envolver: §101a
enxaguar: §79b.4, §95b, §143a.1
enxalzar: §79b.4, §95b, §143a.1
enxame: §25d.2, §79b.4, §95b, §143a.1, §147a.1, §148b.1
enxamilo: §148b.1
enxarcia: §79b.4, §95b, §143a.1
enxempro: §91d, §143a.1
enxente: §244c.4
enxeño: §4b.1, §108b
enxerdar: §25d.2, §95b
enxergar: §63c
enxertar: §63c, §193
enxiva: §127a.2
enxoito: §25d.2, §94a, §94d, §95b, §143a.1, §190b
enxotar: §143b.2
enxoval: §95b
enxugado: §190b
enxugar: §79b.4, §95b, §143a.1
enxuito: §94d, §143a.1
enxutio: §94d
enxuto: §94d
enxunlla: §79b.4, §95b
epístola: §130a
er: n. 469
era: §83a
ergas: §234b
erger: §229
erges: §192b
ergo (verb.): §58b, §192b
ergo (prep.): n. 444
erguer: §58b, §192b

erguín: §182c
 ermida: §17a
 ermo: §18a
 esa: §163a
 esaxerar: §52
 esca: §98d.1
 escada: §98a
escaecer: n. 75
escairo: §26c
 escaldar: §99a
 escama: §48.2
 escano: §101b
 escarabello: §91b
 escarnir: §176d
 escavar: §95c
 (es)cena: §98a
 (es)cindir: §98a
 escoar: §95c
 escoba: §8a
 escoitar: §12c, §23b, §25d.4, §99b, §143a.2
 escola: §71a, §98a
 escoller: §95c
 esconder: §12c, §96a, §143a.2
escontra: §244a
 escorrer: §95c
 escoupro: §99a
 escravo: §91d
 escreber: §89a, §126a.3, §176e
 escrebín: §182c
escrevir: §176e
 escribir: §176e
 escrito: §92a, §98a, §190b
escribir: §176e
 escudo: §9a, §98a
escuitar: §23b
 esculca: §98a
 escuro: §15c, §143a.2
 escusar: §95c
 ese: §25d.3, §93, §126a.4, §163a
 eses: §163b
 esfera: §4a
 esfregar: §89a
 eslogan: n. 173
esmar: §13a
 esos: n. 47, §163b
 esoutro: §163d
espacio: §104c
 espada: §98a
 espádoa: §18c, §71a
 espalda: §71a
 espantar: §54c, §95c, §176b
 España: §108a
 espaxer: §136
 espargo: §12c, §143a.2
 espazo: §98a, §104c
 espello: §4b.1, §91b, §98a
 espeso: §5a
 espiga: §6a, §98a
 espina: §6a
 espir: §55, §95c, n. 247
 esponxa: §58b, §106
 espora: §23b
 esposo: §98a, §101d
esp'ranza: §13d.1
 espremer: §95c
espricar: §91e
esp'rimentar: §17f, §131a
esp'rito: n. 238
 espulla: n. 163
espuñla: n. 163
 esquecer: §30a, §55, §79b.4
esquelete: §21d.2
esquencer: §79b.4
 esquí: n. 173
 essa: §163a
 esse: §163a
 esso: §163a
 esta: §163a, §163c
 establecer: §17f
estab'lecer: §17f
 estaca: §50
 estadullo: §91b
 estalar: §135b.2
 estándar: n. 173

estantiga: §139b.1
estántiga: §139b.1
 estaño: n. 127
 estar: §3b, §130c, §207
 estarrecer: §95c
 este: §39c.2, §163a, §163c. Vid. *hoje (en) este día*
éste: n. 114, §137b
 esteiro: §13a, §98b, §114a
 estela: §126a.1
 estender: §95c
 esteo: §98a
 esterco: §4b.4
 esterpe: §5c.2
 estes: n. 47, §163b
 esteva: §6b
esteve: §203a
 Estevo: §66, §80b.2
estevo: §203b
estia: n. 18
 estío: §13a, §54c
estive: §203a
 estivo: §203b
esto: §163a, §163c
estógamo: §138b
 estómago: §18a, §138b
estón: n. 369
estonce: §137c.1
estonces: §137c.1, §143a.1, §236b
 estopa: §50
 estorbar: §95c
 estos: n. 47, §163b
 estoutro: §163d
 estoxo: §105a
 estrada: §53a
 estragar: n. 247
estrão: §108b
estralar: §86c, §135b.2
 estraño: §95c, §108b
 estreito: §94a, §98a, n. 387
 estrela: §86c, §98a, §135b.2
 estrés: n. 173
 estría: §56a

estrolago: §142
 estrollar: §91b
estromento: §101d
 estrovo: §66
 estudo: §105d
et: n. 480
 eterno: §100a
 eu: §21b, §25c, §33b, §56a, §153a.1
eue: §137a
 europeo: n. 263
 europeu: n. 263
evangelho: §13c.1
evangeo: §13c.1, §109c
 evanxello: §13c.1, §109c
 excepto: §244c.5
 exemplo: §25d.2, §95b, §143a.1
 exequias: n. 270
experiencia: §128a
 experiencia: §128a
 experimentar: §17f, §131a
exterior: n. 262, §151

fa: §180c
 faba: §3b, §54a, §62
 fábrica: §138b
 fáceis: §71c, §150.2
 facer: §57a, §62, §176c, §208
facerei: n. 380
 facha: §91a
 fáciles: §71c
facilis'mo: §18e
faço: §104a, §192a
faer: vid. *facere*
 fago: §192a
faguer: vid. *facere*
fagueret: n. 380
 fai: §180c
 faia: §58a, §106, §148b.2
 faixa: §25d.3, §98d.3
 falar: §91c
 falcón: §62
 faldra: §86c, §135b.2
falir: §230

falirei: §186d
falrei: §186d
 falso: §99a
 fame: n. 147
 famelgo: §5c.2
 fantasía: §126c.5
fantesia: §126c.5
far: n. 380
 faragulla: §136
 farei: §102.3
 /fariña: §80c.2
 farrapeiro: §142
farroupeiro: §142
 farto: n. 387
 fas: §192a
 fastío: §62
 fato: §38a
faxa: §27b
 Faxeira: n. 191
faz: §20c.5
fazer: vid. *facere*
fazes: §192a
fe: §5c.3, §20b, §32d, §62, n. 270. Vid. *a la fe, per boa fe*
 feble: n. 39
 febra: §54a, §89b, §138a
 febre: §4a, §54a, §138b
 febreiro: §54a, §114a, §116
fece(n): n. 410
 feces: §4a
feço: §180a, §192a
 fedes: §192a
 fedo: §180a, §192a
 fedor: §13a
fēstra: §40a
figura: §13b.4
 feila: §26c, §54c
 feira: §113b
feiro: §192a
 feitizo: §25d.1, §62, §94a
 X feito: §25d.1, §190b. Vid. *a feito*
 feitura: §25d.1
 feixe: §25d.3, §98d.3

feixó: §25b.2
 feixón: §25b.2
 fel: §147a.1
 felgo: §5c.2
 felgueira: §127b
 feluxe: §80b.3
fema: §18c, §28, §33c
fēmea: §28
femença: §54d
 femia: §18c, §25c, §28, §33c, §62, §80b.2, n. 197
 fender: §13a
 feno: §82
 fento: §24b, §32c, §79b.2
 feo (<FOEDU): §5a, §23a, §55
feo (<FENU): §82
fēo: §82
fer (<FACERE): vid. *facere*
fer (<FERIT): §180a
 fere: §180a
 feres: §192a
 ferrei: §186d
 fermosa: §149.1
 fermoso: §15c, §127a.1, §149.1
Fernan: §133c
 Fernández: §146.2
 Fernando: §133c
 fero: §86a
 feroz: §8c.1, §62
 ferramenta: §147a.2
ferrei: §186d
 ferro: §4a, §4b.4
 ferrollo: §54d, §142
 ferruxe: §58b, §80b.3
fertuna: §15c, §127b
 festa: §4a, §147a.2
festinbo: §80c.2, §236b
festo: vid. *a festo*
fever: §138b
fevreiro: §116
 X *fez*: §20c.5, §201, §203a
fezo: §203b
 fiar: §62, §176b

fibela: §62, §70a
 fieis: §24b
fietto: §24b, §32c, §79b.2
 fiel: §5c.2, §20c.2, §32b, §55
 fiestra: §25c, §32b, §79a, §127a.1, §128a
fige: §20a
 figo: §6a
 figueira: §148b.2
 Figueiroa: n. 86
 Figueirúa: n. 86
 figura: §13b.4
fiindo: n. 131
fiir: §40a
filgueira: §127b
 filla: §149.1
 fillo: §6a, §62, §149.1
filló: §19b, §35b, §135b.1
 filloa: §19b, §35b, §127a.1, §135b.1
filloga: §135b.1
 filme: §137b
 fin: §80a. Vid. *al fin*
 finalmente: §242
finger: §176e
finger: §176e
 fins: §38d, §126a.5
 Fins: §79b.4
 finxir: §176e
 fio: §6a, §71a
 fiollo: §8b.1, §79b.3, §91a
 firme: §5d, §21d.2
firmidõe: §80b.3
firmidüe: §80b.3
 firo: §192a
fis: §38d
 fiúncho: §8b.1, §79b.3, §91a
 fiúza: §38c, §55
 fixemos: §200
 fixen: §5b.3, §20a, §182c, §201
 fixer: §200
 fixera: §200, §201
 fixese: §201
 fixo: §203b
 Fiz: §79b.4

fiz: §20a, §20c.5, §201, §203a
flaire: n. 66
flaude: n. 165
 fleuma: §97b
floito: n. 165
 flor: §8a, §127a.2
 fluír: §176e
 foche: §8b.3
 fociño: §126c.3
 foder: §114a
fogax: §133d
 fogaxe: §133d
 fogo: §7b.4, §53a
 X foi: §20a, §25a, §26b.1
foi(ce): §26c
 foio: §54c
 fol: §20c.2, §62, §150.2
fole: §150.2
 foles: §150.2
 folgar: §15a, §17a, §176b
 folla: §7b.1, §62, §147a.2
 follas: n. 259
follax: §133d
 follaxe: §133d
 fonda: §8a
 Fondevila: §133c
 fondo: §8a
 Fonsagrada: §133c
 Fonseca: §133c
 fonte: §7b.2, §101a
 fontela: §79b.2
fontenla: §79b.2
 fóra: §235b
foras: §235b
 forca: §8a
forcia: n. 188
 formar: §100a
formento: §13c.2
 formiga: §6a
 forno: §8a
foroncho: §8b.1
forrollo: §13c.2
forruxe: §13c.2

forte: §7a
 fortuna: §127b
 forza: §7b.1, §104a
 fosco: §8a
 fouce: §25d.4, §26c
 foula: §26c, §54c
 foxo: §54c
 foz: §20c.5, §23b
frábica: §138b
 fraco: §90a
 frade: §88, §89c, §127a.2, n. 269
 frangulla: §136
 fraude: n. 165
 frauta: n. 161
 freba: §138a
frebe: §138b
freegues: §32b
 fregués: §32b, §146.2
 frei: §133b, §149.4
freigues: §32b
freima: §97b
freio: §33b
 freira: n. 269
 freire: §25d.3, n. 269
 freixo: §18c, §27b, §80b.2, §88, §95a,
 §148b.1
fremoso: §15c, §138a
 freo: §33b, §80b.1
 fresco: §5a
freuma: §97b
frida: §13d.1
 frío: §6a, §55, §58a
 fritir: n. 400
 frito: §190b
 frixir: §195b
 froco: §90a
 froita: §25d.1, §26b.2, §147a.2
 froito: n. 165, §94a
frol: §90a, §127a.2
 fronte: §7b.2, §88, §101a
 fronza: §105c
fror: §90a
 frota: n. 161

frouma: §97b
 frouxo: n. 169
fruta: §26b.2
fruta: §26b.2
frutia: §26b.2
frume: §90a
fuciño: §126c.3
 fuche: §8b.3
fueiro: §24b, §79d
fui: §26b.1
 fume: §9a, §21d.2
 fumear: §56a
fumeiro: §79d
fumo: §21d.2
 fun: §8b.3
 funda: §8b.1
 fundo: §8b.1
 fungo: §8b.1
 fungueiro: §24b, §79d
 funil: §15b.3
 furar: n. 31
 furto: §9a
 furuncho: §8b.1, §91a
 fusco: §8a
 fuso: §62, §67
 fuxidío: §54c
 fuxir: §58b, §176d

gaando: n. 131
gaanbar: n. 104
gāar: n. 104
 gabián: §25c
 Gabriel: §136, §138b
 gadañar: §49a
 gado: §79b.2
 gaiola: §43b, §54c
 gaivota: §25b.4, §112
 galgo: §18a, §44a
galña: §40b
Galicia: §104c
 galiña: §44a, §80c.2, §149.3
 Galiza: §104c
gallope: §246

galo: §70a, §149.3
 galope: §246
 gamela: §43b
 gándara: §131a
 gando: §79b.2
gand'ra: §18e, §131a
 X gañar: n. 104
Garabiel: §136
 garabullo: §43b
garamalleira: §136
garavata: §136
 gardar: §49a, §176b
garecer: §49a
 garfo: n. 196
 garupa: §43b
 gastar: §54d
 gato: §43b, §50
 gavela: §43b
 gavia: §43b, §112
geonlbos: n. 131
germão: §46
Giralde: n. 48
 gobernar: §44a
 Goiás: §146.2
 Goiás: §146.2
goio: §105c
 goír: §23b
 golfiño: §141
golo: §87c
 golpe (<COLOPHU): §43b
 golpe (<VULPE): §8c.2, §54d
 golpella: §91b, §99a
 goma: §76
gomitar: §54d
 gordo: §44a, §100a
 gorecer: §49a
 gorgullo: §8b.2
 gorir: §49a, §176d
 goro: §87c
 gosto: §44a, §98b
 gota: §8a, §50
 gouvir: §23b
 goxo: §54c

gozo: §105c
 gra: §88, §147a.2
Graanda: n. 131
Grabiel: §136, §138b
gracia: §104c
 grade: §43b
 grallo: §88, §91b
 grama: §129.2
 gramalleira: §43b, §136
 grammar: §33a
 gran (subst.): §133a
 gran (adx.): §20c.6
 Gran-Bretaña: n. 275
 gran-cruz: n. 275
 Granda: §18e
 X grande (subst.): §80b.3
 grande (adx.): §101a
 grandísimo: §131a
grandis'mo: §131a
 grando: §80b.3, §148b.2
 gran-mestre: n. 275
 grao: §55
 graso: §43b
 gravata: §136
 graxa: n. 74, §43b
 graza: §3b, §104c
 grego: §4a, §88
 grei: §20b, §32d, §148b.3
 Grela: §12d.1
 gretar: §43b
greu: n. 111
 grilo: §70a
 gritar: §13d.1, §43b
 Grixoa: §13b.3, §130a
 gromo: §76
 groso: §7b.4
 grou: §21b, §34c, §148b.1, §149.1
 grúa: §8b.5, §19d, §148b.2, §149.1
 grunhir: n. 127, n. 184
guaanbar: n. 104
 X guardar: §49a
 guarir: §49a, §176d
 guarirei: §186d

guarnir: §176d
guarrei: §186d
 guedella: §54d
gueiteiro: §26d
gueivota: §26d
 guerra: §49b
 guiar: §49b
 Guimarães: §146.2
 Guimarei: §49b
 guindar: §49b
 guisa: §49b
 Guitiriz: §146.2
 gume: §130a

haber: §54a, §209
 había: n. 83, §181
 habido: §190b
 hala!: §246
(H)anibo: n. 140
Hanrique: §143b.1
harroroso: §127b
haver: vid. *haber*
 haxa: §54c, §59.2
 hedra: §4a
 hei: §21c.2, §25c
be(i)n: n. 369
 Henrique: §143b.1
 herba: §4a, §54a
 herdar: §132
 heroe: §149.3
 heroína: §149.3
bestoria: §13b.4
 historia: §13b.4
 hol: §133a, §246
 hogano: §146.4, §236a
boje en dia: §236e
boje (en) este dia: §236e
(b)ojemais: vid. *des (b)ojemais*
 hom!: §133a, §246
 home: §80b.3, §149.4
home(n): §168b
 homenaxe: §130a
 homes: §18c
 homezio: §105b

honrar: §17a
 hora: §8c.4
 horroroso: §127b
 hóspede: §7a
 houben: §20a, §25b.5, §114c, §182c
 houbo: §203b
bouue: §203a, §203a
bouwo: §203b
 hoxe: §7b.1, §105a, §236a
 hoxe en día: §236e
 humildade: §17e
buxe: §8b.4

i: §5b.3, §54c, §242. Vid. *des i*
í: n. 291
 ía: §54c
 ías: §54c
 idade: §3b, §13b.5
 idea: n. 83
 idolatría: §132
ifante: §101e
iferno: §101e
igreja: n. 105
 igrexa: §13b.5, §26c, §91d
igrija: n. 105
 igual: §13b.5, §60a
il: §5b.4, §154a
 illa: n. 186
 illó: §127a.1
 ilumino: §191a
 imaxinar: §130c
 imbuír: §176d
imenso: n. 185
 impreso: §190b
 imprimido: §190b
 incenso: §13b.2
 inchar: §91a
 inclusive: §242
 incluso: §242
 inda: §130a, §236b
 Inés: §27a, §97c
 infanta: §149.1
 infante: §149.1
 infantís: §150.2

inferior: n. 262, §151
 infimo: §151
 influenciar: §176b
Inglaterra: §136
 Inglaterra: §136
 íngoa: §5b.1, §147a.1
 inimigo: §130a
inllar: §127a.1
inovar: n. 185
ínsua: §28
 insua: §25c, §28, §35c, §71a, §101d
inteiro: n. 78
 interese: §131a
interior: n. 262, §151
int' res(e): §131a
inventairo: §25b.1
 inverno: §4b.4, §14a
 inxel: §21c.2, §127a.2
 inzar: §13b.2, §104a
 ir: §210
 Irixoa: n. 86
 irmá (<GERMANA>): §19b, §29, §46, §80d, §149.2
irmá (<GERMANU>): §31b, §149.2
irmãa: n. 97, §149.2
irmãidade: §79b.2
 irmán (<GERMANU>): §13b.5, §31b, §46, §149.2
irmán (<GERMANA>): §29, §80d, §149.2
 irmandade: n. 35, §79b.2
irmáns (<GERMANAS>): §80d
irmao: §31b
irmão: §31b, §149.2
 irmás: §80d
 irto: §13b.5, §94b
isa: n. 322
isca: §98d.1
ise: §163c
 isento: §27a
 iso: §5b.7, n. 253, §163a, §163b
ista: n. 322
istante: n. 187
 istar: §101d

iste: §5b.4, §163c
 isto: §5b.7, n. 253, §163a, §163b, 163c

jajun: §13c.1
ja-quando: §236c
ja-quanto: §168b, n. 463
ja-que: §168b, n. 463
jazer: §231
jejun: §13c.1
jejiu: §148b.2
Juião: §38c, §108b, §109c
juigar: §17a, §55
juio: §108b
Julbão: §108b
juso: §100c, §105a, §235b

I' (art.): §160a
I' (pron.): n. 291
la: n. 290
labarinto: §126b
 labaza: §104a
 labirinto: §126b
labor: §116
 labrar: §17a, §69a, §89b
 ladaña: §80c.2, §126a.3
 lado: §3b, §69a, §147a.1
lados: §147a.1
 ladal: §17a
ladrois: §80d, §127d
 ladrón: n. 22, §53a, §89b
 ladróns: §80d, §127d
ladros: §80d, §127d
 lagarto: §53a
 lagoa: §9c
 lagosta: §79b.4, §127a.1, §135b.2
lagostra: §135b.2
 lágrima: §18a, §53a, §77
 lambeche: §182f.2
 lambemos: §176c
 lamber: §176c, §§180-190
lambeste: §182f.2
 lambiche: §182f.2
lambio: n. 360

lambo: §176c
 lamia: §80b.2, n. 197
 lancará: n. 266
 lancarao: n. 266
 lande: §90c
 lándoa: §90c, §91d
 landra: §90c, §91d, §134a
 langosta: §79b.4
 lanza: §69a
 lanzar: §104a
 lañar: §108a
 lar: §87b
 lardo: §69a
 latir: §90c
 Laurenço: §26c
 lavar: §54b
 lavor: §116
 lazo (<GLACIE): §90c, §148b.1
 lazo (<LAQUEU): §104a
 le: §156b
 leal: §56a
 lealdade: §17e
 lear: §33a, §56a
 lebor: §20c.3
 lebre: §4a, §18a, §20c.3, §69a, §89b
 lección: §69a
 lecença: §13b.4
 lecer: §57a
 lediça: §13a
 ledicia: §13a
 legón: §69a
 legria: §12d.1
 legua: n. 56
 legume: §80b.3, §147a.1
 lei: §20b, §32d, §58a, §148b.3, §150.1
 leial: n. 80
 leigo: n. 57, §25a, n. 106, §126a.2
 leira: §25b.1, §90c, §148b.1
 leiro: §148b.1
 leirón: §90c
 leis: §150.1
 leises: n. 245, n. 271
 leite: §25d.1, §94a, §147a.1
 leito: §94a

leituga: §9a, §25d.1, §53a
 leixar: §95a
 lembrar: §17a, §73b, §101f.2, §127a.2,
 §135b.1
 lenda: §58a
 lendia: §19d, §148b.2
 lengua: §5b.1, §49a
 lentella: §91b
 lento: §4b.2
 lenzo: §8c.5, §104a
 leña: §5a, §5b.2, §147a.2
 leño: §97c
 leoa: §149.2
 leña: §149.2
 león: §33a, §80a, §83a, §149.2
 leonés: §101d
 ler: §32a, §58a, §69a, §176c, §194a, §198
 letra: §18a, §50, §69a, §89a
 leu: n. 111
 leución: §25d.5
 leva: vid. *madia leva*
 lévedo: §4b.6, §53a
 lbe: §68b, §155.1
 lbi: §68b, §155.1
 li: §156b
 liar: §33a, §56a
 liberdade: n. 245
 X librar: §14a, §17a, §89b
 libre: §21d.2, §116
 libré: §33e
 librea: §33e
 libro: §5d, §54a, §69a, §89b, §150.1
 libros: §150.1
 licenza: §13b.4
 liçon: §69a
 lidar: §56a
 lide: §6a
 lídimo: §5b.6, §58a
 ligazón: §104c
 lijón: §13b.3
 limiá: n. 266
 limiao: n. 266
 limiar: §79a
 limpo: §110a

lin: §182c
 lindar: §134a
 linde: §18a, §101f.1
 língua: §28
 lingua: §5b.1, §25a, §28, §49a, §69a
 liña: §108a
 liño: §80c.2
 lirio: §127a.2
 Lisboa: §130a
 livão: §112
 livre: §116
 lixeiro: §13b.3, §54c
 lizo: §104a
 X lle: §20a, §156b
 lleite: §69a
 llelo: §157
 lles: §156b
 llo: §157
 llobo: §69a
 llúa: §69a
 lo (art. neutro): n. 253, n. 303
 lo (pron.): n. 290
 -lo (art.): §68b, §69b, §87d, §126d.1,
 §126d.2, §160b
 -lo (pron.): §68b, §69b, §87d, §126a.4,
 §126d.2, §126d.3, §156a.1
 loar: §23b, §135b.1
 lobo: §8a, §53a, §69a
 lobos: §68a
 lodo: §8a
 logo: §7a, §128a, §236b
 logro: §53a, §89b
 loiro: §26c
 loita: §25d.1
 loito: §25d.1
 lombo: §8a, §101a
 londra: §53a, §79b.4
 longaínza: §79b.1, §79b.4, §142
 lontra: §53a, §79b.4
 lonxe: §7b.2, §101a, §235b
 López: §146.2
 Lor: n. 52
 lorbaga: §23b
 lostrego: §139b.2
 lóstrego: §139b.2
 longo: §128a
 Louredo: §23b
 Lourenzo: §26c
 Lourido: §23b
 louro: §23b, §26c
 lousa: §23b
 louván: §149.2
 louvana: §149.2
 louvar: §23b, §135b.1
 lovar: §13c.2
 lúa: §9a, n. 91, §80e
 lña: n. 137
 luar: §16a
 lucir: §176d
 lugar: n. 31, §127a.2, §127a.3
 Lugo: §9a
 luír: §176d
 lume: §9a, §80b.3, §147a.1
 lumiar: §130c
 luns: n. 116, §146.2
 lustro: §174
 luta: n. 90
 luva: §66
 luz: §9a, §57a, §69a
 ma: §165a.1
 maça: n. 97
 macar: n. 493
 maceira: n. 71
 machada: §148b.2
 machado: §91a, §148b.2
 macho: §91a
 mada: n. 199
 Madalena: §97a, §138b
 Madanela: §97a, §138b
 madeira: §25b.1
 madeixa: §25d.2, §95a
 madia leva: §246
 madia ten: §246
 madrastra: §149.4
 madre: §53a, §73a, §149.4

madríña: §149.4
 madrugar: §138a
madurgar: §138a
 maduro: §9a
maenifestar: n. 130
māer: §232
 mágoa: §18c, §79b.3, §91a, §91b
 magoar: §71a
 magro: §53a, §89b
 mai: §73a, n. 159, §149.4
maíça: §71d, §104a
 maio: n. 113
 maior: §8a, n. 262, §151
 máis: §25c, §58a, §68a, §151, §168c, §238
 mais: §245b, n. 481. Vid. *a mais*, e
mais, *por mais que*
 máis...(do) que/ca: §245c
mais pero: §245b, n. 494
 mal (<MALE): §20c.2, §237c
 mal (<MALU): §133a
 mal (<MANUALE): n. 199
 mal que: §245d
malencolía: §142
malenconía: §127a.2
 males: §150.2
 maleza: §5b.2
 malia: §244c.6, §246
 malicia: §71d
 malla: §18c, §73a, §79b.3, §91a, §91b
 mallar: §109b
malle: §21d.2
 mallo: §79b.4, §109b
mamae: §137a
mamai: §137a
 mámoa: §76
 man: §3b, §80d
 manada: n. 199
 mancebo: §101a, §110a
 mancha: §79b.3, §91a, §91b
manciña: §143b.1
 manco: §101a
 manda: n. 199
 maneira: §25b.1, §114a. Vid. *de modo* /

xeito / maneira que
 manga: §18a
 maniño: §80c.2
 manle: §20c.2, n. 199
manillo: §79b.4
 mans: §80d
 manteiga: §25a
 mantel: §20c.2
 mantelo: §4b.4
 mañá: §12a, §236a
mañán: §127b, n. 455
 mao (<MALU): §40a, §73a, §133a
 +*mao* (<MANU): §21b, §25c, §80d, §148b.1
mão: §40a
 mao día: n. 498
 maos: §80d
 maquía: §71a
 mar: §3b, §20c.3, §147a.1
 marabilla: §5b.2, §17c, §54a, §126a.6
 Marcos: §146.1
maré: §33e
 marea: §33e
marelo: §12d.1
 +marido: §53a, §149.4
 marmelo: §13c.1, §17a, §72b, §127a.2,
 §127a.4
 mármore: §147a.1
marmurar: §127b
 marquesa: n. 268
marrei: §101f.3
 martabela: §141
marteiro: §113b
 martelo: §4b.4
 martes: §146.2
Martín: §21c.1, §133c
 Martiño: §133c
 marxear: §100a
 marzal: §104a
 marzo: §104a
mas: n. 485
 masa: §65
 mascar: §17d.4, §53a, §98c
 mastigar: §53a, §98c

máximo: §151
maxinar: §130c
 maza: §104a
 mazá: §12a, §104a
mazaira: n. 71
 me: §155.1
 meá: §33a
meã: §105b
meadade: §173
meatade: §173
meço: §192a
 meda: §5c.1
medade: §173
medes (pron.): §93, 168b
medes (verb.): §192a
 mediante: §244c.4
 medo: §4b.4, §53a
 medos: §4b.4
meesme: n. 48
mego: §153b.3
meiça: §71d
meiciña: §32a, §32b
meiedade: §173
 meigo: §25c
 meio: §105b, §173, §238
 medio: §173, §238
meirande: n. 275
 meiriño: §25a, n. 113
 meixela: §25d.2, §95a
 mel: §4a, §20c.2, §147a.1
 melancolía: §142
 melga: §87c
melitar: §14b, §127b
 mellor: §13a, §73a, §109a, n. 262, §151,
 §237c. Vid. *ao mellor*
 melón: n. 22
 membro: §4b.4, §84a, §138a
 membro: §89a
Men: §133c
menage(n): §130a
menciña: §17b, §32a, §32b, §55, §79b.3,
 §143b.1
menço: §192a

Méndez: §146.2
 mendigo: §139b.1
méndigo: §139b.1
 Mendo: §133c
menfestar: n. 130
mengar: §114b
menguar: §13b.2
menistro: §127b
 menor: §82, n. 262, §151, §68a
 menos: §82, §151, §168c, §238. Vid. *al*
de menos
 menos...(do) que/ca: §245c
 mensaxe: §79b.3
 menta: §134b
 mente: §20a
 mentes: §192a
 +mentir: §126c.1
mentre: §236b
 mentres: §130a, §236b
menumento: §127b
meo: §105b, §173
meolo: §28
meor: §82, §151
mêor: §82, §151
meos: §82, §151, §238. Vid. *al de meos*
mêos: §40a, §82, §151, §238. Vid. *al mēos*
 +mercar: §73a, §100a
 mercé: §5a, §5c.3, §20b, §32d, §100a
 mércores: n. 116, §146.2
 merenda: §4b.2
merescer: n. 175
 Mérida: §130a
 merlo: §138a
 mes: §20c.4, §101d, §150.2
 mesa: §5c.1, §19a, §73a, §101d
 mese: §133d
 meses: §150.2
 mesmamente: §237a, §238
 mesmo: §53d, §168c, §238, §242. Vid.
así mesmo
 mesquiño: §126c.1
message(n): §79b.3
 mestra: §149.1

mestre: §21d.2, §30a, §58a, §149.1
 mestura: §13a, §95c, §126c.2
 mesura: §101d
més: §133d
 metade: §173
 meter: §50
 metido: §190b
 metín: §182c
 meu: §21b, n. 57, §25a, §33b, §165a.1
 mexar: §59.2, §176b
 mexer: §27b, §98d.3
Mexías: §65
mba: §165a.1
mi (pos.): §165.b
mi (pron. pers.): §155.1
mí: §153b.1
mía: §53e, §79b.3, §165a.1
mña: §165a.1
miazoso: n. 81
midir: §13b.6
 mido: §192a
 miga: §53e
 migalla: §79b.3
migo: §153b.3
 mil: §20c.2, §170d
 milagre: §21d.2
 milenio: §174
 milésimo: §171b
 militar: §127b
 millar: §174
 milleiro: §109b, §174
 millenta: §141, §174
 millentas: vid. *ás millentas*
 millo: §5b.2
 millón: §170d
 millonésimo: §171b
millor: §13b.1
 min: §5b.3, §79b.3, §153b.1
mingalla: §79b.3
mingar: §114b
 minguar: §13b.2, §114b, §176b, §191C
 mínimo: §151
 ministro: §127b

minsa: §79b.4
mintir: §126c.1
 minto: §192a
 miña: §4b.7, n. 83, §79b.3, §165a.1
miñán: §127b, n. 455
 miolo: §28, §33a, §55
 misa: §5d, §65
misere nobis: §132
misquiño: §126c.1
missa: §79b.4
mistura: §13b.6, §126c.2
mite: §5b.4
 miúdo: §38c, §79a, n. 386. Vid. *a miúdo*
 mo: §157
mó: §19b, §35b
 moa: §19b, §35b
 modo: vid. *de modo/xeito/maneira que*
 Moeche: n. 189
 moeda: §36a, §79a
 moer: §15a, §73a, §197.1
môesteiro: §40a
 moi: §21c.1, §133a, §238
 moimento: §17b, §25c, §36a, §79a
 moio (subst.): §105b
 moio (verb.): §135a.1
moiro: §192a
moitis'mo: §18e
 moito: §25d.4, §26b.2, §99b, §168c, §238
 mollar: §176b
 mólo: §79b.2, §91b
molo: §28, §33a
 monciño: §80c.2
 Mondariz: §146.2
 mondar: §15a
moneca: §129.1
 Monfero: §133c
 Monforte: §133c
monllo: §79b.2, §91b
 montaña: §108a
 monte: §7b.2
Montouto: n. 179
 monumento: §127b

moo: §135a.1
mor (<MAIORE): §31a, §59.1, §151
 mor (<amor): vid. *por mor de*
mora: §134a
 morbo: §129.1
 morcego: §4b.4, §17e
 morea: §15a
 morgado: §59.1
morio: §192a
 mormo: §129.1
morne: §21d.2
 morrer: n. 397
 morres: §192a
 morro: §192a
 mortal: §20c.2
 mortalla: §100a, §114a
 mortandade: n. 245
 ✕ morto: §38a
 mosca: §8a, §98d.1
 mosteiro: n. 85, §79a
 mosto: §8a, §98b
 mostrar: §89a, §101d, §134b
mou: §165a.1
 mouro: §23b
 mover: §194
mua: §71a, §71d
mucho: §104b
 mudar: §53a
 mudo (adx.): §9a
 mudo (part.): §79b.3, n. 386
muín: n. 134
muíto: n. 134
 muíño: §15b.3, §38c, §80c.2
 ✕ *muíto*: §26b.2, §99b
 mula: §71a, §71d
multidõe: §80b.3
multidũe: §80b.3
 ✕ muller: §15b.1, §109a, §139a, §149.4
mullere: §137a
 mundo (subst.): §8d
mundo (part.): §79b.3
 munxir: §79b.3, §176d
muña: §6c, §38c

muñeira: §6c
muño: §139b.1
 muralla: §16a
 murcho: §104b
 murmurar: §127b
mutio: §26b.2, §99b
muto: §26b.2, n. 90, §99b
miu: §79b.3
 muxir (<MUGIRE): §58b
muxir (<MULGERE): §79b.3

 nabiña: §126c.5
 nabiza: §142
 nabo: §53a, §74
 nacer: §74, §98d.2
nacesitar: §127b
 nacido: §190b
nacio: n. 360
 nación: §74
 nada: §74, §168a. Vid. *a nada que*
 nadal: §74
 nadar: §74
 nádegas: §18a
 nado: §53a, §190b
 nai: §73a, §73b, n. 159, §149.4
 nalgún: §130d, §244e.2
namais: §101c
 namorar: §13d.1, §130a
 nariz: §20c.5
nascen: n. 175
nau: n. 111
 navalla: §15c, §91b, §126a.3
 navegar: §56b
 navío: §5b.2, §58a, §106
 ne!: §246
 nébeda: §4a, §18b
nebiña: §126c.5
 néboa: §4a, §17a, §18c, §71a, §91d
néboda: §18b
nebra: §17a, §18c, §91d
 necesitar: §127b
 necio: §74
 negar: §56b, §74

negas: §192b
 nego: §192b
 negro: §5a, §89b
 negue: §192b
 negues: §192b
nēgūu: §168a
 nel (*en*+pron.): §130d, §154a, §244e.2
 nel (*en*+art.): n. 309
nembrar: §73b, §101f.2, §127a.2
nemigalba: §168b
nemigo: §130a, §130c
 nen: §61, §79b.3, §81b, §245b
nengūu: §126c.2
 neno: §74
 nervo: §4b.3, §112
 nésp^{ra}: §131a
nesp'ra: §131a
 neste: §130d, §244e.2
 nestoutro: §244e.2
 neta: §19d, §148b.2
 neto: §4b.4
nēun: §168a
 neve: §4b.5
 nidio: §53a
nīgūu: §1681
nin: §13b.2, §79b.3, §81b, §245b
 ninguén: §13b.2, §79b.3, §83b, §168a
 ningún: §13b.2, §79b.3, §79c, §126c.2, §168a
 ningures: §235e
 niño: §6a, §55, §79b.3
niñūn: §79c
nño: §80c.2
nñun: §168a
 nó: §8c.5, §34c, §55, §148b.1
 no: §13d.1, §130d, §160c.2, §244e.2
 -no: §126a.5, §81a, §156a.1
 noa: §80b.1
nobe: §116
 nobelo: §4b.4, §90c, §127a.2
 nobelos: §4b.4
 nobre: n. 39, §91d
noce: §137a
 nódoa: §7a, §74
 nogueira: §148b.2
 noite: n. 57, §26b.1, §94a
 noiva: §112
 nolo: §157
no'mais: §101c
nome: §8a, §80b.3, §147a.1
no'me: §101c
 nomear: §15a, §17b, §77, §79a, §127b
 non: §81b, §83c, §239
 non obstante: §245d
 nonaxésimo: §171b
nonca: §8b.1, §239
nono: §171a
 nónpulo: §172
noo: §148b.1
 nora: §8c.5, §148b.2, §149.4
 norte: n. 270
 nos: §68b, §155.3
 nós: §153a.3
nosco: §153b.4
 noso: §98c, §165a.2, §165b
 nosoutros: §153a.3
nostro: §165a.2
notairo: §25b.1
 Nouche: n. 189
noute: n. 69
 noutro: §130d, §244e.2
 nove: §7a, §54b, §116, §170a. Vid. *dez e nove*
novea: §174
novēa: §174
 novecentos: §170d
 novembro: §148b.1
novemo: n. 347
 novena: §174
 novenario: §174
 noveno: §171a
 noventa: §170c
novimo: n. 347
 novo: §7b.4
 novos: §7b.4
 noxo: §130a
 noz: §8c.5
nozer: §57a, §176e

nu: §9a, §21b, §55, §148b.1
 nube: §54a
 nugalla: §74
nuite: §26b.1
nullbo: §168b
nume: §8b.4
 nun: §130d, §244e.2
 nunca: §8b.1, §48.2, §236c, §239
nuncas: §137c.1, §236c, §239
Nune: n. 48
nño: n. 258, n. 265
nus: §155.3
nuu: §148b.1
nñu: §79b.3
nuzir: §57a, §176e

ñia: n. 327

ñe: n. 163, §156b

o (art.): §39c.2, §70b, §160a

o (pron.): §39c, §39c.1, §39c.2, §70b, §135a.2, §156a

ó: n. 312

o cal: §166b

o outro onte: §236e

obra: §7a, §89b, §147a.2

obrea: n. 161

obridar: §91d

obrigar: §91d

obstante: vid. *non obstante*

obxecto: §96b

ocajon: n. 74, §107b

ocasión: §107b

oceano: §139b.2

octoxésimo: §171b

óctuplo: §172

oder: §96a

Oeste: §79a, §146.2

ofender: §64

oferecer: §17f

ofrecer: §17f

ogallá: §246

oil: §246

oimais: vid. *des oimais*

oto: §109c

oír: §23b, §55, §135b.1, **§197.3, §211**

oiro: §26c

oitavo: §171a, §26a

ote: §27a, §31a, §79b.2, §94c, §236a

oitenta: §170c

oito: §26b.1, §94a, §94d, §170a. Vid. *dez e oito*

oitobro: n. 167

oitocentos: §170d

oitro: §26c

oitubro: §26a, n. 167

ola: §8c.4

ola!: §246

Olaia: n. 195

Olalla: n. 56

ollar: §31a, §134a

ollo: §4b.4, §7b.4, §91b

olmo: §8c.2, §99a, §148b.1

oliveira: §17a

omage(n): §13c.2

ombro: §8a, §101f.2, §135b.1

once: §20c.5, §102.2, §170b

oncecentos: §170d

onda (subst.): §8a

onda (prep.): §39c.2, n. 344, §244c.1

onde: §8a, §8b.1, n. 95, §101a, §235d

ondia: §244c.1

onger: §176e

ongir: §176e

onte: §27a, §31a, §79b.2, §94c, §236a.

Vid. *o outro onte*

ontes: §137c.1, n. 452

ontre: §143b.1, §244a

ontroido: §143b.1

onzemo: n. 347

óptimo: §151

oqueijon: n. 74, §107b

ora: §236a

ora ben: §245d

ora...ora: §245b

orago: §21b

orar: §31a
orde: §80b.3
ordinbar: §79c
orella: §23b, §91b, §128a, n. 256
orfa: §80b.2
orfo: §18c, §31c, §80b.2
orgullo: §127b
orixe: §80b.3
orla: §18a
ortía: §53e
ortiga: §53e
orxo: §105a
os (art.): §160a
os (pron.): §156a
osmar: §13a, §17d.4, §98c
oso: §8a
óso: §65, §147a.1
ostra: §89a, §113a
ou: §23b, §61, §245b
Oubiña: n. 178
oucião: §128a
ouço: §192a
oufano: §128a
ouguir: §135b.1. Vid. *oír*, *ouvir*
ouhl: §246
ouír: §55, §135b.1. Vid. *oír*, *ouvir*
oular: §23b, §128a
oulear: §23b, §128a
ouliveira: §128a
ourego: §31c, §80b.2, §128a
ourela: §128a
ourella: §128a
Ourense: §26c, §113a
ouriente: §128a
ouriñar: §128a
ourive: §66, n. 271
ourives: §66, n. 271
ourivez: n. 271
ourizo: §104a, §128b
ouro: §23b, n. 57, §26c, §126a.2
ousar: §23b
ousia: §96b
outavo: §26a

outeiro: §25b.1, §99a, §113b
outono: §8a, §23b, §53b, n. 145, §101b
outorgar: §17e, §94b
outoridade: n. 53
outramente: §237a
outre: §168a
outren: §168a
outrén: §168a
outri: §168a
outro: §25d.4, §26c, §99a, §168a. Vid. *o*
outro onte
outrora: §236a
outrossi: §238
outubro: §8a, §26a, §94a
ouvear: §23b, §128a
ouvella: §128a
ouves: §192a
ouvir: §23b, §55, §135b.1, §211
ouvo: §192a
ouxeto: §25d.5, §96b
ouzo: §105a, §105c
ova: §147a.2
Ovaia: n. 56
ovella: §128a, §149.4
oxalá: §246
Oxea: n. 56
oxo: §105a, §105c
pa: §19b, §29
paação: §71d
pacencia: §27d, §128a
pacer: §98d.2
paciencia: §128a
Pacio(s): n. 188
pada: §71a
padal: §53a, §71a
padraio: §149.4
padre: §3b, §53a, §149.4
padriño: §149.4
padroadego: §18b
padroadigo: §18b
padrón: §80c.1
pagán: §56b

pagar: §53a
pai: §3b, n. 159, §149.4
Pai: §21c.1, §133c
paínzo: §79b.1
Paio: §33a, §58a, §133c
paixax: §133d
paixaxe: §133d
paixón: n. 74, §107b
palabra: §91d, §127a.4
palaciano: §71d
palla: §109a
palmeira: §99a
panca: §29
pano: §76
pantera: §86a
papae: §137a
papai: §137a
par (subst.): §174
par (prep.): §87d, §244a
para: §12d.2, §131a, §244a
para que: §245d
Parafita: n. 160
paraíso: §17c, §38b, §55
paravoa: §35c, §91d
par'cer: §17f, §131a
pardieiro: §79c
pardiñeiro: §79c
parecer: §17f, §131a
pareces: §192b
parede: §5a, §113a
pareiso: §38b
parella: §174
parescer: n. 175
paresco: §192b
pareza: §192b
parezas: §192b
parezo: §192b
partir: §176d, §212
partades: §191b
pártades: §180b, §191b
partamos: §191b
pártamos: §180b, §191b
parten: §21d.1

parteu: §182f.3
parti: §137c.2
partides: §38d, §180a
partilla: §91b
partín: §137c.2
partindes: §180a
partino: §182f.6
partio: n. 360
partío: §182f.3
partir: §20c.3, §87b, §§180-190. Vid. *a*
partir de
partires: vid. *a partires de*
partís: §38d, §180a
partiste(s): §182f.2
parva: §149.1
parvo: §21b, §34b, §100b
pasadomañá: §236a
paseniñamente: §237a
paseniño: §237c
pasmo: n. 174
paso: §65
pastor: §148b.3
pastora: §148b.3
pau: §21b, §31b, §148b.1
paúis: §38d
paús: §38d
pauto: §25d.1, §94a
paxaro: §65, §139b.2
páxaro: §18a, §65, §139b.2, §148b.1
paxon: n. 74
paz: §3b, §20c.5, §57a
pazo: §29, §104a
Pazo(s): n. 188
pé: §4a, §32d, §55. Vid. *ao pé*
pea: §82
pêa: §82
peaña: §55, §108a
pebida: §53a
pebre: §18a, §138a
pecado: §50
peço: §192a
pedes: §192a
pedir: §53a, §176d

pedra: §4a, §43a, §150.1
 Pedrafitas: n. 160
 pedras: §150.1
 pedregoso: §17d.4
peddença: §79b.1
peego: §33a, §56b, §71a
 pega (<PICA): §5c.1, §6b
pega (<PEDICA): §32b
 pegada: §10c
 pegar: §13a
 peido: §25c
peis: §20b, n. 87
peisano: §26d
peite: §79b.2
 peito: §43a, §94a, §147a.1
 peitoril: §94a
peitos: §147a.1
 peixe: §25d.3, §98d.3
 peixota: §27a
 pel: §4a
pelengrin(o): §79b.4
 peliza: §104a
 pelo: §5a, §71a
 pementa: §4b.2, §97b
 pena (<PENNA): §76
 pena (<PINNA): §76
 pena (<POENA): §5a, §82
pendença: §79b.1
 pente: §79b.2, §147a.1
 peón: §55
 peor: §33a, §59.1, n. 262, §151, §237c
per: n. 469
per (prep.): §244a
per bõa fe: §240
 pera (subst.): §5a, §147a.2
pera (prep.): §244a
 perante: §244a
 perceber: §176e
 percibir: §176e
perco: n. 392
perço: §192a
percurar: §15c, §138b
 perda: n. 12, §132

perdes: §192a
 perdigón: §149.4
 perdiz: §100a, §149.4
 perdo: §192a
 perdoar: §79a
 perdoe: §180a
perdon: §180a
 peregrino: §79b.4
 Pereiroa: n. 86
 Pereirúa: n. 86
pergo: n. 392
perguiza: §86d, §138a, §138b
 perigo: §18c, §34b, §71a, §131a
 perigoso: §34a
 perito: §139b.1
périto: §139b.1
 perixel: §131a
 permitir: §138b
 perna: §100a
Pero: n. 160
 pero: §61, §131a. Vid. *mais pero*
pero que: §245b, n. 493, n. 494
 persoa: §100c
pértaço: §18b
pertecer: §79b.2
 pértega: §18b
 pértego: §18b
 pertencer: §79b.2
 perto: §235b
 pés: §20b, n. 87
pes: §20c.4
 pesar: §101d. Vid. *a pesar de*
 pesares: vid. *a pesares de*
 pescar: §98d.1
 pescozo: §7b.1
 pescudar: §86b, §100c
 pesebre: §138a
pessego: n. 115, §126a.1
pesseverar: §100c
 pessoa: §100c
 pessõa: §100c
 pestana: §98b
 pestanexar: §176b

petrina: §17a
 peúga: §55
 pexego: n. 115, §100c, §139b.2
 péxego: §4b.6, §18a, n. 115, §100c, §126a.1, §139b.2
 pez: §5a
 peza: §104a
 pezoia: n. 194
 pezoña: §127a.1
 pía: §148b.1
 pícaro: n. 126
pidir: §126a.6
 pido: §192a
 piega: §32b, §128a
pieite: §79b.2
 Pilatos: §146.1
 pincel: §21c.2
 pingar: §13b.2, §17a
 piñeiro: §148b.1
 pío: §148b.1
 piollo: §33a, §91b
ptor: §33a, §237c
 pipa: §148b.1
 pipo: §148b.1
pirmeiro: §86d, §138b
pistola: §130a
pixota: §27a
 planeta: §148b.2
p'lo: §15d.2, n. 238
 po: §8c.5, §71a
poblema: §127b
 pobo: §18c, §21b, §34b, §91d
 Póboa: n. 37
poboar: §91d
poboo: §17a, §53c
 Pobra: n. 37
pobrar: §91d
 pobre: §23b, §89b, §138b
pobro: §17a, §18c, §91d
poçõia: §108b
 podar: §43a
pode: §203a
 poder: §194a, §213

podo: §203b
 podre: §53a, §89b
 poente: §190c
poenxo: §79b.4
poer: vid. *pór*, *poñer*
põer: vid. *pór*, *poñer*
pões: §192a
 poeta: §135b.2
poetra: §135b.2
 poexo: §58b, §79b.4, §106
poin: §37b
 poio: §105b
pois (verb.): §20b, §37b, n. 154
pois (adv.): §61, §68a
poise: §137a
 póla: §79b.4
 polbo: §18a
 poldro: §89a, §99a
pollo: §33a
 polo (subst.): §8a
 polo (contr.): §126a.1, §160b, §160c.3, §244e.3
 polo visto: §241
 polpa: §99a
poltro: §89a, §99a
 pomba: §31a, §71a, §101a, §126a.3
 pón: §37b
 Ponferrada: §133c
ponbo: §192a
ponla: §79b.4
 ponte: §7b.2, §101a
 ponto: §94b
 poñen: §37b
 poñente: §190c
 poñer: §36a, §80c.2, §176c, §214
 poñerei: §186d
 poño: n. 351, §180a, §192a, §194c
 popa: §148b.2
 por: §86d, §87d, §126d.4, §138a, §160c.3, §244a, §244e.3
 pór: §36a, §79a, §126a.5, §176c, §214
 por amor de: §244d.1
por ante: §244a

por baixo: §235f
 por cima: §235f
por ende: §245d
 por mais que: §245d
 por mor de: §130b, §244d.1
 por riba: §235f
pora: §244a
 porei: §186d
 porén: §245d
 porfia: §105b, §142
pormeter: §138b
porparar: §138b
 porque: §245d
porrei: §101f.3, §186d
 porta: §7a
 porto: §7b.4
 portugués: §30a, §71a, §148b.3
 portuguesa: §148b.3
 pos (<PONIS): §20b, §37b, n. 154, §192a
pos (<POSUR): §203a
 posesión: §107b
 posibelmente: n. 458
poso: §203b
possession: §107b
 posterior: n. 262, §151
 posto: §7b.4, §18a, §190b
 posuír: §65, §176d
 poucas: vid. *a poucas*
 pouco: §23b, §53b, §168c, §238. Vid. *a pouco que*
 poupar: §99a
 pouqueniño: §237c
 pousar: §23b, §43a, §67
poutro: n. 180
povoo: §53c
 poxar: §105a
 poza: §148b.2
 pozo: §8a, §8b.2, §148b.2
pra: §12d.2, §39c.2, §131a, §131b, n. 310, §244a, §244e.1
prá: §12d.2, n. 93, §131b, §244e.1
 pracer: §57a, §90a, §215
 prado: §3b

praia: §58a, §90a, §106
pral: n. 309
 prancha: n. 161
 pranto: §94b
 prata: §90a, n. 270
 prato: §90a
 praza: §3b, §90a, §104a
prazer: vid. *pracer*
 prazo: §18a, §90a, §102.2
 prebe: §86d, §138a
 preceito: §92b
preceuto: n. 166
precurar: §15c, §138b
 pregar (<PLICARE): §13a, §53a
 pregar (<PRAEDICARE): §32a, §55
 pregoar: §35a
 pregón: §88
 preguiza: §86d, §89b, §126c.1, §138a, §138b
 preito: §94a
 premer: §176e
premir: §176e
premitir: §138b
prender: §233
 preparar: §138b
 présa: §4a
 presebe: §138a
 prestar: §88
preto: §235b
 prez: §21c.2
 prezo: §4b.3, §104a
prigo: §131a
priguiza: §126c.1
prijon: §107b
primadera: §129.3
 primavera: §129.3
 primeiramente: n. 458, §242
 primeiro: §14a, §25b.1, §138b, §171a, §242. Vid. *ao/de primeiro, décimo primeiro*
 princesa: §149.4
 príncipe: §149.4
 prisión: §13b.3, §107b

prison: §107b
p'rixel: §131a
pro: §13d.1, §131a, §245b
pró: §12d.2, §131b, §244e.1
 proa: §86b, §127a.2, §127a.3
 proba: §7a
Proba: n. 37
 probabelmente: n. 458
probe: §86d, §116, §138b
 problema: §127b
 procurar: §138b
 prohibir: §176e
 proído: §127a.2
 prol: vid. *a/en prol de*
 prometer: §138b
pr'on: §12d.2, §131b
pr'onde: §12d.2, §131b
p'ronde: §15d
 pronto: §92a
 propio: §86b, §168c
 proprio: n. 340
 prosma: §129.3
 prougo: §203b
prougue: §203a
 prouguen: §114c, §182c
prove: §116
 proveito: §66, §94a
 provenzal: §104a
pubrico: §91d
pude: §203a
 puden: §7b.5
puge: §20a
 puiden: §7b.5, §99b, §182c
 puido: §203b
 pulga: §18a, §148b.2
 pulmón: §99a
punbar: §15b.1
 Punta Batuda: n. 386
 punto: §8b.1
 punzar: §104a
 puña: §6c, §38c, §80c.2, §139b.1
 puño: §8b.2, §97c
pus: §20a, §20c.4, §203a

puxen: §7b.5, §20a, §182c
 puxo: §203b
puzo: §8b.2
quaes: §166b
quaesquer: n. 341
qualquer: n. 341
quanto quer que: n. 493
quarteiro: n. 349
 que (rel.): §61, §166b
 que (conx.): §245c
 quebrar: §138a
 quedo: §48.4
queer: §30a
quegendo: n. 128
queipa: §25b.3, §53b
 queiroa: §135b.1
queiroga: §135b.1
 queixar: §107a
 queixo (<CAPSU): §93
 queixo (<CASEU): §25b.2
queixón: §26d
 quella: §79b.2
 quen: §4b.2, §48.4, §83b, §166b
 que(n)cer: §134b, §193
quencer: §79b.4
 quenda: §71a, §126a.1
quenlla: §79b.2
 quenquer(a): §168d
 quente: §30a, §71a, §126a.3
quequer: §168b
quer: §20c.3, §180a. Vid. (*a/en/por*) *como quer que, cujo quer, quanto quer que*
 quer...quer: §245b
 quere: §4b.5, §20c.3, §180a
 querer: §48.4, §194a, §216
 quererei: §186d
 quero: §4a
querrei: §186d
quezais: n. 468
quiça: §241
quiçai: §241

quicaí(s): §53c
quica(s): §53c
quige: §20a
 quince: §20c.5, §48.4, §170b
quincentos: §170d
 quincena: §174
 quincuaxésimo: §171b
 quinquenio: §174
 quinta: §80b.2, §139b.1
 quinteto: §174
 quinto: §48.4, §171a
 quíntuplo: §172
 quíñentos: §101a, §170d
 quíñón: n. 349
quis (pron.): §168b
 ✕ *quis* (verb.): §20a, §20c.4, §203a
quis cada un: n. 335
quis qual: n. 335
quiso: §203b
 quitado: §244c.5
 quitando: §244c.5
 quixen: §20a, §182c
 quixo: §203b
 quizabes: §53c, §241
 quizais: §53c, §138b, §241

rabaliza: §15c
 rabia: §25b.4, §112
rabiza: §142
 rabuñar: §141
racadar: §126b
 ración: §104a
 raiba: §25b.4, §112
rainba: §13c.1
 raíña: §13c.1, n. 89, §58a, §149.4
 raio: §3b, §55, §84a, §105a, §105b
 raíz: §38b, §55, §57a, §84a
 ra(n): §134b
 rancor: §84a
 randear: §134b
 rapariga: §149.3
 rauto: §134b
 ravo: §66

raxo: §3b, §55, §84a, §105a, §105b
razois: §25c
 ✕ razón: §20c.1, §84a, §104a
 razóns: §25c
razós: §25c
 rea: §149.1
reaes: §150.2
 reais: §150.2, §150.2, §150.2
 real: §56a, §150.2
reás: §150.2
 rebo: §127a.2
 reboredo: §127a.1
 Reboredo: n. 254
rebro: §127a.2
 recadar: §102.1, §126b
 recear: §134b
 receber: n. 112, §84a, §176e
 recibín: §182c
 recibir: §176e
 receita: §25d.3, §92b
 recén: §133a
 recender: §134b
 recuar: §134b
 rede: §147a.1
 rédea: §18c, §53a, §80b.2
 redondo: §15c, §127a.1
 redor: n. 239. Vid. *ao redor*
redro: vid. *a redro*
reemir: §55
 regar: §13a
regeo: §5b.2
 rego: §4b.4
 regra: §91b
 regua: §91b
 regueiro: §127b
 rei: §20b, §32d, §84a, §148b.3, §149.4, §150.1
reial: n. 80
 reinar: §97c
reinba: §13c.1
 reino: §25d.3, §97c
 reis: §150.1
 reiseñor: §142

reises: n. 245, n. 271
 reitor: §94a
reiz: §38b
 rella: §91b
 reloxo: §127a.1, §130a
remecer: n. 176
 remexer: §98d.3
 remoer: §142
remuñada: §6c
ren: §83b, n. 331, §168b
 rente: §30a. Vid. *a/ao rente*
rentes: vid. *a/ao rentes*
 reñer: §101a
 reo: §149.1
 reo: vid. *a reo*
reptar: §17a
 répteis: §71c
 réptiles: §71c
res: n. 336
 resío: §38a, §55
 respeito: §25d.1
 responder: §§183-185, §191a
 respondo: §176c
 resposta: §142
 restaurante: §137b
 restreba: §135b.2
 retar: §17a
 rexeitar: §94a
 rexo: §5b.2, §58b, §106
 rezar: §17a, §102.2
 ría: §148b.2
 riba: vid. *por riba*
 ribeira: §14a, §86a
rigio: §5b.2
rigueiro: §127b
rifo: §5b.2
 ril: §38c
 rin: §182c
 río: §6a, §54c, §84a, §148b.2
 rir: §176d, §198
 risoño: §7b.1
rixón: §127b
 rizo: §130a

robaliza: §15c
 Robra: n. 254
robre: §147a.1
 roca: §7a
 roda: §7a, §84a
 rodar: §53a
 rodeo: §134b
 rodo: §86b, §89c, §127a.2, §127a.3
 Rodrigo: §133c
 roer: §55
 rogar: §56b
 Roi: §21c.1, §133c
 roibo: §25b.4, §54a, §112
 rolla: §7b.1, §91b
 rolo: §91c
romedio: §13c.2
 romper: §101a
 rompín: §182c
 rosa: §7a, §67, §83a, §84a
 rosto: §86b
 rostro: §86b
 roto: §8a, §84a, §92a, §190b
 roubar: §176b
 rouco: §23b, §53b
rovés: §13c.2
 roxo: §27b, §107a
 roxón: §127b
 rozar: §92a, §104a
 rúa: §56a
 rubio: §25b.4, §54a, §112
 rubir: §141
 rudo: n. 260
 rugir: §58b
 ruído: §58a, §134b
 runxir: §141
 rustrir: §135b.2

 Saavedra: §18a, §71a
 saba: §80b.2
 sábado: §50
 saber: §53a, §63a, §116, §176c, §217
 sabor: §53a
 saboroso: §17d.3

sab'roso: §17d.3
sabugo: §53a
sabuxo: §56c, §129.2
saca: §148b.2
sacado: §244c.5
sacando: §244c.5
sacho: §91a
saco: §148b.2
sacreto: §127b
sacristán: §142
sacudir: §176d
sadio: §29, §54c, §79a
sae: §37b, §180a
saen: §37b
saes: §37b
sagrado: §53a
sagredo: §13c.1
saia: §106
saiba: §25b.3, §53b, §110b
saído: §190b
sainte: §244c.4
sato: §109c
saír: §38b, §71a, §197.2
sair: §230
sairei: §186d
saiva: §71d
sal (subst.): §147a.1
sal (verb.): §20c.2, §180a
salgar: §17a
salgueiro: §17a, §99a
saliva: §71d
sallo: §109c
salmoira: §26b.3, §113c
salmoura: §26b.3, §113c
salmutira: §26b.3, §113c
salrei: §186d
saltar: §63d, §99a
saltasebe: §142
salto: §63d, §99a
salvante: §244c.4
salvaxe: §13c.1
salvo: §244c.3
samargo: §136

Samartiño: §101c
san: §21c.1, §133a
sancristán: §142
sandeu: §17a, §149.1
sandía: §149.1
sangue: §3b, §80b.3
sanguesuga: §142
Santaia: §23c
Santalla: §23c, n. 195
Santavaia: §23c
Santavalla: §23c, n. 195
(San)tiso: §100c
santivigar: §66
santo: §94b
saña: §130a
saramago: §63c, §136
sardiña: §63a, §80c.2
sarillo: §91b
sarxento: §13c.1
sasenta: §13c.1, §127b
satenta: §13c.1
saudade: §142
saudar: §17b, §25c
saúde: §9a, §38b, §63a, §71a
saver: §116
sazón: §104a
sé: §5c.3, §20b, §32d
se (pron.): §155.1, §156c
se (conx.): §245c
se cadra: §241
sea: §105a, §105b
seara: §33a, n. 128
sebe: §4a
seca: §5c.1
seco: §5a, §50
secreto: §127b
século: §174
sede: §5a
seenço: §71a, §71d
seer: vid. *ser*
segar: §63a
sego: §153b.3, §154b
sego: §174

segundo: §8b.1, §171a, §244a. Vid.
décimo segundo
seguro: §9a, §13a, §53a
seica: §241, n. 488
se(i)n: n. 369
seipa: §25b.3, §53b
seique: §241
seir: §38b
seis: §95d, §170a. Vid. *dez e seis*
seiscentos: §170d
seisto: §171a
seita: §94a
seitura: §94a
seixeira: §89b
seixo: §25d.2, §63a, §95a
sela: §4a, §70a
sella: §91b
selo: §32a, §58a, §63a
selva: §54b, §99a
semana: §17a, §17d.4, §92a, §174
semear: §17b, §77, §79a
semestre: §174
sempre: §4b.2, §87a, §138a, §236c
sen: §244a
sen que: §245d
senço: §192a
senda: §18a
sendeiro: §17a, §101f.1
senbos: §91b
senlleiro: §17a, §91b
senllos: §91b
senón: §244a
senra: n. 128
Senra: n. 82
sententes: §192a
sentido: §190b
señardade: §91b
señeiro: §91b
señor: §13a, §148b.3, n. 274
señora: §148b.3
seo: §80b.1
septuaxésimo: §171b
séptuplo: §172

sequer(a): §238
ser: §55, §218
serea: §79a
sermón: §13a
serodio: §8a
serpiente: §100a
serra: §85
serve: §192a
servicio: §104c
servio: §192a
servir: §195
servizo: §5b.2, §104c
servo: §54b
sesenta: §58a, §95d, §127b, §170c
sesmo: n. 347
seismo: n. 347
seistimo: n. 347
sessenta: §170c
sesta: §95c
sestimo: n. 347
seta: §30a, §50, §58a
setaenta: §170c
sete: §92a, §126a.6, §170a. Vid. *dez e sete*
setecentos: §170d
setembro: §20d, §21e, §92a
setenta: §114a, §170c
sétimo: §171a
seu: §34c, §165a.1
seus: §165a.1
sexa: §4b.1, §105a, §105b
sexa...sexa: §245b
sexaxésimo: §171b
sexto: §171a
séxtuplo: §172
si (<siB): §5b.3, §54c, §154b
si (<siC): §61, §240
si (<se): §155.1
sia: §38c, §105b
sigo (pron.): §153b.3
sigo (verb.): §60b
siia: §38c
silencio: §71d

silva: §99a
Silvouta: n. 179
 símeis: §71c
 símiles: §71c
 simple: n. 271
 simples: n. 271
simpres: §91d, n. 271
 sino: §97c
 sinto: §192a
 síntoma: §148b.2
 sinxelo: §13b.2, §21c.2, §101a, §127a.2
siñor: §13b.1
 sirgo: §5b.6
 sirvo: §192a
 siso: n. 20
 sistema: §148b.2
sive: §114c, §182c
 só: §8c.5, §34c, §148b.1, n. 461
 soa: §7b.3
 soá: §132
 soamente: n. 461
 soán: §35a, §71a
 soar: §63a, §63b, §79a
 soaxe: §35a
 so(b): §61, §244a, §245b
 soberba: §4b.3, §112
sobinbo: §80c.2
 sobrado: §89b
 sobrar: §15a, §63a, §89b
 sobre: §87a, §138a, §244a
sóbrelos: n. 235
 sobriño: §80c.2
 Socastro: n. 474
 socato: vid. *de socato*
 soe: §180a
 soer: §63a
 sofrer: §64, §89a
 sogra: §7a, §148b.2
 sogro: §7b.4, §53a
 sogros: §7b.4
 soldade: §3b, §17a, §26b.1, §36a, §142
soto: n. 461
 sois: §71b

sojugar: §96a
 sol (subst.): §20c.2, §72a
 sol (verb.): §180a
 sol (adv.): §133a, n. 461
sol que: n. 461
 soldo: §18a
 soles: §71b
so-lo: §91c, n. 474
 solteiro: §17a
 solteirón: §149.2
 solteirona: §149.2
 soma: §8a
somana: §13c.2
 sombra: §89a
somellar: §13c.2
somente (subst.): §13c.2
somente (adv.): n. 461
somentes: §137c.1
 somos: §21a
 son (subst.): §21b, §80c.1, §148b.3. Vid.
a/ao son de
 son (verb.): §34c, §83b, §182f.1
 sono: §7b.2, n. 145, §101b
 soño: §7b.1, §108a
soo: §133a, §148b.1, n. 461
sôo: §148b.2
soparar: §13c.2
sopoltura: §13c.2
 sor: §149.4
 sorber: §54a
 soro: §7b.4
 Sorribas: n. 474
 sorrir: §96a
 sorte: §7a
 sosegar: §65, §127a.1, §134b
 soso: §99c
 sospeita: §94a
 soster: §98b
 sotaque: vid. *de sotaque*
soterraio: §108b
 soterrar: §96a
 soto: §34b, §96a
sou (pron.): §165a.1

sou (verb.): §34c
soube: §203a
 souben: §25b.5, §53b, §114c, §182c
 soubo: §203b
soudar: §25c
soude: §38b
soupen: §53b, §114c
 soto: §25d.4, §63d, §99a
su (pos.): §165b
su (prep.): §244a, §245b
 súa: §8b.5, §165a.1
 suar: §55
 subela: §54a
 subir: §15b.3, §142
 Sucastro: n. 474
 suco: §99c
suidade: §26b.1
 sulco: §99c
 sumir: §176d, §195b
 suor: §16a
 superior: n. 262, §151
 súpeto: vid. *de súpeto*
supito: vid. *de supito*
 Surribas: n. 474
 surxir: §63c
suso: §100c, §235b
 sutil: §96a
 suxeito: §96a
 suxerir: §52
 suxo: §9a, §57b

ta (pos.): §165a.1
ta (prep.): §244b
taa: §244b
 tabán: §43a
 táboa: n. 36, §18c, §28, §35c, §116
tabua: n. 36, §28
 tacha: §138b
 tais: §71b
 tal: §168a. Vid. *con tal (de) que*
 tales: §71b
 talmente: §237a
 talo: §70a

talvez: §241
 tamaño: §97c
Támboga: §101a
 tamén: §101a
 Támoga: §101a
 tan: §21c.1, n. 156, §133a, §151
 tanguer: §192b
 tanto: §168c, §238
 tanto...como/coma: §245c
 tanxer: §192b
tar: §130c
 tarde: §236b
 tardío: §54c
 Tareixa: §25b.2
tarreo: §13c.1
 Tarrío: n. 18, n. 29
 te: §155.1, §155.2
 tea: §5a
 tebras: §32a, §54a, §79a, §138b
 tecer: §95d, §98d.3
 tedes: §79b.2
tee: §244b
têe: §244b
teer: vid. *ter*
têer: vid. *ter*
têes: §192a
tego: §153b.3
tein: §37b
teipa: §26c
teiró: §19b, §135b.1
 teiroa: §19b, §135b.1
teiroga: §135b.1
teis: §20b, §25c, §37b, n. 154
 teito: §94a
 teixo: §25d.2, §95a, §148b.1
 tella: §5b.2, §43a, §91b
 telleira: §127b
 tema: §148b.2
 temeroso: §142
 temín: §182d
 temo: §176c
 temoroso: §142
temple: §21d.2

tempo: §4b.2, §147a.1
 tempos: §147a.1
tempreiro: §91d
 ten: vid. *madia ten*
 tén: §37b
 tendes: §79b.2
 tenente: §190c
tenbo: §192a
 tenro: n. 128, §84a, §101f.3
 tentar: §92a
 tenza: §43a
 teñen: §37b
 teño: §4b.1, n. 351, §192a
 teor: §8a
 ter: §79a, §219
terbello: §138b
 terceiro: §104a, §171a
tercio: §104c
 terei: §186d
 termar: §138b
 termo: §80b.2, §111
 terra: §4a, §19a, §43a, §85
territorio: §142
terrei: §101f.3, §186d
*terré*n: §80b.1
 terreo: §80b.1
 territorio: §142
 terzo: §4b.3, §104c, §173
 tes: §20b, §25c, §37b, n. 154, §192a
 teso: §101d, n. 387
 tesoir: §127a.1, §127a.4
 tesouro: §23b, §67
 testa: §4a
testemoio: §108b
testemôio: §108b
testemuio: §108b
 testemuño: §8b.2, §108b
 testo: §4b.4
 teu: §34c, §165a.1
teupa: §26c
 teus: §165a.1
teve: §203a
teve(n): n. 410

tevo: §203b
ti (<re): §155.1
ti (<ribi): §5b.3, §54c, §153b.2
ti (<tu): §9c, §43a, §153a.2
tigo: §153b.3
tilleira: §127b
 tinguir: §192b
 tinto: n. 387
 tintura: §94b
 tinxín: §182c
 tinxir: §176d, §192b
 tiña (subst.): §5b.2
 tiña (verb.): §80c.2
tiopa: n. 73
tir: vid. *ter*
 tirante: §244c.4
tive: §203a
 tivo: §203b
 tixela: §127a.1, §142
 tixola: §142
 tizón: §104a
 toas: vid. *as toas*
toda via: §236e
 todo: §8a, §168a. Vid. *así e todo*
toiro: §26c
 toller: n. 351
 tollo: §194c
 ton: §21b, §80c.1, §148b.3
 tonto: §130a
tôo: §148b.2
topia: n. 73
 torcer: §48.4
 torcín: §182c
 tornar: §100a
 toro: §7b.4
 torpe: §8c.2
 torrar: §176b
 torre: §8a, §20c.3
 torres: §68a
torto: §100a
tos: §20c.4, §133d
 tosar: §101d
 tose: §133d

toste: §21d.2, §236b
tou: §34c, §165a.1
 toup: §25d.4, §26c
 touro: §23b, §26c, §43a, §149.4
 traballo: §13c.1
 trabe: §54a, §88
trabuco: §129.3
 trade: §21d.2
 trado: §127a.2
 traducín: §182c
 X traer: §220
trager: vid. *traer*
tragner: vid. *traer*
 traidor: §17b, §30a
traír: vid. *traer*
 traizón: §104c
 tralla: §91b
 trapo: §50
 tras: §244a
 trasantonte: §236a
 traste: §21d.2, §127a.2
trautado: §94a
trebas: §138b
 trebello: §138b
trebón: §127b
trebut: §13b.4
 trece: §20c.5, §102.2, §170b
trececentos: §170d
treedor: §30a
treedor: §30a
trẽdade: §79b.2
treide: §191a
treides: §191a
treidor: §30a
 treito: §25d.1
trẽla: §79b.4
tremar: §138b
trẽmaro: §18b, n. 126
 tremo: §18b, §34b
 trenla: §79b.4
trer: n. 76. Vid. *traer*
 tres: §170a
 trescentos: §170d
 treu: vid. *a treu*

trevo: §66
trezentos: §170d
 Triacastela: n. 342
 tributo: §13b.4, §129.3
 trienio: §174
 trigo: §102.1
trĩdade: §79b.2
triigo: §102.1
 trillón: §170d
 trimestre: §174
 trindade: §79b.2
 trinta: §170c
trintadous: §170c
trintaũ: §170c
 trintedous: §170c
 trintena: §174
 trinteũn: §170c
 trío: §174
 triplo: §172
 tristeza: §104a
 trixésimo: §171b
tro: §244b
 troar: §135b.2
 trobón: §127b, §138a
trões: §244b
 troita: §25d.1, §26b.2, §88, §94d
 tronco: §8a
 tronzar: §88
 troques: vid. *en troques de*
troasma: §129.3
trouxe: §20a, §203a
 trouxen: §20a, n. 169, §182c
 trouxo: §203b
trubar: §138b
truita: §94d, §26b.2
truta: §94d, §26b.2
trutia: §94d, §26b.2
tu (pron. pers.): §43a, §153a.2
tu (pos.): §165b
 túa: §8b.5, §165a.1
tul: §20c.2, §133d
 tule: §133d
 tundir: §15b.2
 turbar: §138b

turbo: §112
 tusir: n. 32

u: §8b.3, §54c, §235d
 u-lo: §91c, §160b, §235d
 ulo: §156a, §235d
 ūa: §80e, n. 332
 ūa: §40a, §40b, §80e, n. 332
 ubre: §147a.1
 uis: n. 332
 uito: §26b.1, §94d
 ulterior: n. 262, §151
 ultimamente: n. 458, §242
 umbigo: §15b.2, §91d, §91d
 umb(r)igo: §15b.2, §126a.2
 un: §9a, §21b, §38a, §39c.2, §80c.1,
 §168a, §170a. Vid. *quis cada un*
 uncño: §126a.2
 unde: §8b.1, §235d
 undécimo: §171b
 unha: §9a, §79d, §80e, §170a
 unbos: n. 332
 unlla: §8b.1, §91b
 unllar: §127a.1
 uns: §38a
 untar: §94b
 unto: §8b.1
 unxir: §15b.2, §176e
 uña: §8b.1, §91b
 urce: §72b
 us: n. 332
 usal: §114a
 uva: §9a
 Uxío: n. 56
 uz: §72b

va que (non): n. 423
 vaca: §50, §54b, §149.4
 vacío: §6a, §54b, §54c
 vadío: §54c, §56a
 vagabundo: §142
 vagamundo: §142
 vagar: §54b. Vid. *de vagar(iño)*

vago: §25b.5, §38a
 vai: §20b, n. 88
 vaia: §135a.1
 Vaia: n. 195
 vaidade: §17b, §79a
 vaiña: §58a, §80c.2, §116
 vaites: §246
 vaixel: §21c.2
 vaixela: §98d.3
 val (subst.): §20c.2
 val (verb.): §133d
 vale: §133d
 valer: §221
 valerei: §186d
 valeroso: §142
 vales: §192a
 valbo: §192a
 Valiña(s): n. 261
 valio: n. 360
 vallo: §54b, §192a
 valoroso: §142
 Valouta: n. 179, n. 261
 valrei: §186d
 valume: §127b
 valvera: §114c
 van: n. 88
 vantaxe: §130b
 vao: §31b, §54b
 varcia: §57b
 varios: §168c
 varón: §149.4
 varrer: §13c.1, §54b, §85, §127a.1
 varveito: §13c.1, §25d.1, §116
 varxa: §57b
 Vasco: §33a
 vaso: §147a.1
 vasoira: §13c.1, §25b.1, §26b.3, §113c
 vasoura: §26b.3, §113c
 vasuira: §26b.3, §113c
 ve: §20b
 vea (<VELA): §71d
 vea (<VENA): §80b.1
 veado: §79a

vecía: §80c.2
 vecías: §80c.2
 vecín: §38e, §80c.2
 veciña: §80c.2
 veciñas: §80c.2
 veciño: §57a, §80c.2
 veciños: §80c.2
 vecío: §80c.2
 vecíos: §38e, §80c.2
 veer: vid. *ver*
 vees: §192a
 vëes (subst.): §116
 vëes (verb.): §192a
 vegada: §54b
 veiga: §25a
 vein: §37b
 veiro: §113b
 veis: §20b, §37b, n. 154
 vejo: §192a
 vel: n. 483, n. 493
 vela: §71d
 velaí: §235c
 velaquí: §235c
 veleiquí: §235c
 vello: §4a, §4b.1, §91b
 veloz: §8c.1
 veludo: §70a
 ven: §20c.1
 vén: §37b
 vencello: §91b
 vencido: §190b
 vencín: §182c
 vençudo: §190b
 venda: §132
 vendede: §191a
 vendedes: §191a
 vendemos: §191a
 venden: §176c
 vender: §101a, §116, §176c
 vendima: §5b.2, §111
 vengar: §13b.2
 venho: §192a
 venres: §146.2
 venta: §54b, §80b.2, §139b.1

ventá: §54b
 vento: §4b.2
 veñen: §37b
 veño: §4b.1, §192a
 veo: §71a
 ver: §32a, §55, §194a, §222
 vera: §79c
 verán: §54b, §131a
 verbo: §54a, §100b. Vid. (*en*) *verbo de*
verdá: n. 44
 verdade: §17a, §53d
 verdaí: n. 44, §53d
 verde: §5a, §18a
 vereia: §54b, §131a
 vergonza: §17a, §54b, §105c
 vergoña: §54b, §105c
 verme: §80b.3, §147a.1
 vermëe: §147a.1
 vermello: §91b
 vermen: §147a.1
 verrei: §17a, §101f.3, §186d
 verruga: §85
 vertude: §13b.4
 verza: §5b.2, §105c
 ves: §192a
 vés: §20b, §37b, n. 154, §192a
 vesar: §100c, §126a.4
 vesgo: §100c
 veso: §4b.4
 vespa: §134a
 véspera: §4a, §131a
 vesp'ra: §131a
 vesso: §100c
 vestimenta: §147a.2
 veta: §5a
 vexar: §25d.2, §27b, §95a
 vexiga: §65, §116
 vexo: n. 351, §192a
 vez: §5a, §116
 vezo: §5b.2, §5d, §104a, §104a
 vía: §5b.5. Vid. *toda via*
 víbora: §6a, §18a, §18b
 viciño: §13b.6
 vida: §6a, §54b, §116

vide: §6a, §54b
 vides: §79b.2
 vido: §190b
 vidro: §5b.2, §53a, §113a
 vieira: §24b, §32c, §79c, §134b
 viera: §79c
 vigairo: §25b.1
 viir: vid. *vir*
 viir: vid. *vir*
 vijon: §107b
 vila: §70a
 Vilamor: n. 52
 vimbio: §101a
 vime: §80b.3, §101a, §147a.1, §148b.1
 vimio: §101a, §148b.1
 vín (<VENI): §5b.3, §182c, §182f.1
 vin (<VIDI): §20a
 vinagre: §53a, §114a
 vindes: §79b.2
 vingar: §13b.2, §17d.4, §102.1
 vinbo: §116
 vintadous: §170c
 vintaún: §170c
 vinte: §5b.3, §20a, §38a, §170c
 vintedous: §170c
 vintena: §174
 vinteún: §170c
 viña (subst.): §6a, §108a
 viña (verb.): §80c.2
 viñado: §142
 viñen: §80c.2
 viñera: §79c
 ✱ viño: §6a, §80c.2
 vir: §54b, §223
 virei: §17a, §186d
 virilla: §109a
 virtude: §13b.4, §100a
 ✱ virxe: §80b.3
 visión: §107b
 vison: §107b
 visto: §190b. Vid. *polo visto*
 viúva: §38c, §135b.1, §139a
 viver: §176e
 vivir: §176e

vivo: n. 111
 vixésimo: §171a
 vixiar: §58b
 vixiga: §13b.6
 vizo: §5b.2, §5d, §104a
 voar: §35a
 voces: §150.2
 voda: §8c.4, §116, §147a.2
 vodas: n. 259
 vogado: §130a
 vogal: §53a
 voitire: §99b, §116
 volo: §157
 volume: §127b
 von: n. 369
 vontade: §15a, §17b, §34a, §71a
 voo: §135a.1
 voo(n): §116
 vós: §153a.3
 ✱ vos: §155.3
 vosco: §153b.4
 voso: §98c, §165a.2, §165b
 vosoutros: §153a.3
 vosté: §153a.4
 vostede: §153a.4
 votar: §193
 vou: §21b, §25c, §31b
 vougo: §25b.5
 voulen: §114c
 voutre: §99b
 voxo: §135a.1
 voz: §8c.1, §54b, §150.2
 v'ran: §13d.1, §131a
 v'rea: §131a
 vulto: §54b
 vus: §155.3
 xa: §39c.2, §47, §83b, §236b
 xa...xa: §245b
 xabón: §135b.2
 xabre: §21d.2, §63c
 xab(r)ón: §12a, §63c
 xabrón: §135b.2
 xacando: §236c

xalundes: §235e
 xamais: §239
 Xan: §35a
 xaneiro: §25b.1, §47, §114a, n. 270
 xanela: §114a, §148b.1
 xanelo: §148b.1
 xantar: §47
 xaora: §240
 Xaquín: §35a
 xaramago: §63c
 xarda: §63c
 xardinbe: §137a
 xastre: §63c
 xe: §63c, §155.1, §156c
 xeadá: §33a
 xear: §46, §71a
 xebrar: §63c
 xeira: §105a
 xeito: §94a, n. 387. Vid. *de modo / xeito*
 / *maneira que*
 xema: §76
 xemelgo: §4a
 xémeo: §18c, §33c, §46, §80b.2, n. 197
 xemido: §139a
 xenro: §4b.2, §18a, §46, n. 128, §84a,
 §101f.3, §149.4
 xente: §4b.2, §46
 xentío: §54c
 xenxiva: §46
 xeollo: §79b.2, n. 256
 xeo(n)llo: §33a, §46, §91b
 xeonllo: §79b.2
 xeral: §17d.2, §79a
 xerar: §79a
 xeringa: §5b.1, §63c
 xeso: §93
 xesta: §32a, §32b, §46, §79a
 Xesús: §146.1
 xexuar: §47, §59.2, §79a
 xexún: §13c.1, §80c.1, §148b.3
 xi: §63c, §155.1, §156c
 xiada: §33a
 Xián: §38c, §47, §108b, §109c
 xiba: §5b.2, §63c, §110a

xiesta: §32a, §32b, §127a.1
 xiesta: §40b
 xio(n)llo: §33a
 Xoán: §35a
 Xoaquín: §35a
 xofre: §63c, §89a, §99c, §147a.1
 xogara: §142
 xogar: §15a
 xogo: §47
 xogoral: §142
 xoncer: §176d
 xonllo: §33a
 xordo: §8a, §63c
 xornal: §105a
 Xosé: §61
 xovenca: §47
 xoves: §20a, §47, §146.2
 xudeu: §21b, §25a, §33b, §148b.1,
 §149.1
 xudía: §4b.7, n. 83, §149.1
 xugo: §47
 xuicio: §104c
 xuio: §108b
 xuíz: §139a, §149.2
 xuíza: §149.2
 xuízo: §47, §104c
 xulgar: §17a, §55, §102.1
 xullo: §47, §109a
 xunco: §8b.1, §101a
 xunguir: §176d
 xunta: §244c.6
 xuntar: §134b
 xunto: §8b.1, §94b
 xuño: §108a, §108b
 xurar: §47
 xurdir: §63c
 xurelo: §63c
 xurisprudencia: §146.2
 xusteza: §5b.2, §104a
 xustiza: §5b.2, §104a
 xuvenca: n. 236
 zanfoña: §63b
 zarrar: §13c.1

MANUEL FERREIRO

Zas: §63b
zoar: §63b, §79a
zoco: §63b
z'reixa: §13d.2, §131a
zugar: §63b
zume: §21d.2, §63b
zumezuga: §142
zumo: §63b

ÍNDICE

<i>NOTA Á CUARTA EDICIÓN</i>	9
<i>NOTA Á SEGUNDA EDICIÓN</i>	11
<i>NOTA PRELIMINAR</i>	13
<i>SIGNOS FONÉTICOS UTILIZADOS</i>	19
<i>ABREVIATURAS</i>	21
<i>FONÉTICA</i>	25
<i>Evolución do vocalismo</i>	27
Vocalismo tónico	30
Vocalismo átono	46
Vogais iniciais	48
Vogais pretónicas internas (intertónicas).....	56
Vogais postónicas.....	59
Vogais finais.....	61
Ditongos	69
Os ditongos latinos	69
A formación de novos ditongos.....	71
Vacilación nos ditongos.....	79
Redución de ditongos	82
Evolución dos hiatos romances	83
Encontros de dúas vogais fortes	83
Secuencia <i>-aa-</i>	84
Secuencia <i>-ae-</i>	84
Secuencia <i>-ao-</i>	85
Secuencia <i>-ee-</i>	86
Secuencias <i>-ea-</i> , <i>-eo-</i>	87
Secuencia <i>-oo-</i>	89
Secuencia <i>-oa-</i>	90
Secuencia <i>-oe-</i>	91
As secuencias <i>-ae-</i> <i>-ee-</i> e <i>-oe-</i> nos plurais e nas formas verbais.....	92

Outras secuencias vocálicas en hiato.....	94
Os encontros vocálicos en fonética sintáctica.....	95
As vogais nasais	98
<i>Evolución do consonantismo</i>	100
O sistema consonántico latino	100
As grandes transformacións latino-vulgares.....	100
Consoantes oclusivas	102
En posición inicial	102
En posición intervocálica	107
Consoantes xeminadas	107
Consoantes simples	108
En posición final.....	119
Consoantes fricativas	119
En posición inicial	119
En posición intervocálica	121
Consoantes xeminadas	121
Consoantes simples	122
En posición final.....	122
Consoantes laterais	124
En posición inicial	124
En posición intervocálica	125
Consoantes xeminadas	125
Consoantes simples	126
En posición final.....	128
Consoantes nasais	129
En posición inicial	129
En posición intervocálica	129
Consoantes xeminadas	129
Consoantes simples	130
-n- en sílaba non final	131
-n- en sílaba final.....	135
O comportamento de -n- en fonética sintáctica	142
Cultismos e refaccións	143
En posición final.....	143
Consoantes vibrantes	144

En posición inicial	144
En posición intervocálica	145
Consoantes xeminadas	145
Consoantes simples	145
En posición final.....	146
Os grupos consonánticos	147
Consoante oclusiva ou fricativa /f/ + R.....	147
En posición inicial	147
En posición medial	148
Consoante oclusiva ou fricativa /f/ + L.....	149
En posición inicial	149
En posición medial	151
Outros grupos de oclusiva + consoante	154
O grupo -PT-	154
O grupo -PS-	155
O grupo -KT-.....	155
O grupo -KS-.....	157
B, D + consoante	159
G + consoante	159
s + consoante	161
L + consoante	163
R + consoante	165
Nasal + consoante	166
Outras secuencias consonánticas	170
Consoante + semiconsoante	171
Consoante + iode.....	171
Os grupos -TJ- e -KJ-	171
O grupo -DJ-.....	174
O grupo -GJ-.....	175
O grupo -SJ-	175
O grupo -NJ-.....	176
O grupo -IJ-	177
Os grupos -PJ-, -MJ-, -BJ-, -RJ-	178
Consoante + wau	180
O sistema consonántico galego	182
O consonantismo medieval trovadoresco	182
O consonantismo medieval postrovadoresco	182

O consonantismo moderno	186
O sistema común	186
Evolucións dialectais	190
O seseo	190
A gheada	192
A deslateralización de /λ/	194
<i>Outras evolucións fonéticas</i>	195
Cambios por alteración	195
Asimilación	195
Disimilación	198
Monotongacións e ditongacións vocálicas	201
Equivalencia acústica entre consoantes	202
Cambios por substracción	203
Aférese	203
Síncope	204
Haplloxía	205
Apócope	206
Cambios por aumento	207
Prótese	207
Epéntese	209
Anaptixe	211
Paragoxe	212
Cambios por transposición	214
Metátese	214
Deslocamento acentual	215
Cambios por contaminación lexical	216
Cruzamentos lexicais	217
Etimoloxía popular	217
Alteración de prefixos e sílabas iniciais	218
<i>MORFOSINTAXE</i>	221
<i>O nome</i>	223
A desaparición das desinencias casuais	223
Restos dos casos en galego	225
A desaparición do xénero neutro	227

As declinacións latinas e a organización dos nomes en galego	229
A flexión de xénero e a metafonía	234
A flexión de número	238
A gradación no adxectivo: comparativo e superlativo	241
<i>Os pronomes persoais</i>	243
Formas tónicas	243
Formas átonas	248
<i>O Artigo</i>	254
<i>Os Demonstrativos</i>	260
<i>Os Posesivos</i>	263
<i>Os Relativos (interrogativos, exclamativos)</i>	266
<i>Os Indefinidos</i>	268
<i>Os Numerais</i>	272
Cardinais	272
Ordinais	274
Multiplicativos	275
Partitivos	276
Colectivos	276
<i>O verbo</i>	278
Conxugacións	278
Tempos	282
A voz pasiva e os verbos depoentes	284
Os verbos incoativos	285
As desinencias	286
Presentes	286
Copretérito	289
Pretérito e tempos afíns	291
Pretérito de Indicativo	291
Antepretérito	297
Pretérito de Subxuntivo	298
Futuro de Subxuntivo	299

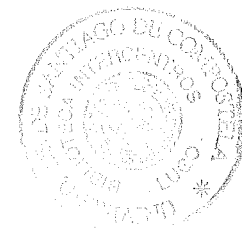
Futuros	300
Futuro de Indicativo	300
Pospretérito	303
Infinitivo	304
Xerundio	306
Participio	306
O radical	308
Verbos regulares	308
A regularización acentual	308
A regularización fonética	311
A neutralización do timbre nas formas arrizotónicas dos verbos da primeira conjugación	314
Verbos semirregulares	315
Verbos con alternancia vocálica	315
Segunda conjugación	315
Terceira conjugación	317
Verbos con alternancia máxima	317
Verbos con alternancia mínima	320
Verbos con radical acabado en [j] na P1 do Presente de Indicativo e no Presente de Subxuntivo	320
Os verbos <i>crer</i> , <i>ler</i> e <i>rir</i>	322
Verbos irregulares	322
Regularización acentual	322
VR fechada no Pretérito e tempos afíns	323
VT no Pretérito e tempos afíns	323
P1 e P3 nos pretéritos fortes	323
Paradigmas dos verbos irregulares	325
<i>Caber</i>	325
<i>Dar</i>	325
<i>Dicer~Dicir</i>	327
<i>Estar</i>	329
<i>Facer</i>	330
<i>Haber</i>	331
<i>Ir</i>	332
<i>Ouvir~Oír</i>	334
<i>Parir</i>	334
<i>Poder</i>	335

<i>Pór~Poñer</i>	336
<i>Pracer</i>	338
<i>Querer</i>	338
<i>Saber</i>	340
<i>Ser</i>	340
<i>Ter</i>	342
<i>Traer</i>	344
<i>Valer</i>	345
<i>Ver</i>	346
<i>Vir</i>	347
Outros verbos irregulares arcaicos	349

O Adverbio	352
Adverbios de lugar	353
Adverbios de tempo	355
Adverbios de modo	358
Adverbios de cantidade e precisión	360
Adverbios de negación	361
Adverbios de afirmación	362
Adverbios de dúbida	362
Outros adverbios	362
A Preposición	364
A Conxunción	369
A Interxección	373

BIBLIOGRAFÍA FUNDAMENTAL	375
--------------------------------	-----

ÍNDICE DE PALABRAS GALEGAS CITADAS	389
--	-----

De próxima publicación

Teatro e surrealismo (E)

de Xesús González Gómez

Economía de Galiza (E)

de Xaquín Fernández Leiceaga e
Edelmiro López Iglesias

As palabras (E)

de Jean-Paul Sartre

A muller de Gilles (N)

de Madeleine Bourdouxhe

***O nacionalismo na era
tecnolóxica (E)***

de Xavier Duran

***Vivir e pensar coma
porcos***

***Da incitación á envexa e ó fastío
nas democracias-mercado (E)***

de Gilles Châtelet

***A poboación galega no século
XX (E)***

de Xosé M. Beiras Torrado e
Abel López Rodríguez